3 1761 03551 4082

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

כ״ט הערה ה׳. שם: גם הקראי יעקב בן ראובן בהקדמה לס׳ העושר (קאט. ליידען 384) יאמר: לאגור טעמיהם. — קכ״ג 7. צ״ל המלה. שם 24. צ״ל דערנבורג. שם 2 מלמטה. צ״ל והוא. — קכ״ד 10. צ״ל שהוא טוב. שם 11. צ״ל ובטעות. שם 12. צ״ל שמוטעה. — קכ״ח 13. צ״ל לספור. שם 7 מלמטה. כפי הנראה יכוון הרמב״ע בכתאב אלמחאצרה לבן גבירול באמרו שטעו האומרים קט בלא מעט (רעווי כ״ב 237). — קכ״ו 3. צ״ל עמוד. שם 9. צ״ל גם. שם 13. צ״ל טוב. — קכ״ז 6. צ״ל גם. שם 11. צ״ל ראשון. — קכ״ח 4. צ״ל וסמנתי. שם 4 מלמטה. ואולי צריך לסרס את הסימן: חט רְפֹּם גזע צדק (שמור מעזוב את ישראל). ויהי דומה קצת לסימנו של רס״ג (3). — קכ״ט סי׳ כ׳. צ״ל עמנואל. — קל״א סי׳ כ״ז 5. צ״ל הנראה. שם קודם סימן כ״ח צריך להעיר כי הקראי יעקב בן ראובן בס׳ העושר (קאט. ליידען 25) יביא את הסימן ספר טח גזע צדק שהוא מרס״ג בסירוס. ואת הסימן שמלאכתו בינה שהוא ממנחם. — קל״ב 5. צ״ל צאחב. — קמ״ו 12. צ״ל נקרא הספר אז: כתאב וכו׳. ואודות יקרת ענין המשלים האויך רס״ג במבוא לתהלים ולמשלי (באכֿער הקדמת הראב״ע לתורה 26, מאגאצין ח׳ 7 בהערה). — קמ״ט 7 מלמטה. צ״ל הופיע. שם 6. צ״ל וארנין. שם 3 מלמטה. צ״ל עמוד. — קנ״ג 14. צ״ל [ו]אלבאב. שם 2 מלמטה. צ״ל אלג׳. — קנ״ד 15. צ״ל התארים. — קנ״ה 10. צ״ל אלקום. שם 12. צ״ל אתבאתי. — קנ״ו 18. צ״ל ותתבונן. — קנ״ה 19. צ״ל העם. שם הערה ה׳. לדעת ברילל (יאהרב. י׳ 16 בהערה) במאמר: מכאן ואילך הט אזנך לשמוע דברי חכמים בסדר עולם רבא וזוטא נרמז ג״כ שהחכמים יורשי הנביאים. — קס״ב הערה ג׳. וכן ר״י הישראלי חבר ס׳ הגבולים הנזכר באגרת הרמב״ם. ובהעתקת ס׳ עולם קטן מר״י בן צדיק ישתמש ג״כ במלה גבול בהוראת גדר. ראה מאגאצין ה׳ 36. — קס״ד 21. צ״ל יהוידע. — קס״ה 14. צ״ל יהודה. שם 18. צ״ל יהוידע. — קס״ו 16. צ״ל שהחכם. — קס״ח הערה ו׳. צריך להוסיף כי גם באיוב (ל״ה ט״ו) תרגם רס״ג את המלה פש בערבית ראחה. ואליו כוון הראב״ע בפירושו שם. — קע״ב 13. צ״ל הוא. — קע״ג הערה י׳. צריך להעיר כי גם בבאורי רס״ג לתנ״ך מובא הרבה מן התלמוד ומדרשים בסתם. — קע״ד וקע״ו. אודות למך וקין ראה גם בפי׳ דברי הימים המיוחס לתלמידי רס״ג ומאגאצין א׳ 102. קע״ט 1. צ״ל לאחד. שם 2. צ״ל אוגב. שם 21. צ״ל ינכסרון. קפ״א הערה י׳. וגם הקליר השתמש (בפיוטו לגשם) במלה נשם תחת נשמה. — קפ״ד הערה ב׳. צ״ל כתוב. כאן. — קפ״ה 11. צ״ל חתי. — קפ״ח הערה ג׳. גם בתרגום הסורי המלה רצוף בשה״ש מתורגמת רציף. שם הערה ה׳. אולם הבאור לפסוק זה לא נמצא במהדורת כהן. שם הערה י׳. צריך להוסיף: ועמוד קפ״א הערה י׳. — קצ״ב בציון השורות צ״ל 10 תחת 20. שם 14. ראה מאגאצין ט״ו 166. — קצ״ג 2. צ״ל הרכב. — קצ״ה הערה ו׳. אודות המאמר בס׳ העבור נדחק גם הרשי״ר (בערך מלין 7—276) ליישבו. — קצ״ט 5 מ[למ]טה. צ״ל רס״ג. שם 3 מלמטה. צ״ל גם. — [ר]׳ 8 מלמטה. אודות השם משלים לס׳ בן סירא ראה במה״ע ישורון האשכנזי לקובאק ג׳ 38, ומאגאצין י״ב 74 הערה 2. — ר״א שורה 6 מלמטה. צ״ל הגלוי. — ר״ז הערה ב׳. צ״ל עמוד ק״פ וקפ״א. — ר״ח 5. לפי הנרשם במזכיר ט״ו 98 נדפסו בכבוד הלבנון (שנה י״א עמוד 48) הערות נוספות מר״י טאפראוועד למאמרו אודות מגלת אנטיוכוס. אך את המחברת הזאת לא ראיתי עד עתה. שם 9 מלמטה. צריך להוסיף: או שחשבו בה״ג ורס״ג שהפסוקים האחרונים נתוספו בזמן מאוחר. — רי״א הערה ב׳. צ״ל הערה. — רי״ב 8. צ״ל נשארה. — רי״ד הערה ט׳. צ״ל בנוי. — רט״ו (כצ״ל ונדפס בטעות ר״ט) 10. צ״ל לבבנו. שם 13. צ״ל שנאכם. שם 14. צ״ל כבורכם. שם הערה ט׳ 2. צ״ל שהוצאתי לאור. — רט״ז 8. צ״ל בני. — רכ״ג 13. צ״ל מלהרפים. — רכ״ד 15 מלמטה. צ״ל חצאי רבוע.

עתה ע"י לאמבערט נראה כי רס"ג קרא את גוף ספר יצירה בשם כ ת א ב א ל מ ב א ד י. מ"ח 9 , מוגבלים או מוגדרים (דעפֿינירט). ראה למטה עמוד קס"ב הערה ג'. שם הערה א' 2 צ"ל ואיכותם. — מ"ט הערה ו'. במבואו לתרגום תהלים בכ"י מינכֿען (כפי המובא במאגאצין ח' 12 . 8 . 7 . 3) חשב רס"ג את חלקי הדבור האלה: המשלים. השאלות. הספורים. הצווים והאזהרות. והבקשות. — נ"ג 14 . צ"ל נְבִיאֶינוּ . — נ"ה 4 . צ"ל שְׁבְיֵינוּ . שם 8 . צ"ל עוֹלָם.— ס' 4 . סימן 1 . ראה עתה בנדפס (75=97) . — ס"א 1 . סימן 2. ראה עתה בנדפס (76=98).— ס"ד 4 . צ"ל הֲטוֹב . — ס"ו 4 . ראה עתה בנדפס (45=68) . — ע' הערה ו'. ע"ד המלה ט י י ד י ראה תשובת רש"ג באשכול ח"ב 6 (ובחמדה גנוזה סימן קס"א תחסר המלה) . ברילל במה"ע יאהרביכֿער ה' 126 רצה להגיה בתנם טייד=תייר. מאגאצין י"ג 89—88 בהערות. המזכיר כ' 106 . ומה"ע החוקר עמוד 35 . — ע"ח הערה ג'. ע"ד מ ל ח ם ראה מאגאצין ט"ו 41 . — פ"ד הערה ה'. צ"ל: טח. נראה דצ"ל ח ט כמו שנמצא וכו'. אולם גם הנוסח ט ח נוכל לפרש כמבואר למטה בהוספה ג'. — פ"ה הערה ח'. צ"ל תלמידי מנחם. — פ"ו הערה ד'. שדונש לא האריך ימים נראה גם מזה שלא נודע ממנו שום חבור אחרי התשובות על רס"ג שלא השלימן. — פ"ט הערה א'. אודות הוראת המלה ז ק ן צריך להשוות גם את דברי הגמרא (סנהדרין י"ד ע"א): מאי ז ק ן אילימא זקן ממש וכו' אלא ס מ י כ ה. וגם דעת עגערס במזכיר י' 81 שדונש לא היה נכד רס"ג. שם בסוף. צ"ל קרוביו. שם הערה ב'. ואיזה מהמחברים השתמשו במלת מ ו ס ר לחכמות הלמודיות (מאטהעמאטיק). וראה מזה כרם חמד ח' 64 . פֿראנקעלס מאנאטס־שריפֿט י' 158 . 185 . המזכיר י"ד 41 . ברילל יאהרביכֿער ד' 154 ה' 74 .—צ"ב 3 . צ"ל ופתר. שם 2 מלמטה. וכבר הביא הראב"ע (לבראשית ל' ל"ז) בשם הרס"ג כי העברים והערבים בני משפחה אחת. שם הערה ח'. ואולי צ"ל פ א ר ה (ענף). — צ"ג הערה ב'. ועכ"פ לא ראה ר' יונה את חלק השישים מהאגרון. אולם ראה כפה"נ חלקים מספרי הדקדוק ראה למטה (עמוד ק"ג וק"ד). — צ"ד 4 מלמטה. כי בארמית השרש הזה הוא בע' (לעי). — צ"ז 7. צ"ל עד שיברת. — צ"ט 9 . צ"ל ונקבץ. — ק' 2 מלמטה. ראה מאגאצין ט"ו 29 . — ק"ב 9 . וראה למטה קצ"ו שאולי לקח דונש שתי מליצות מס' הגלוי. — ק"ג 10 מלמטה. צ"ל הגאון. — ק"ז 1 . צ"ל אודות. שם הערה א' 8 . צ"ל קוסמים. — ק"ח הערה ג'. ומה גם כי הצדוקים הקדמונים (שעל הרוב אחז ענן בשיטתם) אמרו כי הבת יורשת עם הבן (ראה במגילת תענית ובבא בתרא קט"ו ע"ב). שם הערה ד' וגם בסדור הקראים נמצא כפעם בפעם המלה ח ז נ ו ת בהוראת פיוט. — ק"ט 2 מלמטה. ודעת צונץ (ליטעראטורגעש. 31—30) שהקליר שאב ממדרשים מאוחרים לא נתבררה עוד. ויותר נראה כי הוא והמסדרים את המדרשים לקחו ממקורות קדמונים. — ק"י 1 . בפי' ס' יצירה הנדפס עתה (23=43). שם 17 . וכמו כן השתמש רס"ג בראש הגלוי במלה נ ש ם בהוראת נשמה במו שהשתמש במלה זאת הקליר בפיוטו לגשם. — קי"א 1 מלמטה. צ"ל קירואן. קי"ג הערה ד'. ראה גם במדבר רבה (פרשה י"ח) ועלמות אין מספר משנה החיצונה. ובמלה זאת ישתמש גם הרז"ה במאור לפסחים פרק י' והרמב"ן בשט"מ לב"מ (דף ע"א ע"ב) ובתורת האדם. — קי"ב מלמטה. צ"ל פֿראנקל. — קי"ד 4 . אולי ר' פינחס זה הוא המובא בסוף סדר עולם זוטא כבנו של רב אביי. שם 10 מלמטה. ברילל יאהרב. (ה' 97) שער כי צ"ל חביב ב"ר פינחס ובס"ע זוטא צ"ל חביב תחת חצוב. וע"ד נחמיה ומשה ראה שם י' 127 הערה 1 . שם הערה ז'. ראה ע"ד פפיים בבה"ג ואטיקאן ברילל צענטראלאנצייגער 30 . — קט"ו 2 מלמטה. צ"ל מהם. — קט"ז 5 . צ"ל דערנבורג. — קי"ז 9 . צ"ל: כמה וכמה מחכמי היהודים שכנו בעיר נהרואן. או נסעו מעיר נהרואן וכו'. שם 11 . צ"ל ושוכנין. שם 8 מלמטה. צ"ל גם. שם הערה ג'. צ"ל שכוונת. — קי"ח. אל המקומות בבבלי צריך להוסיף עוד סנהדרין ז' ע"א: לא תגורו לישנא דכנושי הוא (=לא תאגורו). שם 4 מלמטה. לפי דברי בן-יעקב (אוצה"ס 299 נומ' 554) הדפיס הר"מ די לונזאנו מ ד ר ש א ג ו ר. אך ראה ברילל יאהרב. ה' 98 . — קי"ט 70 . לעת כזאת נדפס הכ"י מהר"א נייבויער והמקום ע"ד אוגירה נמצא שם עמוד 11 . — ק"כ 5 . הרשב"ם בפירושו לשה"ש יאמר על שלמה: אגר החכמה מכל בני קדם. שם למטה. א ו ג ר ת. גם ר' אברהם בר חסדאי בהקדמתו לס' בן המלך והנזיר. ואצל המחברים המליצה א ג ר ת א ו ג ר ת מצויה לרוב. כן למשל כמה פעמים במימי ישראל לר"י נגארה וכו'. — קכ"א 4 . ע"ד עלי בן סלימאן ראה מה שהבאתי למעלה לעמוד

תקונים והערות.

(אותיות המספר בעברית יסמנו העמודים וסימני המספר בערבית יציינו את השורות).

א׳ 4 למטה. וכן רש״ט פלקירא במבקש בדברו מספרי בעלי הלשון יזכור רק את פירושי רס״ג לתורה ונביאים ולא ידע מספריו בחכמת הלשון. — ה׳ 5 מלמטה. צ״ל סֵפֶר. - ו׳ 2. צ״ל גם הוא. — ז׳ וח׳. הערה ט׳ בעמוד ז׳ והערה א׳ בעמוד ח׳ נתחלפו במקום. — ח׳ 1. צ״ל גם. — ט׳ 7. צ״ל עמוד 662. ועל כי המקום המובא שם הוא בבאור המלה היליכי (שמות ב׳ ט׳) אין להסתפק בזה שהוא לקוח באמת מפי׳ ס׳ שמות לרס״ג. י״ד 6. צ״ל התחלתיו. שם 17. צ״ל תרס״ב). — ט״ו 5 מלמטה. השתדלות פּירקאוויץ להקדים את זמנו של רס״ג הוא מפני שפינסקער חשב עפ״י חשבונות מזוייפים שהרואה חבר את ס׳ המאור בשנת דתר״ע (910 למה״נ) ובו יתוכח עם רס״ג בחבוריו. ובהכרח צ״ל שרס״ג חבר ספרים קודם לזמן זה. גם היה בחפצו להראות שאף שרס״ג היה זקן מסלמון בן ירוחם (הנולד לפי דעתו בשנת 885 למה״נ) בכל זאת היה תלמידו של זה האחרון (ג״כ לפי שקרי הקראים). שם הערה א׳. למטה ק״ו הערה ג׳ זכרתי אמנם את כ״י מסדר העבודה ליוסי בן יוסי. אך לא דברתי ממנו בפרטות מאפס מקום, והמאמר שמור אצלי למועד. — ט״ז הערה ה׳. צ״ל בכבוד הלבנון. ומן המלות: והקדמה זאת וכו׳ עד סוף ההערה שייך להערה א׳ מעמוד י״ז. — י״ז 2 מלמטה. צ״ל המובא. שם הערה א׳. צ״ל ואלה. — כ״א הערה ד׳. ראה גם במזכיר י״ג עמוד 13. — כ״ג 18. ורס״ג יפרש שם (מהדורת לאמבערט 14) וספור א ל נ ט ק. וכן רש״ג בזכרון לראשונים ד׳ עמוד 11 (לפי הגהתי שם). — כ״ג כ״ד. וכפה״נ השתמשו הקדמונים במלת ל ש ו ן בל״ז כשהוראתה ש פ ה להבדילה מהוראתה כאבר בע״ח. וכבר נמצא בדרז״ל לשון ארמי. לשון סורסי. לשון כפול. לשון נופל על לשון (ב״ר פרשה ל״א וש״ר פרשה י״ט) · — כ״ו הערה ג׳. צ״ל החבורים. — כ״ז 1. נשמטו ג׳ מלות וצ״ל אשר ישתה דבריו ולא ישתה במזרק. שם 10. צ״ל בין ספרי. — כ״ה הערה ט׳. סוף ההערה הוא בטעות וצ״ל כזה: ואמנם שנת השטרות תתחיל בסוף חשון או ראש כסלו (24 אוקטובר). ולכן מתשרי שהוא ראש שנת היצירה עד סוף חשון ההבדל הוא בשנה אחת ומראש כסלו עד תשרי הבא ההבדל הוא בשנתים. — כ״ט 5. וכן יאמר הראב״ע ביסוד מורא (עמוד 5—4) ע״ד ד י ק ו ת ה ל ש ו ן: ובאמת היא חכמה מפוארה כי ידע בעליה לדבר לשון צ ח ו ת ב מ כ ת ב ו או ב ח ר ו ז י ו. שם 10. במה״ע הצרפתי רעוי חלק כ״ב 243 בהערה יציין שריינער אודות ספור הישמעאלים המובא מרס״ג למחברת גיורג בעער אלגואלי׳ס מקאצר אלפלאספה עמוד 13 ולכתאב אלאגאני XI, 106. שם 9 מלמטה והערה ה׳. ועתה מצאתי בכ״י שני מס׳ המלים לעלי בן סלימאן בשרש א ג כזאת: ואלמפעול אגור בן יקה ישיר אלי אלעלם אלמגמוע פי קלבה ומנהא סמינא הדא אלכתאב ספר אֶגְרוֹן (והפעול אגור בן יקה ירמז אל החכמה שנקבצה בלבו. ומזה קראנו את החבור הזה ספר אֶגְרוֹן). וא״כ יש לנו שני עדים על נקוד הא׳ בסגול. שם 6 מלמטה. וכן תרגמו ר״י אבן גיאת ור׳ תנחום את השם ק ה ל ת אלגאמע. — ל׳ הערה ד׳. צ״ל יביא בבאורו לתורה את ס׳ האמונות ובס׳ האמונות את באורו לתורה. — ל״ד 4 מלמטה. ולפי זה יש להוסיף על פי ההשערה הקרובה גם את כ ת א ב א ל א ד ג א ם (ס׳ הבלעת האותיות) כמובא למטה עמוד 103. — ל״ו בראש הערה א׳. צ״ל גם יוכל להיות. — מ״ג הערה ה׳. המלה ת ל מ י ד ראה גם למטה בס׳ הגלוי (עמוד קנ״ד וקנ״ה שורה 3) ובפירוש ס׳ יצירה מהדורת לאמבערט (91=114). — מ״ד הערה ג׳. מהנדפס

[וקד כ]אפית ה) במא ועדת בה ורכרת בעץ
..... למרהבה ומא שהד בה הו
...... וללקראיין וסכף לם אכון
....ה וליכני לסת אשך אן אללה
......א קאל פנתג עליה אן אתבת
..... עליה רוסאה ומא לא
...... פי אלדניא
...... [עי]ב ג) אלאמור ג) ...

תם ונשלם השריד והפליט מספר הגלוי

להמלה ב ר ד בערבית שהוראתה היא קור וקרירות. והשתמשו במלה זאת לשירים ומליצות או טענות ותשובות חסרות טעם וחלושות. ראה למעלה (עמוד קכ"ד סימן ה'). ור"ז שטערן בתשובות תלמידי מנחם ודונש (בסוף הספר עמוד נ"ט בהערה לדף 22) העיר: „ת ש ו ב ו ת ק ר ו ת. דברים בטלים וטפלים מכנה בסגנון הערבי בשרש קר". ובפי' ר"י ן' בלעם לישעיה (ל"ב י"א כפי כ"י דפה): אלחגג אלבארדה (ההוכחות החלושות).

ה) פ. קד אפית. וכבר שער גייגער כי צ"ל כאפית.

ג) עיב, כן בפ.

ג) התרגום: „וכבר אמר עליו כלף בן סרגאדו ה[כהן ב]תשובתו שראשיתת אֶפִּיקוּרוֹס מִן הַנָּכְרִים הַדִּילַצִיים. [מָשַׁךְ יָדוֹ אֶת לוֹ]צְצִים. ולא אכתבנה מפני קרירותה (ראה הערה ז'). [וכבר הש]למתי מה שהבטחתיו וזכרתי קצת [ממה שהשיבו ?] לדעותיו ומה שהעידו עליו הוא ..... ולהקראים. ואמר סכלות שלא אהיה..... ואמנם לא אסתפק שה'..... אמר וחרץ עליו [גייגער העתיק: ו ח ש ד ב ו] שהקים..... עליו ראשיו ומה שלא..... בעולם..... [ח]טא בענינים"......

ששה פעמים בשנה א) מ[י ב) . . . . ולא]
כרוק שהוא רוב ג) . . . .
והתינוקות . . . .
להניח תפילין . . . .
(עמוד ב) בשכבת זרע שלו ואוחז כתבי קדש מי שנשבע להרע
ולא ימיר ולא ככופר הזה שביטל שבועה ובזה אלה
להפר ברית יהי רצון שיתקיים בו מקרא הזה אם לא ד)
אלתי אשר בזה ובריתי אשר הפיר ונתתיו בראשו:
עתה נדו והחרימו תמיד על כל מי שקורא
את ס ע י ד א ל פ י ו מ י עוכר ישראל בשם לווי שהיה
נקרא בו תחלה וכל ההולך אל מושבו וכל הנשפט
אצלו וכל המחנה ה) אתו בנדבה או במתנה וכל העוזרו
בסתר או בגלוי וכל הכותב אצלו שאלה או פסק דין
או שטר או כתובה או גט וכל שקורא אגרתו או
שכותב לו תשובה בשמותא דישראל יהוי וסאיר אל
סמאת לא אדכרהא ו) . וכל בית הכנסת שתראה את
כתב עברה ז) הזה יקראוהו ויעשו כאשר פירשנו ואל
יסורו ימין ושמאל: וקד קאל פיה כלף בן סרגאדו
אל[כהן פים]א רדה אולהא אפיקירוס ח) מן הנכרים הדילציים ט)
[משך ידו את לו]צצים י) פלם אתכתהא לברדהא יא):

א) אודות תענית ציבור שגזר רס״ג ראה למעלה במבוא להוספה זאת.

ב) מי. לפי רשומי הפוטוגרפיא בספק אם האות הראשונה היא מ׳ או כ׳. ובפ. תמצא כ׳.

ג) בפ. רובץ.

ד) אם לא. יחזקאל י״ז י״ט. ובעלי מתנגדיו לא שמו על לב וגם הסתירו מקוראי כתב החרם כי הסבה שבשבילה לא קיים רב סעדיה את שבועתו היתה מפני שבן זכאי היה חפץ להכריחו להטות הדין. ואדעתא דהכי לא אישתבע הגאון.

ה) המחנה. צ״ל ה מ ה נ ה.

ו) התרגום: „ולא אזכור את כל השמתות״.

ז) כתב עברה. או צ״ל ה ע ב ר ה. או צריך לנקד המלה עֲבָרָה (=עבירה). ופיו של בן זכאי הכשילו כי כמו שהמלה כתובה נוכל לקרותה עֶבְרָה. והוא באמת כתב עברה וזדון שאין דוגמתו בספרות ישראל.

ח) צ״ל א פ י ק ו ר ו ס.

ט) הדילציים. גייגער רצה לתקן ה ד י י צ נ י ם. מפני שזכרו הערבים (ראה שהרסתאני אצל האארבריקער I, 293) ואחריהם הקראים כת הנקראת בשם א ל ד י צ א נ י ה והיא ההולכת בשטת ב ר ד י צ ן (Bardesanes) המאמין בשתי רשויות. אולם באמת אין צורך להגהה, כי הכוונה לשוכני העיר דִלַאץ (Dilaç) במצרים במחוז ב ה נ ס א בקרבת א ל פ י ו ם. ראה א ד ר י ס י מהדורת דוזי ודי גויע עמוד 51. י א ק ו ת בספרו הגדול (II, 581. ושם בטעות דַלאץ בפתח). ומסעות א ב ן ב ט ו ט ה (I, 95). וכבר ראינו למעלה (בהוספה שניה) כי גם בן מאיר קרא את רב סעדיה בכנוי א ל ד ל א צ י (מבני העיר דלאץ).

י) לוצצים. בכ״י נראה עתה רק הסוף ים. אולם בפוטוגרפיא צ צ י ם. והשלמתי לפי ההשערה שהיה בשווי החרוז: הַדִילַצִים–לוֹצְצִים. ועל פי הכתוב (הושע ז׳ ה׳).

יא) פירקאוויץ אצל גייגער העתיק: מ ס ב ת א ר י כ ו ת ם. אולם הוראה כזאת לא נודעת

[ואבותיו ראוים ה]יו להשותם עם כלבי הצאן
[ולא היה די לו מה שנתנו] לו לפיכך מה שביקש לא
[מצא ומה שהיה לו א]בד ממנו : והסכמתי
[עם ראשי הישיבות וא]ב בית דין ואלופים וחכמים
[והחרימוהו ונדוהו וה]עבירו אותו מגדולתו
[והעבירוהו מתורת] חבר א) ונתפרסם קלונו
(דף ה) וידעו הכל שהוא שוטה רשע וגם רוח וזר ונכרי
מכפתורים היוצאים מכפתור ואין ראוי לגדולה. הרי
הוא מאוס הרי הוא ירוד הרי הוא מעובר הרי הוא
כהדיוט לכל דבר אין חוששין למינויו ואין למידין
ממנו ואין משגיחין בכתבו ואין מקימין אצלו ולא
מעידין אותו וכל כתב שהוא יוצא בקיומו הרי הוא
בטל וחותמו כחרש שבורה וטבעתו ב) ככלי אין חפץ
בו אין ברכתו ברכה ולא נידויו נדוי הרי הוא ירוד
כאבותיו ואני בורר אחד מן החכמים וממנה אתו
גאון מחסיה מי שהוא מיוחש באבותיו ולא ככפתורי
הזה ומי שהוא נכבד במשפחתו ולא כנבל הזה שהוא
מבני בלי שם ומי שהוא אזרחי ודאי מזרע ישורון
ולא כעוכר הזה שאומרין עליו שהוא בן גרים ג)
מי שלומד על מנת לעשות ולא ככפתורי הזה שנאה
דורש ולא נאה מקיים ומי שהוא תם ותוכו כברו
ולא כגנב הזה שהוא גונב דעת [הבריות ד) ומי שעוסק]
באמונה בנדבות תלמידי חכמים [ולא ה) נוטל לעצמו]
את נדבתן מי שסובל את הצי[בור ו) כאשר ישא]
האומן את היונק ולא [כיהיר הזה שהוא מזלזל]
בנכבדים ומיקל ביקרים [מי שחס על ישראל]
ומיקל עול מן העם ולא כ[זה שגוזר תענית ציבור]

א) חבר. האות הראשונה אינה ברורה בכ"י ואולי היא ה'. וא"כ נצטרך להשלים כזה: [כי מה לתבן את] הבר. ע"ד הכתוב (ירמיה כ"ג כ"ח).

ב) חותמו הוא כתב חתימתו. וטבעתו היא החתימה בטבעת שמקיימין בה את החתימה שבכתב.

ג) אודות יחוס רב סעדיה יש להעיר כי רק שנאת מתנגדיו קלקלה אצלם את השורה. כי בראשונה אין כל גרעון ליחוסו אם גם באמת היה בן גרים. ולפי עדות חז"ל גם שמעיה ואבטליון ר' עקיבא ור' מאיר היו מבני גרים. ושנית. אין כל התנגדות והכחשה בין שתי הידיעות הנראות כמכחישות זו את זו. כי הלא יוכל להיות שמצד אביו היו מבני שלה בן יהודה ור' חנינא בן דוסא. ומצד אמו היה ממשפחת בני גרים. או להפך.

ד) הבריות. המלה הזאת נמצאת בפּ.

ה) ולא. כן בפּ. ויותר טוב להשלים המלה ו א י נ ו.

ו) הציבור. כן בפּ.

שעשה עול אחד נותן א) לפניו מכשול אילא זה שהוא
עקש בדרכיו ומכוסים מעשיו מן הבריות הקב"ה
מכשילו בדבר מפורסם ואחר כך נפרע ממנו כדי
שידעו הכל שבדין הוא לוקה: [ס]עיד
אלפיומי איש הדמים איש הבליעל [בא ב) אלינו]
והיה מראה מעצמו ארחות יפ[ות ג) ומדות טובות]
וענוה ושפלות רוח ודרכי [ישרים וגנב את לבבי]
ואת לב אנשי ישראל כא[בשלום וכמה אנשים]
נלכדו במצודתו במכמרתו [והשתמש בעטרה שאינו]
ראוי לה והנחלנוהו בכבו[ד שלא ראה לא הוא ולא]
אבותיו וכחזקתו גבה לב[ו עד להשחית והתחיל ללכת]
בגדולות ובנפלאות [ממנו כמו ירבעם בן נבט]
(עמוד ב) ונביאי הבעל לאמר אני אתקן בעם תקנות ואני
אעצור מגפה גם הכביד עלו על מקום שהמשלתיהו
עליו לרדות את העם במקל ולהכביד עלו לצרום
באזן ישראל ולהפילם על פניהם ולהלקותם בלי משפט
ולהכותם על הלחי ולמרוח אשך: וגם נתקנא
בחכמים ובזקני ישראל הטובים והיקרים ד) לזלזל בהם
ולמעט בכבודם עד שנתקיים בו הקנאה והתאוה ה)
והכבוד מוציאין את הארם מן העולם וכיון שהגדיל
לעשות ו) והרבה אשמה הכשילו עונו ועבר על האלה
ועל השבועה אשר השבעתיהו באמונת שמים שלא
יעבור על דברי ולא יעשה עלי קשר ולא יקרא ראש
גולה זולתי ולא יהי עם מי שחולק עלי וחילל שם
שמים בפרהסיא והפיל בישראל מחלוקת עצומה
וחרחר ריב ושלח מדנים ביני ובין חסן אחי ושיחק
בי עד שהפיל מחלוקת וגרם לישראל ביטול דינין
[ועוות ז) מ]שפט ו[ש]נאה וקנאה בין אח לאח ובין איש
[לרעהו למסרם] ביד המושלים ולאסרם בבית הכלא
[וכל זה מפני שחז]ר ח) לעיקרו שהוא נבל בן בלי שם

א) גותן. צ"ל ונותן. או: ולא עוד שנותן.

ב) בא]. בפ. כי. ובפוטוגרפיא האות השניה נראה לי כראש אות א'.

ג) יפ[ות]. כן גם בפ.

ד) כפי הנראה כוונת בן זכאי לרב כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא, שבראשונה הוא עצמו התקוטט עמו ועכשיו השלימו יחד משנאתם לרס"ג.

ה) הקנאה והתאוה. אבות פרק ד' משנה כ"ח.

ו) לעשות. צריך להשלים המלה הרע.

ז) ועוות. כזה (או עיות) נראה מרשמי הפוטוגרפיא. וכן בפ' עיות. ואצל גייגער כתוב ערער.

ח) בפ. חזר.

[הד֗א הו אלא]שר א) מן ג֗מלה֗ מא ד֗כרה בה כ֗לף
[בן סרג֗אדו ב) : ובעד אן] ד֗כרת הד֗א פאנא אתבעה
[בקול ראס אל] ג֗אלות וכהן ראס אלמת֗יבה֗
[פי כתאבהם] והו אצגר כתאב כ֗תבוה
[בעד אן כ]תבת אלכתב אלכבאר לילא
[יטול , והד֗א מא] קאל ג) : דעו כי
[הקדוש ברוך הוא צ]דיק וישר ותמים

(דף ד) בעינין שנ׳ הצור תמים ד) פעלו וצוה את ישראל ללכת לפניו בתמימות שנ׳ תמים תהיה ה) : ובזמן שאדם מהלך לפניו בתמימות מושיבו בטח : ואם מעקש דרכיו ומבנים בעצמו גסות וגאוה ונשען ו) מבינתו ואומר קבלו דעתי הוא נכשל במעשיו ונודע לכל שהוא ככסף סיגים מצפה על חרש ויתפרסם קלונו ותודע חרפתו שכך אמר שלמה הולך בתם ז) ילך בטח וג׳ ואמרו חכמים ח) אין הקב״ה משלם רעה לרשע עד שמגלה עונותיו שלא יאמרו כשר היה למה נענש וכן היה ר׳ אליעזר ט) בן עזריה או׳ מאי דכתיב ובשוב צדיק י) מצדקתו ועשה עול ונתתי מכשול לפניו איפשר לרשעים גמורים מקבלן בתשובה לפני צדיק

א) אלא]שר. אות הש׳ בכ״י בספק.

ב) בן סרגאדו. או צריך להשלים [בכתאבה] ?.

ג) התרגום : „צריך לדעת כי [זהו היותר גרו]ע מכל מה שוכר בו כ ל ף [בן סרגאדו (או : במחברתו). ואחר ש]זכרתי זה אכתוב אחריו [דברי ר א ש] ג ל ו ת ו כ ה ן ר א ש ה י ש י ב ת [ב ספרם]. והוא הספר הקטן שכתבוהו [אחרי שנ]כתבו הספרים הגדולים. בכדי שלא [אאריך. וזהו מה ש]אמר״. — מדברים האלה נראה ברור כי כל הקודם לקח המחבר הקראי ממחברת בן סרגאדו. ומכאן והלאה לקוח ממחברת קטנה של בן זכאי ורב כהן צדק. והיא המכילה את כתב החרם שלהם. או כמו שהוא נקרא למטה כ ת ב ע ב ר ה (העברה ?).

ד) הצור תמים. דברים ל״ב ד׳.

ה) תמים תהיה. דברים י״ח י״ג.

ו) ונשען. צריך להשלים המלה ע ל.

ז) הולך בתם. משלי י׳ ט׳.

ח) ואמרו חכמים. בילקוט שמעוני ליחזקאל רמז שמ״א הובא מאמר דומה לזה בשם מדרש שוחר טוב, והוא במדרש תהלים (מהדורת מהר״ש באבער עמוד 284 מזמור נ״ב סי׳ ג׳) : תני ר׳ חייא מפרסמין את החנפים מפני חלול השם שנאמר ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול. ולמה נותן הקב״ה דרך רע לפניו ? בשביל לפרסם מעשיו לבריות שלא יארע בו דבר בשביל העבירות ויהיו הבריות קוראות תגר כנגד מדת הדין וכו׳. והעיר הרש״ב שם שזה הובא גם בילקוט משלי רמז תתקס״א. והמאמר מפרסמין את החנפים נמצא גם בתוספתא יוה״כ (מהדורת צוקערמאנדעל עמוד 191) ובבלי יומא דף פ״ו ע״ב בלי שם ר׳ חייא.

ט) אליעזר. צ״ל אלעזר. ומאמר ראב״ע לא נמצא בכל המקומות המובאים בהערה הקודמת.

י) ובשוב צדיק. יחזקאל ג׳ כ׳. ושם הנוסח מ צ ד ק ו ולא מ צ ד ק ת ו. ושם ביחזקאל י״ח כ״ד הנוסח מ צ ד ק ת ו כמו בפה. אך שם לא נמצא סוף הפסוק ונתתי מכשול לפניו.

פעירה בה: וקאל א) משקר. . . [וכופר]
בעיקר הלא תזכור באמ[ת אתה המתלוצץ]
בדברי אלהים חיים באמרך [סלחתי כדבריך]
התבונן אני המתלוצץ או [אתה. וטול בקולה]
אלי אן קאל לה טבעיה ב) . . . . . .
אולם מעשיך בך מכר[יזין במדינת בבל]
(עמוד ב) למה לך לשבת בין היקרים לא הספיק לך גדלי בשר
אנשי נף המאושים ג) ותביא אריבי בשר זכר ועבותי
בשר אשר בבבל: ת֗ם אד֗כרה אלמואצ֗ע אלד֗י כבס
פיה מע אלמרדאן וקאמת עליה אלשהאדה֗ בד֗לך
פקאל לה ד) תחלת קלוניך הלא בדאר א ב ו ג א נ ם ה) נמצאת
ותבוא השמועה אל שער הישיבה ובעליית דרב
אלבקר ראוך אנשים כשרים תחת הנערים עם כתבי
הקדש אף נערי נ֗ה ר ד ע א נלאו ממצוא לך ועירה
באן ואלדה כאן חג֗אם ואנה כאן פארם פקאל לה ו) פנה
אל המקלט ביד אביך והתער מצוי בחצן הוריך ולך
לשמש אומנותם מה לך לספר חקי שדי וללמד
מאמר טהרה: גדע בן גדעים איך הוכשר בדברי
אלהים חיים החוק מאכלת ושמור טבח והדח פרש ז)
ת֗ם שה֗ד עליה באנה יצאפע ויצפע פקאל ח)
משמוע ספוק היד על ערפך ירעשו הרואים מקול
תוק[עי ב]פס ט) על מוח ראשך ינודון העברים י) מצרמם
[באזנך ול]שונך יחרדו החרדים ולא יהיה לך
[תקומה עד י]מי עולמים: ינבגי אן יעלם אן

א) התרגום: „אחר זה הרבה לחרפו ובאר לו את כזבו על כ ה ן צ ד ק ר א ש ה י ש י ב ת ועל הקהלה. והתחיל להתוכח עמו על כל דבר ודבר עד שאמר לו: חָשַׁבְתָּ אותי ללץ. הַגֵּד נא לי מי הוא הלץ אני או אתה? הלא אמרת להרופא בעת שכתב לך [בפתקא של רפואה. רעצעפט] משקה מתוקה (?) ואמרת לו בכמה ישיבות [פעמים] תהיה פעולת המשקה המעורבת בעת [שתשתה] אותה? ואמר לך עשר פעמים. וכאשר היה [הפעם העשירית] אמרת לו סלחתי כדבריך. וזה ה[ספור] יספרו בעת שהושיבו (?)... וגינהו על זה ואמר".

ב) [„והאריך בדבריו] עד שאמר לו טבעיה (?)"....

ג) אנשי מצרים המאוסים.

ד) התרגום: „אחר זה הזכיר לו את המקומות שנתפס [אני קורא את המלה הערבית: כְּבִּסַ] בהם עם הנערים והעידו עליו עדים בזה. ואמר לו".

ה) גאנם, אולי ג א נ ם בסמך.

ו) התרגום: „וחרפו שאביו היה סַפָּר [בארביער] והוא היה פָּרָשׁ ואמר לו".

ז) מהמלות האחרונות נראה שחרף את אבי רס"ג שהיה שוחט וטבח.

ח) תוק[עי ב]פס. השלמתי בספק. בהוראת: המכים בפס ידם.

ט) התרגום „אחר זה העיד עליו שהִכָּה [את האנשים] והִכָּה ואמר".

י) העברים. אולי צ"ל ה ע ב ד י ם לשווי החרוז עם ה ח ר ד י ם בשורה הסמוכה.

[עדות מאר]ץ ישראל א) והעיז ב) עליו הרשע
[כי בן גרים ה]וא ולא מזרע ישורון הוא
[כעדות בני ארץ] ישראל וגם כתבו רבים
[מבני בגדאד] אל הסוחרים הנאמנים ושאלום
[אודות אבותיו ו]ישיבו אותם בכתבי ידיהם
[וחתימותם ויעידו] הכל כי מבני הגרים
[הוא ואבותיו שמ]לו וטבלו:

(דף ג) ויכתב מגלה להדמות בנביאים כאחד נביאי השקר ג)
וימזמר את עצמו לאמר כי מבני יהודה אני ד): ואקנא
לאלהי ואשיבהו כענין ענה כסיל כאולתו: תֹּם
אכֹד יסאכֹפה ויקול לה לם לם תנתסב אלי שבט יהודה
מנד י״ג סנהֹ ויכדֹבה פי סאיר מא אדעאה פי אלמגלה:
וטול וכתֹר אלי אן קאל לה פי בעץׄ מא קאל אנך אדעית
אנך עצרת נגף והכל מחפירין אותך ואומרין לך
שקר דברת ה) תֹּם ואקפה עלי אלדֹין מאתו פי אליום אלדֹי
עמל פיה אלתענית ליכדֹבה פי אדעאה אן פי דֹלך אל
יום ארתפע אלובא פקאל להו) והלוא בו ביום נגזר עליך
השמד בפלני ופלני: תֹּם אסרף פי משאתמתה
ובֹיין לה כדֹבה עלי כהן צדק ראס אלמתֹיבהֹ ועלי אל
גֹמאעהֹ ואכֹד יואקפה עלי באב באב אלי אן קאל לה
זעמת אני ליץ פכֹּברני מן אללץ אנא או אנת חית קלת
ללטביב ענד מא וצף לך שרבהֹ רוא ז) פקלת לה כם מקדאר
מא תחל הדֹה אלשרבהֹ מן אלאכֹלאט ענד [שרבך] להא
פקאל לך עשר מגֹאלם פלמא צאר אל[מגֹלם אלעאשר]
קלת לה סלחתי כדבריך והדֹא אלח[דית אלדֹי אלנאס]
יחדתֹהם בה ענד מא יקעדה. . . . . . .

א) מארץ ישראל. כפי הנראה פנו כלף וסיעתו אל ארץ ישראל מפני ששם היו שונאי רב סעדיה מימי מחלוקת בן מאיר. ואולי הכוונה לבן מאיר עצמו ובניו וחבורתו. וגם מפני שהרס״ג עצמו שכן במשך זמן מה בארץ ישראל. וידובר מזה בפרטות בזכרון רס״ג.

ב) והעיז. אולי כתוב ו ה ע י ד. כי האות האחרונה אינה ברורה.

ג) כוונתו ל ס פ ר ה ג ל ו י שהיה מופסק לפסוקים עם נקודות וטעמים כמו כתבי הקדש. וכבר ראינו התנצלות הגאון בהקדמתו למהדורא שניה מס׳ הגלוי.

ד) גם על האשמה הזאת השיב הגאון בהקדמה שם.

ה) התרגום: „אחר זה התחיל להראות סכלותו באמרו לו: מדוע לא התיחשת על שבט יהודה שלש עשר שנה קודם? [ראה במבוא השערתנו שהכוונה לזמן שחבר רב סעדיה את מחברתו נגד בן מאיר] והכזיבו בכל מה שטען במגלה. והאריך והרבה דברים עד שאמר לו בתוך שאר דבריו: אתה אמרת שֶׁעָצַרְתָּ נגף [על ידי תענית צבור]״.

ו) התרגום: „אחר זה קרא בשמות האנשים שמתו באותו היום שגזר בו את התענית להכזיבו במה שאמר שבאותו היום נעצרה המגפה ואמר לו״. וראה הערתי אודות התענית במבוא להוספה זאת.

ז) רוא. אות ר׳ בכ״י מסופקת.

בו ויאיצו לרפות חלי טבא) . . . .
ויתגוללו בטמאתם עד הב[קר] . . . [22]כאתבה חנוק ב) המחליק ע. . .
[28]המצליח בתשמיש . . . [24]ואכותה ג) ובן משא . . . . [כמא שהד] ד)

(עמוד ב) אלסבאך אלדי קד צאר דיאן אלאהואז ה) לכלף בן סרגאדו ובן ערטלי הברסי וחבריו: אלהי כמה ו) תראה הלא תדין תשפטם בשבטיהם מוכנים ללצים הך רועיהם ותפוצינה צאניהם כי בפיהו חטר גאוה ובקרבו ישית ארבו: מלכלך כל היום בעבירות מטונף כל הלילה בשקוציהם מגולל שנותיו בשכבת זרע ומשקר כל ימיו בסעיפות הנו משים תורתך ללעג ומצותיך לבזה ועמך לחרפה כרשעי ארץ השמידהו ושמח עבדיך באבדהו ואל לארך ז) תקחהו: תם אכבר בצפעהם לה וכיף תם להם אלאמר [אלי] כאן אכתפא: תם קאל ח) ויצו הנשיא ויעבירהו מגדלתו ויושב תחתיו את מר' יוסף גאון בן גאונים ט) נכד המשרתים הכהנים ויצא הנשיא אל הכנים[יות] הגדולות אשר בבגדאד ושתי י) ראשי [הישיבות והדיינים] יושבים לפניו וכל העם מגדול [ועד קטן שומע הוד]עותיו אשר גלה ממטמוניו [ויחרימהו ויק]ללהו יא) מפיהו קללות נמרצות [תם אכתר ו]טול אלי אן קאל ח) ויבא כתב

א) פ. טבע.

ב) סופרו חנוק [אולי צ"ל תנוך].

ג) וְאֶחָיו.

ד) [כמו שהעיד].

ה) „הצורף שנעשה דיין באהואז". כן הוא בפרסית וערבית שם המקום הנקרא בתלמוד הוזא או בי חוזאי (ראה זכרון לראשונים מחברת ד' עמוד 356). ופירקאוויץ אצל נייגער העתיק בטעות דיין המחוזות.

ו) אלהי כמה. אולי מכאן עד סוף המאמר בשורה 9 היא הוספת המחבר הקראי מעצמו.

ז) לארך. כפי הנראה צריך להשלים המלה ימים.

ח) „אחר זה ספר שהכו אותו ואיך נגמר ענינם עד שנתחבא. אחר זה אמר". בכ"י אחר המלה אלאמר קרע. ואות כ' מן כאן בספק. ובפוטוגרפיא נראה כמו אלכאן. ובפ. היה כתב אליאן ואח"ז נמחק הי' (אולי שלא במתכוון). ואם כזה היה כתוב הוא נוסח ישר רק צריך לחלק אליאן לשתי מלות.

ט) בן גאונים. כפי הנראה היה רב יוסף בן רב יעקב בר נטרונאי שהיה גאון בסורא (לפי רש"ג י"ג שנה). ואחריו היה גאון סורא (קודם גאונות רס"ג) בנו הגדול רב יום טוב כהנא ורב יוסף היה בנו הקטן. ואבי רב יעקב רב נטרונאי ואביו זקנו רב הילאי היו גם כן גאונים בסורא.

י) ושתי. צ"ל ושני. ואולי היה בחפצו לכתוב: וראשי שתי הישיבות.

יא) פ. ויקללהו.

יב) „[אחר זה הרבה בדברים ו]האריך עד אמרו".

ואעאב [21]... שבועה אלי אן קאל א) ולא זכר [22][את שבועתו להנש]יא
ויקשר קשר כבעשא [23][ויקרא את] אחי הנשיא והוא אחד [24][מאוהביו
ויתחבר ע]מו ויקראהו נשיא [25][ישראל ותגדל המח]לוקת ב) כי
(דף ב) השקט לא יוכל כי אהב פשע אהב מצה מעורו.
תׄם דׄכר אחלאלה ללסבות יום כׄרג מע חסן
אכׄו ראס אלגׄאלות אלי דאר מוברך והדׄא שי שאהדה
אכׄתׄר יהוד בגדאד. ודׄאך קולה ג) ויגרם הדבר להכות
רבים מישראל בשבט השליטים בשבתות ובחדשים
ויחלל הוא את השם גם את השבתות להביא משאות
לפחות והסגנים ביום צאתו עם חסר ד) אל דאר מוברך
תׄם דׄכר אלקום אלדׄין תעצבו מעה פקאל ה) ויתחברו
אליו זקן פסילות יומי בה אלי עמרון בן זלאלה ופני
עכבר יומי בה אלי אפרים [בן] שטיא אלדׄי קד נצבה כׄלף
בן סרגׄאדו דיאן אלמוצל ו) וסרים אדם אוכל בשר
חזירים יעני בה אלכׄאדם ז) וכסיל חרשים וילדי זונה
הם בני בעז בהודאתם ובני הש[פח]ות ובשרי גמל
וגיליהם ומה יאמר עוד באל.....
תׄם עטׄם נפסה ב[אן קאל לה ח)... על]
מי התרחצת על המעיף המט....
גוד גופת הקבל מחיו ט): תׄ[ם דׄכר אסמא אלנאס]
אלדׄין כאן יפסק בהם ושהד [עליהם פקאל] י)
ואלה שמות האנשים...........

א) בתרגום עברי: „ובזה האופן גינה [בן סרגאדו לרס״ג] וגינה [מה שעבר על ה]שבועה. עד אָמְרוֹ״.

ב) פ. מחלוקת.

ג) התרגום העברי: „אחר זה זכר [בן סרגאדו] חִלְּלוֹ את השבתות ביום שיצא עם חסן אחי ראש הגלות לחצר מוברך [Mobarrek]. וזהו דבר שראו אותו יהודי בגדאד. ואלה דבריו״.

ד) חסר. אם אין זה טעות הסופר במקום חסן נצטרך לומר כי בן סרגאדו בכוונה הסב לגנאי את שם אחי הנשיא.

ה) התרגום העברי: „אחר זה זכר את האנשים אשר החזיקו עמו [עם רב סעדיה] ואמר״.

ו) התרגום: „ורמז בו לאפרים בן שטיא שהעמידו כלף בן סרגאדו לדיין במוצל [Mossul]״. והמלה בן נמצאת בפ. ובכ״י במקום זה קרע. וראוי להעיר כי באגרת רש״ג כתוב על רב יוסף (שמינהו בן זכאי לגאון במקום רס״ג) דידיע בברסטיא. הידוע בכנוי ברסטיא [כן הנוסח במהדורת גאלדבערג. וביוחסין ברסתיא]. ואני חשבתי מלפנים שנשתבשה המלה מן בברסנויא (הכרסאני מארץ כרסאן בפרס). ועתה נוכל לומר כי צ״ל בבר סטיא בשתי מלות ויהי דומה לבן שטיא הנזכר פה בעברית.

ז) התרגום: „כוונתו אל המשרת (או הסרים)״.

ח) התרגום: „אחר זה התפאר באמרו״. ובפ. נפסה בין.

ט) הקבל מחיו. כפי הנראה הוא כמו מתי קבלו (יחזקאל כ״ו ט׳). והמלה גוד פה הוראתה כפי הנראה משוך וקח (מן גוד או אגוד בתלמוד).

י) התרגום: „א[חר זה זכר את שמות האנשים] אשר חטא עמהם והעידו [עליהם ואמר]״.

של] [14]סעדיה: ולפי גודל רעתו רב.... [15]השלישי א) בשנת תשע נמנה ב).... [16]לאמר לא נתתי כסף הם ויחל ג)... [17]ואם תמה תתמהו על הדב[ר ד) זכרו מה שעשו] [18]הגבעונים בנשיאי ישראל [וגם הוא הערים] [19]כערמת הגבעונים על [נשיאי ישראל וינשא] [20]את נפשו בגדולה הזוא[ת ה). אך לא נאוה] [21]לכסיל כבוד ויסר את אש[ר הסתיר בתוך] [22]מסתריו ויוציא מטמו[ניו ו) ונתגלה שהוא איש רע] [23]מעללים גם רוח גבה [לב ז) מתגאה בשם] [24]ראש ישיבת גאון [יעקב]... [25]המדינה וי....

(עמוד ב) [1]... [בי]ן העם מהומה [2]...ים ויצא אל [3]...ם ויקבץ ממון [4]...[ותג]רל צוחת החכמים [5].... לו וישב לשפוט [6][משפט שחד בשב]עה גונים שחד [7].... [שח]ר ח) תועבה מבני קפצי [8]) [קבל שחד וה]טה ט) משפטם ושחד [9]..... ושחד הירור מסכל [10].... שבו גם לא ידע לכתוב [11]... אשר י) כתב טעות ואפלת [12][כי הוא אינו] יודע מנהג ישראל ודרך [13]... [לפ]ניהם כי לא נכונו דבריהם [14][תֹּם דֹּ]כר יא) אן אלנאם עאודו יב) פי אלאסתגאתה [15]... [מ]עהם יג) אלי אן קאל יד) וישלח נשיא [16][ישראל להגיד] לו לא טובה השמועה אשר [17][האנשים] טו) ועיני הערה מדברים עליך [18][ולא שמר את האְ[לה] טז) ויקשה ערף ויעז מצח [19][וישנאהו שנאה גדול]ה כעינין אל תוכח יז) לץ [20][פן ישנאך. ובהדֹא אלמ]עני יח) אעאבה

א) השלישי. לכאורה נראה כי בסוף שורה 14 היתה המלה בחדש. וכן חשב גייגער שהעיר כי זהו נגד דברי אגרת רב שרירא שרס״ג נקרא לגאונות בחדש אייר לשנת רל״ט אולם כמה ספקות בדבר. כי אולי צריך להשלים כזה: [באייר ביום] השלישי. גם יוכל להיות כי בא רב סעדיה לבבל בחדש אייר וזמן פקודתו בפומבי (אפּפּיציעלל) היה בסיון. ובכלל עוד בספק הוא אם במקום הזה ידבר מן מינוי רס״ג. כי ההמשך שלפניו ושלאחריו אינו עולה יפה.

ב) פ. אחרי המלה נמנה עוד ול.

ג) המלה הם ואות הל׳ במלת ויחל בספק. ואולי תחת הם צ״ל רב.

ד) הדבר. אות הר׳ נכרת בפּוטוגרפּיא גם היא נמצאת בפ.

ה) הזאת. כן בפ.

ו) מטמוניו. כן גם בפ.

ז) גבה [לב]. המלה לב נמצאת גם בפ.

ח) שח]ד. בפ. אות ר׳. ובכ״י קשה להבחין.

ט) בפ. הטה.

י) פ. צבים אשר. ואולי היה כתוב: [וכ] תבים אשר כתב.

יא) תם דכר. כן גם בפ.

יב) עאודו. פ. עאודן בטעות (מפני שרגל הו׳ נתחברה בכ״י עם ראש הל׳ במלת וישלח שבשורה הסמוכה).

יג) מ]עהם. פ. נהם בטעות.

יד) אציג בפה את התרגום העברי מן המלות הערביות: „אחר זה זכר כי האנשים שבו מדרכם המוטעת [והתחברו ע]מם. עד אָמְרוֹ״. והכוונה לבן סרגאדו כי ממחברתו יעתיק המחבר הקראי את כל הדברים האלה.

טו) [האנשים]. פ. מים. ואם כן היה כתוב בכ״י אזי צריך להשלים: [התמי]מים.

טז) אולי צריך להשלים כזה: [ולא שמע לדברים הא]לה.

יז) אל תוכח. משלי ט׳ ח׳.

יח) אלמ]עני. פ. בטעות בני.

רב אהרן (דף ג' עמוד א' שורה 10. עמוד ב' שורה 19. דף ה' עמוד ב' שורה 14). מ ו ב ר ך (Mobarrek. דף ב' עמוד א' שורה 3 ושורה 7). ש ר ש ל ו ם (דף א' עמוד א' שורה 12 ושורה 13). — על האנשים הנודעים לנו מהם ממקומות אחרים דברתי בפרטות בזכרון רס"ג. ושם ירובר גם כן מכמה פרטים אחרים שנוכל ללמוד מדברי מתנגדי הגאון אשר שרדו וימלטו אל כ"י הקראי אשר אני מציג לפני הקוראים כתמונתו כצלמו. ולבד מכ"י זה נודע לי רק עוד כ"י אחד מפי' ס' שמות לקראי (אולי ל ס ה ל) שבוכוחו עם רס"ג אודות קדוש החדש יזכור את דבר המחלוקת עם דוד בן זכאי. ויאמר נגד רס"ג (שכתב כי ענן בחר לקדש עפ"י הראיה מחפצו להחניף להישמעאלים למען יעשוהו לנשיא) כי לא היה לו לרב סעדיה לומר כזאת על איש צדיק כענן שלא בקש עזר מבני האסלאם אל הנשיאות ולא חלל את השבתות כאשר עשה הוא בבקשו את השררה. והיה לו לזכור מה שקרה לו בעצמו בעת המחלוקת עם דוד בן זכאי והישיבות שכתבו נגדו אל כל הקהלות בחרם נגד מי שיסתייע בישמעאלים שיתנו לו את השררה. [ואלה דבריו בערבית: ואדֿא כאן מתֿל הדֿא פי כתבהם פכיף אסתחל הדֿא אלרגֿל [סעיד אלפיומי] אן יקול אן ע נ ן אצל הדֿא וכיף גֿאז לה יקול אנה אנמא פעל הדֿא ליעאונוה אלמסלמין עלי אלריאסהֿ. והדֿא מתֿל דעאוה פי אמר צדוק וביתוס אלדֿי מא כֿלק אללה למא קאלה פי אלגֿמיע אצל. ולא אסתעאן קט ראס אלגֿאלות רחמה אללה פי טלב אלריאסהֿ מתֿלה באלמסלמין ולא חלל קט אלסבות מתֿלמא חללהא הו פי טלבהא. וקד כאן ינבגי אלא ידֿכר מתֿל הדֿא פי אנסאן צדיק מתֿל ע נ ן. פיֻנבה אלי מא גֿרא לה מן אלמחלוקת מע ד ו י ד ב ן ז כ י ומע אלמתֿאיב אלדֿי כתבו פיה אלי כל הקהלות בחרמהֿ עלי כל מא יסתעין באלמסלמין חתי אקאם לה ריאסהֿ]. ואולי מחבר פי' שמות זה שנודעו לו האשמות הכתובות בכ"י שלנו כי יביא את דברי בן סרגֿאדו וחרם הנשיא הוא הוא גם מחבר הכ"י. ומסגנון הפירוש לשמות אשער שהוא מסהל בן מצליח הקנאי הנודע שלא שמר פיו ולשונו בוכוחיו עם הרבנים בכלל ועם הרס"ג ביחוד.

(דף א)... [1]ויתחנן לפני א)... [2]ויביאהו הנ[שיא]... [3]כסף לדבר על... [4]ויאמר לו לעיני ה... [5]ראש מחסיה עת ב)... [6]וישביעהו בביטו[י שפתים שלא ימנה] [7]ראש גולה זולתו ולא [יתחבר עם כל] [8]הקושרים עליו ולא יס[ור מדבריו ימין ושמאל.] [9]ויכתוב עליו כתב בכל א[רץ בבל עילם ופרס] [10]ואחרי כן ויצו ויעמד מת[ורגמן ויכריז] [11]ויעביר קול בכל המדי[נות] ג)... [12]שר שלום ויגלוף... חל ד)... [13]את שר שלום ויפתח על[יו שמו

א) פ. (העתקת פירקאוויץ) ל פ נ י ו.

ב) פ. עתה.

ג) פ. ה מ ד י נ ה ו ת, ואם כזה היה בכ"י אזי אולי צריך להשלים: ותחם עליו רב שר שלום.

ד) פ. ויגלוף על חלי.

נאמר שהיה ממשפחת גרים אך לא נאמר כי אביו ואמו שניהם היו מבני גרים מצד אבותם ואמותם (ולו באה עדות כזאת הלא היו מתנגדי הגאון מביאין אותה). וכל זמן שלא באה עדות כזאת הלא נוכל לומר כי מצד אביו היה ממשפחת שועי יהודה ומצד אמו ממשפחת גרים או להפך א). גם הטענה בענין התענית צבור שגזר הגאון היא טענת שוא. כי כבר העידו רב שרירא גאון ורב האיי בנו כי בסורא היה המנהג מקדמת דנא לגזור תענית צבור בכל שנה (ראה מחברת ד' מזכרון לראשונים בתשובות הגאונים עמוד 133 סימן רנ"ט ובהערתי שם עמוד 364). ומסהמא בעת צרה גזרו כמה תעניות. ואם כן לא רב סעדיה הנהיג כזאת בראשונה. ומה שטענו כי ביום התענית עוד מתו איזה אנשים. לו גם היה כדבריהם שמתו איזה אנשים שהיו חולים וגוססים מקודם אם אך לא היו ביום ההוא ולאחריו חולים חדשים במחלת הדבר (ומזה לא דברו מתנגדיו) הלא צדק הגאון באמרו שהועילה התענית לבטל המגפה. — מפאת כל זאת חשבתי למשפט שלא לכבוש את הכ"י הזה תחת ידי. ומה גם כי כבר נדפס פעם אחת אף כי בשבושים.

הכ"י שלנו יכיל חמשה דפים נייר בלויים בחלק גדול בצד השמאלי של הדפים. ולכן יחסרו שם בעמוד א' סופי השורות ובעמוד ב' ראשי השורות. והמה כתובים בכתב מרובע ישן של ארצות המזרח. ומרוב יושנם עלה בהם רקב ופור יתפוררו. ומפאת זה איזה מלות ואותיות שהיו נמצאות עוד בכ"י לפני איזה שנים (בעת שהכין אבן רשף את תמונת הפֿוטוגראפֿיא) לעת כזאת נפסדו ונעלמו. ובהפך מצאתי איזה דברים בכ"י שלא נמצאו בתמונת הפֿוטוגרפֿיא מפאת שנתקפלו איזה מקומות מן העלים. ועוד תמצא בידי העתקה בכתב יד פֿירקאוויץ שנעשתה עוד קודם שהכין את הפֿוטוגרפֿיא. וכמובן כל הנמצא רק בהעתקה זאת הוא בספק. לכן כל הנוסף על מה שנמצא עתה בכ"י. הן מה שנמצא בהעתקה זאת והן מה שהוספתי מדעתי עפ"י ההשערה להשלים החסר. הוא מוסגר בשני חצאי עגול. ובהערות הודעתי מה שנמצא בהעתק פֿירקאוויץ. ומובן מאליו שבכמה מקומות השלמתי רק „בכדי שלא להוציא הנייר חלק" ולתת ידים למביני דבר להגיד גם את השערותיהם. וכן עשיתי גם במה"ע הרוסי. ובאיזה מקומות שניתי עתה את דעתי בענין ההשלמות.

והאנשים שנזכרו בכ"י זה מאוהבי רס"ג ושונאיו הם: אבו גאנם או גֿאנם (דף ג' עמוד ב' שורה 5). אלכֿאדם הוא הסרים (דף ב' עמוד א' שורה 12). אלסבאךְ הוא הצורף (דף ב' עמוד ב' שורה 1). אפרים בן שטיא (דף ב' עמוד א' שורה 10). בן ערטלי הברסי (דף ב' עמוד ב' שורה 2). בני בעז (דף ב' עמוד א' שורה 13). בני קפֿצ׳י (דף א' עמוד ב' שורה 7). הנוק או חנוך הסופר (דף ב' עמוד א' שורה 22). חסן הוא יאשיה אחי דוד בן זכאי (דף א' עמוד ב' שורה 23. דף ב' עמוד א' שורה 2 ושורה 7. דף ד' עמוד ב' שורה 14). מר' יוסף שהושיב הנשיא לגאון בסורא תחת רס"ג (דף ב' עמוד ב' שורה 12. וראה דף ה' עמוד א' משורה 9 והלאה). כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא (דף ג' עמוד א' שורה 12. ועמוד ב' שורה 21). כֿלף בן סרגאדו הוא

א) וזולת זה הלא אין כל גרעון ליחוס הגאון אף אם נאמר שהיה מבני גרים. וידוע מעדות חז"ל שגם שמעיה ואבטליון ר' עקיבא ור' מאיר היו מבני גרים.

המחלוקת או תיכף אחר זה. כי ידע היטב למי יכוונו מתנגדי הרס"ג בכנוייהם וקורא את האנשים האלה בשמותם. וזהו אפשר רק לבן הדור ההוא א). וראה למטה בסמוך שאולי הוא המחבר הקראי הנודע סהל בן מצליח. שנית. לא העיר איש עד עתה שהחלק היותר גדול מכ"י זה לקוח ממחברתו של מתנגדו הראשי של רס"ג רב אהרן (ושמו הערבי כ̇לף) בן סרגאדו. ובמחברת זאת ידובר מהנשיא בלשון נסתר. ואחר זה יבוא בכ"י העתק מכתב החרם שעליו חתמו הנשיא דוד עם קיום ראשי הישיבות ב). ושם ידבר הנשיא כמדבר בעדו. ובסוף הכ"י יביא הקראי עוד מאמר קצר ממחברתו של בן סרגאדו.

וכמו להחכמים פּין וגייגער כן היה גם לי למורת רוח לטפל בדברי שמצה קצף ובוז שרק המשטמה הנוראה הרתם והמחלוקת העצומה ילדתם. ומה גם כי הדברים האלה ערוכים נגד הדר גאון תפארת ישראל שמלוא כל הארץ כבודו. וביחוד על כי המה מלאים מדברי שמצה ונבול פה שאין הנפש היפה סובלתם. אולם שבתי וראיתי כי בכל זאת לא אוכל לפטור את עצמי מלהדפיס את הדברים האלה בתוך שארי הדברים היוצאים לאור על ידי כפי גופי הכ"י הנמצאים בפה. כי כמה וכמה פרטים אודות רס"ג ובני דורו נוכל ללמוד מכתבי המתנגדים האלה. אחרי אשר נאכל את תוכם ונזרוק את קליפתם. וראינו למעלה (בהוספה ב') כי על ידי הבנת מלה אחת במחברת בן סרגאדו (הדילציים) נתגלה לנו ענין נכבד בקורות ישראל בימי רס"ג. ומי יודע אולי בזמננו זה או בני הדורות הבאים ימצאו עוד כמה דברים יקרים ונכבדים על ידי הפרטים הרבים (וביחוד שמות האנשים מאוהבי הרס"ג ומשונאיו) הנזכרים בכ"י זה שמרוב יושנו אולי יופסד לגמרי בזמן לא כביר. ולאוהבי אמת וצדק אין לחוש פן יביאו לזלזל בכבוד הגאון מפאת דברי החרוף והגדוף הנמצאים פה. אחרי אשר מחברי דברי הגדופים האלה בעצמם — הנשיא דוד וסייעתו — השלימו אתו והושיבוהו על כסא כבודו אחרי אשר הגלוהו ממנו. ובזה הראו ברור בפומבי כי אין בכל דברי אשמותיהם אפילו קורטב של אמת חלילה. גם נודע לנו מפי עדים נאמנים כי בעת המחלוקת היתה יד כל חשובי בבל ונכבדי קהלות ישראל עם רס"ג (לבד מרב אהרן בן סרגאדו ושארי הנוגעים בדבר שטינא היתה בלבם על הגאון) נגד הנשיא וחבריו. ובסוף הכריחו את בן זכאי להשיב את שבות רס"ג. ונראה מזה כי כולם חשבוהו לצדיק וחסיד הראוי לעמוד בראש אומת ישראל ולהיות ממנהיגי הדור. וגם עתה אף כי רחוקים אנחנו מבעלי המחלוקת בזמן ובמקום נוכל להראות כי כמה טענות נגד הגאון הן עלילות שוא ושקר. ומהן תקיש על השאר. כן אודות יחוס רב סעדיה הביאו מתנגדיו עדות שונאי הגאון מארץ ישראל (ולא ממצרים מקום לידתו ומשכנו!), גם עדות השונאים האלה אינה מספקת להכחיש את דברי רב סעדיה. כי שם

א) וגם אם נאמר כי הפירושים שמביא במלת יעני (כוונתו) כבר היו נמצאים בגוף המחברות. בכל זאת לכותב מאוחר הכופל ומשלש שהוא מקצר את הדברים לא היה כל סבה להביא שמות האנשים שבימיו כבר נשכחו ואבד זכרם.

ב) ועל כל פנים חתם גם רב כהן צדק את כתב החרם כנזכר בכ"י (דף ג' ע"ב שורה 21). וגם בכלל כל הכתבים שיצאו מתחת יד ריש גלותא היו מקויימים מהגאונים. ווידוע כי אש המחלוקת יצאה בעבור הקיום. וראה נוסח קיום של רס"ג לפסק דוד בן זכאי במחברת ד' מזכרון לראשונים עמוד 276.

הוספה שלישית.

ממחברתו של כלף בן סרגאדו ומכתב החרם של הנשיא דוד בן זכאי.

כבר זכרנו למעלה שבראשונה הודיע פירקאוויץ ממציאות כתב החרם לרש"י פין. וזה האחרון כתב אודותו בכרמל כדברים האלה: „החדשות האלה א) הן מכלל המציאות הגדולות אשר מצא וכו' המכונה אבן רשף. ובחפצו להשפיע משפע סגולת חמודותיו לאוהבי חקרי חכמת ישראל הואיל לתת לנו וכו' קונטרס החרם שהחרים ר' דוד בן זכאי את רבינו סעדיה וכו'. קונטרס החרם נראה שכתבו איש מאנשי הנשיא ר' דוד בן זכאי כותב מעשי הנשיא בלשון ערבית ב) ומעתיק דברים ממכתב קדום לו כתוב על ידי אחד מאנשי סודו בלשון הקדש ג). ואחרי אשר נעזוב זכרון החטאים והאשמות אשר טפלו ברבינו סעדיה, את החרופים והגדופים השוטפים כזרם קיר ממקור משחת מקור שנאה נמבזה, שאינם כדאים להשמע על גאון ישראל ותפארתו, ואין בהם דבר חפץ אל ידיעת תכונת הדור ההוא, וישתקעו ולא יפקדו עוד, ראינו לזכור רק את הטענה הגדולה אשר טענו כנגד ספרי רבינו סעדיה האומרת: ויכתוב מגלה להדמית לנביאים" וכו'. ואחרי כן שלח אבן רשף העתקה פוטוגראפית מחמשת העלים הנמצאים בכ"י עם העתקה עברית (של נכדו) מן המאמרים שבלשון ערבית אל הר"א גייגער שהדפים הכל במה"ע שלו עם איזה הערות ד). ובצדק העיר גייגער גם הוא כי הזלזולים הרבים והעצומים ודברי הלעז הנוראים שהוציאו המתנגדים על רס"ג במדה גדושה המה מעידים על רוב כעסם וגודל קצפם משנאת בעלי המחלוקת. וזהו גם מפאת שרס"ג לא חשך אף הוא בוז וכלימות ממתנגדיו. וטוב עשו הדורות הבאים אחריהם לפרוש מסוה השכחה על פרטיות הזלזולים האלה.

ואמנם לא בארו החכמים פין וגייגער את הדברים האלה הנחוצים לדעת בענין הזה. ראשונה כי כל הדברים האלה מובאים בספר מחבר קראי. ובצדק נוכל להסתפק אם הביא הקראי הזה דברים ככתבם ואם לא הוסיף כמה זלזולים מצדו למלאות את סאת החרופים והגדופים. אחרי אשר ידענו ברור כי כבר אצל קדמוני הקראים נמצאו כמה זיופים אודות הרבנים אנשי ריבם. וביחוד ידענו את עברתם השמורה לרס"ג על אשר יצא נגדם ביד רמה והכה את מיסד כתתם ענן ואת ראשי הקראים הבאים אחריו מכות גדולות ונאמנות. לכן לא יפלא אם המחבר הקראי הזה — שדבריו מורים כי שמח הוא לאיד הגאון ולמטרה זאת העתיק את החרופים האלה — לא יכול להתאפק ולהוסיף מדיליה עלילות שוא ודבה רעה. אך אין להסתפק שרוב הדברים באמת נאמרו ממתנגדיו כנראה מתוכן הדברים בעצמם ומהקדמת ס' הגלוי. ועל כל פנים היה הקראי הזה בבבל בזמן

א) במה"ע הכרמל החדשי שנה ראשונה (חשון תרל"ב) עמוד 64—62.

ב) לא כן הוא. כי הכותב בשפת ערבית איננו מאנשי הנשיא כי אם מחבר קראי.

ג) באמת המחבר הקראי מעתיק בראשונה ממחברתו של כלף. ואחרי כן מכתב החרם של הנשיא.

ד) במה"ע יודישע צייטשריפט שנה עשירית (1872) עמוד 178—172. והעתקה פוטאגראפית שהכין אבן רשף נמצאת גם אצלי. ובדפוס שם במה"ע נמצאו שבושים.

וכאשר נחבר את הידיעות היוצאות לאור מן המכתבים האלה עם הנאמר בהקדמת ספר הגלוי אודות בן מאיר יודעו לנו הדברים האלה. האיש בן מאיר אשר התחשב על צאצאי בית הנשיאים הקדמונים מארץ ישראל (מבית הלל ור׳ יהודה הנשיא) היה רב וראש בירושלים ומצודתו היתה פרוסה על כל מדינת ארץ ישראל. בעת נסיעותיו (אולי לאסיפת נדבות בעד יושבי ירושלים) היה גם בבבל בעיר הבירה בגדאד בעת המחלוקת שהיתה שם (וכפי הנראה היא מחלוקת עוקבא הנשיא עם רב כהן צדק שאודותה נמצא הספור הפרטי מר׳ נתן הבבלי ביוחסין). והנה נתעורר החפץ אצל בן מאיר זה לחדש את הנשיאות בארץ ישראל אחרי אשר כבתה גחלתה זה יותר מחמש מאות שנה ואחרי אשר כל ישראל בארצות פזוריהם קיימו וקבלו עליהם את נשיאות ראשי גליות שבבבל ביחד עם ישיבות סורא ופומבדיתא וגאוניהן! לתכלית זאת יצא לתקן כי מארץ ישראל ולא מבבל יהי תלוי ענין קביעת המועדים ועבור החדשים כמו שהיה בימי קדם. גם שלח את בנו להכריז בקהלות ישראל שיהיו עושים את המועדים על פי קביעותו וחשבונו. וכפי הנראה עלתה בידו למשוך אחריו לבות כמה קהלות לקיים את דבריו. ועל ידי זה רחפה סכנה עצומה על פקודת הנשיאות שבבבל ועל הישיבות דשם. וחכמי בבל בהיותם במצוקה זו שלחו אחרי רב סעדיה למצרים. וראש המדברים בכל דבר תורה וחכמה היה אומן גדול גם בחכמת העבור. וחבר בה ספר מיוחד (אולי לרגלי המחלוקת עם בן מאיר זה). ובחדש טבת שנת ארל״ג לשטרות (921 למה״נ) שלח רב סעדיה בשם הנשיא בן זכאי ורב כהן צדק מכתב לבני ארץ ישראל ולשאר המקומות שנטו אחרי בן מאיר להוכיח את טעותו ולהראות להם את ההפסד הגדול שיצמח מן החדשות שהוא רוצה להנהיג. אולם בן מאיר לא שב מדרכו והעיז פניו להשיב במכתב הערוך לקהלות בבל כי רק בידי בני ארץ ישראל הרשות להורות הדרך בעניני קביעות המועדים. גם שפך במכתבו זה את חמתו על חכמי בבל וביחוד על רב סעדיה שלקחוהו בני בבל לכלי נשקם ומגינם. וכבוא המכתב מבן מאיר לבבל התעורר רב סעדיה וכתב את ספר המועדים שהיה ערוך בדרך כתבי הקדש (מופסק לפסוקים ועם נקודות וטעמים). וכפי הנראה יתר הפליטה ממנו הוא אשר הבאנו למעלה מכ״י אוקספורד השני. — ויתר הדברים בענין הזה ימצאו הקוראים בזכרון רס״ג וזכרון ספריו.

ה) לשו. אות ו׳ בכ״י מסופקת.

ו) המשפט. אות פ׳ בכ״י בספק.

ז) למעט. אות ט׳ מסופקת.

ח) אות ב׳ בכ״י בספק.

ט) אם. אות א׳ מסופקת.

י) סדו. אות ס׳ בכ״י בספק. ואם באמת ס׳ היא אולי צריך להשלים כזה: מצוה עליו [להכיר ה]סדו.

יא) כלל. אות כ׳ בכ״י מסופקת.

בארץ גבעונים. כי הם סילונים וקמסונים א).
רעים וחטאים ומורדים מבני ערקים
וסינים. סעיד בן אלפיומי וחביריו הזידונים.
המצרים והמינים כרגע יאבדו ויזרו בארבע
פינים. ואלו באנו לספר אחת מני אלף
מתפילתינו עליכם לא יכולנו. מלך ברחמ׳
רבים יחזיר את לבב עמו ישראל. וישבור
מעליהם עול ברזל. ויביא להם מורה צדק.
ונזכה ותזכו להקביל משיח ב) במהרה
ובזמן קרוב אמן. ושלום כבודכם
יפרה וירבה וידגה ויעצם ווישרש ווענף ג)
ויסולסל לעולם. שלום:

[וזהו כ״י אוקספורד השני שהוא בנקודות וטעמים על דף אחד ושאולי הוא מספר המועדים של רב סעדיה].

(עמוד א) . . . . . . [1]שנ . . . . . [2]הזמן . , ... [3]מתי בעניי ובצ. . . . . .
[4]מדרכי יה האלהים. . . . . . [5]באהבת אל וקודם בִּיר . . . . . .]
[6]ולנביא וחכם כמראה הע . . . . [7]האלהית והנבואה גדולה מא . . . .
[8]ני כמוכם כמה פעמים עד עינֵי ה. . . ו . [9]וב אולי תזכו לה או לזכויותיה ד) וב[אמרם הולכים [10]אחר ד]ברי הרוב רוב חכמים לא רוב כסילים [11]. . . אם קהלות שוות יניחו אלה ואלה ספֵּקו[תיהם כי] [12]אין חפץ במחלקות וברבותם לא יושעו [13][ולא ת]ושעו : ולא תהיה תשועה לנחלקים וא[בות על] [14]בנים יכשלו בהפרדם ללא אלהים ורוב ה. . .

(עמוד ב) . . . . . [1]ר . . . . [2]אור לכָ . . . . [3]והקוצר עַ . . . . .
[4]מישראל וכמה לשו ה) . . . . . [5][ל]שון המשפט ו) הזה כי כל. . . . .
[6]הוצב לא לַמְעָט ז) ומי יתן. . . . . [7][נו]פְצֵיהם והצדיקים ימצאו ב ח) . . . .
[8]כם לבב תמים בכל דרכיו ומ[פעליו] . . . . . [9]ולא להתאנות על אשר לא נֶדָ[ע] [10]ואיך נחייב על אשר לא הבינונו. . . . [11][עליו ל]שמוע דברי מבין אם יבין ואם לא יבקש [לשמוע [12]הוא מ]סתולל ובחשך בא ובחשך ילך ובחשך יס . . . . [13]אם ט) לחכמת מלמדו לא יגיע מצוה עליו . . . . [14]סדו י) עליו ולעבוד לפניו כל ימי חייו : ואף. . . . .
[15]כלל יא) כל שכל וכל טוב : אם חכמי הזמן יתד . . . . .

א) וקמסונים. צ״ל וקמשונים.

ב) משיח. כנראה נשמטה מלה וצ״ל פני משיח.

ג) ויושרש ויוענף. זהו דומה למה שכתוב בסוף המכתב הקודם (מרב סעדיה): ותשרישו ותעניפו.

ד) לזכויותיה. בכ״י לזכויתיה,

ביום ד׳ ומחלק אחד לפני רנ״ו לא ידחה מאחת א) מר׳ מאות וד׳ עד שלא יגיע לגבול (עמוד ב) של ימין ובשנה הבאה אתם מוסיפים ר״ח תתע״ו יגיע המולד לילי ג׳ ט׳ שעות תמ״א חלק׳ ובשעה ג׳ נאמר אם לא יהיה באותו תשרי עיבור. ונולד קודם תתמ״ה חלק׳ משעה י׳ מלילי ג׳ אחוז יום ג׳ וכסדרן. והשנה הבאה שהיא שנת תתנ״ד לחשבון הבית פשוטה הוא נולד בלילי ג׳ בט׳ ב) שעות תמ״א חלק׳ והיא בגבול ג׳ והחד׳ כסדרן ונשאר מן חשבון ג) תתמ״ה תל׳ ד) ת״ד עד שיגיע לגבול ולא נוכל לדחותו מפני המולד. והשנה הג׳ שהיא שנת ה) תתנ״ה לחשבון הבית נולד תשרי ביום השבת בשש שעות רל״ז חל׳. ועד אין ו) לא הגיע לגבול נשאר מן החשבון ת״ד חל׳ ואנחנו ז) לא נדחהו תרמ״א והי ח) אמר״ת וכבר שפרשנוהו בארבעה חדשים נדחהו רל״ז חלק׳ אין זה ראוי למבינים ולא למשכילי עם ולא לנושאים דברי חכמים. ואתם אחינו שמעו והאזינו (דף ב) אל תגבהו חוסו על נפשכם ועל ישראל המופזרים בין האומות אשר על חרה שלסיף הם עומדים. ואם מאויביהם ט) מיתיראים יצעקו אל שוכן מעונים. ויחלצם מכל מענים. תצא אש מתוכם ותאכלם כדברי כנענים. אשר עם פורצי גדרות נמנים. יְהוֹמֶם אל לפנינו בנהממו י)

א) מאחת. האותיות מ א בכ״י מסופקות.
ב) בט׳. נראה דצ״ל כ״ט.
ג) מן חשבון. בכ״י א׳: החשבון.
ד) תל׳. נראה דצ״ל חל׳ [חלקים]. ובכ״י א׳ נמחק.
ה) שנת. המלה הזאת היא האחרונה מכ״י א׳.
ו) ועד אין. כמו ועדיין כלמעלה.
ז) ואנחנו. האותיות נו מסופקות בכ״י.
ח) והי. צ״ל והיא. והכתיבה החסרה תמצא לפעמים אצל הסופרים בארצות הערבים (כי היא ע״ד לשון ערבית).
ט) מאויביהם. בכ״י כתוב בשתי מלות: מאויבי הם.
י) בנהממו. אולי צ״ל כנהממו. והכוונה להספור במלחמת גבעון (יהושע י׳ י׳): ויהמם ה׳ וכו׳.

שלשנה מעוברת ברנ"ו א) חלק' משעה ראשונה מיום ד' נולד שלאחריה
לשנה הבאה בתתמ"ה חלק' משעה ג' ושלאחריה ביום
ביום ב) שבת כו' שעו'
(דף ו) ואמר"ת חל ג) משעה ז' ונמצא ראש השנה
[מכאן מהחיל הכ"י הנמצא בפה]
(דף א) הראשונה חמישי ד) והיא מעוברת. שנייה
בשלישי פשוטה ובין זו לזו ו' ימים וששה ה)
במעוברת חסיר' והסימן הב"ו ו). והשלישית
יום ז) שבת ובין שניה לג' ה' ימים וה' ימים
בפשוטה כסדרן. וטעמו שלסוד שאם
יעבור המולד ממאתים נ"ו חלק' משעה
ראשונה ח) מיום ד' בחלק אחד ימצא מולד
שנייה לחבר' ט) קמ"ו י) חלק' משעה י' בלילי
ג' ימצא מולד שלישית ב' ו' יא) שעות במר"ת
ביום שבת. ובזמן שהיה כן אנו צריכין
לרחות ג' ליום הששי יב). ועד אין יג) לא הגענו
לגבול בזו השנה שכבר נשאר לנו ת"ד יד)
חלק' מפני שנולד תשרי בשנת תתע"ו טו)
לחשבון הבית לילי ד' י"א שעות התקל"ב [חלק'] טז)
וראש השנה ביום ה' יז) והחדשים חסיר' יח)
היה נוכל לדחותו שכבר נשאר ת"ר חלק'
עד זמן שיגיע לגבול רנ"ו משעה ראשונה

א) ברנ"ו. נראה דצ"ל ברנ"ו.
ב) המלה ביום נכפלה בכ"י בטעות.
ג) חל. אות ת' בכ"י בספק. וכפי הנראה הוא הקצור מן חלקים.
ד) בכ"י א' [אוקספורד]: הואש חמ.
ה) בכ"י א': ובין זו לזו ימ...
ו) בכ"י א' נראה כמו חא בספק.
ז) יום. בכ"י א': אם.
ח) ראשונה. בכ"י א': ד' אש"ז.
ט) לחבר'. בכ"י א': לחברותה. ואמנם הר' בספק.
י) קמ"ו. בכ"י א': תתנ"ט.
יא) ב' ו'. בכ"י א' יותר טוב: בו'.
יב) ליום הששי. בכ"י א': ליום ה'.
יג) ועד אין. כמו ועדיין. וכן למטה.
יד) ת"ד. בכ"י א': ת"ר.
טו) תתע"ו. בגליון נתקן בכ"י מאוחר: תתנ"ג. וכן כתוב בכ"י א'.
טז) המלה האחרונה הוספתי מכ"י א'.
יז) ביום ה'. בכ"י א' נראה כמו ד'. פה נשלם עמוד א' מכ"י א'. ובעמוד ב' שם נכרות רק שורה 10 בשלמות וחלקים משורה 7—9.
יח) חסיר'. כפי הנראה הקצור מן חסירים [חסרים].

ולארבעת א) ימים האלה. וזה פירושן. נולד תשרי בגה"ז
[רוא]ים אם נשתייר רביע יום חסר אמר"ת חלק עושין אותו
...ואם חסר כ"מ ב) דוחין אותו. ואנו מבארין לכם
[בא]לו ד' הימים כמ' שער' ג). וכך מפורש בשער ראשון
.... שיש בו עיבור ונולד חלק ד) משעה ד' מיום ו' אחוז ה)
(דף ה) מגיע סוף החשבון לילי ג' תתמ"ה חלק משעה ועוד ו)
לשנה אחרת כך ומגיע סוף החשבון ליום השבת לשש ז)
חלק. וכשאתה מונה כך יקרא ראש השנ' הראשונה ח)
ביום ג' ושלישית ביום שבת נמצא ימים שביניהם שמו ט)
וארבעה בפשוטה חסיר'. וזה עיקר הר"ו ובין שתים היא י)
וה' ימים בפשוטה בסדרן והעיקר בה"ז. ואם יעבור ת...
אחד מיכן יעבור שנה ג' משש שעות ואמר"ת ביום שבת בחלק יא)
במד"ת יב). וצריך הדבר לדחותו יג) עד יום שני נמצאת ראשונה ביום
שבת. ושנייה ביום ה' ובנֵהם ו' ימים וששה ימ' בפשוטה שלמים
והמסורת שו"ח. והשלישית יום שני וביניהם ה' ימ' וה' ימ' בפשוט יד)
(עמוד ב) והסימן בה"ז. וכך אתם מוציאין בירור כל [החשבון.]
... וגם טו) אמרו אם היה בשנה הבאה עיבור ונולד קודם
...ל משעה בלילי ו' או זין יום שבת וחסי' וביאור הרבי טז)
... שלא למחות יז) מעוברת משש שע' ואמר"ת ביום ג' ואם
... המנין אחוז יום שבת ושלי'. והטעם שביון שיעבור
... על אמר"ת משעה ו' ביום ג' ידחה ליום ה'. זה הוא כלל שער
ראשון. שער שני. כל תשרי שיש בו עיבור ונולד קודם רנ"ו חלק
משעה ראשונה מיום ד' אחוז יום ה' וחסיר. ועילת הדבר בזמן שמולד

א) גבולן ולארבעת. האותיות בו בספק. ונראה דצ"ל לארבעת.
ב) כ"מ. אולי צ"ל ב"מ[רת].
ג) כמה שערים.
ד) חלק. אולי צ"ל חלק' [חלקים] והמספר של החלקים יחסר ונמצא במקומו בכ"י מקום חלק.
ה) אחוז. אות ו' בכ"י בספק.
ו) פה נראה בכ"י כי חסר דבר מה.
ז) גם פה נראה בכ"י כחסר. ונראה דצריך להשלים שעות ומספר החלקים.
ח) אולי יחסר גם פה.
ט) שמו. אות מ' מסופקת.
י) אולי יחסר פה.
יא) בחלק. אות ק' בספק.
יב) במד"ת. נראה דצ"ל במר"ת (=תרמ"ב).
יג) לדחותו. אות ח' בכ"י מסופקת.
יד) בכ"י נראה כחסר. וכפי הנראה צ"ל בפשוטה.
טו) משורה ב' עד שורה ז' ראשי השורות נמחקו בכ"י.
טז) הרבי. אין לו מובן ואולי צ"ל הרבה או הדבר.
יז) למחות. אות מ' בכ"י בספק. ואולי צ"ל לדחות.

וכוהן א). והמתחבר אליהם סעיד בן יוסף אלדלאצי ב) אשר הוא דומה להם והם דומים לו ג). ובעת אשר התבוננו ד) באגרות ידענו רוב חכמתכם אשר אתם יודעים בכבודכם. כי פירוש אלף אינם מבירים ה) קל וחו' מכניסים עצמם במה שלא הנחילם חי העולמים. ולא הירשם להזכיר בפה. כי אתם יודעים שהנביאים הראשונים והחב' ו) . . . .

(דף ד) ... שאמ' ר' בכך יורה יורה ידין ידין יתיר בכורות אל יתיר ז). ומכלל כל הדברים הללו יש הרשות לחבורת ארץ יש' על ח) חכמי בני הגולה. ואין לבני הגולה רשות על בני ארץ יש'. גם כמה שסירי ט) בתלמודם יורו לומר דשלחו מתם י). ולא נראתה ולא נשמעה מעולם לבני הגולה להורות או לדון או להעמיד רשות להם את בני ארץ יש'. ועוד תלמודם מעיד בכמה הוריות ועבורים לרבן גמליאל אבינו ז"ל כרצונו. ואין ממיר יא) בארץ מכל החכמים שהיו בדורו כל שכן בחו[ץ] לארץ. ולפיכך הוצרכנו לבאר לכם סוד ארבע שעות להראות כי מאחר שהרשות בידנו לעבר לא בדא יב) ולא באפס שורש מחשבון הכריז חמודנו יג). גם להודיעכם ביאור כל שער ושער אשר למרנו מן החכמ' הראשונים ז"ל. וכן הוא מפורש.

(עמוד ב) שאין יד) ראש הש' נתכון לא בא' בשבת ולא בד' ולא בו'. כענין שלמדנו וירשנו מאבותינו רבן גמל' הנשיא ורבנו יהודה הנשיא לא אר"ו ראש הש'. אלא בשיני וג' וה' וביום השבת טו). לא נחלקו חכמ' שיום קדוש ראש הש' נקרא באחד ואלו טז) ארבעה ימים. וכך העמידה סנהדרין את גבולן

א) וכוהן. אשער כי כוונתו לרב כהן צדק גאון פומבדיתא.

ב) אלדלאצי. מן העיר דלאץ במצרים. וראה למטה בהוספה ג'.

ג) זהו על דרך ההתול (איראניש) כנראה מן ההמשך.

ד) התבוננו. כמו התבוננו.

ה) ר"ל שאינם יודעים לפרש את אות הא'.

ו) והחב'. והחברים. או צ"ל והחכ' = והחכמים. וגם אחרי הדף הזה יחסר דף אחד או יותר. ומדברי הנביאים הביא בן מאיר (עפ"י ההשערה) בדף החסר את דברי ישעיה (ב' ג'): כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. וכדומה.

ז) דברי רבי אודות רב כשירד לבבל (סנהדרין דף ה' ע"א).

ח) על. אות ע' בכ"י בספק.

ט) שסירי. מלה משובשת. גם האותיות שס מסופקות בכ"י. ואולי צ"ל זימני.

י) ר"ל כי בתלמוד בבלי נמצא כמה פעמים דשלחו מתם ויסמכו על הדין שנפסק בארץ ישראל.

יא) ואין ממיר. אין מי שימרה את פיו. או מי שמחליף ומימר את דברו.

יב) בדא. האותיות בד בכ"י מסופקות.

יג) ר"ל בננו שהכריז אודות עיבור החדש לא ברא מלבו ולא עשה בלא יסוד ושורש עפ"י חשבון העבור. מזה נראה כי שלח בן מאיר את בנו לבבל להכריז ע"ד העבור כפי חשבונו.

יד) הוא הכלל הנודע לא אד"ו ראש השנה.

טו) השבת. האותיות שב בכ"י בספק.

טז) ואלו. האותיות וא מסופקות. ונראה דצ"ל מאלו.

וכרבלתו עד אופנים א) . ולהסתוכך בעיר ב) עקלתון אשר קשקשיו מפנינים . ולהתגונן בחופותי׳ שהוקשרו ליציר בעדן גנים ג) . ולסוך מאפרסמון המעולה על שמנים. ולהסב בפרדס עם מצוקים ואיתנים . אשר ביום קוראים ובלילה שונים ד) . סנהדרי יש׳ הנאמנים ה) ...

(דף ג) ... היום ו) הזה וכרבם ז) הטוב לא מש מפינו . ותפילותינו עליכם תדורה ח) ועל זקני יקר שלכם בהר הזיתים מול היכל ייי מקום הדום רגלי אינו ט). ועל שער הכהן י) ועל שערי מקדש ייי בקיבוץ כל יש׳ לחג חג ייי חג הסכות . ובשמוע כל יש׳ שבחכם מפינו אז שמחו ועלצו בשלום אשר הציבו שרי בינינו . כי בהיותינו ב ב ג ד א ד אצלכם לא נמנענו מלעזור אתכם בכל לבבנו ובכל נפשנו על הקושרים עליכם . וכל מאמרכם ותאותכם היינו עושים . ובחזירתנו אל ארץ יש׳ ארץ מולדתנו צוינו בכל מדינה ומדינה ועיר ועיר לחזנים והיו קוראים הפתיחים יא) שלכם ומנדים שנאכם . ומיכן יב) נטרו איבה עלינו . ובייי בטחנו לא נבוש . ותנינו שבח כבודכם והודענו בכל החסד

(עמוד ב) אשר גמלתונו . והיו חמודייי יג) וכל סנהדר׳ שלנו בצאתם אל יד) מודיעים רוב אהבתינו לכם כי מעולם לא היתה אהבה בין חכמי ארץ יש׳ טו) כמות זה הדור . יהי רצון שיתמידה רחום טז) [לנצח] . ובאילו הימים הגיעו אלינו כל האגרות אשר כתבם הא׳ יז) [ד ו ד] ב ן ז כ א י הידוע אצלכם במעשיו הטובים ודרכיו התמימים הוא ובניו

א) הכוונה לזיז שדי לפי ספור רבה בר בר חנה (בתרא דף ע״ג ע״ב) : קרסוליה במיא ורישיה ברקיעא . ו ב נ ב ך הוא מן נבכי תהום .

ב) בעיר . צ״ל ב ע ו ר . והכוונה לסוכת עורו של לויתן (בתרא דף ע״ה ע״א) .

ג) הכוונה לעשר חופות שנעשו לאדם הראשון בג״ע (בתרא שם) .

ד) אולי כוונתו למאמר ריב״ל (מגילה דף ד׳ ע״א) חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום . וא״כ צ״ל בהפך : בלילה קוראים וביום שונים .

ה) נראה כי אחרי דף זה יחסר דף אחד או יותר .

ו) כפי הנראה במקום החסר דבר בן מאיר אודות זמן היותו בבבל ויאמר כי מאז עד היום הזה וכו׳ .

ז) וכרבם . נראה דצ״ל ז כ ר כ ם .

ח) תדורה . כמו ת ד י ר ה .

ט) אינו . הקצור מן אלהינו . וכן במכתב קדמון מירושלים בכ״י מאוצר הספרים דפה שהוצאתי לאוצר באוצר טוב (שנת תרל״ז עמוד 80) כתוב : „ונכתוב שמו [של המתנדב] ושם אבותיו בספר הזכרונות לזכור אותו על ה ר ה ז י ת י ם נגד מקדש יי בברכות ותפלות״.

י) הכהן . אולי צ״ל ה ב ח ן מן עפל ובחן (ישעית ל״ב י״ד) .

יא) הפתיחים . ר״ל החרמות (שטרי פתיחא) .

יב) ומיכן . כמו ו מ כ א ן . וכן להלן .

יג) חמודייי . ר״ל בָּנַיִ . וראה עוד למטה .

יד) בצאתם אל . כפי הנראה נשמטה פה מלה ה מ ד י נ ה וכדומה . ובדוחק נוכל לומר כי מ ו ד י ע י ם פה היא מלה דמשתמעא לתרי אפי (כי מ ו ד י ע י ם הוא שם מקום קרוב לירושלים) .

טו) אולי צריך להשלים : ו ח כ מ י בבל .

טז) שיתמידה רחום . שה׳ יתמיד אותה (את האהבה) . או צ״ל ש י ת מ י ד ה ר ח ו ם [אותה].

יז) הא׳ . אולי הקצור מן ה א ד ו ן או ה א ל ו ף . ולא יכנה את בן זכאי בשם נשיא כי הוא מתנגד לדבר הנשיאות בבבל בכלל .

לפצות א) על רחומים. וכתושב שנם עוני ב) שני פעמים. וכמאבל ג) שהפליא פלאים עצומים. וכמגת ד) ששט בעמקי תהומים. (דף ב) ושמע טוב בשנים עשר החתומים ה). וישם טוב המנגן בנגינות טעמים ו). . [וכש]בנה ושכלל בית עולמים ז). כשבעה רועים הקרומים. וכשמנה המסוימים ח). ובארבעה השמים ט) והעליונים יוחקו הברכות כלם בראש קוראיהם בשלומים. לכל המון קהלות אחינו ישראל הדרים במדינות שנער. הרבנים וזקנים וראשי כנסיות ובתי אבות ופרנסי צבור וגזברי עם ומרכולים י) ומלמד[ים] וחזנים. ויתר אחינו יש' וחבירנו ביראת אל' הקדושים הטהורים. אוהבי תורה. דורשי תעודה. הוגה יא) בדת לקח טוב. עדת חסידים. להקת תמימים. כנת ישרים. אילי הצדק. נטיעת שלום. למודי ייי. בני אל חי. האהובים במעשיהם הטובים ובדרכיהם הישרות. (עמוד ב) המצוינים בתורה ובמצות ומושפעות בכל מדות טובות. העשויים נחת רוח לחכמים ולסנהדרי ישר'. הנתונים חפץ לכל חלוף. הםה ישאו קולם בהגים בגאון יי צהלו מים. על כן יבורך ייי אדונינו ויאמן יב) ויגדל שמו יג) על כל שפת רננים. וזמרת נוגנים משכולו יד) רחמים וחינונים. יפצמם טו) מכף סוטנים. ותסקרו טז) זיו מלך פנים בפנים. ותכולכלו ממרעיתו אלף מכמה יז) שנים. ולברות בבירת הנתצה יח) בין כנענים. ולהתנחל מעינו אשר קרסוליו בנבך

א) לפצות. אות צ' מסופקת. והכוונה לשמואל.

ב) שנם עוני. נראה דצ"ל: שנם ענני. אליהו (מ"א י"ח ל"ז).

ג) וכמאבל. אלישע שהיה מאבל מחולה (מ"א י"ט ט"ז).

ד) וכמגת. הנביא יונה שהיה מגת חפר (מ"ב י"ד כ"ה).

ה) בשנים עשר החתומים. הכוונה לתרי עשר נביאים אחרונים. וא"כ צ"ל כשנים.

ו) דוד המלך שהיה יודע נגן.

ז) שלמה המלך. ובכ"י כנה.

ח) הכוונה להפסוק במיכה (ה' ד') וכפי באור חז"ל (סוכה דף נ"ב ע"ב).

ט) השמים. אות ש' בכ"י בספק. ואולי צ"ל השנים והכוונה לארבעה ראשי שנים. או כוונתו להרקיע הרביעי זבול שבו מזבח בנוי ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן (חגיגה י"ב ע"ב). והקרבן הזה הוא נשמתן של צדיקים.

י) ומרכולים. כמו ואמרכלים.

יא) הוגה. צ"ל הוגי.

יב) ויאמן. אולי צ"ל ויאמץ.

יג) שמו. צ"ל שמם.

יד) משכולו. מן ה' שכלו.

טו) יפצמם. צ"ל יפצם או יפצמו.

טז) ותסקרו. ותביטו (מלשון סקירה בתלמוד).

יז) מכמה. אות כ' בכ"י מסופקת. והכוונה כנראה לבהמות בהררי אלף (שור הבר).

יח) ולברות בבירת הנתצה. צ"ל ולכרות בבירת הנחצה. ע"ד הכתוב (איוב מ' ל'): יכרו עליו חברים יחצוהו בין כנענים ולפי דרשתם (בתרא דף ע"ד ע"ב).

(דף א')... [יי י]שבר מוטות עולות ג[וים] מעל.. ארכה א) ויניח לכם מכל אויבכם מסביב ונזכה ב) ותזכו ל[גאולת ישראל] ולהתבשר ברגלי המבשר משמ' שלום ונשק ג)... . שלום ובנים אב.... אגנות ד) ולא תהיה משכלה ועק' בארצכם וחזקו [ואמצו] בה ולכל אשר תפנו ותשכילו ה) ות[צליחו] בכל מעשה יד[כם] [ותשרי]שו ותעניפו ו) ותעשו שרשים למ[טה] וענפים למ[עלה]

ויהי [שמ]כם ברוך ושלום
[לכם מאת המתפללים] עליכם תמיד וכתב זה
וחקוק אתו ז) בחדש טבת שנת ארל"ג.

פאג א ב ה בן מאיר [והשיב לו בן מאיר].

(עמוד ב) שלום מעניף ע[ד ח) שמי] מרומים. ומצליל עד יצוק הדומים. סובב ומקיף ס[ביב ט) יבשת וימ]ים. אפוד חן עטוף רחמים. ממתיק טעם כמו לרחום[ים] . . . . . כאיתן י) בא בימים. כאהוב הנעקד לרצון תמים יא). וכחקוק בכסא מרומים יב). ובלבול יג) הפותר חזיונות וחלומים. וכטוב שניתן בשיע אגמים יד). וכמלאך משרת לפני ארון עולמים טו). ו..ער טז) לחרם וסהר מרומים. וכירובעל יז) שניסה בגוה יח) שתי פעמים. וכשמצא וישת מימי לחי בקימים יט). וכגלעדי ש...טעם וביתו התמימים כ). וכהקריב טלה חלב

א) מעל.. ארכה. נראה דצריך להשלים ולתקן: מעל [צו]ארכם.
ב) ונזכה. אות ז' בכ"י בספק.
ג) משמ' שלום ונשק. המלה הראשונה צריך להשלים מ ש מ י ע (עפ"י הכתוב ישעיה נ"ב ז': רגלי מבשר משמיע שלום). ובמלה ג' אות הש' מסופקת בכ"י.
ד) אגנות. אות ג' בספק. ואולי צ"ל א ל מ נ ו ת.
ה) ותשכילו. אולי צריך להגיה ת ש כ י ל ו.
ו) ותעניפו. אות ע' בספק.
ז) וחקוק אתו. צ"ל וחקק אותו. ואות א' מסופקת.
ח) מעניף ע. אות ע' השניה בכ"י בספק. ובמלה הראשונה אולי הע' מיותרת וצ"ל מ נ י ף.
ט) סביב. אות ס' בספק.
י) כאיתן. בכ"י ב א י ת ן. וכן למטה על הרוב בב' תחת כ'. והכוונה לאברהם אבינו.
יא) הכוונה ליצחק.
יב) זה יעקב עפ"י אמרם (בבלי חולין דף צ"א ע"ב): עולין ומסתכלין בדיוקנו של מעלה. ופירש"י שם שפרצוף אדם שבארבע חיות בדמות יעקב.
יג) ובלבול. נראה דצ"ל ו כ ל כ ו ל ע"ד הכתוב ויכלכל יוסף (בראשית מ"ז י"ב). או צ"ל ו כ כ ב ו ל ותהיה הכוונה ליוסף (ע"ד הכתוב ענו בכבל רגלו. תהלים ק"ו י"ח).
יד) הכוונה למשה. ואולי צ"ל ב ש ר ע מן שרעתא דנהרא (בבא קמא כ"ט ע"א).
טו) הכוונה לאהרן.
טז) ו..ער. אולי צ"ל ו כ מ צ י ב. והכוונה ליהושע.
יז) וכירובעל. בכ"י בשתי מלות: וכירוב על. והוא גדעון.
יח) בגוה. צ"ל ב ג ז ה (שופטים ו' ל"ז—מ').
יט) הכוונה לשמשון הגבור.
כ) הכוונה ליפתח הגלעדי.

הוספה שניה.

בן מאיר וספר רב סעדיה אודות המועדים.

למעלה בהקדמת ס׳ הגלוי ראינו כי רס״ג זכר שתי פעמים את חבורו אודות המועדים. בפעם הראשונה (דף א׳ ע״א וע״ב למעלה) יאמר: „וכמו שחברתי בהיותי בבבל (בעראק) ספר בעברית על דעת מי שהיה אז [נשיא] במה שקרה אל האומה מחטא בן מאיר [. חבור הנקרא ספר ה]מועדים. מופסק לפסוקים ומוטעם בטעמים", ובפעם השניה (דף ח׳ ע״ב שורה 12—11) יאמר בקצרה: „וכמו כן [לא אביא פה דוגמאות מן] הספר שחברתי אודות המועדים". עד העת האחרונה לא נודע מאומה בספרות ישראל מבן מאיר ומספר רב סעדיה אודות המועדים. ושאלת אבן רשף ורש״י פין (שהבאנו למעלה במבוא) נשארו ימים רבים מבלי תשובה. אולם זה לא כביר הקרה ה׳ לפני איזה מציאות בכ״י המפיצות אור על הענין הזה הנכבד בקורות ישראל בכלל ובתולדות רס״ג בפרט. ומעשה שהיה כך היה. בשנת תר״ן ותרנ״א נדפסו מאתי איזה לקוטים לתולדות רס״ג וספריו במה״ע האשכנזי איזראעליטישע מאנאטסשריפט. ובתוכם גליתי דעתי בלקט אחד בבאור המלה הדילציים (הנמצאת במחברת כלף. ראה למטה הוספה שלישית) שהכוונה כי רס״ג היה מעיר דלאץ במצרים. ועל זה הודיעני ידידי הר״א נייבויער כי בחלקים מכ״י שהגיעו זה לא כביר לאוצר הספרים הבודליאני באוקספורד מצא חזוק לדעתי. כי שם נקרא הרס״ג בכנוי אלדלאצי (הדלאצי). ולבקשתי הטיב עמדי החכם היקר הזה ושלח לי העתק שלם מכל הנמצא שם (אשר בעבור זה אגיד לו את תודתי בפומבי). ושמחתי לראות שם חלק גדול ממכתב בן מאיר בעל מחלקותו של רס״ג. וגם נודע לי מזה כי סוף המכתב הזה נמצא בכ״י שהובא מארץ הקדם. אך מחסרון תחלתו ושם בעל המכתב לא יכולתי לדעת מהותו ומי מחברו. וזולת זה נמצא שם בכ״י אוקספורד חלק מספר הנפסק לפסוקים בנקודות וטעמים שכפי השערתי (שהסכים לה גם הר״ר נייבויער) הוא מספר המועדים מרס״ג הנזכר בס׳ הגלוי. — וליקרת הדברים האלה אציגם פה לפני הקוראים כתמונתם כצלמם. ובאיזה מקומות הנשחתים בכ״י אשלים החסרון עפ״י ההשערה. גם אוסיף איזה הערות בשולי היריעה ובאחרית דבר. ובאור המקומות השייכים לחכמת העבור הבטיח לתת אחד החכמים המובהקים במקצוע זה (הוא הר״א עפשטיין בוויען). כ״י אוקספורד מחזיק ששה דפים נפסדים בחלק (והדף הששי שהפסדו מרובה נמצא בשלמות בכ״י שבפה עד סופו). ועמוד א׳ יכיל סוף מכתב א׳ מחדש טבת שנת ארל״ג (סוף שנת 921 למה״נ). ועל כי אחריו כתוב: פאג׳אבה בן מאיר (והשיב עליו בן מאיר) נראה כי המכתב הזה היה ערוך מבבל בשם הנשיא והגאון רב כהן צדק מפומבדיתא אל בני ארץ ישראל ואולי גם לבני ישראל בבבל ופרס. והכותב בעדם היה רב סעדיה שנקרא אז לבבל מהנשיא וסיעתו ללחום את מלחמתם נגד בן מאיר. וזה היה שש או שבע שנים קודם התמנות רב סעדיה לגאון בסורא. וזהו הנמצא בכ״י אוקספורד (עם הסוף מכ״י שבפה):

(הלאטינית) אצל יהודי אירופא בימי הבינים בשם ל ש ו ן נ ו צ ר י. וכן מצאנו כי רב שמואל בן חפני הביא את מעתיקי הנוצרים (נאקלי אלנצארי) לבראשית א). וכפי עדות ר׳ יוסף בן עקנין הרבה רב שמואל הנגיד להביא בס׳ העושר את פירושי הנוצרים (שרוחאת אלנצארי). ושם הובא ג״כ כי רב האיי גאון שלח אל ראש כהני הנוצרים (גתֿליק אלנצארי) לשאלו איך נעתק בתרגום הסורי פסוק א׳ בתהלים ב). אולם יקשה כי באופן זה היה צריך לכתוב: מ ן א ש ע א ר א ל נ צ א ר י (משירי הנוצרים). לכן יותר נראה כי הכוונה לחבור איש נוצרי ששמו ש ע ד י או (אם נקרא בשין שמאלית) ס ע ד י. והבארון ראזען ישער כי נשתבש המאמר וצ״ל: פ י מ א [מ ר ב ה ם] מן ש ע ד י א ל נ צ ר א נ י (במה שעבר עליהם [או: שקרה להם] על ידי שעדי הנוצרי). והבוחר יבחר.

ה. בן מאיר וספר רב סעדיה נגדו בענין המועדים.

אודות האיש בן מ א י ר וספר רס״ג נגדו לא היה נודע עד הימים האחרונים דבר. וזה לא כביר נתגלה לנו אודותם דברים נכבדים. כאשר יראה הקורא בפרטות בהוספה שניה למטה.

ו. ספר השיר העברי מרב סעדיה.

כבר ראינו למעלה (במבוא לס׳ האגרון ובפירוש רס״ג לס׳ שמות) כי כן נקרא בערבית הספר ששמו בעברית הוא ס פ ר ה א ג ר ו ן.

ז. ספר חיוי אלבלכי ותשובות רב סעדיה עליו.

אודות הספרים האלה ידובר באריכות בזכרון רב סעדיה וזכרון ספריו. ושם ימצא הקורא בפרטות את כל הנודע עד עתה בענין הזה.

ח. ספרי מתנגדי רב סעדיה.

כפעם בפעם יתוכח הגאון בהקדמת ס׳ הגלוי עם מתנגדיו ויביא את טענותיהם נגדו וישיב עליהם. חלק מספרי מתנגדיו אלה הגיע לידינו. ואותו הבאתי למטה בהוספה שלישית.

א) זכרון לראשונים מחברת ג׳ (זכרון רב שמואל בן חפני) עמוד 49 הערה 125. וראה הערתי במה״ע מאגאצין פֿ. וויס. ד. יודענטהומס V, 184 ואוצר טוב הנספח למאגאצין (לשנת תרל״ח ותרל״ט) עמוד 60.

ב) זכרון לראשונים שם עמוד 49 הערה 126.

הגיעו ספריהם לרב סעדיה וכפי הנראה היה לו משא ומתן עמהם. ולפי השערת גייגער הכוונה בהקדמת ס' הגלוי לר' יצחק בן שלמה הישראלי א). וידוע מעדות המכונה יעקב בן נסים (דונש בן תמים) שרס"ג שלח לר"י הישראלי לקירואן שאלות בחכמות חצוניות בהיותו בפיום קודם שהלך לבבל ב). ולבד מיהודה בן קורייש והישראלי ודונש בן תמים בלי ספק היו עוד חכמים בקירואן. רבותיהם חבריהם ותלמידיהם של אותם החכמים. ועל כל פנים אין להסתפק בזה כי כבר קודם בוא רב חושיאל מארבעת החכמים השבויים לקירואן היו שם אנשים מתעסקים בתורה וחכמה. אולם הרב הזה הביא לשם לחלוטין את תורת חכמי בבל והישיבות ג). וכבר זכרנו למעלה (עמוד קי"ב וקי"ג) כי הקראי יהודה הדסי בדבריו אודות הברייתא המיוחסת לר' פינחס בן יאיר אודות ממחרת השבת כתב: „וכראות א נ ש י ו ת ל מ י ד י ק ר ו א ן ד) כי כך יצא מפי חכם גדול בקצבה מחקו דבריו מתוך ספרו".

והנה אם ראינו כי בימי רס"ג באמת היו נמצאים בקירואן חכמים וסופרים לא נוכל לדעת בכל זאת לאיזה חבור מהם ירמז פה רב סעדיה. וביחוד קשה לנו להבין את המלות: פ י מ א ל ה ם מ ן ש ע ד י א ל נ צ ר א נ י (במה שנמצא אצלם מן שעדי הנוצרי). ובתחלה חשבתי לקרות בגוף הערבי: מ ן ש ע ר י [=שערא] א ל נ צ ר א נ י (משירי הנוצרי) ושערתי כי כוונת רב סעדיה לאחד מספרי האפוקריפא (כגון ח כ מ ת ש ל מ ה וכדומה) שהיה מתורגם לשפת סורסית הנקראת אצל יהודי המזרח לשון נ ו צ ר י. כמו שנקראה השפה הרומית

א) במה"ע יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 264.

ב) ואלה דבריו אודות הרס"ג בפירוש ס' יצירה שלו בכ"י מינכען (כפי שנדפסו במה"ע לבל. ד. אריענטס לשנת 1845 עמוד 563—562): „עד שהגיע אלינו מארץ ישראל אבודני ודוד החרש שהיו ממדינת פאס. ויביאו בידם ספר זה פתור ומפורש מפי ר ב ס ע ד י ה ה פ י ת ו מ י ז"ל ואעיין בו וכו'. לפי שכתביו פעמים רבות באו למדינתנו הידועה קירואין [צ"ל קירואן] לזקננו ר' י צ ח ק ב ן ש ל מ ה ז"ל בשאלות מחכמות חיצונות. והוא עדיין בפיתום טרם לכתו לבבל. והיה ר' יצחק מראה אותם לי ואנכי אז בן עשרים שנה" וכו'. ולא אדע איך יפרש את המקום הזה (שבו מבואר כי המחבר היה נכד או תלמיד ר' יצחק הישראלי) שטיינשניידער המיחס את פי' ס' יצירה זה להישראלי עצמו.

ג) הרשי"ר בהערה 3 לתולדות רב חננאל (בכורי העתים תקצ"ב עמוד 16) הביא איזה מקומות השייכים לזמן רש"ג ורה"ג בנו. וא"כ הם שייכים לזמן שאחרי בוא רב חושיאל. ומקודם לזה נודעו עתה השאלה ששאלו אנשי קירואן מרב צמח גאון אודות אלדד הדני, והתשובה ששלח רב נטרונאי לרב נתן בר חנינא לקירואן המובאה בהוספות הר"ש ן' גאמע לערוך ערך א ב א ס (או א כ א ס מהדורת ר"ש באבער עמוד 17). ותשובת רב צמח גאון אשר „פירש וכל [צ"ל לכל] החכמים וזקנים ותלמידים של מ ד י נ ת ק ר ו א ן בלולי תורה וחכמה' כמובא בס' הפרדס לרש"י (ד' קוסטנטינא דף כ"א בהלכות מורעה). ותשובת רב צמח בר שלמה לרב נתן בר חנניה הנזכר ראה בזכרון לראשונים מחברת ד' (עמוד 389). וריש גלותא עוקבא (בר פלוגתיה דרב כהן צדק) אחר שנטרד מן הגשיאות הלך כפי הנראה גם כן לקירואן. ואולי גם ריש גלותא נטרונאי בן חביבאי הלך לקירואן (ראה לאצארוס במה"ע יאהרביכער לברילל חלק י' עמוד 176). ובלי ספק למדו אלה החכמים מבבל תורה ברבים בקירואן מקום מושבם החדש והעמידו שם תלמידים. ולזמן רש"ג שייכים ג"כ המקומות מתשובות הגאונים במחברת ד' מזכרון לראשונים (כפי הרשום במפתח שם למלת ק י ר ו א ן).

ד) אשכל הכפר להדסי (דף פ"ו ע"א) א"ב רכ"ד אות פ'.

פיליפ' בטעות: בידהם חשמונאי) קימא ותקיפו אסרא ורשמו א) ובני ישראל עמהון כחדא למיעבד תמניא יומי וכו'. ולכן היתה המגלה נקראת על שמם של בני חשמונאי. וכן ראיתי בסדור ערבי מתימן שהביא הנוסע היוני הנזכר ב) כי שם נמצא לחנוכה מגלת בני חשמונאי עם הנקוד האשורי. והשם מגלת אנטיוכוס נמצא רק אצל האחרונים. גם ראינו בהקדמת ס' הגלוי כי מגלת החשמונאים הנמצאת אז בבבל היתה מופסקת לפסוקים והיו בה נקודות וטעמים. וכי היתה מקובלת אז בישיבות בבל באין חולק. כי הגאון נסתייע ממנה לראיה בדבר שחלקו עליו מתנגדיו ואנשי ריבו.

ד. ספר אנשי קירואן או אנשי אפריקא.

אחרי אשר חשב רב סעדיה את הספרים הקדמונים שנתחברו בלה"ק אחר ספרי התנ"ך ומחולקים לפסוקים ומנוקדים ומוטעמים. הוא קורא בשם איזה ספרים בעברית שנכתבו גם כן בתמונה כזאת. ובכל זאת לא היה פוצה פה כנגדם ואיש לא התרעם עליהם. לכן לא צדקו דוד בן זכאי וכלף וסייעתם בהאשימם את הגאון על אשר כתב את ס' הגלוי בפסוקים ובנקודות וטעמים. הספר הראשון מן הספרים החדשים ממין הזה הוא „הספר שחברו אנשי קירואן בזמננו [או: בדורנו] זה בעברית מטה שנמצא אצלם מן שעדי הנוצרי" (פימא להם מן שעדי אלנצראני). ובסוף הקדמתו (דף ח' ע"ב שורה 11—10) יאמר הרס"ג כי לא יביא דוגמאות מספר אנשי אפריקא מפני יראת האריכות. ובשביל יראתו זאת לא נדע עתה מה טיבו של הספר הזה ומוכרחים אנחנו לצלול במי ההשערות. ומי יתן שלא נעלה בידנו חרס!

אנשי קירואן נודעו לנו לעת כזאת באיזה מקומות מספרות ישראל. בפירוש דברי הימים המיוחס לתלמידי רס"ג הובאו חמש פעמים באורים לפסוקי הספר הזה מאנשי קירואן ג). ושלש פעמים מהן הובאו ביחד עם יהודה בן קוריים (קוריש) ד). ופעם אחת (עמוד 19—18) כתוב: „ואנשי קירואן בעלי מקרא ומשנה חכמים גדולים יצאו משיטה זו ה). והושיבם רב סעדיה אלפיומי". ואין ספק כי הוראת המלה והושיבם היא: והשיב עליהם (והשיג עליהם) או: והשיבם מדעתם זאת ע"י הוכחות וראיות. ומזה נראה ברור כי

א) יוכל להיות כי הקדמונים תרגמו את המלה ורשמו במובן וכתבו. והיתה בידם ראיה מוכחת כי בני חשמונאי כתבו בעצמם את המגלה הנקראת על שמם.

ב) ראה למעלה עמוד ק"ט. ובסדור זה כמו בהנרשם בהמזכיר (לשנת 1873 עמוד 54) נזכר בכתובה: פצה טייבה כאלצה בוזן אלצאגה אלצנעאני אלמערוף לאלפצה פי מדינת צנעא. ובחשבון העבור נמצא הפרט הפ"ט (1329). — וגם בסדור הנרשם במזכיר (שם עמוד 55) שם המגלה הוא מגלת בני חשמונאי.

ג) פירוש על דברי הימים מהדורת קירכהיים (פפד"מ 1874) עמוד 27 ,22 16. 18 bis.

ד) ועוד נזכר שם איזה פעמים יהודה זה בלא אנשי קירואן (עמוד 15 ,13 ,10 .9 38 .16). ולא נודע אם זהו המדקדק הידוע יהודה ן' קריש בעל הרסאלה והנזכר מראב"ע בראש מאזנים כמחבר ספר אב ואם. ואף כי יהודה זה היה מעיר אחרת באפריקא הנקראת תאהרת. אולי העתיק אח"כ משכנו לעיר קירואן.

ה) ר"ל פירשו את הפסוק באופן אחר.

לפני חורבן הבית. וכי בעצם וראשונה המגלה נכתבה בשפת ארמית ולא בעברית. והנה במה שנוגע לזמן חבור המגלה לפלא כי לא זכר שבמגלה עצמה (פסוק ע"ב וע"ג במהדורת פיליפאווסקי. פ"ב ופ"ג במהדורתו ומהדורת יעללינעק) נזכר החורבן וזמן הגלות. ואם כן לא נתחברה מאה שנה לפני החורבן. ועל כל פנים היה לו להעיר שהפסוקים האלה נוספו אח"כ בזמן מאוחר. — ובאותה השנה עצמה חשב רמש"ש כי כבר בפסוק מתפלת יוחנן הנזכר בס' הגלוי די להראות כי הספר הזה מזוייף א). משפט חרוץ! — ובאחרונה הדפיס הר"א יעללינעק את הנוסח הארמי מכ"י הנמצא אצלו (משנת 1559 למה"נ). ובמבואו השתדל להוכיח כי המגלה היא מאוחרת ונתחברה לאמרה בבית הכנסת בעת התפלה (איינע יינגערע ליטורגישע ארבייט) ב). אך לא באר גם הוא איזה זמן נקרא אצלו מאוחר. אולם הורה מקום למאמר פירקאוויץ בהמגיד כי רס"ג זכר את המגלה הזאת בס' הגלוי. גם יש להעיר כי הוכחות יעללינעק שם (וכן מקירכהיים בהמגיד) על איחור זמן המגלה ממה שנמצאו בה איזה דברים הנמצאים במדרשים ופיוטים אינן מוכיחות כלל. כי אין בידינו שום ראיה שמחבר המגלה לקח אצלם. ונוכל לומר בהפך שהם שאבו ממקור דברי המגלה.

על כל פנים לעת כזאת נדע ברור כי בימי רב סעדיה גאון ובעל הלכות גדולות ג) חשבו את המגלה הזאת לקדמונית מזמן בני החשמנאים בעצמם. וכפי הנראה לא היו עוד בנוסחתם הפסוקים האחרונים שבהם נזכרו בני בניהם של החשמנאים וחורבן הבית וגליות ישראל. ועוד למדנו שבעצם וראשונה שם המגלה היה מגלת בני חשמנאי או מגלת בית חשמנאי כי כן נקראת אצל בה"ג ורס"ג ורב נסים מקירואן (וזמן רב קודם להם אצל עפיפאניוס בספרו אודות כתות האמונה 9, 2, I). ובעבור זה נטה רב סעדיה לחשוב כי בני החשמונאים בעצמם כתבו את המגלה הזאת. ומחבר המגלה שם לנגד עיניו את מגלת אסתר והשתדל לחקות אותה בסגנון מאמריו. וכמו שכתוב במגלת אסתר שאסתר המלכה ומרדכי קיימו את ימי הפורים וכתבום בספר ומהם קבלו כל ישראל ולכן נקראת המגלה על שמה כן כתוב במגלת חשמנאים (מהדורת פיליפאווסקי פסוק ס"ט. מהדורת טאפראווער ויעללינעק פסוק ע"ט): על כן קימו בני חשמונאי [במהד'

א) ראה במה"ע המזכיר לשנת 1873 (עמוד 137. והנומרא האחרונה גדפסה בשנת 1874 שלאחריה): „וואס זאלל מאן פאן דעם געבעטע דעס יוחנן האלטען, וועלכעס מיט דער אנגעבל. פאררעדע דעם ס' הגלוי איבעראיינשטיממט, אונד אנדערען וואונדערליכקייטען ? !" . והקורא דברים אלו יוכל לחשוב כי כמו שהבטיח פירקאוויץ שנמצאת בידו מגלת בני חשמונאים ממש. כן יבטיח שטיינשניידער שתמצא בידו מגלת החשמונאים שזכרוה בעל הלכות גדולות ורב נסים וממנה נוכח למראה עיניו שהמובא ממנה בהקדמת ס' הגלוי מזוייף הוא. חכמים הזהרו בדבריכם!

ב) בית המדרש מר"א יעללינעק חדר ששי (וויען 1877) עמוד 8—4 ובמבוא שם עמוד VII—IX.

ג) לעת כזאת שנתערבו בהלכות גדולות שלפנינו הלכות רב יהודאי גאון הקדמון ורב שמעון קיירא המאוחר ממנו יותר ממאה שנה (ראה במבוא למחברת ד' מזכרון לראשונים עמוד כ"ו וכ"ז) לא נדע בדברי מי מהם היה המאמר אודות מגלת החשמונאים. ולפי ההשערה הוא שייך לרב שמעון המאוחר שהוסיף דברים רבים.

משפט חרוץ! אבל כמו פיליפאווסקי כן קירכֿהיים לא בארו דבריהם איזה זמן יקראו ק ד מ ו ן ואיזה מ א ו ח ר. וכל זמן מזמני קורות ישראל וכן מקורות העמים קדמון ביחס אל הזמן שאחריו ומאוחר ביחס אל הזמן שלפניו. — אבן רשף בהשתדלו להוכיח קדמות הנקוד והטעמים (וכפי הנראה כדי להצדיק את יהודה הדסי בעל ספר אשכל הכפר האומר כי הנקוד והטעמים נתנו מסיני. וגם להקדים זמן כמה כ"י תנ"ך וכ"י מגלת חשמנאים באסיפתו השניה) שהיו ככר לפי דעתו בבית שני. יסמוך במאמרו שכתב בענין זה על דברי רס"ג בהקדמת ס' הגלוי. וביחוד על מה שהביא הגאון ממגלת בית חשמנאי שממנה נמצאו באסיפת פּירקאוויץ שני דפים מכ"י ישן. ולפי דעתי המגלה הזאת באמת נתחברה מבני החשמנאים בעצמם. וזהו קצת מדבריו בענין הזה: „ומדברי המאור א) הגדול רבנו סעדיה גאון נ"ע מצאתי עוד חזוק לשני הדפים העתיקים שהמגלה היא ממש מעשה החשמנאים [!] והוא שהביא בסוף הקדמת ס פ ר ה ג ל ו י שלו את דברי יוחנן כהנא רבא מלה במלה שרבר לה' בתפלתו לפני גבורתו וז"ל וכמו שהתפללו ב) בספר בני החשמנאים צריך שאזכיר גם ממנו מאמר אחד מאמר יוחנן בן מתתיה על נקנור וכו'. וליתר שאת ויתר עז אמתת פליטת קצת האגרת שהיא ממש של חשמנאים [!] הנשאר כאוד מוצל מאש הזמן המכלה את הכל ג). הנני שולח העתק עצם שני הדפים מועתקים ע"י הפֿאטא-גראפֿיע לעדות". ודברים כאלה אינם צריכים עתה לתשובה כי הם מופרכים מאליהם ד).

אחרי החכמים האלה בא ר' יעקב טאפראוער והדפיס את המגלה הארמית מכ"י לייפציג ה), ובפתח דבר שם השתדל להוכיח כי המקור להנזכר בתלמוד אודות החשמנאים היה בשתי המגלות, מגלת אנטיוכוס ומגלת תענית, שלפי עדות בה"ג נתחברו בזמן אחד מזקני בית שמאי ובית הלל כמאה שנה

יוכיח רק שכן חשבוהו היהודים בימי המחבר שעכ"פ חי זמן רב אחרי בית חשמנאי. כנראה מדבריו בסוף המגלה (פסוק ע"ב ע"ג): ועד חרבן בית אלהא דך מאתן ושית שנין עד יומיא האילן בני ישראל ב כ ל ג ל ו ת ה ו ן נטרין יומיא אלין. וכבר במגלת תענית (פרק ז') ובברייתא בתלמוד (ראש השנה דף י"ח ע"א) כתוב: וכשגברה בית חשמנאי היו כותבין בשנת כך וכך ל י ו ח נ ן כ ה ן ג ד ו ל. והאחרונים ייחסו ליוחנן גם תפלת על הנסים דחנוכה, כמובא בארחות חיים וכלבו (סימן מ"ד): ויש קכ"ד תיבות בעל הנסים כנגד מנין יוחנן שתקנו. ובאבודרהם בפי' על הנסים: חשמונאי ובניו פירוש יוחנן המכונה חשמונאי. —

א) במה"ע המגיד שם עמוד 203. וראה גם במה"ע השחר שנה ד' עמוד 492 שהכפיל דבריו במכתבו לגורלאנד.

ב) וכמו שהתפללו. העתקה משובשת כי בגוף הערבי כתוב: ו כ מ א א נ ת פ ע ו (וכמו שהשתמשו). ראה למעלה עמוד ק"כ וקכ"א שורה 5—4.

ג) אבן רשף השתדל בימים האחרונים לפני מותו להגדיל ערך אסיפת כ"י שלו ע"י הבטחותיו שנמצאו אצלו כמה גופי כ"י מזמן הבית הראשון (ס"ת של המלך יהויכין) והבית השני (מגלת חשמנאים) וכדומה.

ד) ראה בזה דברי גייגער במה"ע יודישע צייטשריפֿט 157—155, XI. ור"ד אפענהיים בדבריו אודות מכתב פּירקאוויץ (במגיד שם עמוד 4—393) לא נגע אלא במה ששייך אל השם מ כ ב י במגלה זאת. רק העיר שבתוספות רי"ד לסוכה (דף מ"ד) כתב: וכן נמי מקום שנוהגין לקרות מ ג ל ת א נ ט י ו כ ס לחנוכה אין ראוי לברך עליה.

ה) כבוד הלבנון (הנספח למה"ע הלבנון שנה עשירית מגנצא 1874) מחברת רביעית עמוד 28—17 ושם נמצאו כמה שבושים במגלה שאולי הם מטעות הדפוס.

בארמית ועברית כהוספה לס׳ מבחר הפנינים א). ובהקדמתו שם השתדל להוכיח שהמגלה הארמית נכתבה קודם ס׳ המכביים. ובעצם וראשונה נכתבה ארמית וממנה נתרגמה לעברית ב). ואף כי לא כל ראיותיו מוכיחות הן ג). בכל זאת הסכים עמו החכם המדקדק ר׳ יצחק בער שכתב אודות המגלה הזאת: „והיא כתובה ד) בעיקר לשונה בלשון ארמית ברורה ואח״כ נעתקה מלשון זו ללשון עברית וכן באה בדפוס. אך לשונה הארמית היתה טמונה במסתרים עד כי בשנת תרי״א קם החכם ר״ה פיליפאווסקי וכו׳. ויפה העיר עליה שהיא קדומה בזמן לספרי המקבאים הנמצאים באפוקריפא״. ואחריו בא ר׳ רפאל קירכהיים וסתר דעתם בענין קדמות זמן המגלה באמרו בתוך שאר דבריו: „גם נראה לעין ה) כי המגלה הזאת חוברה בזמן מאוחר. והמחבר לא ידע ולא ראה ספרי הקדמונים וספרי החשמונאים. ולכן לא הכיר גם השבוש הנודע בסדור התפלה וכתב גם הוא יוחנן בר מתתיהו כ ה נ א ר ב א ו). ואין להסתייע בשום דבר ממגלת אנטיוכוס״.

א) ספר מבחר הפנינים ומגלת אנטיוכס (לונדון 1851). ומגלת אנטיוכס תתחיל שם מעמוד 75.

ב) שם בהקדמת המסדר (עמוד 3—4): „מגלת אנטיוכוס הוא הספר השני אשר הוספתי אל מבחר הפנינים במחברת הקטנה הזאת, והיא יקרה מאד בערכה, כי ברור הוא כי היתה כתובה בלשון ארמי לפני ספר דברי הימים לבני חשמונאי הנקראים אפוקריפא. להיות הספורים הנמצאים בתוך מגלת אנטיוכוס אינם בתוך האפוקריפא כלל, ובהכרח היו זמן מה לפני אותן המלחמות אשר קרו לבני ישראל אשר סופרו תוך האפוקריפא. והראיה על זה כי ממקרה ניקנור משנה אנטיוכוס כפי שסופר במגלת אנטיוכוס אשר לפנינו, לא נזכר מאומה באפוקריפא, ועוד כי מקרה נקנור באפוקריפא משונה מאד ממקרה נקנור אשר במגלת אנטיוכוס, ואין זה כי שני נקנור היו, אולי אב ובנו. ולדעתי מגלת אנטיוכס היתה גנוזה מימי קדם בלשון ארמי ואחרי זמן רב העתיקוה העברים ללשון הקדש, והיא הנדפסת בסדורי התפלות אשר לספרדים, וגוף המגלה הארמית אולי נאבדה ברוב הימים, כי לא נזכרה בכל ספר. גם זה ברור כי הארמית היא העקרית ולא העברית, כאשר יבין וישכיל כל קורא אשר ידע דרך שני הלשונות האלה. — לדמיון נזכיר איזה דברים מהעתקה העברית, ומהם יראה הקורא כי לא כדת לשון הקדש המה, כמו ב ה ש ע ת א תרגום העברי ב א ו ת ה ש ע ה (תחת בעת ההיא). א ל י ן ל א י ל ן. א ל ה ל א ל ה (תחת איש אל אחיו או איש אל רעהו). כ ל ק ב ל ד נ א. ב ה י ו ת ז ה. וידוע כי אין מלים בלשון עברי לתרגם מלות כ ל ק ב ל ד נ א. א ו ד מ י נ ך. א ו ד ה מ מ ך (תחת אדמך). ועוד כאלה. ומכל זה ישפוט כי נוסחא העברית איננה העקרית בכל פנים. וכאשר השערנו למעלה כן הוא. כי נוסחא הארמית שהיא העיקרית לא היתה מפורסמת ונודעת לרבים. ואפשר מאוד להחליט כי מגלה הארמית נכתבה לפני האפוקריפא הנ״ל וקודמת היא בזמן״.

ג) כן למשל הוכחתו על קדמות המגלה מזה שבס׳ המכביים לא נזכר ממעשה נקנור אינה הוכחה כלל. כי גם בהיותה מאוחרת יובן עוד ביותר מדוע לא נזכר בס׳ המכביים ממעשה נקנור. וכמו כן המבטא ב א ו ת ה ש ע ה נמצא במשנה ובריתא תמיד במובן ב ע ת ה ה י א. וכן איזה הוכחות אחרות של פיליפאווסקי.

ד) סידור עבודת ישראל עם יכין לשון (רעדלהיים 1868) עמוד 441. והמגיד לשנת 1873 עמוד 43.

ה) במה״ע המגיד שם עמוד 101. ומדבריו שם משמע שגם הוא יחשוב כי גוף המגלה נכתב בארמית וממנה נתרגם לעברית.

ו) מה שלא ראה את ספרי החשמנאים הנמצאים בתרגום יוני אינו ראיה לאיחור זמנו. כי אם היה קודם מחברי הספרים האלה הלא מכש״כ שלא היה יכול לראותם. וזהו ההפך מראיית פיליפאווסקי אולם שוה היא לה בכח ההוכחה. ומה שקרא את יותנן בשם כהן גדול

גם בהקדמתו לפירוש ס׳ יצירה ששם לא היה נצרך לו לאפושי גברי. ואולי ימים יודיעונו שרש הדבר הזה.

שם אבי ר׳ אלעזר הוא כפי הנראה השם עירא הנמצא בכתוב (בשמואל ובדברי הימים). וכפי התמונה שהיו נותנים לשמות האנשים בזמן התלמוד. כמו אבומאי. דהבאי. דוסתאי. דינאי. חנילאי. חסדאי וכדומה א). ואיזה פעמים הנוסח הוא עירי. וגם שם כזה נמצא בתנ״ך (דה״א ז׳ ז׳). ואולי הנוסחא הנכונה תהיה שם עיריי. היא התמונה הירושלמית מן עיראי ב) שהיא התמונה הבבלית מן השם הזה.

ושני המאמרים האחרים המובאים מרב סעדיה בשם אלעזר בן עיראי הם כתובים בסגנון אחר. כי בהם לא נראו כבר סימני המליצה הטבעית של כתבי הקדש. כי אם מחברם יבקש ויחפש אחרי נאומים ומבטאים שהם יקרים במציאות בתנ״ך. ובזה הראה כי אף כי נקל היה לו לקחת פסוקי בן סירא ולשנותם ולהרחיבם. קשתה היתה עליו העבודה לחבר מליצות חדשות ברוח הלשון מכה״ק ובן סירא. וכבר מסגנון הלשון שלו היינו יכולים לשפוט שהוא מאוחר מבן סירא אף אם לא היה מביא מספר זה האחרון. — ואולי גם ספרו כספר בן סירא הובא בימי האמוראים מארץ ישראל לבבל. ורס״ג מצא אותם בספרי הישיבה ביחד עם ספר היובלים וספר בן סירא לפי השערתנו למעלה בסימן הקודם.

ג. ספר בני חשמנאי בלשון הכשדים.

הספר הזה הוא הנקרא בספרים אחרונים בשם מגלת אנטיוכוס, וכבר העיר הרשי״ר ג) שהראשון שזכר את המגלה הזאת הוא בעל הלכות גדולות שכתב: „זקני בית שמאי ד) וזקני בית הלל הם כתבו מגלת בית חשמנאי. ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים ותומים״. וסוף דבריו יפרש רשי״ר כנכון: שלא עלה עוד להיות נחשב כאחת משאר המגלות שאנו קורין בהן בימי הנס. ואחרי בה״ג חשב רשי״ר שם את רב נסים מקירואן שכתב בהקדמת ס׳ המעשיות: „וכן אזכור עוד מה שאירע לכלל ישראל צרה וצוקה והושיעם הקב״ה. זולת מה שהוא במגלת ספר אסתר ומגלת חשמונאי ובכ״ד ספרים וכו׳. לפי שהן גלויות וידועות לכל אדם״. ואודות איכות הספר ומהותו חשב רשי״ר שם שהוא היה הנוסח העברי מספר הראשון להמכביים הנמצא בספרי האפוקריפא ושממנו הועתק התרגום היוני הנמצא בידינו. והוכיח מדברי רב נסים שבימיו היתה מגלת חשמונאים בעברית מפורסמת בישראל. וכן היא גם דעת ר׳ נחמן קראכמאל ה). אולם אחריהם בא ר׳ צבי יחזקאל פיליפאווסקי שהדפים את המגלה הזאת מכ״י

א) וגם בימי הגאונים היתה שגורה התמונה הזאת משמות האנשים. ראה הערתי במחברת ד׳ מזכרון לראשונים (תשובות הגאונים עמוד 400 במפתח לשם אוראי).

ב) כמובא למעלה עמוד ק״ט אצל השם ינאי.

ג) תולדות רב נסים הערה 40 (בכורי העתים לשנת תקצ״ב) עמוד 81—80.

ד) הלכות גדולות בהלכות סופרים (דפוס ווארשא תרל״ד) עמוד 282.

ה) מורה נבוכי הזמן שער י״א וראש שער מ׳ בהערה.

דלך (ואמר א ל ע ז ר ב ן ע י ר א י בדומה לזה:) במופלא ממך לא תדרוש וכו׳ ה).
ועל פי שלשת העדים האלה שהם שנים (ושניהם מרס״ג) יקום דבר המחבר הקדמון הזה וספרו. וממנו הביא רס״ג בהקדמת ס׳ הגלוי שלשה מאמרים. אך הראשון מהם שהובא גם כן בהקדמת פירוש ס׳ יצירה הוא לפלא בעינינו. כי כבר רשמתי למעלה במקומו שהמאמר הלז נמצא גם בס׳ בן סירא (בתרגום היוני פרשה ג׳ פסוק כ׳ וכ״א). וכבר הובא בשני התלמודים ובמדרש רבה על שם בן סירא ומדוע זה לא הביאו הגאון ממקורו מס׳ בן סירא? ומה גם כי תיכף קודם לזה בהקדמת ס׳ הגלוי שלפנינו יביא שבעה מאמרים אחרים מס׳ בן סירא? ועד אשר יתגלו לנו מקורים חדשים ויודיעו לנו בזה דבר ברור אחשוב ליישב הדבר קצת עפ״י ההשערה. וראשונה יש להעיר כי בבבלי חגיגה במאמר רב אחא בר יעקב (דף י״ג ע״א) כתוב: עוד רקיע אחד וכו׳ שכן כתוב ב ס פ ר ב ן ס י ר א „במופלא ממך אל תדרוש. ובמכוסה ממך אל תחקור. במה שהרשית התבונן. ואין לך עסק בנסתרות״. ומתרגום היוני נראה כי זהו הנוסח האמתי מבן סירא ב). אולם בירושלמי חגינה (דף ע״ז ע״ג) נמצאו במאמר הזה שנויים. וזהו נוסחו שם: ר ב י ל ע ז ר ב ש ם ב ר ס י ר ה „פליאה ממך מה תדע. עמוקה משאול מה תחקור ג). במה שהורשית התבונן. אין לך עסק בנסתרות״. ועוד יגדל השנוי בבראשית רבה (פרשה ח׳): ר ב י א ל ע ז ר ב ש ם ב ן ס י ר א אמר „בגדול ממך אל תדרוש. בחזק ממך בל תחקור. במופלא ממך בל תדע. במכוסה ממך אל תשאל. במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות״ ד). אשר אמנם נכבד הוא לנו לראות כי גם בירושלמי וגם בבראשית רבה המאמר הזה מיוחס לר׳ א ל ע ז ר (ל ע ז ר בירושלמי הוא כידוע נוסח מקוטע מן א ל ע ז ר ה). ואחרי אשר נראה כי את המאמר הזה בעצמו מביא רס״ג בשני מקומות בשם א ל ע ז ר ב ן ע י ר א י ההשערה קרובה לומר כי איש אחד הוא עם ר׳ אלעזר שבירושלמי ובב״ר (ואולי לפני רס״ג היה גם בבבלי הנוסח ר׳ א ל ע ז ר ב ש ם ב ן ס י ר א). ו ב ס פ ר ח כ מ ה שחבר ר׳ אלעזר זה (ששם היה כתוב גם שם אביו ע י ר א י ולפי עדות הרס״ג היה דומה לקהלת) הובאו גם כן איזה מאמרים מבן סירא. והיו ממנו נוסחאות שונות. כי באיזה מהן נמצאו בשנוי לשון (כמו בנוסחת הירושלמי) וגם בהרחבת המליצה (כמו בבראשית רבה). ונוסחת רס״ג משונה משתיהן וקרובה יותר לנוסחת תלמוד בבלי. — ובעבור זה הביאו רס״ג פה בהקדמת ס׳ הגלוי להיותו גם הוא כבן סירא עד מסייע שאין שום איסור לכתוב בעברית בנקודות וטעמים ומחולק לפסוקים. ורק לא נודע לנו לפי זה מדוע הביאו רס״ג

ה) ובין כה וכה נדפס הגוף הערבי ע״י לאטבערט. והמקום הזה נמצא שם בגוף הערבי עמוד 6 ובהעתקה צרפתית עמוד 20.

ב) ראה במהדורות פריטצשע עמוד 394 פרשה ג׳ פסוק כ׳ וכ״א.

ג) המליצה הזאת היא לקוחה מן הכתוב (איוב י״א ח׳): עמוקה משאול מה תדע.

ד) וגם בתרגום הארמי יסכים ראש הפסוק עם נוסחת המדרש: דקשין מנך לא תבעא ודתקיפין מנך לא תעקב. אולם יחסרו שם המאמרים במופלא ממך וכו׳ במכוסה ממך וכו׳.

ה) ועוד מקום מבן סירא שהובא ע״י ר׳ א ל ע ז ר נמצא בירושלמי חגיגה (פ״ג הלכה ו׳ דף ס״ו ע״ד. ושם ג״כ ל ע ז ר) ובתנחומא (פרשה מקץ סימן י׳): א״ר אלעזר כתוב בבן סירא אוקיר לאסייך עד דלא תצטרך ליה.

המליצה. והיטבת לראות בעיני הבדולח אשר לך כי לשון פסוקי בן סירא פה הוא ממש מדרך לשון הנביאים הקדמונים. ומזה שבעל ס׳ המעשיות ראה עוד את ס׳ הגלוי קצת ראיה לדעת רש״יר שס׳ מעשיות נתחבר מרב נסים מקירואן שהיה קרוב לזמן רס״ג. ובזמן מאוחר מהראב״ד והראב״ע לא נודע עד עתה מי שראה את ס׳ הגלוי.

ומהאמור עד כה נראה כי למדנו מהקדמת ס׳ הגלוי אודות בן סירא את הדברים האלה:

א. שישוע בן סירא היה בן שמעון ונכד אלעזר. וכפי הנראה שהשם סירא או סירה היה לאבי אבי זקנו ונעשה שמו לשם המשפחה על כי היה מפורסם בימיו.

ב. שבימי הרס״ג היה עוד נמצא בבבל גוף העברי מס׳ בן סירא הקדמון שממנו העתיק נכדו את התרגום היוני שהגיע אלינו. והנה רוב המשתמשים בו אחרי שמעון בן שטח (ירושלמי ברכות פ״ז ה״ב. וראה בבלי שם דף מ״ח ע״א. ירושלמי נזיר פרק ה׳ הלכה ה׳. בראשית רבה פרשה ח׳. קהלת רבה פרשה ז׳) הם אמוראי בבל: רב המיסד את ישיבת סורא ואולי הוא הביא את ס׳ בן סירא מארץ ישראל לבבל (בבלי שבת י״א ע״א עירובין נ״ד ע״א וס״ה ע״א). שמואל חברו (בבא בתרא קמ״ו ע״א). אביי חברו של רבא (סנהדרין ק׳ ע״ב). רב יוסף בפומבדיתא (סנהדרין ק׳ ע״ב). רב אחא בר יעקב בפפוניא (חגיגה י״ג ע״א). רבא ורבה בר מרי במחוזא (יבמות ס״ג ע״ב ובבא קמא צ״ב ע״ב). ורק ר׳ יוחנן הוא האחד מאמוראי ארץ ישראל המביאו (נדה ט״ז ע״ב). ואודות ר׳ אלעזר המביא בשמו ראה למטה בסימן הבא.

ג. שספרו היה כתוב בימי הגאונים בנקודות וטעמים ומופסק לפסוקים.

ב. אלעזר בן עיראי המחבר ספר חכמה.

כבר העירותי במבוא כי בעת שהודיעו אבן רשף ופין מהקדמת ס׳ הגלוי שמו של אלעזר בן עיראי לא היה נודע כלל בספרות ישראל. ואחרי כן בשנת תרמ״ה נדפס פירוש ס׳ יצירה מר׳ יהודה בן ברזילי ע״י הררשוח״ה. ושם נעתק מהקדמת הרס״ג לפירושו על ס׳ יצירה שבה נמצא גם המקום הזה: „ואמר ר׳ אלעזר בן עיראי א) בזה הענין במופלא ממך אל תדרוש״ וכו׳. ועל זה העיר ר״ד קויפמאן למקום הזה אודות המובא בהקדמת ס׳ הגלוי ב). וזה לא כביר מצאתי בכ״י דבית אוצר הממשלה בפה שני דפים בלוים מעט מגוף הערבי של הקדמת רס״ג לפי׳ ס׳ יצירה. וסופם הוא כזה: והו קול גֿמהור עלמא בני אסראיל אדֿ יקולון (וזהו דברי כלל חכמי ישראל באמרם:) ר[תוי הוא] כאלו [לא] בא לעולם מה למעלה וכו׳. וקאל אלעזר בן עיראי [במת]ל

א) פירוש ספר יצירה להרב הנשיא ר׳ יהודה בר ברזילי הברצלוני ז״ל עם מבוא והגהות והערות מאת שלמה זלמן חיים האלברשטאם (ברלין 1885 מספרי חברת מקיצי נרדמים) עמוד 270. ובמבוא שם עמוד XII בשמות האנשים לא נרשם ר׳ אלעזר.

ב) שם בהערות בסוף הספר עמוד 352. ושם רשום כי בהעתקה אחרת (הוא כ״י מינכען) תחת בן עיראי כתוב בן ערך.

ואמר בן סירא ובסליחה אל תבטח להוסיף עון על עון. ותאמר רחמיו רבים לרב עונותי יסלח לי ורחמיו רבים ואף עמו ועל רשעים ינוח עזו עכ"ל. והלשון צח ונעים מאד וממש מדרך לשון נביאים קדמונים. וכנגד זה עיין בבן סירא המועתק מחדש לעברית מהמשכיל הנודע רי"ל בן זאב, וז"ל (ה' ה') אל תאמר אל רחום ה' ועל המון פשעי יסלח לי (וא"ו) אל תבטח נפשך בסליחתו פן תוסיף חטא על פשע (ז') כי רחמים ורוגז עמו ועל רשעים ינוח רגזו עכ"ל. וחוץ ממה שהוטב בעיני הרבה יותר העתקת רבינו נסים בצחות וגבורת המליצה (כמי מה שרצה רי"ל לפאר המקרא במלות שונות בהעתיקו פן תוסיף חטא על פשע לא יסכים למגמת המחבר הפשוטה שאין ראוי להוסיף עונות בבטחון על סליחה, גם יותר מסכים לשון רבינו נסים ללשון המשורר הקדמוני (תלים ס"ט כ"ח) תנה עון על עונם, וללשון המקרא בכלל כמו (שם ס"א ז') ימים על ימי מלך תוסיף) הנה יש כאן ג"כ שנויים בסדר הפסוקים ועי"ז גם בכונת המאמר שלפי העתקת רבינו נסים צ"ל פסוק וא"ו מוקדם לפסוק ה"א. וראיתי שבתרגום הסירי יש כהעתקת רי"ל בן זאב. אכן בהעתקת וואלגאטא ובתרגום לותר מצאתי סידר המקראית כמו שהוא אצל רבינו נסים והוא ג"כ נאות יותר לכוונה. ועכ"פ חידוש גדול שכבר היה בימים ההם בן סירא מועתק לעברית, או שרבינו נסים העתיק רק מקראות אלו לצורך ענינו שם, או, מה שהוא רחוק לומר, שהיה מצוי עוד בן סירא הראשון המובא בש"ס שהיה בלשון עברי רק שהועתק מנכבדו ללשון יוני ואח"כ נאבד העברי, ואין בידי עוד להכריע".

והנה בנוגע לנוסחת רב נסים (שהיא היא נוסחת רב סעדיה רק נשתבשה מעט ע"י המעתיקים) ההשערה אמריה תאמר שהר"נ לקח מרס"ג בס' הגלוי. ואמרתי כי נשתבשה נוסחת ר"נ. כי: א. תחת ואמרתה שבס' הגלוי כתוב בס' מעשיות ותאמר שאינה טובה כל כך לפי סגנון המליצה העברית. ב. אצל הר"נ נוספה המלה לי (אחרי המלה יסלח) שהיא מיותרת ובס' הגלוי איננה. ג. הוא שבוש גדול. כי תחת כי רחמים ואף עמו שאצל רס"ג (וכן בתרגום היוני) כתוב אצל הר"נ ורחמיו רבים ואף עמו. ובלי ספק נשתרבבה הטעות ע"י המעתיק שלקח בשגיאה את המלות רחמיו רבים משורה הקודמת. ורק שנוי אחד לטוב נמצא בס' מעשיות והוא. כי תחת ואל סליחה שבס' הגלוי כתוב שם ובסליחה שהיא לכאורה נוסחה ישרה (כי אחרי הפעל בטח תבוא על הרוב בכה"ק אות ב'). אולם נמצא בנביאים וכתובים כמה פעמים גם במלת אל. כמו: כי בטחו אל האורב (שופטים כ' ל"ו). אל ה' בטחנו (מ"ב י"ח כ"ב וישעי' ל"ו ז'). אני אליך אבטח (תהלים נ"ו ד'). אלהי הבוטח אליך (תהלים פ"ו ב'). בטח אל ה' (משלי ג' ה'). ולדברי הרשי"ר אודות המאמר עון על עון נוכל להוסיף כי גם מתרגום היוני נראה כי צדקה נוסחת רס"ג והר"נ: prostheinai hamartian eph' hamartiais. — ומי יגלה עפר מעיניך הרב רשי"ר וראית כי רק השערתך האחרונה (אשר חשבתה לרחוקה) נתאמתה עתה ע"י הקדמת ס' הגלוי! ולעומת זה נתקיימו ביתר תוקף ועוז דבריך בענין סגנון

24—30. 67—84). ועוד אחרים. וזה לא כביר דרש וחקר אודותם באריכות הר"ש שעכטער במה"ע האנגלי (Jewish Quart. Review חלק ג' עמוד 706—682).

של רב סעדיה הוא בעצמו הנוסח שממנו תרגם נכד המחבר (ישוע השני) ליונית. ועל הרוב תרגם מלה במלה, ורק בשני מקומות שנה מעט. במקום הרביעי של רס"ג (מפרשה י"א פסוק כ"ו) תרגם את המלה ב א ח ר י ת ו : en teknois hautu (בילדיו). ובמקום הזה הוא לא מתרגם כי אם מפרש. ואמנם בנקל לראות כי פירושו פה בלתי נכון, ובמלת ב א ח ר י ת ו אין הכוונה כלל לילדים של הנפטר כי אם אליו בעצמו (ע"ד אל תאמן בעצמך עד יום מותך). ונוכל לשער כי המעתיק היוני שנה פה מפני שלא רצה לכפול המלה synteleia (סוף ואחרית) הנמצאת בסוף הפסוק הקודם א). וגם לא רצה לכפול את תוכן הענין בשני הפסוקים. — ובמקום השני והוא השלישי של רס"ג (פסוק ט"ו מפרשה ט"ז) השנוי בתרגום היוני נעשה מפני שהעתקה מהעברית מלה במלה היא בלתי אפשרית פה. כי תחת ב ק צ ו ת ר ו ח ו ת כתוב בתרגום היוני : en ametereto (במקום שהוא בלי מדה. בנחלה בלי מצרים. א י ם א ו נ ע ר מ ע ס ס ל י כ ע ן ב). ואם היה כותב ביונית מלה במלה כפי הגוף העברי : en teleis anemon או : en eschatois pneumaton היה להמאמר הוראה אחרת. ובאמת הוראת המלה ר ו ח ו ת בפה היא ר ו ח ו ת ה ש מ י ם או ר ו ח ו ת ה ע ו ל ם (בכל קצוי הבריאה).

ואם נשים פנינו אל שני המאמרים מבן סירא המובאים בס' הגלוי שהיו נודעים לנו קודם לכן, נמצא כמו כן שנוסח רב סעדיה ישר ונכון הוא. המקום השני מרב סעדיה (מפרשה ו' פסוק ה') : רבים יהיו אנשי שלומך גלה סודך לאחד מני אלף נמצא גם בתלמוד בבלי (יבמות ס"ג ע"ב וסנהדרין דף ק' ע"ב) בשנוים קלים. הגרסא ה י ו תחת י ה י ו ביבמות נדחית מפני הטובה ממנה בסנהדרין ובס' הגלוי מתוכן הענין. אולם בשני המקומות בנוסחת התלמוד שלפנינו כתוב ד ו ר ש י ש ל ו מ ך תחת א נ ש י שלומך אצל הרס"ג. ובנקל לראות כי הנוסחא האחרונה היא העקרית. כן מפאת שהיא תסכים יותר לתרגום היוני eireneuontes. וכן מתוכן הענין. כי לא יתכן לצוות לאיש שרבים ידרשו בשלומו שזה אינו תלוי בו (אף כי יש לישבו בדוחק). גם תחסר בתלמוד המלה מ נ י (תחת א ח ד מ נ י א ל ף של רס"ג כתוב שם א ח ד מ א ל ף). ואין ספק כי גם בזה הצדק עם נוסחת ס' הגלוי כי היא מסכמת עם סגנון המליצה בס' בן סירא לפי הנודע לנו עתה. והוא לפי מליצת הכתוב (איוב ל"ג כ"ד) : מלאך מליץ א ח ד מ נ י א ל ף.

והמקום הראשון מרב סעדיה (מפרשה ה' פסוק ה' וו') מובא גם מרב נסים בן יעקב מקירואן בס' מעשיות שלו. והעיר על זה בראשונה הרב רשי"ר ואלה דבריו : „עיין עוד ג) בחבור זה של רבינו נסים (כ"ה ב' [מדפוס זאלקווא תקנ"ט])

א) בהעתקת פרענקיל סוף הפסוק הקודם (שאצלו הוא פסוק ל') : „ובמות אנוש נודע תייהו". ואיך היה כתוב בגוף העברי לא נודע כעת. וכפי התרגום היוני צריך להיות : „ובקץ איש התגלות מעשיו".

ב) וכבר ראינו כי פרענקיל (ואצלו הוא פסוק י"ח) יעתיק : „וביצוריו אין מספר". ולקח את ה מ ס פ ר תחת ה מ ד ה.

ג) תולדות רב נסים הערה 40 (בכורי העתים לשנת תקצ"ב עמוד 81). ואחרי הרשי"ר דברו אודות פסוקי בן סירא צונץ (גאטטעסד. פארטר. עמוד 102), דעליטצש (צור געש. ד. ייד. פאעזיע עמוד 21—20. 132—131. 205—204). דוקעס (ראבבינישע בלומענלעזע עמוד

הוספה ראשונה.

המחברים והספרים שנזכרו בהקדמת ספר הגלוי.

א. ישוע בן שמעון בן אלעזר בן סירא.

רב סעדיה יאמר: „כמו שמצינו שמעון בן ישוע בן אלעזר בן סירא חבר ספר משלים הדומה לספר משלי בפרשיותיו ופסוקיו ועשה אותו מסומן ומוטעם" (דף א' ע"א שורה 13—11). ועוד נזכר שם בהקדמה שלש פעמים בשם בן סירא או בר סירא סתם. ובראשונה יש להעיר שאין ספק בדבר כי שמעון בן ישוע הוא טעות מעתיק הכ"י שלנו תחת ישוע בן שמעון. כי בשם ישוע נקרא בן סירא בכל הכ"י בהעתקות היונית הרומית והארמית והמסתעפות מהן. כן בשם הספר ובהקדמת נכדו. וכן בגוף הספר (פרשה נ' פסוק כ"ז: ישוע בן סירא הירושלמי). ושם אבי ישוע שמעון נזכר גם כן בתרגום הארמי: כתבא דישוע בר שמעון אסירא. והנה לפלא היה כי בכמה כ"י מתרגום היוני המחבר ישוע נקרא בן אלעזר (כמובא בחבורי פאבריציוס ופריטצשע עפ"י כ"י). ומדברי רס"ג נלמוד לדעת כי צריכים אנחנו לחבר שתי הנוסחאות מתרגום הארמי והיוני. וכי בגוף הספר בעברית נקרא המחבר ישוע בן שמעון בן אלעזר. והתרגום האחד הביא שם אביו. והשני הביא שם אבי אביו.

גם נראה מדברי רס"ג כי שם החבור היה ספר משלים (כתאב אדאב. ובמלה אדאב ישתמש רס"ג תמיד כשם נרדף למשלים. אמתאל ואדאב. כן בס' הגלוי וכן בפירושו לס' משלי). ובתרגום היוני נקרא החבור בשם חכמה (סופיא) ובתרגום הרומי עקקלעסיאסטיקוס על כי קראו הנוצרים בו בבתי תפלותיהם. ולעדות רס"ג תסכים גם עדות החכם הירונימוס שראה את הספר בגוף העברי ביחד עם קהלת ושיר השירים ושם נקרא שמו משלים (פאראבולע) א). ובשם ספר חכמה נקרא אצל רס"ג החבור מאלעזר בן עיראי שאודותו נדבר אחר זה.

משבעת המקומות שהביא רס"ג מספר בן סירא היה בידינו עד עתה רק האחד (והוא המקום השני בס' הגלוי. מפרשה ו' פסוק ה') בגוף העברי לפי המובא בתלמוד. והשני (הוא המקום הראשון בס' הגלוי. מפרשה ה' פסוק ה'—ו') מס' מעשיות דרב נסים מקירואן. שכפי הנראה לקחו מס' הגלוי לרס"ג. ומחמשת המקומות הנשארים נודע לנו עתה הגוף העברי ע"י ס' הגלוי בפעם הראשונה. וכאשר נעריך את המקומות האלה מול התרגום היוני ב) נמצא כי הנוסח העברי

א) הירונימוס במבואו לס' משלי יאמר: Fertur et panaretos Jesu filii Sirach liber et alius pseudoepigraphus liber, qui Sapientia Salomonis inscribitur. Quorum priorem Hebraicum reperi, non Ecclesiasticum, ut apud Latinos, sed parabolas (משלים) praenotatum, cui juncti erant Ecclesiastes et Canticum Canticorum.

ב) את התרגום היוני אביא פה תמיד לפי מהדורת פֿריטשע: Libri Apocryphi Vet. Test. graece, recensuit O. F. Fritzsche. Lipsiae. 1871.

בית משיר כי אם מאמר מליצי) לקות מחלק העברי שבספר הגלוי. ואם אין ראיה ברורה לזה זכר לדבר מטעמים אלה:

א. הוכחה קצת שרס"ג הוא מחבר המאמר הזה תמצא עתה בידינו כי גם בס' האגרון (בהקדמה העברית בית ט"ו) השתמש רס"ג במספר ב א ר ב ע ע ש ר י ם בלא ו"ו החבור. וזולת ר"ש בן גבירול (שכפי הנראה השתמש בס' האגרון. ראה במבוא להאגרון) לא נודע עד עתה חבר לרס"ג בשמוש זה.

ב. כבר העיד הראב"ד כי בספרו הגלוי דבר רב סעדיה אודות הטובות שעשה לישראל. ובלי ספק נכללו באלה הטובות תשובותיו נגד המינים חיוי וחבריו ונגד הקראים, וביחוד נגד ענן מיסד דתם. ומתוכן הספר בהקדמתו ידענו עתה כי זה היה נמצא בשער הרביעי מהגלוי. ורמז לזה גם בהקדמתו (דף ז' ע"ב).

ג. נודעו לנו עתה דברי קראים הרבה שהשיבו על הגאון ועל ספרו נגד ענן ויביאו ממנו דברים רבים ככתבם. ואודות שיר עברי שהיה כתוב בראשו לא נשמע מהם לא שמץ דבר ולא רמיזה קלה. ובלי ספק היו מתנפלים על רס"ג על אודות שמושו במספר שלשה עשרים כפי דרך הוכוח בימים ההם. אולם מס' הגלוי נודע לנו עד כה רק מחבר קראי אחד המביא דבריו. ומחבור הקראי הזה נמצא בידינו רק קונטרס קטן בעל ח' דפים (ראה בסימן ו).

ד. מהדברים המעטים מס' הגלוי המובאים בהקדמת הספר נראה כי רב סעדיה דבר בו מעצמו על הרוב לא בלשון מדבר בעדו כי אם בלשון נסתר: וַיָּחֶל סַעֲדְיָהוּ. וַיָּעַר יְיָ אֶת רוּחַ סַעֲדְיָהוּ. וַיִּשְׁקֹד סַעֲדְיָהוּ. הֶעֱנוּתוֹ מִמָּרוֹם. וכן בהקדמת האגרון ידבר הגאון מעצמו בלשון נסתר: וַיִּכְתּוֹב הָאוֹגֵר. וַיָּבֶן אותו. וזה מסכים עם התחלת המאמר אצל הראב"ע במלה כְּתָבוֹ בלשון נסתר.

ה. מה שחשבו החכמים הנזכרים כי נשמט ו"ו החבור במספר שלשה עשרים רק בעבור המשקל. הנה זה אמת אצל הר"ש בן גבירול אבל לא אצל רס"ג. כי ראינו בהקדמת האגרון שאין שם כל משקל השמיט רב סעדיה גם בן את ו"ו החבור במספר. ונראה מזה כי נחשבה ההשמטה הזאת בעיניו לתפארת המליצה בכלל. ואם כן הסברא נותנת שהשתמש בסגנון זה גם במליצתו שבס' הגלוי.

ואם תתאמת השערתי זאת אזי נאמר כי אין לנו לחשוב את המאמר הזה כבית משיר הנכתב על דרך המשקל. כי מלבד מה שאנו רואים משלשת הפסוקים הראשונים מס' הגלוי שהספר הזה לא נכתב על דרך השירים השקולים כי אם בדרך המליצה הנשגבה (פאָעטישע פראָזא). נודע לנו עוד מעדות דונש בתשובותיו על רס"ג ותלמידי מנחם בתשובותיהם (עמוד 27) שלא השתמש רס"ג כלל בשיריו במשקל ושדונש בן לברט הנהיג את המשקל בשיר העברי. והמשקל הנמצא במאמר שהביא הראב"ע הוא רק לפי התקונים השונים שהציעו החכמים הנזכרים אך לא כפי שנמצא בכ"י. ולו גם יהיו תקוניהם ישרים ויתאמתו ברבות הימים אזי נוכל עוד לומר שהמשקל הזה הוא במקרה ולא בכוונת מחברו. — זאת היא השערתי. ולנבוני דבר לקרבה או לרחקה.

ע נ ן הלא הוא ראש הקראים אשר קשר ומרד בחכמי המשנה והתלמוד. ומי יודע אם המחבר אשר כתב הספר בהיותו בן כ"ג שנה איננו רב סעדיה גאון ז"ל? ומי יודע אם הספר ההוא איננו כ ת א ב א ל ר ד ע ל י ע נ ן ולפיכך בחר בחרוז רַד (אשר קשר וּמָרַד) כי אולי החרוז הראשון היה מסיים בשם הספר שהוא כְּתָב רַד. ואעפ"י שהספר נכתב בלשון ערבי אין להתמוה אם נכתב בראשו שיר בלה"ק, כי גם מחברים אחרים והרמב"ם בכללם עשו כזאת עכ"ל. ואיזה שנים אח"כ ראיתי בכ"ח ט' שגם הח' גייגער פירש זה המאמר כך. אלא שהיה נוח לו הבאור לפי שמצאו בהכ"י שלו מתוקן בלי טעות כלל א). והנה מכאן כדמות ראיה שהרס"ג ז"ל כתב ספריו עוד בימי עלומיו, ודלא כדעת הראב"ד ז"ל בקבלתו ב) (יעויין לקוטי קדמוניות צד קי"ח וגרעטץ געשיכטע חלק ה' צד 530)".

וקודם שנדפס ס' יסוד מספר ע"י פינסקער העיר גייגער במאמרו (שעליו רמז פינסקער בהערתו) בדברים האלה: „ועוד הוסיף ג) וז"ל כנוסח הכ"י המונח לפני: על כן טעה האומר כתבו בין שלשה (ונמחקה הה"א בכ"י) ועשרים להפר עצתי ענן אשר קשר ומרד ע"כ. והם דברים משוללי הבנה, ובלי ספק הענין כאשר אציע לפניך. אחרי אשר הודיע כי אין לחסר הוי"ו בחכר האחדים על עשרים ומעלה תפש משורר אחד אשר לא שם עינו על היסוד הזה ואמר בבית אחד משירו כְּתָבוֹ בֶּן שְׁלֹשׁ עֶשְׂרִים לְהָפֵר עֲצַת עָנָן אֲשֶׁר קָשַׁר וּמָרַד

כן יהוקן לפי המשקל ולפי הענין, והמשורר הזה שר שיר תהלה על מחבר ספר אחד ואמר כי כתב הספר הזה והוא היה בן כ"ג שנה והספר הוא תשובה על ראש הקראים ענן אשר חלק על דברי בעלי התלמוד, והראב"ע השיג על המשורר באמרו ש ל ש ע ש ר י ם בלי וי"ו העטוף. והנה הצלנו בית אחד אשר לא נודע עד עתה אם גם עדנה לא נדע את השיר כולו גם שם המשורר גם האיש אשר הקריב אליו תהלתו נעלמים ממנו. ומי יודע אם לא כתב רס"ג כבר בימי בחרותו נגד ענן כאשר נודע כי גם ספרו ההכרה (או ס' המבחן) כתב טרם שמוהו לגאון, ואליו ערך משורר את שירו. יקומו נא אוהבי קדמוניות ויחפשו אולי ימצאו עוד השיר הזה" ד).

מכל הדברים האלה נראה כי שלשה חכמים משיבי טעם כוונו מדעתם לדבר אחד ה). שהבית שהביא הראב"ע מוסב על הרס"ג ועל ספר התשובות שלו על ענן. אולם אודות מחבר הבית נחלקו בהשערותיהם. רשד"ל שער שרס"ג עצמו כתב את שירו בראש ספרו הנזכר. וגייגער חשב שמשורר בלתי נודע חברו בשירו שערך לכבוד רס"ג. — ואשר נראה לי בדרך ההשערה הוא. כי המאמר הזה (ואיננו

א) בחפזו כתב פינסקער כן. ולמטה בדברי גייגער נראה כי גם הכ"י שלו (מאסיפת כ"י סראואל) הוא משובש ומוטעה.

ב) אודות דברי הראב"ד אלה שלא הבינום עד עתה אל נכון ידובר בפרטות בזכרון רס"ג.

ג) כרם חמד התשיעי (ברלין 1856) עמוד 64.

ד) וראה עוד דבריו בקצרה במה"ע יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 259 בהערה.

ה) ואחריהם הלכו מחברים אחרים כמו פירסט (געשיכטע ד' קאר' II, 28 והערה 88 בסוף הספר) גראֶטץ בקורות היהודים (חלק חמישי מהדורא ב' עמוד 479) ואחרים.

ח. ר' אברהם בן עזרא בספר יסוד מספר (?).

בספרו זה יאמר הראב"ע אודות ו א ו החבור כשיבואו האחדים עם העשרות ביחד כזה: „אמרו עד א) יום האחד ועשרים (שמות י"ב י"ח). לחמשים ושנים יום (נחמיה ו' ט"ו) ב). ולא יתכן לחסר הוא"ו ג). ע"כ טעה האומר: כתבו בן שלש עשרים להפר עצת ענן אשר קשר ומרד".

ועל הסוף העיר פינסקער שם בהערה 206 בדברים האלה: בכ"י כ ת ב ו ב ן ש ל ו ש ו ע ש ר י ם ל ה פ ר ע צ ת ע כ ן א ש ר וכו'. והרב תופס בזה משורר אחד שרצה לאמר [יותר טוב: שאמר] בשירו על מחבר ספר ידוע שכתב את זה הספר בהיותו בן כ"ג שנה ובעבור שיווי המשקל לא שת לבו לכלל הזה שלא יתכן לחסר את ו א ו חחבור וכתב:

כְּתָבוֹ בֶּן שְׁלֹשׁ עֶשְׂרִים לְהָפֵר עֲצַת עָנָן אֲשֶׁר קָשַׁר וּמָרַד.

וחשב זה המשורר שנוכל לומר שלש עשרים כמו שאנו אומרים שלש עשרה, ואינו כן כי לא נוכל לחסר ה ו א ו ולהסמיך האחדים אל העשרות. אמנם מי הוא הכותב, ועל איזה ספר כיון שנתחבר להפר עצת ענן ראש כת בעלי מקרא ומי מחברו? כל זה לא ידעתי אז ד). ואנכי ברצותי לדעת בבירור אם השערתי בתקון מלת ע כ ן ומלת ו ע ש ר י ם נכונה, בקשתי את ידידי החכם שד"ל נ"י לעיין בנוסחת הכ"י שלו להשוואה. ובאתני התשובה ממנו בזה הלשון: דע ידידי כי קצת מן המשוררים הקדמונים התירו לעצמם לומר שְׁתַּיִם עשרים שְׁנַיִם עשרים להוראת (22) בהשמטת ו י ו החבור וכן שְׁלֹשׁ עשרים אַרְבַּע עשרים וזולתם ע"ד שאומרים שְׁנַיִם עשר שְׁתַּיִם וכו' בלא ו י ו. ככה מצאתי במחברת ר"ש גבירול על הדקדוק בבית 59 ובבית 68 שְׁתַּיִם עשרה שאין לו הבנה כלל. וצ"ל שְׁתַּיִם עשרים והכוונה 22, והמעתיקים שלא הבינו מליצת שתים עשרים החליפוה בשתים עשרה ה). והנה ראב"ע אומר כאן שאין המליצה הזאת (שְׁתַּיִם עשרים) נכונה ושמי שאומרה אינו אלא טועה, והוא מביא לדוגמא משורר אחד שאמר בשירו:
כ ת ב ו ב ן - ש ל ש ע ש ר י ם ל ה פ ר ע צ ת ע כ ן א ש ר ק ש ר ו מ ר ד.
והיתה כוונתו לומר שכתב הספר ההוא בהיותו בן שלש ועשרים שנה. והספר ההוא מה היה ענינו? כאן נ"ל שנפלה טעות סופר קטנה מאד ובמקום ע כ ן צ"ל

א) פינסקער מבוא אל הנקוד האשורי (ווין 1863) עמוד 170—169. ואביא פה גם את שלש הערותיו (206—204). ועוד קודם לכן כתב בלקוטי קדמוניות (עמוד קי"ח): „וכמו שמוכח ג"כ מטור אחד המובא מראב"ע בס' יסוד מספר (כ"י אצלי) שהרס"ג חבר כתאב אלרד עלי ענן עוד בהיותו בן כ"ג שנה". והיא דעת רשד"ל במכתבו אליו המובא להלן.

ב) הערת פינסקער 204: זה הוא כלל בפני עצמו, ורצונו בחבור האחדים עם העשרות ראשאין אנו להקדים איזה מספר שנרצה לחבירו ולחברן בוא"ו החבור, אם האחדים לעשרות כמו אחד ועשרים או בהפך כמו חמשים ושנים.

ג) הערת פינסקער 205: לחבר האחדים עם העשרות בלא וא"ו החבור ולומר בד"מ אחד עשרים או עשרים אחד למספר כ"א.

ד) הר"ש פינסקער כתב באורו לס' יסוד המספר בשנת תר"ד, ככתוב בהערה בראשו עמוד 132.

ה) וכן נדפס בשבוש זה במחברת הפרחון מהדורת שטערן עמוד XXIV בחרוזים מאותיות ד' ומ' מן הא"ב.

ז. דונש בן לברט בתשובותיו על רס״ג (?).

ראה מה שהבאנו למעלה (עמוד קמ״ו) כי שני המאמרים שהביא דונש (№ 110):

„וכל חכם אהוכיח במלי ולא לצים משנאי אלהים"

„להחכם אשר ישתה דבריו ולא ישתה במזרק דם גפנים"

כפי הנראה לקוחים הם מספר הגלוי. והמלה דבריו במקום השני אינה צריכה לפי״ז לתקון כלל (ורשד״ל חפץ להגיה דברי). כי כבר ידענו שעל הרוב דבר רב סעדיה מעצמו בספר הזה בלשון נסתר ולא בלשון נוכח. וראה מזה בפרטות למטה בסימן הסמוך. רק קשה קצת ששני הבתים האלה הם כתובים לפי משקל השיר (יתד וב״ת יתד וב״ת ויתד ותנועה בדלת ובסוגר) וידענו שרס״ג לא כתב שירים שקולים. אם לא שנאמר שהמשקל בשתי המליצות האלה בא על פי מקרה ולא בכוונה. ובעבור זה הדבר מוטל בספק.

ההכרה שמביאו שם למטה עמוד 96) אודות זמני העבור כזה: „חזרו למנות מבית ראשון מן החדש ועליו היו מונים עד שנכתבה המשנה בכדי ק״ל שנה לפני חרבן בית שני". וכפי שאנו רואים מכאן צ״ל בכדי ק״נ שנה לאחר חרבן בית שני (ומההמשך שם נראה כי לא נוכל לומר כי הגבלת הזמן שייכה למעלה על חזרו למנות). והמאמר הזה מחבור המשנה בזמן תק״ל שנה נמצא בסדר תנאים ואמוראים באגרת רש״ג במבוא התלמוד לר״ש בן חפני ור״ש הנגיד ור׳ יוסף בן עקנין במפתח התלמוד לרב נסים ועוד ועוד. כאשר הארכתי בזכרון לראשונים מחברת ג׳ (עמוד 7—26 הערה 68 .65). ואוסיף פה כי מצאתי בכ״י קראי (וכפי הנראה הוא הקצור מכתאב אלאסתבצאר להרואה) שהביא בשם שמואל ראש הישיבה שהוא ר״ש בן חפני כדברים האלה: אן אלמשנה כתבת בעד כראב אלבית אלב׳ קי״ג סנה (שהמשנה נכתבה אחר חרבן הבית השני קי״ג שנה !).

ז) אנטיגנוס. בכ״י א׳ אנטונגנוס.

ח) ויוסף. צ״ל ויוסי.

ט) וניתאי. בכ״י א׳ ומתאי.

י) טבאי. בכ״י ב׳ טובאי.

יא) כשתחשוב את מספר הדורות פה אתה מוצא י״ב ולא י״א. וגייגער שם שער כי רס״ג לא חשב את דור רבנו הקדוש. אולם לי נראה כי רס״ג לא חשב את דור אנשי כנה״ג. כי למטה יאמר כי ההכרח לכתוב המשנה היה מפאת שפסקו הנביאים. ולאנשי כנה״ג הלא יחשבו הנביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי.

יב) מזה ראיה מוכחת שרס״ג חשב שנכתבה המשנה בימי התנאים..

יג) על דברי רס״ג אלה ישיב הקראי בהמשך דבריו שם בטענות הרגילות אצל הקראים נגד הרבנים: אם באמת היתה המשנה מקובלת מפי הנביאים והסבה שכתבוה היתה מחשש שלא תשכח למה נצרכו לזמן ארוך כתק״י (כתק״ל) שנה לעבודת הכתיבה. גם למה זה נמצאו חלופי דעות ומכוחים והוכחות בראיות וכו׳ וכו׳.

(דף ב עמוד א) ואעלם אן ראס אלמתיבה [אידה אללה] [1]) קאל
פי [תפסיר] כתאבה [1]) אלדי אלפה למא כאן פי איאמה
ואסמאה ספר הגלוי אן אלאבא אבתדו
בתדוין אלמשנה מן ארבעין סנה כלת מן [בנא] [1])
(עמוד ב) אלבית אלתאני ועלי מאיה וכמסין סנה בעד כראב אלבית
ודלך כמס מאיה ועשר [2]) סנין וכאנו אלמדונין להא
אחד עשר [3]) גילא גיל אנשי כנסת הגדולה וגיל
שמעון הצדיק וגיל אנטיגנוס [4]) וגיל יוסי בן
יועזר ויוסף [5]) בן יוחנן וגיל יהושע בן פרחיה
וניתאי [6]) הארבלי וגיל יהודה בן טבאי [7] ושמעון
בן שטח וגיל שמעיה ואבטליון וגיל הלל ושמאי
וגיל רבן יוחנן בן זכאי וגיל ר' אליעזר ור'
יהושע ור' גמליאל ור' טרפון ור' עקיבה
וגיל רבן שמעון בן גמליאל וגיל רבינו
הקדוש. וזעם אן אלסבב אלדי אחוגהם [עלין] [1])
אן ידנונהא [8]) הו אן למא פאתוהם אלאנביא
ושאהדו אנפסהם מבדרין תכופו עלי
אלמנקול אן ינסא ואמנו עלי אלמכתוב
פגמעו גמיע מעאניה אלמחפוטה ואתבתוה
ואסמוה משנה.

---

[1]) המלות המוסגרות נמצאות רק בכ"י ב'.
[2]) ועשר. בכ"י ב' ועשרה.
[3]) אחד עשר. בכ"י ב' אחדי עשרה.
[4]) אנטיגנוס. בכ"י א' אנטוגנוס.
[5]) ויוסף. צ"ל ויוסי.
[6]) וניתאי. בכ"י א' ומתאי.
[7]) טבאי, בכ"י ב' טובאי.
[8]) ידנונהא. בכ"י ב' ידונהא.

ב) המלות המסוגרות נמצאות רק בכ"י ב'.
ג) בפירוש ספרו בכ"י א': בספרו.
ד) כי האבות. יוכל להיות כי בכוונה השתמש פה הגאון במלת האבות (אלאבא). מפני שדבריו אודות דורות התנאים לקוחים ממשנה אבות.
ה) מן בנין הבית. בכ"י א': מן הבית.
ו) חמש מאות ועשר שנים. פה טעות גלויה במספר הכולל כי הבית השני עמד ת"ך שנה, וצ"ל חמש מאות ושלשים שנה. כאשר העיר גייגער שם. וכפי הנראה כתב רס"ג באותיות המספר תק"ל והסופר המעתיק שגה וקרא תק"י, וכבר ראינו למעלה בהקדמת ס' הגלוי (דף א' ע"ב) ששם תחסר לגמרי אות המספר האחרון וכתוב ת"ק. ועוד יותר נשתבשו דברי הגאון אצל ר' אברהם בר חייא הנשיא (ס' העבור עמוד 94) שהביא דברי רס"ג מספר אשר חבר להשיב על המינים (כפי הנראה כוונתו לכתאב אלתמייז או ס'

ז. מספר כ״י לקראי קדמון בוכוחו נגד הרבנים.

באוצר הספרים להממשלה דפה נמצא חלק מכ״י ערבי (ח׳ דפים נייר מזרחי. ט״ז שורות בכל עמוד). ומובאים בו רק ענן ובנימין ממחברי הקראים. ורב סעדיה מן הרבנים. ובשני הדפים הראשונים ישתדל להוכיח כי דברי המשנה אינם בקבלה כתורה שבעל פה. כי אם דברי החכמים מדעתם שאספם רבנו הקדוש (כן יכנהו גם הקראי). ובהמשך דבריו יביא את דברי רס״ג מספר הגלוי אודות משך זמן אסיפת המשנה. וכבר ראינו למעלה בהקדמת הגלוי (דף א׳ ע״ב ודף ג׳ ע״ב) שזה היה כתוב בשער השני מס׳ הגלוי. וראש המקום הזה הביא אבן רשף בהמליץ ובמבוא להקדמות רמות (עמוד 7). ומשם הביאו גייגער באשכנזית (יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 265). ורק זה לא כביר מצאתי את העלים האלה בין חבילות עלים כ״י שונים. וחלק מכ״י שני מזה הספר הבאתי מארץ הקדם ונמצא עתה באסיפת כ״י ליחיד (הכ״י באוצה״ם דפה נסמן בהערות כ״י א׳ וכ״י היחיד כ״י ב׳. וציון הדפים והשורות הוא לפי כ״י א׳).

התרגום העברי

(דף ב עמוד א) ודע שראש הישיבה א) [יעזרהו ה׳] ב) אמר [בפירוש] ג) ספרו שחבר אודות מה שקרה בימיו וקרא שמו ספר הגלוי: כי האבות ד) התחילו לחבר המשנה אחרי כלות ארבעים שנה מן [בנין] ה) (עמוד ב) הבית השני ועד מאה וחמשים שנה אחרי חרבן הבית ובסך הכל חמש מאות ועשר שנים ו). והיו המחברים אותה אחד עשר דורות. דור אנשי כנסת הגדולה. ודור שמעון הצדיק. ודור אנטיגנוס ז). ודור יוסי בן יועזר ויוסף ח) בן יוחנן. ודור יהושע בן פרחיה ונתאי ט) הארבלי. ודור יהודה בן טבאי י) ושמעון בן שטח. ודור שמעיה ואבטליון. ודור הלל ושמאי. ודור רבן יוחנן בן זכאי. ודור ר׳ אליעזר ור׳ יהושע ור׳ גמליאל ור׳ טרפון ור׳ עקיבה. ודור רבן שמעון בן גמליאל. ודור רבינו הקדוש יא). ודעתו היא שהסבה שהכריחה אותם לחברה היא שאחרי שפסקו מהם הנביאים וראו את עצמם מפוזרים חששו פן תִּשָּׁכַח הקבלה. ושמו בטחונם על הכתוב [בספר] יב). לכן אספו את כלל הדעות הנשמרות [בזכרון] וכתבוהו וקראוהו בשם משנה יג).

א) שראש הישיבה. בכנוי זה סתם יכנו הקראים הקדמונים את רס״ג. אף כי בפעם בפעם יתוכחו עם גאונים אחרים (רב האיי בר דוד ורב שמואל בן חפני) שגם הם נקראו מהם ראשי ישיבות אולם לא סתם.

(עמוד ב) פאסתעבד [1]) אכותה ואהל ביתה פעוקב [כק׳ וישובו] המים ויכסו את הרכב וג׳ [ומן ק]בלה [2]) וינער [יי׳ את] מצר׳ . ואלתאני אבשלום . . . . סמ . . ם בן מעוך [3]) כק׳ . . . . . כאן יואב קד אחסן אליה וסאל דויד פי [ארתג׳אעה] אלי ירושלים כמא עלמת [מן] קצה האשה התקועית אלי אכ׳רהא קאל ויקם יואב וילך גשורה ויבא את אב׳ ירוש׳ פאסי מכאפאתה באן אחרק ג׳לתה כק׳ ויאמר אל עבדיו ראו חלקת יואב אל ידי ולו שם שעורים וג׳ ויציתו עבדי אבשלום וג׳ פכאן מן עקובתה ויבא הפרד תחת שובך האלה הגדולה וג׳ ואל ת׳אלת׳ יואש הו אלמכ׳בי פי כ׳זאנה אלאסרה כק׳ ואת מנקתו בחדר המטות וג׳ כאן יהוידע אחסן אליה גאיה אלאחסאן והי [אלחיאה] כקול לוט ותגדל [חסדך אשר] עשית עמדי להחיות את [נפשי . וכאפ]אה בשר וקתל ולדה . . . . מא כק׳ ולא זכר יואש המלך החסד אשר עשה . . .

---

[1]) פאסתעבד . האותיות ת ע בכ״י מסופקות .

[2]) ק]בלה . אות ב׳ בכ״י בספק .

[3]) מעוך . אות המ׳ מסופקת בכ״י .

יא) הנחבא . בערבית א ל מ כ ב י שבה תרגם למעלה (דף א׳ ע״ב שורה 11—10) את המלה ח ב ו י . ואשער כי בס׳ הגלוי בחלק העברי גוכר יואש בכנוי חֲבוּי חֲדַר הַמִּטּוֹת .

יב) בבית האסורים . מזה נראה כי רב סעדיה פירש ב ח ד ר ה מ ט ו ת במלכים כמו ב ח ד ר ה א ס ו ר י ם או ב ח ד ר ה מ ט ו ת מ ב י ת ה ס ה ר .

יג) ואת מנקתו . מלכים ב׳ י״א ב׳ .

יד) ותגדל חסדך . בראשית י״ט י״ט .

טו) והרג את בנו . הוא הנביא זכריה בן יהוידע .

טז) ולא זכר . דברי הימים ב׳ כ״ד כ״ב .

(עמוד ב) ושעבד א) את אחיו ואנשי ביתו. ונענש [כאמרו: וישובו
המים ב) ויכסו את הרכב. [וקו]דם לזה ג): וינער [ה' ד) את]
מצרים. והשני א ב ש ל ו ם. . . . .
בן מעוך ה). כאמרו. . . . . . . ו). יואב הטיב
עמדו ושאל את דוד [להשיבו] לירושלים כאשר ידעת
[מ]ספור ז) האשה התקועית עד סופו. שאמר:
ויקם יואב ח) וילך גשורה ויבא את אבשלום ירושלם.
וגמל לו רעה ששרף את תבואתו. כאמרו: ויאמר
אל עבדיו ט) ראו חלקת יואב אל ידי ולו שם שעורים וג'
ויציתו עבדי אבשלום וג'. והיה ענשו [ככתוב]
ויבא הפרד י) תחת שובך האלה הגדולה וג'.
והשלישי י ו א ש הוא הנחבא יא) בבית האסורים יב). כאמרו:
ואת מנקתו יג) בחדר המטות וג'. הנה יהוידע
הטיב עמו בתכלית ההטבה והיא [הצלת חייו]. כמאמר
לוט: ותגדל [חסדך יד). א]שר עשית עמדי להחיות
את [נפשי. וגמ]להו רעה והרג את בנו טו)....
כאמרו: ולא זכר טז) יואש המלך החסד אשר עשה. . .

א) ושעבד. המלה הזאת בכ"י מסופקת כי נמחק קצתה.

ב) וישובו המים. שמות י"ד כ"ח.

ג) וקודם. גם המלה הזאת אינה ברורה בכ"י.

ד) וינער ה'. שמות י"ד כ"ז.

ה) מעוך. אות המ' בכ"י בספק. ואשער כי השם הזה הוא טעות סופר הכ"י תחת מ ע כ ה אם אבשלום. וכפי הנראה נקרא אבשלום בחלק העברי בכנויו ב ן מ ע כ ה. כמו למעלה (דף א' ע"א שורה 8) ב ן ג ד ע ו ן במקום אבימלך. והנה נוכל ג"כ לומר שאין כאן טעות סופר. כי הגאון הפך את שם מ ע כ ה מנקבה לזכר מ ע ו ך לתפארת המליצה כמו שהעיר למעלה. אך זה נראה לי דחוק. כי לא מצינו הפך כזה בשמות אנשים פרטיים. והבוחר יבחר.

ו) אם הכונה למ ע כ ה כהשערתי בהערה הקודמת ציון מקום הכתוב הוא: שמואל ב' ג' ג'.

ז) מספור. או: מפרשת. כי המלה הערבית ק צ ה יש לה שתי ההוראות.

ח) ויקם יואב. שמואל ב' י"ד כ"ג.

ט) ויאמר אל עבדיו. שמואל ב' י"ד ל'.

י) ויבא הפרד. שמואל ב' י"ח ט'.

(דף ב) ... [ווגדנא] אן אלכתאב ארך̇ סנין ליותם אלמאית לא לאחז אלחי. פק[אל ויק]שר קשר הושע בן אלה על פקח בן רמליהו ויכהו וימיתהו וימלך תחתיו בשנת שתים [1]) ליותם בן עזיהו וג̇מלה̈ מא כאן מלך יותם י"ו סנה̈ פכאן ד̇לך פי סנה̈ ד' לאחז פחאד ענה והו חי וארך̇ ליותם והו מית. וקלת בעצת הילדים לאן כל מן מעה צביאן ויתסמון שיוכ̇א פי גיר חקה ואלד̇י הו [מנה]ם בשי̇ך̇ פלים הודא ירצ̇א בכ̇לקה̈ רבה. [ת̇]אלת̇ה̈ פי חאל מא כאפאני שרא בדל כ̇יר מ̇שאבהא ג' [2]) עצאה̈ ומביחא פי נפסה מת̇ל מא עוקבו אד̇ קלת אבית תגמול דם וג' פאולהם פרעה והו מלך לנא. לאנה יוסף אחסן אליה במא אשאר עליה יעשה פרעה ויפקד פקידים. ויק[בצו את כל] אכל לפקדון וג' פג̇רי עלי ידיה [3]) חיוה̈ [נפסה וחיוה̈ כל]אהל אל בל[ד [4]) פ]אסי מכאפאתה מן צאר בעדה

---

[1]) שתים, צ"ל עשרים.

[2]) האות ג' בכ"י בספק.

[3]) ידיה, המלה הזאת נתוספה על גליון הכ"י.

[4]) בל[ד]. האות הראשונה מסופקת בכ"י.

יא) בנפשו, כפי הנראה הוא כנוי במקום: במרי ומרידה בה'.

יב) כבר העירותי למעלה (הערה ה') שזה שייך לדוד בן זכאי. ור"ל: חפצת לנקום על אשר העברתי אותך מן הנשיאות ורצית לשפוך את דמי. ואודות המלה תגמול דבר גם למעלה (דף א' עמוד ב' שורה 10). — ומזה נראה כי מתנגדי הגאון רצו לשפוך דמו וחייו היו בסכנה גדולה. ובעבור זה הוכרח להחבא במשך כמה שנים.

יג) שהוא מלך לנו. כפי הנראה אמר בחלק העברי כי שלשת מלכי ישראל נאשמו בעון שלום רעה תחת טובה. ולכן אמר פה כי גם פרעה היה מלך על ישראל, כי לא היה אז לישראל מלך אחר.

יד) יעשה פרעה. בראשית מ"א ל"ד—ל"ו.

(דף ב)... [ומצינו] שהכתוב מנה מספר השנים ליותם המת ולא לאחז החי א) . כי א[מר : ויק]שר קשר ב) הושע בן אלה על פקח בן רמליהו ויכהו וימיתהו וימלך תחתיו בשנת שתים ג) ליותם בן עזיהו . וכל משך הזמן שמלך יותם הוא ט״ז שנה. וזה היה בשנה הרביעית לאחז. ופנה ממנו ד) אף שהיה חי. ומנה השנים ליותם אם כי הוא מת. ואמרתי : „בַּעֲצַת הַיְלָדִים״ מפני שכל מי שהם עמו המה נערים ה) . ונקראו ז ק נ י ם ללא אמת ו). ומי שהוא [מה]ם זקן איננו מן הטובים בבריות ה׳ ז) . [ש]לישית ח). במה שגמלני רעה תחת טובה ט) הוא דומה לשלשה י) במרי ומרירה בנפשו יא) [ויענש] כמו שנענשו הם. לכן אמרתי : „אֲבִיתָ תַּגְמוּל דָּם״ וג׳ יב) . והראשון מהם פ ר ע ה שהוא מלך לנו יג) . כי יוסף הטיב עמו במה שיעץ לו : יעשה פרעה יד) ויפקד פקידים . ויק[בצו את כל] אכל לפקרון וג׳. ומסר בידו חיי [עצמו וחיי כל] אנשי מדי[נתו. ו]גמל לו רעה מי שהיה [מלך] אחריו

א) כפי הנראה מזה חדל רס״ג בעת מחלקותו עם בן זכאי למנות מספר השנים לימי נשיאותו בדברים שהיו מונים לראשי גליות ומנה למספר שנות הנשיא אביו זכאי . אף כי עד עתה לא מצאתי לזה סמוכין .

ב) ויקשר קשר . מלכים ב׳ ט״ו ל׳.

ג) שתים . צ״ל ע ש ר י ם . כפי נוסח הכתוב וכפי החשבון שיביא פה למטה.

ד) ופנה ממנו . ר״ל ומאס באחז ולא רצה למנות לשנות מלוכתו .

ה) כן למשל נדע מרב אהרן בן סרגאדו שהיה ראש ישיבת פומבדיתא עד שנת 960 למה״נ. וא״כ לא היה זקן בעת המחלוקת כשלשים שנה קודם לזה. והמלות ב ע צ ת ה נ ע ר י ם וכן למטה א ב י ת ת ג מ ו ל ד ם הם כפי הנראה מדברי התוכחה הערוכים בשער ז׳ מס׳ הגלוי נגד דוד בן זכאי .

ו) ירמוז בזה כי המלה ש י ו ך שהוראתה ז ק נ י ם וגם מ ו ר י ם (ראה למעלה עמוד א׳ הערה א׳ ועמוד פ״ט הערה א׳) לא יאתה להם .

ז) לא אדע אם תרגמתי כנכון את המאמר הזה .

ח) מזה נראה כי למעלה חשב עוד שני דברים שבהם חטא בן זכאי נגדו .

ט) יוכל להיות כי ירמז רב סעדיה על מעשה מחלוקת בן מאיר שאז עמד לימין הנשיא ונלחם את מלחמתו . ראה מזה למטה בהוספה שניה בפרטות .

י) אות ג׳ (שלשה) בכ״י מסופקת .

(עמוד ב) באלתצריף. צרפת תתבהט [1]) מן קו׳ על רצפת
בהט ושש פגֿעלתה רציפא [2]) אדֿ כאן רכֿאמא.
וגֿעלת ברי יציע פי מוצֿע אלֿ [3]) כמא שרחת
פי איוב אן הדֿה אללפטֿה פי ח׳ מואצֿע מן אל
מקרא אחדהא ברי שופר. וימלחון מן
נמלחו. פיח מקאם אלדכֿאן מן קו׳ פיח הכבשן.
וחשש השים [4]) אלתבן והמא ב׳ וחשש להבה
תהרו חשש. ואשתקקת לען מן לענה.
כמא מן אלעאדהֿ אן ידֿכר אלמונתֿ. וגֿע׳
תגמול מוצֿע גמול. בתפכֿים אלהא. וחבוי [5])
מכֿבי אדֿא נסב בקולך יהי רצוי אחיו.
וסלא המלוא מוצֿע קתל פיה יואש בקולה
ויכו את יואש בית מלוא היורד סלא.
וצפת אלצוף כלקבה [6]) פקלת וחצחר [7]) תלבש
לקו׳ כיין [8]) חלבון וצמר צחר. ולפטֿהֿ בג
אדאם כקו׳ מפת [בג המ]לך ומיין משתיו.
ואשפר הברה מן [9]) לחם כמא הוא מעלום...

---

[1]) תתבהט. אות הת׳ הראשונה מסופקת בכ״י.
[2]) רציפא. או רצופא.
[3]) אולי הנקודה תורה שנתקצרה המלה מן אלי.
[4]) השים. אות ה׳ בכ״י בספק.
[5]) וחבוי. קריאת המלה בכ״י בספק מעט מפאת המחק.
[6]) כלקבה. אולי צ״ל בלקבה.
[7]) וחצחר. צ״ל והצחר.
[8]) כיין. צ״ל ביין.
[9]) מן. המלה מסופקת בכ״י.

יג) וסלא המלוא. כפי הנראה זכר את המקום הזה לדמיון מקום שבו חטאו חטא גדול וכבד.

יד) ויכו את יואש. מלכים ב׳ י״ב כ״א.

טו) כבנויו. לפי התקון בגוף הערבי צ״ל בבנויו.

טז) והצחר. בכ״י בטעות וחצחר.

יז) כיין חלבון. יחזקאל כ״ז י״ח. וצ״ל ביין. ואם זה מוסב על דוד בן זכאי נוכל ללמוד מזה שהיה מנהג ראשי גלות בבל ללבוש בגדים מצמר לבן. ונודע מכמה מקומות בתלמוד איך היו מחשיבים בגדים לבנים (בגדי לבן).

יח) מפת בג. דניאל א׳ ה׳.

יט) בין שני הדפים יחסרו איזה דפים.

(עמוד ב) בדקדוק המלות. גזרתי את המלה „תִּתְבַּהַט" א) מאמרו: על רצפת ב)
בהט ושש. ועשיתי אותה רצוף ג) מפני שהיא אבן שיש.
ועשיתי „בְּדֵי יָצִיעַ" במקום אֶל ד) כמו שבארתי
באיוב שהמלה הזאת תמצא בח' מקומות מן
המקרא. ואחד מהם בדי שופר ה). „וַיִּמְלְחוּן" מן
נמלחו ו). „פִּיחַ" במקום עשן מאמרו: פיח הכבשן ז).
„וַחֲשַׁשׁ" הוא הרק והרפה שבתבן. ונמצא ב' [פעמים]: וחשש להבה ח)
תהרו חשש ט). וגזרתי „לַעַן" מן ל ע נ ה.
כמו שהוא המנהג לעשות מנקבה זכר י). ועשיתי
„תַּגְמוּל" במקום ג מ ו ל. בחזוק [המלה ע"י] ה ת ו יא). „וְחֲבוּי"
בהוראת נ ח ב א כשהוא בסמיכות. כאמרך: יהי רצוי אחיו יב).
„וְסִלָּא הַמִּלּוֹא" יג) הוא המקום שבו נהרג יואש. כאמרו:
ויכו את יד) יואש בית מלוא היורד סלא.
ותארתי את הצמר בכנויו טו) ואמרתי: „וְהַצַּחַר טז) תִּלְבַּשׁ".
לאמרו: כיין חלבון יז) וצמר צחר. והמלה „בַּג"
היא פרפרת הסעודה. כאמרו: מפת [בג יח) המ]לך ומיין משתיו.
„וְאֶשְׁפָּר" הוא הרק מן הלחם כמו שהוא ידוע... יט)

א) תתבהט. האות הראשונה מסופקת ואולי צ"ל ה ת ב ה ט.

ב) על רצפת. אסתר א' ו'.

ג) כפי הנראה ר"ל: השתמשתי במלה זאת בהוראת ר צ ו ף. והמלה הערבית ר צ י פ א או ר צ ו פ א לא נודעה לי בהוראה זאת. וכפי הנראה היא מלה עברית או ארמית בתמונה ערבית.

ד) בספק הוא אם המלה א ל היא עברית. או היא הקצור מן הערבית א ל י (ולכן תמצא נקודה על הל' להורות הקצור).

ה) בדי שופר. איוב ל"ט כ"ה. ושם יתרגם רב סעדיה: א ל י א ל ב ו ק (אל השופר).

ו) נמלחו. ישעיה נ"א ו'.

ז) פיח הכבשן. שמות ט' י'.

ח) וחשש להבה. ישעיה ה' כ"ד.

ט) תהרו חשש. ישעיה ל"ג י"א.

י) ראה אודות זה למעלה (עמוד כ"ג ועמוד קנ"ט).

יא) המקום שבו השתמש במלה ת ג מ ו ל הובא למטה (דף ב' ע"א שורה 12). ולפלא שלא הביא לראיה את המלה תגמולוהי (תהלים קט"ז י"ב).

יב) יהי רצוי אחיו. דברים ל"ג כ"ד. וראה למטה (דף ב' ע"ב שורה 12 והערה י"א שם) שכפי הנראה השתמש במלה ח ב ו י על המלך יואש.

(דף א) ... מן אלמחיט ואנטרו הל יוג̇ד אנסאן ג̇אהלא
מן אלמערפה̈ בסרעא מת̇ל הד̇א אן יבדל
כראמתה בשראר אלנאס פהם אפסדו
צנאיעה ואהלך ראיה עטאוהם באן אזאלוה
מן תקוי אללה ולה איצ̇א לא ירבתון [1] . כי
זאת [2] . לאן הד̇א כלהא מן עאדת [3] רבנא
אן יצ̇רב אערא אמתה בעצ̇א בבעץ̇
כמא צנע באהל נאבלס ואבן גדעון כד̇אך
סנתצב נקמתה עליך בהם וחרגא עלי כל
אמר אן יסמיך מדברא . כאשר . כמא
אנך איצ̇א חרגת עלי נפסך ת̇ם טרחת
אסמה אלכרים ורא ט̇הרך . אין . פלים
מכ̇תרת בתעסך לאנה מן ד̇א לם ימר עליה
שרך ולא אכתאאב לוכסך פאלאראמל יטלבן
ואולאדהן ירקעוך [4] ... מא אלאלה ידנון
ואלרעיה̈ ינטקון ויערצ̇ון . אבתדי

1) ירבתון. אות ר' בכ"י מסופקת.
2) לפני התחלות הפסוקים ואחריהן נמצא הפסק מקום חלק בכ"י.
3) עאדת. כתיבה מאוחרת תחת ע א ד ה.
4) ירקעוך. האותיות ע ו ך בכ"י בספק.

לעשות טוב וחסד עם האנשים גמל להם רעה. ובכלל יכולתי לתרגם את העמוד הזה רק בקירוב ולא בדקדוק. כן מפאת שיחסר לנו ההמשך. וכן מפאת כמה ספקות במלות.

ב) או: ואבד שכלו?

ג) ר"ל שסוף האנשים האלה הנתראים עתה כאוהביו להפוך ערפם אליו. וכל תרגום המאמר הזה הוא בספק.

ד) ובן גדעון. אבימלך. והכוונה לספור הכתוב בשופטים ט'.

ה) הקשית על נפשך. אולי הוא כנוי במקום: הקשית (חטאת) נגד ה'.

ו) אחרי גוך. מלשון הכתוב (ישעיה ל"ח י"ז).

ז) ר"ל לא תבדיל בין טוב לרע בעת כעסך.

ח) מלשון הכתוב (נחום ג' י"ט).

ט) תרגום המקום הזה הוא מסופק.

י) גם פה תרגומי בספק. וגם המלה בגוף הערבי אינה ברורה.

יא) ישפלו. או: יקרבו.

יב) תרגומי הוא בספק.

ה. חלק מספר הגלוי (?) בכ"י.

הכ"י הזה (המכיל שני דפים נייר מזרחי מחוברים יחד שביניהם יחסרו עוד כמה דפים. ונמצא באסיפת כ"י ליחיד בפה) הוא לפי השערתי מס' הגלוי. כן מפאת תוכן עצם ענינו וכן מפאת צורתו. שהיה כתוב בעברית ומתורגם ומבואר בערבית מהמחבר עצמו. כמו שהיה גם ס' הגלוי. גם יביא פירוש מלה מאיוב כנמצא גם בתרגום הגאון שם. העמוד הראשון מדף הראשון יכיל התרגום הערבי מארבעה פסוקים ממנו. ורק ראשי הפסוקים מובאים בעברית. והעמוד השני מדף זה מכיל תשובה והתנצלות לאיזה מלות שהשתמש בהן המחבר. והדף השני לקוח (כאשר אשער) מהבאור הערבי לס' הגלוי. ואם תצדק השערתי זאת נצטרך לומר כי כל זה לקוח מן השער השביעי של ס' הגלוי שבו נכללו דברי תוכחה למתנגדיו. וכפי הנראה העמוד הראשון הוא שייך להנשיא דוד בן זכאי.

התרגום העברי

(דף א) ... [הביטו] מסביב וראו הנמצא איש נבער
מדעת בפחזותו כזה אשר המיר
כבודו בשרירות האנשים א) ? והם השחיתו
פעולותיו ואבד האות ב) שנתנו להם (?) כי הרחיקוהו
מיראת אלהים. וגם אליו יתכחשון ג). כִּי
זֹאת. כי זאת הכל מדרך אלהינו
המכה שונאי אומתו איש על ידי אחיו.
כמו שעשה באנשי שכם ובן גדעון ד) כן
תהיה נקמתו בך על ידיהם. והקשה מכל
דבר הוא שיקראך מנהיג. כַּאֲשֶׁר. כאשר
גם אתה הקשית על נפשך ה) ואחרי כן השלכת
את שמו הנכבד אחרי גוך ו). אֵין. אין
אתה בוחר בחמסך ז). כי על מי לא עברה
רעתך ח) ? ומי לא נתחבא מזעמך ט) ? כי את מי
לא העיקות בהעמיסך עליו משא לעיפה ? האלמנות תרושנה הונן
וילדיהן ישחקו עליך י) . . . . ישפלו יא)
ועבדיו ידברו ויתוכחו יב). — אתחיל

א) המליצה הזאת לקוחה מן הכתוב (ירמיה ב' י"א) — ור"ל תחת אשר היה לו להתחבר עם אנשים מכובדים (שזה היה גם לו לכבוד) התחבר עם אנשים פחותים ההולכים בשרירות לבם. ונוכל גם כן לתרגם את המאמר הזה: אשר המיר טובותיו ברעות האנשים. כי תחת שהיה לו

חתי יג̇עלה נורא: והד̇א אלקול יקתצ̇י אן יכון [1] אלט̇לאם אצ̇ל מצ̇אד ללנור: פעלם הד̇ה אלקצ̇יה̈ באן קאל והד̇א אסתדללת בה עלי אן אלט̇לאם ליס הו אצ̇ל וצ̇ד [2] ללנור ואנ̇מא הוא עדמה:

ת̇ם קאל וכד̇לך תפעל אלחכמה̈ תקלב אלג̇אהל התי תג̇עלה חכימא ואד̇א כאנת אלחכמה̈ עלי [קו]לה אנמא מת̇לת באלנור מן דון אלאשיא [כ]ל̇הא לעלה̈ אן ליס פי אלאשיא מא יקלב צ̇דה [חתי יג̇]עלה הו בעינה סוא אלנאר [3] פינבגי אן תכון אלחכמה̈ איצ̇א תקלב אלג̇הל אלד̇י הו [צ̇ד]הא חתי תג̇עלה הי בעינהא כון א[יצ̇א] אלג̇אהל אל... ליס הו צ̇דהא פאמא א[לחכמה̈]

(עמוד ב) אנמא תקלב אלג̇אהל דון אלג̇[הל].... אלנ̇ור פי אל[ט̇למה̈] אל[תי]....... מן אג̇להא מת̇לת בה וסא[יר].... אלתי... א...קלב אלאב[יץ̇ כאן פי או]לה אסודא דון [4] אן יקלב אלב.... הי צ̇ד.... אלחמוצה̈ [5] אלתי.... קלב אל............ דון אן תקלב אלחלאוה̈ אלתי הי צ̇דהא ואד̇א כאן הד̇א הכ̇ד̇י בטל אן תכון אלחכמה̈ אנמא מת̇לת באלנור ללעלה̈ אלתי ד̇כרהא:

---

1) אן יכון. נראה דצ"ל אן לא יכון.

2) וצד. למעלה בדברי הגאון כתוב צד בלי ו' החבור.

3) אלנאר. צ"ל אלנור.

4) המלה דון בספק.

5) המלה אלחמוצה היא מסופקת מעט.

עד שיעשנו אור. וזה המאמר יוכיח שיהיה א) החשך יסוד מתנגד לאור. והודיע את וההוכחה הזאת באמרו: „ומזה הוכחתי שהחשך הוא אינו יסוד ומתנגד ב) לאור אלא שהוא העדרו". ואחר זה אמר: „וכן תפעל החכמה תהפך את הסכל עד שתעשהו חכם". ואם החכמה לפי [דב]ריו אמנם נמשלה לאור יותר מלדברים [אחרים] [כו]לם מפני שאין בדברים [האחרים] מה שיהפך את הפכו [עד שיעשהו] הוא בעצמו חוץ מהאש ג), אם כן מההכרח שתהיה החכמה מהפכת גם כן את הסכלות שהיא [הפ]כה עד שתעשנה היא בעצמה שיהי [גם כן] הסכל..., הוא אינו הפכה. ואולם [החכמה]

(עמוד ב) אמנם תהפך את הסכל ולא את הס[כלות]... האור ב[חשך] ש[הוא]................. בעבורה נמשלה לו וכ[ל]............. .... הפך הלב[ן שהיה בראש]יתו שחור הוא ד) שיהפך ה..... היא הפך..... החמוצה ה) אשר..... הפך ה............. מבלי שתהפך את המתיקות שהיא הפכה. ואם הוא כן בטל [דברו] שהחכמה אמנם נמשלה לאור לסבה אשר זכרה ו).

א) שיהיה. נראה דצ"ל שלא יתיה.

ב) יסוד ומתנגד. בדברי הרס"ג למעלה בתוב יסוד מתנגד בלא ו' החבור וכצ"ל כאן.

ג) מהאש. צ"ל מהאור.

ד) הוא. המלה הזאת בספק בכ"י.

ה) החמוצה. גם המלה הזאת מסופקת מעט בכ"י.

ו) מפאת שנפסד המאמר על ידי המחק כוונת רב מבשר בהשגתו זאת אינה ברורה. ואולי בחפצו לומר כי לדברי רס"ג שהסכלות היא רק העדר החכמה ואינה יסוד בפני עצמו מדוע זה לא תהפוך החכמה את הסכלות ולא תעשנה להכמה עד שתאבד הסכלות לגמרי מן העולם? ולמה נגבלה פעולתה רק בזה שתהפך איזה מתסכלים לחכמים? ואם זאת היא כוונת רב מבשר בנקל לראות כי אין לטענתו זאת שום יסוד.

(דף יב עמוד ב) וממא וג[ד לה] פי כתאב אלאעתבאר ק[ולה] ארדת באלג׳ מתֿאלאת אלתי מתֿלתהא בבזק ולהבת גחלת [1]) ונר עלי תמתֿיל אלכתא׳ אצול אלחכמה ופרועהא באלמציאת כקו׳ וראיני [2]) אני שיש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך: ולהדֿא אלתמתֿיל מעאני כתֿירה אקואהא אן ליס שי מן אלאשיא יקלב צֿדה חתי יצירה הו נפסה בעינה אלא אלנור וביאן דֿלך אן אלנאר תסכֿן אלמא ולא תגֿעלה נארא ואלמא יטפי אלנאר ולא יגֿעלהא מאא: ואמא אלנור פאנה יקלב אלטֿלאם חתי יגֿעלה נורא ויבטל דֿלך אלטֿלאם בתה והדֿא אסתדללת בה עלי אן אלטֿלאם ליס הו אצל צֿד ללצֿו ואנמא הו עדם אלצֿו כעדם אלצות ואלראיחה וסאיר אלמחסוסאת כדֿלך תפעל אלחכמה תקלב אלגֿאהל חתי תגֿעלה הו בעינה חכימא

(דף יג) .....ל מנה: קאל מבשר [מאל] רחמ[ה אלל]ה אלי הדֿא אלקול מא אעגֿבה ועם אן אלחכמה אנמא מתֿלת באלנור לאן ליס שי מן אלאשיא יקלב צֿדה חתי יצירה הו נפסה בעינה אלא אלנור פאנה יקלב אלטֿלאם

[1]) גחלת. צ״ל בגחלת.

[2]) וראיני. צ״ל וראיתי.

ג) גחלת. צ״ל בגחלת ככתוב בס׳ הגלוי.

ד) יכוון בזה אל הפסוק השלישי הנשאר לפליטה מראש ס׳ הגלוי (למעלה עמוד ק״פ וקפ״א בשתי שורות האחרונות): „תמונתה בנשם כבזק אור ברוח יום זך שומה בנפש מלהבת בגחלת תתור מחבא לב כנר״.

ס) וראיתי אני. קהלת ב׳ י״ג. ובכ״י כתוב בטעות וראיני.

ו) ראה גם בכתאב אלאמאנאת (עמוד 4—53 ובהעתקת ר״י אבן תבון מהדורת סלוצקי עמוד 9—28) שהאריך הגאון להוכיח בראיית שהחשך אינו יסוד מתנגד אל האור כי אם הוא העדר האור. נגד דעת המאמינים בשתי רשויות (דואליסטען) אור וחשך המוכרחים לחשוב את החשך ליסוד מיוחד. ושם למטה (עמוד 75 ובהעתקה מהדורת סלוצקי עמוד 40) ישתדל רב סעדיה להראות כי לענין זה שוים הם האור עם המדע והחשך עם הסכלות. כי גם הסכלות אינה יסוד מיוחד כי אם היא רק העדר המדע. וראה מזה שמיעדעל (שטודיען איבער יידישע רעליגיאנספילאזאפיע) עמוד 60—59. גוטטמאנן (רעליגיאנספיל. דעס סעדיה) עמוד 88—87. קויפמאנן (אטטריבוטענלעהרע) במקומות הרשומים במפתח למלת ליכט. וראה גם במשלים המיוחסים לאריסטו שנדפסו אצל ברילל (יאהרביכער חלק ט׳) עמוד 48 נומרא 26: החכמה נר כל עובר ידליק ממנו.

ד. מתשובות רב מבשר על רב סעדיה.

לבד מתשובות רב מבשר בכ"י באוצר הממשלה דפה (שהבאתי למעלה בס' האגרון עמוד ס"ח) נמצאו זה לא כביר עוד איזה דפים בכ"י מאסיפה אחרת של השגות רב מבשר זה שכולן שייכות לפירוש התורה של רב סעדיה. אולם ההשגה האחרונה ערוכה נגד כ ת א ב א ל א ע ת ב א ר (ס' העיון וההתבוננות) כמו שנקרא ג"כ ס' הגלוי בערבית. וההשגה הזאת ערוכה נגד הבאור של רס"ג לפסוק השלישי מס' הגלוי שבו נשלם הסימן הקודם.

התרגום העברי

(דף יב עמוד ב)

וממה שנמצ[א אצלו] א) ב כ ת א ב א ל א ע ת ב א ר [בספר ההתבוננות] ב) א[מרו]: כוונתי בשלשת המשלים שהמשלתי ב ב ז ק ו ל ה ב ת ג ח ל ת ג) ו נ ר ד) על דרך שהמשיל הכתוב את שרשי החכמה וענפיה לאורים. כאמרו: וראיתי אני ה) שיש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך. ולהמשל הזה טעמים רבים. והיותר חזק מהם הוא מפני שלא נמצא דבר מן הדברים שמהפך את הָפכו עד שיעשנו אותו בעצמו ממש חוץ מהאור. ובאור זה הוא, שהאש תחמם את המים אולם לא תהפכם לאש, והמים יכבו את האש ולא יעשוה למים. אמנם האור הוא יהפוך את החשך עד שיעשהו אור ויבטל את זה החשך לגמרי. ומזה הבאתי ראיה כי החשך איננו יסוד מתנגד אל האור. אולם הוא העדר האור. כהעדר הקול והריח וכל המוחשים. וכן תעשה החכמה. כי תהפך את הסכל עד שתעשהו אותו בעצמו חכם

(דף יג)

...... ממנו ו). א מ ר מ ב ש ר. [נטה] ירחמ[הו אלהים] אל זה המאמר מה שאתפלא עליו. הוא חשב שהחכמה נמשלה לאור מפני שאין דבר המהפך את הפכו עד שיעשנו הוא בעצמו ממש רק האור שהוא מהפך את החשך

א) ר"ל אצל רב סעדיה גאון. כן בכ"י התשובות המובא למעלה (עמוד ס"ח והלאה) וכן בכ"י זה לא נזכר שם רס"ג. ובודאי נזכר שמו בראש החבור החסר בשני הכ"י.

ב) רב מבשר אשר כפי השערתי היה אחד ממתנגדי הגאון בחייו (כאשר אשתדל להוכיח בזכרון רס"ג) כפי הנראה בכוונה לא רצה להזכיר את הספר הזה בשם ס פ ר ה ג ל ו י (או בערבית כ ת א ב א ל ט א ר ד) בכדי שלא להזכיר את עון מתנגדיו שהגלוהו וטרדוהו מישיבת סורא.

(עמוד ב) כליות חטה יורקו במורג וצקלון אביב ביד יתמוללו: ואלג׳ נהיה ען מכ̇אלטה̈ אלג̇האל ותשביהה להא ברד אלמא אלתצוית פקאל כרעם קול על מיכל המים אפס ואפע כל דבריה מבלי עצה תפלו [1]) : וכמא אנתפעו בכתאב בני חשמנאי ואד̇כר מנה נכ̇תה̈ ואחדה̈ אן יכון אלצאלחין אד̇א דעו רבהם פי כפאיתהם אל כפאר יקולון לילא ינסבון קדרתהם אלי מעבודהם כ̇ך̇ יוחנן בן מתתיה ען נקנור די הן יקטול יתי יהך וישתבח בבית דגון ויאמר טעותי מסרתיה בידי. ואכ̇תצר אן אקול מן כתאב אהל אפריקיה̈ שיא לילא אטיל וכד̇לך אלכתאב אלד̇י אלפתה פי אמר אלמועדים ואצרף אלענאיה̈ אלי תפסיר הד̇א אלכתאב ואקול אנה אצח מן ג̇מיע אלתפאסיר אד̇ מולפה הו אלד̇י יפסרה פהו אבצר בקצדה וצ̇מירה:

אבתדאה

דִּבְרֵי [2]) סֵפֶר הַגָּלוּי הַכָּמוּס רַאֲוָה וְחָסוּן מוּסָר אִמְרֵי צָחוֹת הֵם אוֹצָרוֹ: כלאם אלכתאב אלטארד אלמכנוז אעתבארא ומכוון [3]) תאדיבא ואלכלאם אלפציח הו כ̇ונה: אֵין לְסַלְאוֹת הַתְּבוּנָה בְּכָל־פְּנִינֵי הֶדֶר וּמִי עָרוּךְ יַעֲרָךְ לָהּ מִן־כּוֹכְבֵי גָּיהָּ כִּי יְיָ הָאֱלֹהִים לְעֻזּוֹ אֲצָלָהּ וַיָּשֶׁת לִגְאוֹנוֹ אֶת־מְעוֹנָתָהּ [4]): תְּמוּנָתָהּ בַּגֶּשֶׁם כְּבֶזֶק־אוֹר בְּרוּחַ־יוֹם זַךְ שׁוּמָה בְּנֶפֶשׁ מְלַהֶבֶת בַּגַּחֶלֶת תָּתוּר מַחֲבֵא־לֵב כַּנֵּר...

---

1) תפלו. צ״ל יפלו.

2) בכ״י נמצאו הטעמים לכל המלות הבאות מראשית ס׳ הגלוי. והנחתי פה רק את המקף והאתנח וסוף פסוק.

3) ומכוון. צ״ל ומכזון.

4) התרגום הערבי מן הפסוק הזה שנשמט מן הסופר פה היה כתוב בגליון הכ״י (וכפה״נ מהסופר בעצמו). אולם לעת כזאת נמחק ואי אפשר לקרותו. אף כי אבן רשף משה אותו במיץ מי עפצים.

ט) התרגום הערבי מן הפסוק הזה חסר ונכתב בגליון אך נמחק.

י) בגשם. תמונה מליצית מן המלה נ ש מ ה. ראה למעלה (עמוד כ״ג הערה ד׳) ולהלן סימן ה.

יא) הבאור לפסוק זה מרס״ג עצמו הביא רב מבשר בתשובותיו. ראה בסימן שאחר זה.

(עמוד ב) כִּלְיוֹת חִטָּה יוֹרְקוּ בְּמוֹרַג וְצִקְלוֹן אָבִיב בְּיָד יִתְמוֹלָלוּ. ו ה ש ל י ש י. אזהרתו מלהתערב עם הכסילים והשוותו להם נחל המים הרועש א). כי אמר: בְּרַעַם קוֹל עַל מִיכַל הַמַּיִם אֶפֶס וְאֶפַע כָּל דְּבָרֶיהָ מִבְּלִי עֵצָה תִפְלוּ ב). – „וכמו שהשתמשו ג) בספר בני חשמונאי". ואביא ממנו כתוב אחד. שהצדיקים בעת יתפללו אל אדוניהם שיעניש את הכופרים יאמרו–למען שלא יחשבו שגבורתם היא מאליליהם ד). כמו שאמר יוחנן בן מתתיה מנקנור: דִּי הֵן ה) יִקְטוֹל יָתִי יְהַךְ וְיִשְׁתַּבַּח בְּבֵית דָּגוֹן וְיֵאמַר טָעוּתִי מְסַרְתֵּיהּ בִּידִי. – ואקצר מהביא פה מספר א נ ש י א פ ר י ק א דבר מה שלא להאריך. וכן [לא אביא מן] הספר שחברתיו בענין המועדים. אולם אשתדל לתרגם ולפרש ו) את הספר הזה. ואומר כי הוא הטוב מכל הפירושים כי מחברו הוא אשר יפרשו. והוא היותר רואה ומבין במטרתו ותוכנו. ראשיתו:

דִּבְרֵי סֵפֶר הַגָּלוּי הַכָּמוּס רַאֲוָה וְחָסוֹן מוּסָר אִמְרֵי צְחוֹת הֵם אוֹצָרוֹ, דברי ספר הגולה ז) אשר בקרבו טמון עיון וגנוז מוסר דברי צחות ח) הם אוצרו: אֵין לְסַלְאוֹת הַתְּבוּנָה בְּכָל פְּנִינֵי הֶדֶר וּמִי עָרוֹךְ יַעֲרֹךְ לָהּ מִן כּוֹכְבֵי גִּיהַ כִּי יָי הָאֱלֹהִים לְעֻזּוֹ אֲצָלָהּ וַיָּשֶׁת לִגְאוֹנוֹ אֶת מְעוֹנָתָהּ ט). תְּמוּנָתָהּ בְּנֶשֶׁם י) כְּבָזָק אוֹר בְּרוּחַ יוֹם זַךְ שׁוֹמָה בְּנֶפֶשׁ מְלַהֶבֶת כְּגַחֶלֶת תָּתוּר מַחֲבֵא לֵב כְּנֵר . . . יא)

א) תרגמתי לפי הענין ותרגומי בספק.

ב) תפלו. צ"ל יִפְּלוּ.

ג) וכמו שהשתמשו. זה לפי השערתי לקות גם כן מהקדמתו למהדורא ראשונה.

ד) דומה לזה כפי הנראה היה נמצא בס' הגלוי, כי התפלל רב סעדיה לבל ינצחו שונאיו הרשעים במלחמתם נגדו שהוא צדיק וישר מפני חלול השם.

ה) די הן. זה נמצא במגלת אנטיוכוס בדפוס (מהדורת פיליפאווסקי לונדון 1851 עמוד 81 פסוק 23) וגם בכ"י בפה (וראה כבוד הלבנון X, 25. בית המדרש ליעללינעק VI, 5). ושם כתוב י ק ט ל ִ י נ נ י תחת יקטול יתי. ו י י מ ר תחת ויאמר. וראה בהוספה א'.

ו) כבר העירותי למעלה כי המלה שמשתמש בה הגאון פה: ת פ ס י ר הוראתה גם תרגום גם באור.

ז) ספר הגולה. מתרגומו הערבי כ ת א ב א ל ט א ר ד נראה כי השתמש רב סעדיה במלת ה ג ל ו י במובן הגולה ונטרד ממקומו. וראה למעלה במבוא.

ח) אודות צחות=פצית ראה ההערה למעלה במקומות שונים.

(דף ח) רבים יהיו אנשי שלומיך גלֵה סודך לאחר מני אֶלף. ואלג׳ מא אוגב אמתחאן אלצדיק קבל אל אסתסלאם אליה בקולה קנית אוהב במסה קנהו ואל תמהר לבטֹח עליו. כי יש אוהב כפי עת ולא יעמד ביום צרה: ואלד׳ קולה אן אלאמור בכׄואתימהא ואן אלטאעה באלמואפאהׄ אדׄ קאל לפני מות אל תאשר גבר כי באחריתו יתנכר איש. ואלה׳ תחדׄירה מן אל צדיק לילא יכׄדע כמא יכׄדע אלעדו כֹּך משנאיך הבדל ומאוהביך הזהר: ואלו׳ תכׄויפה מן אן יחתקר אלאנסאן [1]) פלא ירי לה קדרא פיכׄטי ויקול מן אנא וכיף ידׄכרני אללה מן בין הדׄא אלכׄלק כלה פיחאסבני אדׄ יקול אל תאמר מאל נסתרתי ובמרום מי יזכרֵני: בעם כָבד לא אודע או מי נפשי בקצות רוחות: ואלו׳ [2]) אמר בתוקי [3]) מן יחאדתֹך ללא יסתפל מנך סרא בקו׳ כי ברב שיח מנסה אותך ושחק לך וחקרך. וכמא אנתפעו בכתאב בן עירי ואדׄכר מן דׄלך ג׳ אולהא תרך אלנטֹר פי מא ורא אלעאלם ומא קבלה אדׄ יקול במפלא ממך אל תדרש במכוסה ממך אל תחקר באשר הרשיהה התבונן לא יש לך עסק בנסהרות. ואלב׳ תעריפה באן צעאב אלנאס לא ינכסרון אלא באלדרק אלקוי אדׄ יקול בלי בכף סלעים הֵם יֵרֹצו כי לפוצצים פטישים יחליקו כי

---

[1]) אלאנסאן, נראה דצריך להשלים פה המלה נ פ ס ה. [2]) ואלו׳. צ״ל ואלו׳, [3]) בגוף הכ״י כתוב ב ת ק ו א, ומעל השורה נתקן ב ת ו ק י.

יב) גם זה מוסב על אוהבי שקר של הגאון שבגדו בו.

יג) כי ברב שיח. בתרגום היוני סימן י״ג פסוק י״ב (פֿריטשע עמוד 417). ובהעתקת פֿרענקיל פסוק י״ד: „כי למען נסותך ולתור לבבך ימתיק שפתיו״. ושם נאמר זה אודות קרבת המושל. ויוכל להיות כי גם רב סעדיה יכוון לאחד המושלים הערבים בעיר בגדאד.

יד) גם זה כנראה מדברי ההקדמה למהדורא א׳ שהוא מבאר עתה.

טו) ע״ד מאמר חז״ל אודות הדרישה במה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור, והנה זה המאמר אין לו שייכות גלויה אל דבר המחלוקת, אף כי נוכל לומר כי יכוון הגאון אל היראים לעמוד לימינו על כי יפחדו פן מרה תהי אחריתם ע״י כת בן זכאי.

טז) במפלא ממך. זה נמצא ג״כ בס׳ בן סירא (בתרגום היוני סימן ג׳ פסוק כ׳ וכ״א. פֿריטשע עמוד 394. ובהעתקת פֿרענקיל פסוק כ״א וכ״ב) והובא בשמו בתלמוד בבלי (חגיגה דף י״ג ע״א. ושם איתא א י ן ל ך ע ס ק). ובירושלמי חגיגה (דף ע״ז ע״ג) וכן גם בבראשית רבה (פרשה ח׳) הובא זה מר׳ ל ע ז ר או ר׳ א ל ע ז ר משמו של בן סירא. ואולי הוא ר׳ אלעזר בן עיראי המובא פה וכן גם בהקדמה לפירוש ס׳ יצירה מרס״ג. ראה מזה למטה בהוספה ראשונה.

יז) ר״ל הצרות והתלאות הבאות על האדם.

יח) העתקתי לפי הענין אף כי המשך המלות בגוף הערבי אינו ברור לי. וזה ערך רב סעדיה כפי הנראה אל אנשי סייעתו לעוררם ולחזקם ולאמצם שישתדלו בכל מאמצי כחם לטובתו.

יט) הם ירצו. על דרך לשון הכתוב (יחזקאל כ״ט ז׳) בכף תֵּרוֹץ. ור״ל כי את האבנים לא ירצצו וישברו האנשים בכף ידם, כי אם יכינו פטישים חלקים לפוצץ בהם האבנים.

(דף ח) רַבִּים יִהְיוּ א) אַנְשֵׁי שְׁלוֹמֶךָ גַּלֵּה סוֹדְךָ לְאֶחָד מִנִּי אָלֶף. והשלישי. מה שחַייב בחינת האוהב קודם שימסור עצמו אליו ב). באמרו: קָנִיתָ אוֹהֵב ג) בְּמַסָּה קְנֵהוּ וְאַל תְּמַהֵר לִבְטֹחַ עָלָיו. כִּי יֵשׁ אוֹהֵב כְּפִי עֵת וְלֹא יַעֲמֹד בְּיוֹם צָרָה. והרביעי. אמרו שהענינים בסופם ד) והצדקות [תתודע] בעת המות. כי אמר: לִפְנֵי מָוֶת ה) אַל תְּאַשֵּׁר גֶּבֶר כִּי בְּאַחֲרִיתוֹ יִתְנַכֵּר אִישׁ. והחמישי. התראתו [להזהר] מן האוהב שלא יְרַמֶּה כמו שמרמה השונא ו). כמו שאמר: מִשֹּׂנְאֶיךָ הִבָּדֵל ז) וּמֵאוֹהֲבֶיךָ הִזָּהֵר. והששי. אזהרתו ח) שלא יבזה האדם [את עצמו] ולא ישלול ממנו יכולת ט) ולא יחטא ויאמר מי אני? ואיך יזכרני ה' ויחשבני בין כל אלה הברואים? י). כי יאמר: אַל תֹּאמַר יא) מֵאֵל נִסְתַּרְתִּי וּבַמָּרוֹם מִי יִזְכְּרֵנִי. בְּעָם כָּבֵד לֹא אִוָּדֵעַ אוֹ מִי נַפְשִׁי בְּקִצְוֹת רוּחוֹת. והשביעי. צוה להזהר ממי שמדבר עמך [הרבה] לבל יוציא ממך סוד יב). באמרו: כִּי בְּרָב־שִׂיחַ יג) מְנַסֶּה אוֹתְךָ וְשָׂחֵק לְךָ וַחֲקָרֶךָ. „וכמו שהשתמשו בספר בן עירי" יד). ואזכיר מדבריו שלשה. הראשון. לעזוב את העיון במה שהוא חוץ לעולם ומה שקדם לו טו). באמרו: בְּמֻפְלָא מִמְּךָ טז) אַל תִּדְרֹשׁ בִּמְכֻסֶּה מִמְּךָ אַל תַּחֲקֹר בַּאֲשֶׁר הֻרְשֵׁיתָה הִתְבּוֹנֵן לֹא יֵשׁ לְךָ עֵסֶק בְּנִסְתָּרוֹת. והשני. הודעתו שהדברים הקשים לאדם יז) לא יתבטלו אלא בהתאמצות חזקה יח). כי אמר: בְּלִי בְּכַף סְלָעִים הֵם יֵרָצוּ יט) כִּי לְפוֹצְצִים בַּטִּישִׁים יַחְלִיקוּ כִּי

א) רבים יהיו. בתרגום היוני סימן ו' פסוק ה' (פריטשע עמוד 400). ובהעתקת פרענקיל פסוק ו': „עם כל אדם התרועע ובאחד מאלף אל תבטח". והפסוק הזה הובא ג"כ בתלמוד (יבמות דף ס"ג ע"ב וסנהדרין דף ק' ע"ב) וכן במעשיות דעשרת הדברות (בית המדרש ליעללינעק V, 142). ושם איתא דורשי שלומך. ונוסח רס"ג המסכים עם היוני הוא העיקרי.

ב) גם זה כנראה נגד אוהבי הגאון שבגדו בו.

ג) קנית אוהב. בתרגום היוני שם פסוק ו' וז'. ובהעתקת פרענקיל פסוק ז' וח': „אל תשען על רעך אם לא בחנתו בעת צרה. כי רבים יחלו פני נדיב ובעת רעה יתעלמו".

ד) ר"ל הענינים יתודעו בתוכנם האמתי רק בסופם. וזהו כמו כן שייך לתהפוכת האוהבים לאויבים. והוא ע"ד מאמר הלל (אבות פ"ב מ"ד): אל תאמן בעצמך עד יום מותך.

ה) לפני מות. בתרגום היוני סימן י"א פסוק כ"ו (פריטשע עמוד 414). ובהעתקת פרענקיל שם פסוק ל"א: „לכן אל תאשר איש בטרם קצו ושיחו בבניו יודע".

ו) גם זה מוסב על אוהבי שקר של הגאון.

ז) משנאיך הבדל. בתרגום היוני סימן ו' פסוק י"ב (פריטשע עמוד 400). ובהעתקת פרענקיל פסוק י"ג: „לך מנגד לאיש משנאך וגם מפני אהביך השמר".

ח) אזהרתו. בנוף הערבי התרידו או הטלתו אימה.

ט) ר"ל לא יאמר שאין לאדם יכולת ומפני זה יעמוד מנגד ולא יתערב בשום דבר כללי.

י) זה מוסב כפי הנראה על האנשים שעמדו מרחוק ולא יצאו לעזרת הגאון בעת המחלוקת עם בן זכאי.

יא) אל תאמר. בתרגום היוני סימן ט"ז פסוק ט"ו (פריטשע עמוד 424) ובהעתקת פרענקיל פסוק י"ז וי"ח: „אל תאמר מפני ה' אסתר האם יזכרני ברום שחקיו. בהמון צבאיו לאפס נחשבתי וביצוריו אין מספר לאין דמותי".

(עמוד ב) כי איש הרגתי [נפיא] [1]. פנקול אדׄא כאן קאין אלדׄי קד קתל
יקאד מן קתלה כתׄירא לאנה תאב פלמך אלדׄי לם יקתלה [2]
רגׄלא ולא טפלא אכתׄר ואכתׄר אן יקאד בה מן יקתלה
פלדׄלך זאד ילד האהנא לצגרה ואחתקארה ויכון
כי נפיא מתׄל קולה הכי אמרתי הבו לי. ומנהם מן
יעיב קולה צידונים יקראו לחרמון שריון והאמרי יק׳
לו שניר. והדׄא תעריף ללקום אסמא הדׄה אלמואצׄע
בלגתי אלאמתין אלמגׄאורתין להמא לאנה כסא אלגׄבל
אסם חרמון עבראני פלא יערף אלא באסמה משרוחא
ללאולין אלמתעארפין ללאמתין צידונים ואמורים.
וכדׄלך גׄמיע מא טען בה עלינא אלמלחדון ופקנא אללה
מולאנא חתי רדנא ען כתאבה וצׄחת חגׄתה. וכדׄלך
אלרד עלי חיוי [3] אלבלכׄי אלדׄי אקאם כתאבה פי מא בין
אמתנא סתין סנהׄ: נבתדי אלאן בתפסיר
הדׄא אלכתאב ונקול.
כמא אנתפע אלעלמא בכתאב בן סירא פחצלו מנה
אדאבא ואעתבאראת חסנהׄ: ואדׄכר מן עיונהא
ז׳ פאולהא תחדׄירה מן אלאתכאל עלי אלמגפרהׄ פאנה
סבב ללאזדיאד מן אלדׄנוב בקו׳ ואַל סליחה אל
תבטח להוסיף עון על עון. ואמרתה רחמיו רבים
לרוב עונותי יסלח. כי רחמים [4] ואף עמו ועל
רשעים ינוח עזו: ואלב׳ מא אמר מן אלאסתכתׄאר
מן אלאצדקא ואלתקליל מן אלמכׄתצין מנהם בקו׳

[1]) [נפיא]. בכ״י היתה כתובה פה מלה מעל השורה אך נמחקה ואי אפשר לקרותה. והשלמתיה לפי השערתי. [2]) יקתלה. נראה דצ״ל יקתל. [3]) חיוי. בראשונה כתב הסופר חווי. ואח״כ תקן חיוי. [4]) רחמים. בראשונה נכתב רחמיו ונתקן מהסופר עצמו.

יא) כפי הנראה הביא הגאון את המקומות האלה מס׳ בן סירא (ולמטה גם מס׳ בן עירא׳ ובני חשמנאי) השייכים לענין המחלוקת שלו. כאשר אשתדל לבאר זה בהערות דלמטה. וכן שער גם בן אבן רשף כאשר הבאתי למעלה (עמוד קל״ו). — ואודות בן סירא ושארי ספרים הנזכרים פה ראה למטה בהוספה ראשונה.

יב) זה המקום ערך הגאון לפי השערתי מול אלה ממתנגדיו שחשבם ליראי חטא אך התנצלו בטענה זאת: כי אם באמת צדק הגאון והם שגו במשפטם בענין זה הלא יסלח להם ה׳.

יג) ואל סליחה. בס׳ בן סירא שלנו סימן ה׳ פסוק ה׳ ו׳ (בגוף היוני מהדורת פריטשע עמוד 398). וכפי העתקת רי״ז פרענקיל: „אל יבטיחך לבבך אם שלות לספות חטא על פשע. וגם אל תאמר אל רחום ה׳ ולרב פשעי יסלח. כי כחסדו כן עברתו ועל קדקוד יחול זעמו״. ובנקל לראות ההפרש הגדול בין גוף הדברים (אריגינאל) אצל רב סעדיה ובין ההעתקה מיונית. אף כי מליצת המעתיק צחה היא. ואת המקום הזה מס׳ בן סירא הביא גם רב נסים מקירואן בס׳ המעשיות. (ונראה שלקח מס׳ הגלוי לרס״ג). ואודות השנוים הנמצאים אצל רב נסים שם ראה למטה בהוספה ראשונה.

יד) המיוחדים שבהם. ר״ל שמגלים להם את הסודות. ונראה כי בעת המחלוקת בין רס״ג והנשיא נמצאו אנשים שבראשונה היו מבעלי ברית הגאון. ואחרי כן כאשר גברה יד בן זכאי נספחו לבני כתתו וגלו לו סודות רב סעדיה ועוזריו.

(עמוד ב) כי איש הרגתי [בשלילה] א) אזי נאמר: אם קין שהרג [נפש] נָקָם הרבה מרוצחו מפני שעשה השובה. למך שלא הרג לא איש ולא ילד הלא יותר ויותר יֻקַּם ממי שירצחהו. ולכן הוסיף פה י ל ד לקטנותו ולמעוט ערכו ב). ויהי כ י לשלילה. כמו אמרו: הכי אמרתי ג) הבו לי. ומהם מי שיאשים את הכתוב: צידונים יקראו ד) לחרמון שריון והאמרי יקרא לו שניר ה). אולם זהו [נכתב] להודיע להעם שמות אלה המקומות בלשונות שתי האומות הקרובות להם. מפני שאחורי ההר ו) [נקרא] בשם ח ר מ ו ן בעברית. אך לא נודע אלא בשמו הגלוי להקדמונים [השמות] המפורסמים לשתי האומות צידונים ואמורים ז). וכן כל מה שטענו נגדינו הכופרים עזרנו ה' אדוננו להשיב בעד תורתו ונתבררה אמתתה ח). וכן התשובה על ח י ו י ה ב ל כ ׳ י אשר ספרו קם בין [אנשי] אומתנו ששים שנה ט). — נתחיל עתה בבאור זה הספר ונאמר י):

„כמו שהשתמשו החכמים בספר ב ן ס י ר א ולקחו ממנו מוסר ודברי התבוננות יפים". — ואזכור מעיקריהם שבעה יא). ו ה ר א ש ו ן מהם. התראתו מלבטוח על הסליחה מפני שזהו סבה להוסיף חטאים יב). באמרו: וְאֶל סְלִיחָה יג) אַל תִּבְטַח לְהוֹסִיף עָוֹן עַל עָוֹן. וְאָמַרְתָּ רַחֲמָיו רַבִּים לְרוֹב עֲוֹנוֹתַי יִסְלָח. כִּי רַחֲמִים וְאַף עִמּוֹ וְעַל רְשָׁעִים יָנוּחַ עִזּוֹ. ו ה ש נ י. מה שצוה להרבות את האוהבים ולהמעיט את המיוחדים שבהם יד). באמרו:

א) תרגמתי כפי המלה שהשלמתי בכ"י מסברא.

ב) ר"ל כי אף את הילד הקטן בערכו לא הרג.

ג) הכי אמרתי. איוב ו' כ"ב. ורס"ג תרגם שם: א ת ר י ק ל ת (התאמין כי אמרתי? הלא לא אמרתי). ובתרגומו לבראשית בחר הגאון גם כן בפירוש השני שמביא פה שהמלה כ י היא לשלילה: א ת ר י ק ת ל ת ר ג ל א (האם הרגתי איש? הלא לא הרגתי איש). וראה גם הערת ר' יונה בן גנאח בכתאב אלאצול (מהדורת נייבויער עמוד 316).

ד) צידונים יקראו. דברים ג' ט'.

ה) ר"ל שיאשים את הכתוב הזה שאין בו צורך ותועלת.

ו) שאחורי ההר. או: כ ס ו י ה ה ר. ר א ש ה ה ר?

ז) תרגומי הוא בספק כי דברי הגוף הערבי אינם ברורים לי.

ח) ונתבררה אמתתה. בגוף הערבי ה ו כ ח ת ה או ר א י ת ה.

ט) ששים שנה. אודות הזמן הזה ראה למעלה במבוא.

י) אשער כי פה יבואו איזה מאמרים הלקוחים מדברי ההקדמה הקצרה שהקדים הגאון למהדורא א' מספרו, ופה הוא מבארם באריכות ומביא דוגמאות.

(דף ז) ד̇לך. ואמא מא אעאבה בה מנשה נפסה בד̇ל[1] י) אל תוריה̈ פי קולהא וילך ראובן בימי קציר חטים וימ׳ דודאים בשדה. פהד̇א הוא אחד אבואב שרפהא לאנהא תכתב לנא אלאכ̇באר אלמחמודה̈ לנפעל מת̇להא והד̇א מן פעל ראובן ואל יעקוב מחמוד לאן וקת חצאד אלחנטה̈ סביל אלצחרא אן הכון ממלוה̈ מן אל פואכה אלמרבובה̈ פתרך ראובן ג̇מיע ד̇לך ולקט מן אללפאח לאנה מבאח לא ימלכה אנסאן והד̇א פי אלעקול אן אליסיר אלחלאל כ̇יר מן אלכת̇יר אלחראם. וקאלת אלכתב טוב מעט לצדיק מהמון רשעים רבים: טוב מעט ביראת יי̇ מאוצר רב ומהומה בו. פאללפאח אלחלאל כ̇יר מן אלתפאח אלחראם וענב אלת̇עלב אלחלאל כ̇יר מן אלענב אלחראם ולכן מנשה ונט̇ראוה פי גפלה̈. ואמא מא וג̇דנא נט̇ראוה יעיבון בה פמת̇ל קולה ויאמר למך לנשיו עדה וצלה וג׳ כי שבעתים יקם קין פאג̇בנאהם באן אלמראד פי ד̇לך תעריפ̄נא אחד אמרין נדאמה̈ למך עלי כ̇טיתה לנגדם עלי אלכ̇טא אד̇א פסרנא כי איש הרגתי מת̇בתא פקלנא אד̇א כאן קאתל קין יקאד בה כת̇ירא ועלי אן קין קד קתל פלמך אלד̇י קתל רג̇לא וטפלא פאחרי אן יקאד בהמא אכת̇ר ואכת̇ר וסימא אן אלטפל לא כ̇טיה̈ לה בתה̈ ולד̇לך זאדה ותבריה מן ד̇נב קין. אד̇א פסרנא

[1]) בדל. אולי צ״ל בלי נקודה (כמו למעלה דף ו׳ ע״א שורה 11).

י) והדומים לו. הם הכופרים והמינים שבימי הגאון ומדור הקודם לו שהתוכח עמהם, ואולי כוונתו לחיוי הבלכי. אף כי להלן יקרא את שמו ביחוד.

יא) ויאמר למך. בראשית ד׳ כ״ג.

יב) והשבנו להם. אם למעלה היתה כוונתו לחיוי תהיה הכוונה פה לתשובות רב סעדיה על חיוי (כתאב אלרד עלי חיוי).

יג) לאחד משני דברים. ר״ל כי נוכל לתרגם את הפסוק בשני אופנים בחיוב ובשלילה (כאשר יפרש בסמוך). ובשני אלה האופנים נוכל ללמוד מן הכתוב הזה את גודל מעלת התשובה.

יד) כי איש. בראשית ד׳ כ״ג.

טו) נקמה גדולה. בגוף הערבי. נֻקַם בו הרבה. וכן למטה יותר ויותר. כן יתרגם רס״ג את המלות שבעתים שבעים ושבעה בתרגומו לתורה שם: פאן כאן כתירא יקאד בקין פבלמך אכתר ואכתר. וכן בתרגומו לישעיה (ד׳ א׳: שבע נשים. כתיר מן אלנסא) ובמקומות אחרים. וראה הערת הגאון לתרגומו בתהלים (י״ב ז׳ מהדורת מרגלית בגוף הערבי עמוד 14 ובאשכנזית עמוד 32—31) ומשלי (ט׳ א׳ מהדורת באנדי עמוד 33).

טז) העתקתי לפי תוכן הענין ואינני בטוח אם נכונה העתקתי.

(דף ז) מזה. ואמנם מה שהאשים [מנשה] את עצמו א) בהשפילו את התורה ב) באמרה: וילך ראובן ג) בימי קציר חטים וימצא דודאים בשדה. הנה זאת היא אחת מהמעלות החשובות שלה ד). כי היא תכתוב לנו את המעשים המשובחים למען נעשה כמוהם. וזאת הפעולה מראובן ובית יעקב משובחת היא ה). לפי שבעת קציר החטים מדרך השדות שהם מלאים מן הפירות החשובים. ועזב ראובן את כל זה ולקט מן הדודאים ו) מפני שהם הפקר ואינם שייכים לאיש. וזהו מן המושכלות שהמעט המותר טוב מהרב האסור. ואמרו הספרים [הקדושים]: טוב מעט ז) לצדיק מהמון רשעים רבים. טוב מעט ח) ביראת ה' מאוצר רב ומהומה בו. ולכן הדודאים המותרים טובים מהתפוחים האסורים. וענבי השועל ט) המותרים טובים מהענבים האסורים. ולכן מנשה והדומים לו י) הם בטעות. ואמנם מצאנו שהדומים לו יאשימו בו למשל אמרו: וואמר למך יא) לנשיו עדה וצלה וג' כי שבעתים יוקם קין. והשבנו להם יב) כי הכוונה בזה לאחד משני דברים יג). תשובת למך מחטאיו למען נשוב מחטאינו. כאשר נפרש כי איש יד) הרגתי בהחלט נאמר: כשהרג ההורג את קין לָקח ממנו נקמה גדולה טו) — אף כי קין בעצמו הרג — ולמך שהרג איש וילד מכל שכן שיקחו ממנו נקמה בעבורם יותר ויותר. וביחוד מפני שהילד אין לו חטא כלל. ולכן הוא חשוב ונקי מחטא קין טז), ואם נהרגם

א) את עצמו. כנוי כמו למעלה (דף ו' ע"א שורה 11).

ב) בהשפילו את התורה. או בשנותו את פני התורה כמו למעלה שם.

ג) וילך ראובן. בראשית ל' י"ד.

ד) מלה במלה לפי גוף הערבי: זהו אחד משערי החשיבות שלה.

ה) בתלמוד (סנהדרין דף צ"ט ע"ב) נאמר בבאור הכתוב הזה בקצרה: מכאן לצדיקים שאין פושטים ידיהם בגזל. והצעת הענין ברחבה היא מהגאון.

ו) הדודאים. בגוף הערבי אללפאח. ובמלה זאת יתרגם רב סעדיה את המלה גם בתרגומו לתורה שם וגם בתרגומו לשיר השירים (ז' י"ד). ורמז אליו גם בפירושו לספר יצירה (פרק ב' הלכה א') כי בסמיכות למלת דודאים ישתמש בהפעל הערבי לפח. בלשון נופל על לשון למלה לפאח (כהערת ה' לאמבערט במהדורתו עמוד 60).

ז) טוב מעט. תהלים ל"ז ט"ז.

ח) טוב מעט. משלי ט"ו ט"ז.

ט) וענבי השועל. הוא הצמח הנקרא גאכֿטשאטטען (solanum nigrum) וגם בארמית שמו ענבא דתעלא. ראה הר"ע לעף בספרו האשכנזי אראמאֵישע פפלאנצענ־נאמען עמוד 296 נומרא 237.

(עמוד ב) וכאן בני שעיר ובני עשו מכ̇תלטין פי אלסכני פלו לם תשרח ללאבא אנסאב הד̇ה אלקבאיל מן [1] אחת̇אג̇ו אליה מן רג̇אלהם ונסאיהם לם ימיזו בין בני עשו אלמחט̇ורין עליהם ובני שעיר אלמטלקין להם פלמא כשפת אנסאבהם ללאבא וקו [2] בד̇לך מא חרם עליהם. פכאן אלסוארי אד̇א וקע פי אידיהם קאלו לה ממן אנת והוא לא יעלם מא ירידון בה פאן אנתסב אלי לוטן ושובל ואולאדהם וד̇ויהם אסתחלו מאלה ועקארה וכד̇לך תמנע אלמראה̈ אכ̇ת לוטן ואן אנתסב אלי תימן ואומר ותמנע אלרג̇ל צאחב עלוה ורהטהם חרמו מאלה ועקארה. ומת̇ל הד̇ה אלפאידה̈ פי קולה כי חשבון עיר סיחון מלך האמרי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו מידו עד ארנן לאנהם נהו ען בלד מואב בקו' אל תצר את מואב פלילא ישאהד אלמשאהד פי ידהם בעץ̇ בלד מואב פיט̇ן אנהם אכ̇ד̇וה מן מואב פלד̇לך ביין אנהם אכ̇ד̇וה מן סיחן. ומת̇ל הד̇ה אלפאידה̈ פי קולה והעוים היושבים בחצרים עד עזה כפתרים וג' לאן אבימלך אחלף אברהם אם תשקר לי ולניני ולנכדי. פלילא יט̇ן אן ישראל אכ̇ד̇ו חצר אדר ועוה מן בני אבימלך ערף אנהם אכ̇ד̇ונהמא מן אלכפתורים. פהד̇א מא לחקנאה נחן והכמתה ג̇ל ועז פוק

---

[1]) מן. צ"ל מ א ?

[2]) וקו. בראשונה נכתבה נקודה על אות ו' השניה להורות על הקצור (מן ו ק ו ל ה ?) ואח"כ נמחקה הנקודה.

ח) גם אודות הכתוב הזה הלך בעקבות חז"ל (חולין שם).

ט) אם תשקר. בראשית כ"א כ"ג.

י) אף כי ראינו בהערות הקודמות שבאוריו אלה לקוחים מן התלמוד, בכל זאת על כי הם ע"ד הפשט הסכים להם מדעתו. אולם הבאורים על פי הדרש לא מצאו חן בעיניו, ועל כל פנים לא היה יכול להשתמש בהם בוכוחיו עם הכופרים גם בתורת משה.

(עמוד ב) והיו בני שעיר ובני עשו מעורבים במשכנותיהם. ולולא נתפרש להאבות יחוס אלה השבטים מה שהיו צריכים לו מאנשיהם ונשיהם לא היו יכולים להבחין בין בני עשו האסורים להם ובני שעיר המותרים להם. אולם כשנודעו יחוסיהם להאבות שמרו בזה מה שאסור להם א). כי כשנפל אחד מהשבטים בידיהם היו שואלים אותו: ממי אתה? — והוא לא ידע כוונתם—ואם נתיחס אל לוטן ושובל וילדיהם ובעליהם התירו את ממונו וארצו. וכמו כן תמנע האשה אחות לוטן ב). ואם נתיחס אל תימן ואומר ותמנע האיש אלוף עלוה ג) ואנשיהם אסרו את ממונו וארצו. ודומה לזה התועלת באמרו: כי חשבון ד) עיר סיחון מלך האמרי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו מידו עד ארנון. לפי שנאסרה להם ארץ מואב. באמרו: אל תצר ה) את מואב. ולמען לא יעיד המעיד שנמצא בידם חלק מארץ מואב ולא יחשוב שהם לקחוהו מן מואב. לזה פירש שהם לקחוהו מן סיחון ו). ודומה לזה התועלת באמרו: והעוים הישבים ז) בחצרים עד עזה כפתרים וג׳ ח). לפי שאבימלך השביע את אברהם: אם תשקר ט) לי ולניני ולנכדי. ולמען לא יחשבו שישראל לקחו חצר אדר ועוה מבני אבימלך הודיע שהם לקחום מן הכפתורים. וזהו מה שהשגנוהו אנחנו י). וחכמתו יתעלה ויתרומם היא למעלה

א) ר״ל נזהרו מלקחת מאומה מבני עשו. (וכפי שחשב הסופר לכתוב בגוף הערבי צריך להעתיק: וְאָמְרוּ בזה מה שאסור להם).

ב) אחות לוטן. בראשית ל״ו כ״ב.

ג) אלוף עלוה. בראשית ל״ו מ׳.

ד) כי חשבון. במדבר כ״א כ״ו.

ה) אל תצר. דברים ב׳ ט׳.

ו) והוא על דרך מאמר חז״ל: עמון ומואב טיהרו בסיחון (חולין דף ס׳ ע״ב). ומשם לקח רס״ג את הצעתו אודות הכתוב כי חשבון עיר סיחון.

ז) והעוים הישבים. דברים ב׳ כ״ג.

(דף ו') אן אחתגת[1]) אליה. ואנמא רסמת[2]) הדֿא אלבעץׄ ליסתדל עלי גֿהלהם אלדֿי אטֿהרוה ואלדֿי בקי מנה כֿפיא[3]) : ואעלם ארשדך אללה אן חאל האולי אלטֿאלמין כאנת מעי פי תתבעהם הדֿה אלֿאלפאטֿ אלענתֿ ותרכהם פצֿאיל הדֿא אלכתאב ואגראצֿה אן ידֿכרו מנהא אשיא כחאל מנשה פי התבעה פואסיק מן אלתוריהֿ עלי סביל אלענת ותרכה אלאותות ואלמופתים ואלמצות ומֿא אשבה דֿלך כמא קאלֿו אלקדמא מנשה בן יחזקיהו היה אומר לא היה לו למשה לכתוב אלא ואחות לוטן תמנע וילך ראובן בימי קציר חטים וימצא דוד'. ואשבאה דֿלך יעיב נפסה בדֿל[4]) אלתוריהֿ ויתרך אלפואסיק אלבֿאהרהֿ אלֿאלאהיהֿ. פאקול פי אלרד עליה אעני מנשה חתי אכון לם אכֿל צדר הדֿא[5]) אלכתאב מן פואיד תנפי ׳עןֿ תוריהֿ אללה אלעיוב אן בני שעיר החרי ואנסאב רגֿאלהם ונסאיהם ואלמלוך אלדֿין מלכו פי בלד אדום ומהיטבאל בת מטרד וסאיר מא פי אכֿר פרשת וישלח יעקב מן וישב עשו בהר שעיר אלי אכֿרהא ועלי אנא נרי אלאן אנא גיר מחתאגֿין אלי אלעלם בהא ואלוקוף עליהא פאן אלֿאבא כאנו מחתאגֿין אלי דֿלך לאן אללה גֿל ועז חטֿר עליהם קתל אחד מן בני עשו ואכֿד ארצֿה או מאלה כק' אל תתגרו בם כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל וג'

[1]) אחתגת. צ״ל אחתאגת.
[2]) רסמת. המלה הזאת נתוספה מעל השורה.
[3]) כפיא. אולי צ״ל בלי נקודה על אות כ'.
[4]) בדל. יוכל להיות כי צ״ל בלי נקודה על אות ד'.
[5]) הדא. בראשונה נכתב נץ. ואח״ז נמחק ונתקן מסופר הכ״י..

ח) וישב עשו. בראשית ל״ו ח'.

ט) ולעמוד עליהם. בערבית מובנו כמו ולקרותם או ולהתבונן בם. והשרש עמד במובן זה נמצא גם בתלמוד (ברכות דף ב' ע״ב): בין השמשות כהרף עין ואי אפשר לעמוד עליו (ובירושלמי שם: ולא יכלו לעמוד עליו חכמים). ובס' המלים לר״י לוי לא נרשם זה בשרש עמד.

י) בסנהדרין שם (דף צ״ט ע״ב) נמצא באור הכתוב על דרך דרש אגדה. אולם הגאון בוכוחו עם המינים המוגים את התורה היה צריך לתת טעם הכתוב עפ״י הפשט.

יא) אל תתגרו. דברים ב' ה'.

(דף ו) אם אצטרך לזה. ואמנם רשמתי את החלק הזה להוכיח את כסילותם שהראו. והנשאר שמור אצלי א). ודע—ינחך ה'—כי מצב הרשעים האלה היה נגדי. בגַנותם את המלות האלה כפשעים ועזבם את הדברים הטובים מזה הספר ומטרותיו ב) מלזכור מהם דבר מה. כמצב מנשה בְגַנותו פסוקים מן התורה בתור פשעים ועזבו את האותות והמופתים והמצות [הכתובים בתורה] והדומה לזה. כמו שאמרו הקדמונים: מנשה בן יחזקיהו ג) היה אומר לא היה לו למשה לכתוב אלא ואחות לוטן ד) תמנע. וילך ראובן ה) בימי קציר חטים וימצא דודאים. והדומה לזה. האשים נפשו ו) בהשפילו את התורה ז) ועזב את הפסוקים המאירים האלהיים. ואומֵר בתשובה עליו. ר"ל מנשה—למען לא אניח ריקם הקדמת זה הספר מתועליות הרחקת האשמות מתורת ה' — כי בני שעיר החרי ויחוס אנשיהם ונשותיהם והמלכים שמלכו בארץ אדום ומהיטבאל בת מטרד וכל מה שכתוב בסוף פרשת וישלח יעקב מן וישב עשו ח) בהר שעיר עד סופה. ואף כי נראה לנו עתה שאין לנו צורך לדעת אותם ולעמוד עליהם ט). אולם האבות היו צריכים לזה י). כי ה' יתעלה ויתרומם אסר להם להמית אחד מבני עשו ולקחת את ארצו ואת כספו. כאמרו: אל תתגרו יא) בם כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל וג'.

א) שמור אצלי. ואם נקרא כ פ י א בלא נקודה (=כאפיא) יהי תרגומו: וגם בהנשאר מזה די.

ב) ומטרותיו. בגוף הערבי ו א ג ר א צ ה. וכבר ראינו למעלה (דף א' ע"ב שורה 5) שהגאון השתמש במלה זאת במובן ש ע ר י ה ס פ ר. אולם פה המלה תוכל להיות כפשוטה.

ג) מנשה בן יחזקיהו. סנהדרין דף צ"ט ע"ב.

ד) ואחות לוטן. בראשית ל"ו כ"ב.

ה) וילך ראובן. בראשית ל' י"ד.

ו) האשים נפשו. כנוי (אייפעמיזמוס) תחת: האשים את התורה.

ז) בהשפילו את התורה. ואם נקרא כ ד ל בגוף הערבי בלא נקודה יהי תרגומו: בשנותו את פני התורה.

(עמוד ב) בעד מא גֿעל פיה אלצנם בית און כק׳ לעגלות בית און וקאל נשמדו [1]) במות און. ואיצֿא ובית אל יהיו [2]) לאון ויקלב אסם פשחור מגור מסביב ואין מוצֿע אלקלב לאן אצל אלאסם ראחהֿ מסתורהֿ. ודֿלך באן יקסם בנצפין פיצרף [3]) פש מן וינפש שם פיציר ראחהֿ ויפסר חור סתארהֿ מתֿל קולה חור כרפס ותכלת. פיכון עכס דֿלך מגור מסביב חדֿר מחיט. וגייר אסם עזה ואשקלון ואשדוד ועקרון אלי שר משאבההֿ אסמאיהם בקולה כי עזה עזובה תהיה ואשקלון לשממה אשדוד בצהרים יגרשוה ועקרון תעקר: פאמא תגייר עזה עזובה ועקרון תעקר. פהמא ביינאן ולכנא נחתאג נביין מוצֿע אלתקריב לתגייר אשקלון ואשדוד. פנקול אן דֿלך איצֿא יצח בקסמהֿ [4]) כל אסם קסמין פיכון אשקלון אש וקלון נאר והואן ודֿלך בכֿראבהא פמנהא קאל שממה ויכון אשדוד באש ירוד פי אלנאר יהרב. פמנהא קאל בצהרים יגרשוהֿ. והדֿה אלתצריפאת מן סראיר אללגהֿ פעליהא אעתמדת פי תגיירי אסמא אלטֿאלמין. ולם אלזם נפסי אתֿבאת כל חגהֿ לי עליהם וכסר כל טען פי הדֿא אלכתאב לאני רפעת [5]) דֿלך אלי מוצֿע אלאחתגֿאג פי אלאגֿתמאע

---

[1]) נשמדו. צ״ל ונשמדו.

[2]) יהיו. צ״ל יהיה.

[3]) פיצרף. האות הראשונה נתקנה ומסופקת. ואולי צ״ל ויצרף.

[4]) או בקסמה (בלא נקודות על אות ה׳).

[5]) רפעת. או דפעת.

ז) יריעות אהל. בגוף הערבי סתארה מן המלה סִתָר שהוראתה יריעה, וילון. וגם רב האיי גאון בפירושו לטהרות כתב (קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים עמוד 27 לנגעים פרק י״א משנה ז׳): קיטוי פי׳ כגון וילון סתר בטיית. וכן בפירוש המשניות להרמב״ם בגוף הערבי (כלים פרק כ״ד משנה י״ג מהדורת דערנבורג עמוד 194): וילון אלסתארה. וראה שם גם במסכת נגעים (פרק י״א משנה י״א מהדורת דערנבורג עמוד 160).

ח) חור כרפס. אסתר א׳ ו׳.

ט) כי עזה. צפניה ב׳ ד׳.

ט) באש יברח. ר״ל בעת תבער האש יברח מן האש. והמלה ירוד בהוראה זאת הביא גם למעלה (דף ה׳ עמוד א׳ שורה 14).

י) ולא אכנים עצמי. בגוף הערבי: ולא אכריח את נפשי.

(עמוד ב) אחר שנעשה בו האליל בית און, כאמרו: לעגלות בית א) און. ואמר: נשמדו ב) במות און. וכמו כן: ובית אל יהיו ג) לאון. והפך שם פשחור אל מגור מסביב ד). ואיזה מקום להפך [הזה] ? ה) — מפני ששרש [הוראת] השם: מנוחה אחורי יריעות. וזהו מפני שיתחלק [פשחוּר] לשנים. ונגזר פש מן וינפש שם ו) שהוראתו מנוחה, ויפרש חור — יריעות אהל ז) דומה לאמרו: חור כרפס ח) ותכלת. ויהי ההפך מזה מגור מסביב. יראָה מקפת [אותו]. ושינה שם עזה ואשקלון ואשדוד ועקרון לרעה ברומה לשמותיהם. באמרו: כי עזה ט) עזובה תהיה ואשקלון לשממה אשדוד בצהרים יגרשוה ועקרון תעקר. ואמנם שנויי עזה לעזובה ועקרון לתעקר הם מובנים. אך צריכים אנו לבאר אופן הקירוב בשנויי אשקלון ואשדוד. ונאמר כי זה יתבאר גם כן בחלוקת כל שם לשנים. ויהי אשקלון אש וקלון. אֵש וְחֶרְפָּה. וזהו כשיחרב. ולכן אמר שממה. ואשדוד יהי [כשנחלקו] באֵש יָדוּד. באש יברח י). ומזה אמר בצהרים יגרשוה. ואלה הגזרות הן מסורות הלשון [העברית]. ועליהן סמכתי בשנותי את שמות הרשעים. ולא אכנים עצמי יא) לכתוב כל הוכחה שיש לי נגדם ובטול כל טענה בספר זה. כי אני הנחתי זאת למקום ההוכחה הכללית [שלי]

א) לעגלות בית. הושע י׳ ה׳.

ב) נשמדו במות. הושע י׳ ח׳. וצ״ל ונשמדו.

ג) ובית אל יהיו. עמוס ה׳ ה׳. וצ״ל יהיה.

ד) מגור מסביב, ירמיה כ׳ ג׳.

ה) ר״ל איזה סבה וטעם להפך זה לפי דמיון המלות ?

ו) וינפש שם, שמואל ב׳ ט״ז י״ד. ונראה כי בכוונה הביא רס״ג את הפסוק מס׳ שמואל המדבר מאדם ולא הביא מס׳ שמות (ל״א י״ז) מפני ששם הוא נאמר על ה׳. ושם תרגמו הגאון שנתן מנוחה לאחרים כדי להרחיק ההגשמה. והנה יכול היה להביא מפסוק הקודם בשמות (כ״ג י״ב) וינפש בן אמתך. אולם בחר במקום יותר רחוק לשמור מערבוב הפסוקים. או נעלם הפסוק האחרון ממנו לפי שעה.

(דף ה) גׄמאד ואלכואכב ומא אשבה דׄלך פאקול אן הדׄא אתׄבתתה לוגׄהין אחדהמא אן הדׄא כתאב יכׄרגׄ אלי קום לם יערפוני קט ואלאכׄר ארדאעא ללחאצׄרי[ן] אן יתדׄכרו אנתפאע אלאמה בי פלא יסי אלמריד אלאסאה ויעין אלמקצר [1] ען אלעון. ולהאתין אלעלתין איצׄא דׄכרת אלצלאח ואלאסתקאמה כק׳ עובדיהו לאליהו פדׄכר לה בעץׄ צלאחה חתי. לא יכֿאטר ברמה כק׳ ועבדך ירא את יי׳ מנעוריו. הלא הגד לאדני את אשר עשה בהרג איזבל וג׳ ועתה אתה אמר לך אמר לאדניך הנה אליהו והרגני. ומע דׄלך אנמא [2] קלת ומחכמת גׄעלתה בעצׄא לא כלא. ואנכרו קולי הענותו ממרום. ואלאמה דאימא תדעו משמי מרום תענינו. ואנכרו איצׄא תגייר אסמא האולי אל טׄאלמין פגׄעלת דויד ידוד. כׄלף כלב מת. מוסי מאוסה אמו. חנניה אנניה. ישי ישי מות. ומן אשבההם ולם ידׄכרו אן אלחכים גׄל גׄלאלה מן עארתה אן ירפע אסמא עבאדה אלצאלחין אלי אגׄל מן משאבההׄ אסמאיהם אלאולי כמא סמי אברם אברהם ופסרה אב המון וסמי הושיע [3] יהושע ותפסירה אלמגאתׄ באללה. וחט אסמא אלטׄאלמין אלי מא הוא אדון מן משאבההׄ אסמאיהם אלאולי כמא סמי פרעה חפרע ותפסירה מגשא [שר] יתצרף מן קולה ויחף את הבית וסמי בית [אל]

[1] אלמקצר. נראה דצ״ל אלמקצד.

[2] אנמא. המלה הזאת נתוספה על השורה.

[3] הושיע. כן בכ״י מלא.

ו) מוסי. הוא שם מתנגד אחר משֶׁה בעברית ובערבית מוסי (Muça), וראה השערתי במבוא.

ז) חנניה אנניה, כפי הנראה הסב שמו לִגנאי מלשון אנינות ואבל או מן השם אונן (בראשית ל״ה ט׳). וראה השערתי במבוא.

ח) יִשי ישימות. לפי הקרי בתהלים (נ״ה ט״ז). ולפי פירוש הגאון שם הוראת המלה היא שתשכח אותו המות הטבעית כי ימות שלא בדרך הטבע.

ט) אב המון. בראשית י״ז ה׳.

י) הושע יהושע. במדבר י״ג ט״ז, ובכ״י כתוב הושיע מלא.

יא) פרעה חפרע. ירמיה מ״ד ל׳.

יב) ויחף את. דברי הימים ב׳ ג׳ ז׳.

(דף ה) והמתכיות והכוכבים והדומה לזה? ואומַר שזה כתבתי לשני פנים. האחד מהם מפני שהספר הזה יצא אל האנשים שלא ידעוני כלל א). והשני. להזהיר את אנשי הדור שיזכרו את תועלת האומה [שבאה] על ידי למען לא יָרֵעוּ המורדים ברעה ויתרחק המבקש [הטּוב] מעוזרם ב). ולשתי אלה הסבות זכרתי גם כן הצדק והיושר [שלי]. כמאמר עובדיהו לאליהו שזכר לו חלק מצדקתו עד שלא חס על חייו. כאמרו: ועבדך ירא ג) את ה׳ מנעוריו. הלא הגד לאדני את אשר עשה בהרג איזבל וג׳ ועתה אתה אמר לך אמר לאדניך הנה אליהו והרגני. ובכל זאת אמנם אמרתי: „וּמֶחְכְמַת״. וכוונתי לחלק ממנה ולא כלה. וגינו את מאמרי: „הֶעֱנוּתוֹ מִמָּרוֹם״. והאומה תתפלל תמיד: מִשְּׁמֵי מָרוֹם תַּעֲנֵינוּ. וגינו גם כן את שנוי שמות אלה הרשעים ועשיתי את דויד יְדוּד ד). כ ל ף כֶּלֶב מֵת ה). מוסי מְאוּסָה אִמּוֹ ו). חנניה אֲנַנְיָה ז). ישי יַשִׁי מָוֶת ח). ואת הדומים לאלה. ולא זכרו שהחכם יתעלה [ה׳] מנהגו להרים שמות עבדיו הצדיקים אל מעלה רמה הדומה לשמותיהם הראשונים. כמו שקרא את א ב ר ם א ב ר ה ם ופרשו אב המון ט). וקרא את הושיע יהושע י) ופירושו הנושע בה׳. והפך שמות הרשעים למה שהוא יותר שפל ודומה אל שמותיהם הראשונים כמו שקרא את פ ר ע ה ח פ ר ע י א) ופירושו מכוסה [ברע]. נגזרה [המלה חף] מן ויחף את יב) הבית. וקרא ב י ת [א ל]

א) שלא ידעוני כלל. כפי הנראה כוונת הגאון למאמר רבא (נדרים דף ס״ב ע״א): שרי ליה לאיניש לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעי ליה. ושם יסתייע ממאמר עובדיה לאליהו שגם הגאון הביאו למטה.

ב) תרגומי בספק לפי תקוני שהוא גם כן בספק. ואולי יש לדחוק ולפרש לפי הכתוב בכ״י: ויתרחק לגמרי מן המורדים מי שעד עתה היה מסייע להם במקצת.

ג) ועבדך ירא. מלכים א׳ י״ח ב׳. וזה הפסוק הביא גם רבא בנדרים שם.

ד) דויד ידוד. הכוונה לדוד בן זכאי הנשיא. והמלה י ד ו ד מתורגמת אצלו למטה (עמוד ב׳ מדף זה שורה 17) י ה ר ב. ינוס ויברח. וכן בתהלים (ס״ח י״ג) מלכי צבאות ידדון ידדון יתרגם הגאון: פאן אלמלוך דוי אלגיוש סינפרון ענהם ויהרבון (כי המלכים בעלי הצבאות יברחו וינוסו מהם). וכוונתו כי יבוא יום שיהי הנשיא מוכרח לברוח ולהיות בעצמו במצבו הנוכחי של רס״ג. או שיסוג אחור ממעשיו הנוכחים ויוכרח להשיב את שבות הגאון. כאשר כן היה באמת לבסוף.

ה) כלף כלב מת. כ ל ף (Chalaf) היה שמו הערבי של רב אהרן בן סרגאדו שנכנס במחלוקת זו בעובי הקורה. גם כתב מחברת מיוחדת נגד הגאון שחלק ממנה מובא בכ״י ממחבר קראי. ראה למטה בהוספה שלישית.

(עמוד ב) ויחל משה. והדֹא איצֹא מן גֹהלהם אדֹ לם יעלמו אן הדֹה אללפטֹה מקאם ויתפלל. ואן גֹמיע אלאמהֹ יגֹוז קול הדֹה אללפטֹה עליהא חתי עאבדי אלאצנאם כק׳ ויחל יהואחז את פני יי והו ממן קיל פיה ויעש הרע. וקאלו איצֹא אן קולה ויער יי את רוח סעדיהו פיה שי מן אלאלהאם והדֹא איצֹא מן גֹהלהם אדֹ לם יעלמו אן הדֹה אללפטֹה תסתעמל חתי פי אלכפאר כק׳ ויער אלהי ישראל את רוח פול מלך אשור. ואיצֹא ויער יי על יהורם את רוח הפלש׳. וקאלו איצֹא כיף יקול וישקד סעדיהו והדֹה אללפטֹה לאפעאל אללה ולם יתפכרו אלגֹהאל אן חקיקתהא פי אלנאס כק׳ לשקד על דלתותי יום יום ואיצֹא שקדתי ואהיה ואיצֹא ונכרתו כל שוקדי און. וקאלו איצֹא כיף ינסב אלי שלה בן יהודה וקד אקאם הדֹה אלמדהֹ גיר מנתסב עליה פאקול רדא עליהם אני לם אשרח הדֹא אלנסב מהמא לא יחתאג אלי דֹלך פלמא אחתגֹת [1] אליה שרחתה כמא לם יזל בניהו בן יהוידע מדֹכורא פי ספר שמואל ומלכי׳ ולם ישרח נסבה פלמא אחתיגֹ [2] אלי דֹלך פי דְבַר המחלקות שרח אנה כהן כק׳ שר הצבא השלישי בניהו בן יהוידע הכהן ראש ועל מחלקתו עש׳ וארבעה אלף. וקאלו איצֹא וכיף ימדח נפסה בקול אן אללה רזקה חכמהֹ אלחיואן ואלנבאת ואל

[1]) אחתגת. צ״ל אחתאגת.

[2]) אחתיג. צ״ל אחתאג.

לקח ר׳ סעדיה אבן דנאן). ובודאי שאב מס׳ הגלוי שזכרו שם למטה. ומדברי הראב״ד נדע עוד להשלים את הנאמר בזה בהקדמה. כי בגוף ספר הגלוי היה כתוב עוד שהיה מזרע ר׳ חנינא בן דוסא. ואשער כי בעבור זה קרא רב סעדיה את שם בנו דוסא. וראוי להעיר כי בעל סדר הדורות (בסדר תנאים ואמוראים. במהדורת משכיל איתן עמוד 144) שדחה את דברי היוחסין שכתב כי רחב״ד היה כהן. היה יכול להסתייע גם מדברי הראב״ד בשם ס׳ הגלוי כי רחב״ד היה מזרע שלה בן יהודה. אם לא שנאמר שזה היה מצד אמו ומצד אביו היה כהן. — וגם בדברי מתנגדי הגאון שבאו לידינו נאמר כי רב סעדיה התיחס לזרע יהודה. ראה למטה בהוספה שלישית שם.

יא) למטה בהוספה הנ״ל נראה כי אויבי הגאון הוציאו עליו קול שהוא בן גרים ומקורו מן הנכרים שוכני עיר דילאץ במצרים. ובעבור זה לא היה ראוי לפי דעתם לשבת על כסא הגאונות.

יב) בדבר המחלקות. ר״ל כשבאר בספר דברי הימים מחלקות הכהנים.

יג) שר הצבא. דברי הימים א׳ כ״ז ה׳.

(עמוד ב) ויחל משה א). וזהו גם כן מסכלותם מפני שלא ידעו שזאת המלה היא במקום ויתפלל. וכי כל האומה תִּרְשֶׁה לומר זאת המלה על עצמה ב). ואפילו על עובדי האלילים כאמרו: ויחל יהואחז ג) את פני ה׳. והוא מי שנאמר בו ויעש הרע ד). ואמרו גם כן: במאמרו „וַיָּעַר ה׳ אֶת רוּחַ סַעֲדְיָהוּ״ דבר מה מסגנון דברי הנבואה. וזהו כמו כן מסכלותם שלא ידעו כי במלה זאת ישתמשו אפילו על הכופרים. כאמרו: ויער אלהי ה) ישראל את רוח פול מלך אשור. וכמו כן: ויער ה׳ ו) על יהורם את רוח הפלשתים. ואמרו גם כן: איך יאמר „וַיִּשְׁקֹד סַעֲדְיָהוּ״ וזאת המלה [נאותה רק] לפעולות ה׳? ולא התבוננו הסכלים שבאמת בה [ישתמשו] בבני אדם. כאמרו: לשקד ז) על דלתותי יום יום. וכמו כן: שקדתי ואהיה ח). וכן: ונכרתו כל ט) שוקדי און. ואמרו גם כן: איך יתיחס אל שלה בן יהודה וכבר עמד זמן רב מבלי שיתיחס אליו? י). ואומר בתשובה עליהם שאנכי לא בארתי זה היחוס כל זמן שלא היה נצרך לי זה. וכשהוצרכתי אליו הודעתיו יא). כמו שלא חדל להזכיר את בניהו בן יהוידע בספר שמואל ומלכים ולא פירש את יחוסו. וכשהוצרך לזה בדבר המחלקות יב) פירש שהוא כהן. כאמרו: שר הצבא יג) השלישי בניהו בן יהוידע כהן הראש ועל מחלקתו עשרים וארבעה אלף. ואמרו גם כן: ואיך יתהלל [רב סעדיה] באמרו שה׳ השפיע עליו חכמת ידיעת החיות הצמחים

א) ויחל משה. שמות ל״ב י״א.

ב) על עצמה. אולי כוונתו לבקשות ופיוטים שבהם ישתמשו בפעל חלה. כמו לחלות ולחנן וכדומה.

ג) ויחל יהואחז. מלכים ב׳ י״ג ד׳.

ד) ויעש הרע. מלכים ב׳ י״ג ב׳.

ה) ויער אלהי. דברי הימים א׳ ה׳ כ״ו.

ו) ויער ה׳. דברי הימים ב׳ כ״א ט״ז.

ז) לשקד על. משלי ח׳ ל״ד.

ח) שקדתי ואהיה. תהלים ק״ב ח׳.

ט) ונכרתו כל. ישעיה כ״ט כ׳.

י) כנראה למטה בדברי מתנגדי הגאון (בהוספה שלישית) הגבילו את הזמן י״ג שנה. וכפי השערתי זה היה בעת שבא רב סעדיה לבבל בענין מחלוקת בן מאיר בקביעות המועדים. כמו שהעירותי במבוא. ומיחוס הגאון לשלה בן יהודה דבר גם הראב״ד בס׳ הקבלה (וממנו

(דף ד) איצׄא הדׄא אלכתאב יצׄעף קלוב אלאמהׄ חתי תש[כך] פי אלכתב אלכׄר פתטׄן אנהא מולפהׄ מתׄלה. והדׄא איצׄא גׄהל מנהם בחדוד אלכתב אלממלהׄ [1]) ודׄלך [אנהם] טׄנו אן חדהא אן תכון מפסקהׄ פואסיקא מטעמהׄ בטעמין וליס אלחדוד כמא וצפו לאן הדׄה אלאפעאל אעני אלפואסיק יקדר אלנאס אן יפעלו מתׄלהא כמא פעל אבן סירא. ואבן עירי. ובני חשמנאי. ובני אפׄריקיא ולא ואחד מנהם אדעי נבוהׄ. ואנמא חדוד אלכתב אלנׄבויהׄ ג׳ אחדהא אן יכון פיהא דׄכר אלוחי אמא וידבר יי או כה אמר יי כמא פי סאיר אלכתב [2]) או עלם גיב כמא פי משלי וקהלת ומגלת אסתר. ואלב׳ אן יצח לצאחב דׄלך אלכתאב אנה נבי אמא באיהׄ מעגׄזהׄ או שהאדהׄ נבי אכׄר לה. ואלג׳ אן תדכׄל אלאמהׄ דׄלך אלכתאב פי מא בין אלכתב אלמקדסהׄ פתנקלה מגׄמעוא מעהא. פאן לם תׄגתמע הדׄה אלג׳ בל ואחד [3]) מנהא לם יכן דׄלך אלכתאב נבוהׄ. פכיף אדׄא לם יכן מנהא ואחד כמא ליס פי הדׄא אלכתאב ולא פי כתב בר סירא ואבן עירי ואשבאההמא פדׄלך אלאבעד מן אן תנסב אלי אלנבוהׄ ולכן הולא אלטׄאלמין לא יעלמון בהדׄא. ותעקבו איצׄא אלפאטׄי בגׄהל לא בעלם פקאלו אן קו׳ ויחל סעדיהו תשבה במשה אלדׄי קיל פיה

---

[1]) אלממלה. צ״ל אלממתלה.

[2]) אלכתב. צריך להשלים המלה אלמקדסה.

[3]) בל ואחד, בכ״י כתוב: בל שד ואחד עם קו על אות ד׳ להורות כי המלה היא מיותרת. או צ״ל שי תחת שד, והוראת הקו על הד׳ היא להורות כי האות הזאת נשתבשה.

ז) אודות גדר ספרי הנבואה לא נודעו לנו דברי רב סעדיה ממקום אחר. כי במאמר השלישי מספר האמונות והדעות דבר הגאון מגדר הנבואה עצמה. אך לא זכר שם מסימני ספרי הנבואה. ואולי דבר רס״ג מזה בפתיחתו הרחבה לבאורו על התורה או באחד מבאוריו לכתבי הקדש.

ח) ידיעת הנעלם. דברי חכמה עמוקה שלא יוכל האדם להשיגם מעצמו בשכלו בלי רוח נבואה.

ט) רב סעדיה יכוון בדבריו אלה למה שקורין עתה קאנאָניציטֶעט.

(דף ד) גם כן שוה הספר יחליש לבבות האומה א) עד שתס[תפק] בכ"ד כתבי [הקדש] ותחשוב שהם מחוברים כמוהו ב). וזהו גם כן סכלות מהם בסימני ג) הספרים המתדמים ד). כי [הם] חשבו שסימנם הוא שיהיו מופסקים לפסוקים ומוטעמים בטעמים. אולם באמת אין סימניהם כמו שכתבו. כי אלה הפעולות ר"ל הפסוקים ה) יוכלו האנשים לעשות כמותם. כמו שעשה בן סירא. ובן עירי. ובני חשמנאי. ובני אפריקא. ולא אחד מהם תבע נבואה ו). ואמנם סימני הספרים הנבואיים שלשה הם ז). האחד מהם שתהי נזכרת בהם פעולת הנבואה. או וידבר ה'. או כה אמר ה'. כמו שהוא בכל הספרים [הקדושים]. או ידיעת הנעלם ח) כמו במשלי וקהלת ומגלת אסתר. והשני. שיתברר למחבר הספר ההוא שהוא נביא. אם במופת נסיי. או בעדות נביא אחר עליו. והשלישי. שתכנים האומה את הספר ההוא בין כתבי הקדש ותמסרנו בקבלה עמהם ביחד ט). ואם לא יתקבצו שלשת אלה [הסימנים] רק דבר אחד מהם אזי לא יהי הספר ההוא נבואה. ומה גם אם לא יהי בו [אף] אחד מהם. כמו שאינו בספר הזה. ולא בספרי בר סירא ובן עירי והדומים לשניהם. ואם כן זהו בתכלית הרִחוק שתיוחס אלי הנבואה. אמנם אלה הרשעים לא ידעו מזה. וגינו גם כן את דברי בבסילות ולא בדעת ואמרו כי אָמְרֵי „וַיְּחַל סַעֲדְיָהוּ" דומה למשה שנאמר בו

א) יחליש לבבות האומה. ר"ל יחליש כח אמונתה.

ב) מחוברים כמוהו. ר"ל בלא רוח הקדש.

ג) בסימני. בגוף הערבי חדוד שהוראתו גבולות הדבר שמגבילים אותו מזולתו (דעפיניציאָן). ובספרי הפילוסופיא זה נקרא גדר. ובמזכיר לשנת 1870 (עמוד 25) מובא מכ"י הנמצא באוצר הספרים אשר בעיר מינכען שבו נכלל כתאב חד אלאנסאן (ספר גדר האדם) מרס"ג בה' שערים שנעתק ללשון הקדש. ואולי ממנו למד ר' אברהם בר חייא הנשיא לכתוב ג"כ ספר המכונה גדר האדם (הנזכר בכתב התנצלות הבדרשי).

ד) המתדמים. תרגמתי כפי תקוני בגוף הערבי (אלממתלה). ור"ל ספרי התנ"ך שאליהם השוו מתנגדי הגאון את ס' הגלוי.

ה) הפסוקים. צריך להשלים: והנקודות והטעמים.

ו) תבע נבואה. אמר כי ספרו נכתב בנבואה.

(עמוד ב) רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו: ותעלמת שרוט אלמצוות אלמודעה פי הדֿא אל [כת]אב כמא כתֿירא מא פתחת עיונהא ואתסע פהמהא פי דֿלך בפצֿל אלרחמן עלי ידי כֿכֿ אז תבין יראת יי ודעת אלהים תמצא: אז תבין צדק ומשפט ומישרים כל מעגל טוב: ובהת למא תקדם מן אל זמן ומא כֿלא מן אלסנין פי תאריךֿ אלמקרא ואלמשנה ואלתלמוד ותדוין אלאבא כֿכֿ כי שאל נא לדור רישון וכונן לחקר אבותם: וחצל להא שרף אלחכמה עלי כל מכסב פאסתפאקת להם ולם תלתפת אלי כלאם אלגֿהאל אלדֿין יזרו בהא כֿכֿ יראת יי ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו. ואדֿ קד ערדת הדֿה אלי׳ אבואב וכשפת ען מנאפעהא מן אכֿרהא אלי אולהא פינבגי אן אביין איצֿא אלסבב אלדֿי דעא אלי תפסיר הדֿא אלכתאב. ואקול אן אלטֿאלמין למא ראו אני קד אלפת פי כֿברהם כתאבא עבראניא מפסק פואסיקא וססמנא וםטעםא אכֿדֿו פי אלתשניע וקאלו אן הדֿא דעוי נבוה והדֿא מנהם גֿהל במא אתֿבתה [1]) פי אולה לאני קד צדרת פיה באן אלנבוה קד אנקטעת פי מוצֿעין אחדהמא לתם יתר הנביאים ואלאכֿר ונחתום חזון ונביא. פמן יקר באנקטאעהא לא ידעיהא. וקאלו

[1]) אתבתה, צ״ל אתבתתה.

ז) יראת ה׳. משלי א׳ ז׳.

ח) בגוף הערבי כתוב תפסיר הכולל שתי הוראות: תרגום מלשון אל לשון ובאור. ונדע עתה כי במהדורא השניה מס׳ הגלוי היה גם תרגום ערבי גם באור רחב. כאשר נראה למטה בראש הספר ובחלק מאמצעיתו ובתשובות רב מבשר. וגם בספר קראי. ראה למטה סימן ו (לפי כ״י ב׳).

ט) תביעה לנבואה שלא בצדק ומשפט (פראֶטענזיאָן). ר״ל כי מתנגדי הגאון הביאו את דבתם רעה כי יתשוב את ספרו במעלת ספרי הנביאים. ובעבור זה כתבו בלשון הקדש והפסיקו לפסוקים והוסיף בו נקודות וטעמים. והאשמה הזאת של מתנגדי רב סעדיה הגיעה אלינו בגוף דבריהם כמובא למטה בהוספה שלישית.

י) חסרון ידיעה. או: העלמת עין בכוונה ממה שכתבתי.

(עמוד ב) רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו. והודעתי תנאי המצוות א) שהצעתי בזה ה[ספ]ר. כאשר כבר פתחתי מקור הרבה מהן ונתרחבה הבנתן בזה בחסד הרחמן על ידי. כאשר אמר: אז תבין ב) יראת ה' ודעת אלהים תמצא. אז תבין צדק ומשפט ומישרים כל מעגל טוב. והתבוננתי אל מה שקדם מן הזמן וכמה שנים עברו כפי חשבון שנות המקרא והמשנה והתלמוד ג) וחבורי האבות ד). כמו שאמר: כי שאל ה) נא לדור רישון וכונן לחקר אבותם. והגיעה להם הבנת חשיבות החכמה על כל הקנינים והסכימה להם ו). ולא תפנה אל דברי הכסילים המבזים אותה. כמו שאמר: יראת ה' ז) ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו. ואחרי אשר פרטתי אלה עשרת השערים וגליתי את תועליותיהם מסופם עד תחלתם. צריך אני לבאר גם כן הסבה שהניעה [אותי] לתרגם זה הספר ולפרשו ח). ואומַר כי הרשעים כאשר ראו שחברתי בספור אודותם ספר בעברית מופסק לפסוקים מסומן ומוטעם אחזו ברכילות מגונה ואמרו שזה תביעה לנבואה ט). וזהו מהם חסרון ידיעה י) במה שכתבתי בראש הספר. כי שם הקדמתי לומר בשני מקומות שכבר פסקה הנבואה. האחד מהם: „לְתֹם יֶתֶר הַנְּבִיאִים". והשני: „וְנַחְתּוֹם חָזוֹן וְנָבִיא". ומי שמכחיש בפסיקותה [של הנבואה] לא יזכירנה. ואמרו

א) תנאי המצוות. למעלה (דף ב' ע"א שורה 6) כתב כי בשער החמישי דבר מעיקרי (או יסודות) המצוות (עיון אלמצוות). וכפי הנראה הכוונה לטעמי המצוות כנראה מהמשך הדברים בפה. או דבר שם אודות המצוות השכליות והשמעיות על הדרך שבאו דבריו בזה במאמר השלישי מס' האמונות במהדורא שניה. ועל זה מוסב ההמשך: כאשר כבר פתחתי וכו'.

ב) אז תבין. משלי ב' ה'.

ג) מזה דבר גם למעלה וזכר שזה היה כתוב בשער השני (דף א' ע"ב שורה 16—14).

ד) וחבורי האבות. כפי הנראה כוונת רב סעדיה היא לספרים שנתחברו אחרי התלמוד. כגון המדרשים ומסכתות קטנות. ואולי דבר שם גם כן מזמן מתקני התפלות והפייטנים הקדמונים ואודות זמן חבור ספרי בן סירא ובן עיראי ומגלת החשמונאים שזכרם למעלה ועוד דבר מהם למטה.

ה) יראת ה'. משלי א' ז'.

ו) כפי הנראה זה מוסב על האבות (שזכר בשורה הקודמת) שהבינו מעלת החכמה על שארי הדברים והשתדלו שמעשיהם יסכימו עם דרכי החכמה. ואולם נוכל לתרגם גם כן כזה: ותגיע לה (אל האומה על ידי הספר הזה) ידיעת מעלת החכמה ותשתדל להסכים בפעולותיה עמה [עם החכמה]. ולתרגום זה יסכים המשך המאמר: ולא תפנה וכו' שהוא בודאי מוסב על אומת ישראל.

(דף ג) על זאת ונקי על חנף יתעורר : ויאחז צדיק דרכו וטהר ידים יסיף אמץ : וצבר כל צאלח אמתחן באד[יאת מן] קום טֿאלמין עלי דֿלך ולם יזל וכק׳ בצדקתי החז[קתי] ולא ארפה לא יחרף לבבי מימי : אדֿ יעלם אן אלטֿאלמין כתֿירא מא יטלבון נפוס אלצאלחין ולא ימכנהם אללה מנהם כק׳ צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו : יי׳ לא יעז׳ בידו ולא ירשיענו בהשפטו . ואזדאדת אלאמהֿ שכרא לרבהא אדֿ לא יכֿליהא פי כל עצר ממן פיה חכמהֿ תסתצׄי בה כמא ועדהא : כה אמר יי׳ כאשר ימצא התירוש באשכל ואמר אל תשח׳ כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השח׳ הכל : וכמא כאנו אלאנביא פי וקתהם ידברונהא כדֿלך אלצאלחין פי אעצארהם יסוסונהא כמא גֿמעהמא פקאל ואקים מבניכם לנביאים ומבחור׳ לנזירים האף אין זאת בית ישראל נאם יי׳. ואכֿדֿת חדֿרהא פי מא יסתאנף מן תרייס רייס אלא בעד מחנהֿ ואחכאם פאן אלרייס אלכֿייר סעאדתהא ואלשריר שקותהא כק׳ ברבות צדיקים ישמח העם ובמשל רשע יאנח עם. וקאל איצׄ׳ ארי נוהם ודב שוקק וג׳. והבצרת מא יכון לעתיד ומקדאר מא בקי מן אלסנין אלי קץ ישועה פאן אלגֿהאל לא יעלמונה ואלעלמא יעלמונה כק׳ והרשיעו

ו) ואקים מבניכם. עמוס ב׳ י״א.

ז) כידוע בראשונה הסיר רב סעדיה בעת המחלוקת את הנשיא דוד בן זכאי מנשיאותו ובחר במקומו את אחיו יאשיהו (ה ס ן בערבית) לראש גלות. ואחרי כן גברה יד דוד וישב עוד הפעם על כסא הנשיאות. ואל זה ירמז הגאון פה. — וזה היה כתוב בשער השלישי מס׳ הגלוי כמו שנאמר למעלה (דף א׳ ע״ב שורה 23—22). |

ח) ברבות צדיקים. משלי כ״ט ב׳.

ט) ארי נוהם. משלי כ״ח ט״ו.

י) זה היה כתוב בשער החמישי מס׳ הגלוי כמבואר למעלה (דף ב׳ ע״א שורה 7). ומדבריו אלה: אודות מה שיהיה לעתיד ואודות המשך הזמן עד הקץ נראה כי דבר הגאון בשער הזה גם מחבלי משיח הקודמים לגאולה האחרונה. כמו שידבר משניהם גם במאמר השמיני מס׳ האמונות והדעות. ובס׳ הגלוי נתן כפי ההשערה מזה המאמר מהדורא שניה ביתר באור כדרכו גם בשארי חבוריו.

יא) והרשיעו. דניאל י״ב י׳.

(דף ג) על זאת ונקי על חנף יתעורר. ויאחז צדיק דרכו וטהר ידים יסיף אמץ. וכל פיעל צדק ישא ויסבול הנסיון במכ[אובים מן] אנשים רשעים באיפן כזה ולא יחרל. וכאמרו: בצדקתי החזקתי א) ולא ארפה לא יחרף לבבי מימי. כי נודע שהרשעים פעמים רבות יבקשו נפשות הצדיקים וה׳ לא יתנם להרע להם כאמרו: צופה רשע ב) לצדיק ומבקש להמיתו ה׳ לא יעזבנו בידו ולא ירשיענו בהשפטו. ותוסיף האומה תודה לאדוניה [לה׳] על אשר לא יעזבנה ריקם בכל דור מאיש שבו חכמה להאיר לה. כמו שהבטיח לה: כה אמר ג) ה׳ כאשר ימצא התירוש באשכל ואמר אל תשחיתנו כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השחיתו הכל. וכמו שהיו הנביאים בזמנם מנהיגים אותה ד) כן יוליכוה הצדיקים בדורותיהם. כמו שחבר את שניהם ה) ביחד ואמר: ואקים מבניכם ו) לנביאים ומבחוריכם לנזירים האף אין זאת בית ישראל נאם ה׳. ואחזתי במה שיבוא [בספר זה] להזהירה שלא תקים עליה ראש אלא אחר בחינה ומשפט ז). כי הראש הטוב הוא הצלחתה והרע הוא אסונה. כאמרו: ברבות צדיקים ח) ישמח העם ובמשל רשע יאנח עם. ואמר גם כן: א״י נוהם ט) ודב שוקק וג׳. והתבוננתי [בספר זה] במה שיהיה לעתיד וכמה שנים נשאר עוד עד קץ הישועה י). כי הכסילים לא ידעו זאת והחכמים ידעוה. כאמרו: והרשיעו יא)

א) בצדקתי החזקתי. איוב כ״ז ו׳.

ב) צופה רשע, תהלים ל״ז ל״ב.

ג) כה אמר. ישעיה ס״ה ח׳.

ד) מנהיגים אותה. את אומת ישראל. וכן כל השאר. וזה היה כתוב בשער הרביעי כמו שאמר למעלה (דף ב׳ עמור א׳ שורה 4—3).

ה) את שניהם. את הנביאים והצדיקים. כי גם הנזירים לצדיקים נחשבו. ולמעלה (דף א׳ עמוד א׳) אמר כזה על החכמים כי הם ילכו בדרכי הצדק. ולפני רס״ג כנראה רחף המאמר המיוחס למחמד נביא הישמעאלים (שמקורו בדרז״ל ראה למטה) כי החכמים הם כמו הנביאים. ואצל הסופרים הערבים המאוחרים שגור המאמר: החכמים יורשי הנביאים; (מאזני צדק לאבו חמד אלגזלי עמוד 91), ואצל ר׳ יוחנן אלימאנו בשער החשק כתוב: חכמי ישראל יורשי הנביאים (שטיינשניידער בצייטשר. ד. מארגענ. געזעללש. חלק ששי עמוד 539, המזכיר לשנת 1874 עמוד 17) והעיר שם כי מקור המאמרים הוא דברי חז״ל; חכם עדיף מנביא (בבא בתרא דף י״ב ע״א). אולם היה לו להביא ראש המאמר שם: מיום שחרב בית המקדש נטלה נבואה מן הנביאים ונתנה לחכמים. או לפי התקון שם: אע״פ שנטלה מן הנביאים מן החכמים לא נטלה.

(עמוד ב) [לסבב תנ]כוהא [1]) לגתהא אלפציחה̈ וכלאמהא אלבדיע: ואלת̇אני תעלים אלאמה̈ האליף אלכלאם וג̇מעה̈ [אלאנט̇ימה̈] [2]) ג̇עלת̇ הד̇א כאלסראג̇ יחדון חדוה ויתנבהון [ב]ה עלי נט̇אם כ̇טאבהם ומעאניהם: ואלג׳ תעלימהא אלצ̇מאת אד̇ כאן כל כלאם לא תכמל מערפתה אלא בצ̇מאת הג̇מעה פי אלקול בעץ̇ אלי בעץ̇ חתי תצח בד̇לך אלמעאני ואלא פסדת ותגיירת. וכמא שרחת הד̇ה אלג׳ אלמעאני פי כתאב אלשער אלעבראני פתוג̇עת פיה לנסיאן אלאמה̈ אללגה̈ ובינת פיה מנאפע אלנט̇אם ואלצ̇מאת וכמ̇א שרחת כת̇ירא מן ד̇לך איצא פי אליב̇ אלג̇ז אלתי אלפתהא לתצחיח אעראב לגה̈ אלעבראניין: פאד̇א קראת אלאמה̈ הד̇א אלכתאב ותעלמוה שבאבהא אנתפעת בהד̇ה אלג׳ אלמנאפע תפצחת פי אללגה̈ ונט̇אמהא וצ̇מאתהא וכאן פי ד̇לך כמא קאל ישעיהו ולבב נמהרים יבין לדעת ולשון עלגים תמהר לדבר צחות. וכמא ק׳ אליהוא ישר לבי אמרי ודעת שפתי ברור מללו: ואעתעברת ממא ד̇כר אלט̇אלמין בה ודון פיהם ללאג̇יאל ואנתהת ען פעל מ̇תלהם כק׳ דויד ויכשילו עלימו לשונם יתנודדו כל רואי בם. וייראו כל אדם ויגידו פעל אלהים ומעשיהו השכילו. וקאל איוב ישמו ישרים

[1]) בחעתקת פירקאוויץ כתוב: נסוהא.

[2]) [אלאנטימה]. התבוננתי היטב בכ״י ומצאתי כי שם נמצאו רשומי האות האחרונה מן המלה והיא נראית כמו ד׳ או ה׳ או ת׳. ושערתי מספק שצריך להשלים [אלאנטימה]. ובמה״ע הרוסי השלמתי: [אלאלפאט] טרם שראיתי רשומי האות האחרונה. ומהמשך הדברים שנזכרו שם פצח נטם וצמאת נראה כי בשער השני (התשיעי) דבר הגאון אודות הנטאם.

ח) ישר לבי. איוב ל״ג ג׳.

ט) ויכשילו עלימו. תהלים ס״ד ט׳.

י) ישמו ישרים. איוב י״ז ח׳ ט׳.

(עמוד ב) [מפני ש]שכחה את לשונה הצחה א) ודברי מליצותיה.

והשני ילמד את האומה חבור הלשון וקבוץ [החרוזות]. עשיתי אותו כנר המאיר למען יראו ממנו וכן יעשו ויתבוננו [ב]: בסדור מאמריהם ב) ותוכן עניניהם. והשלישי ילמד אותה חבור מאמרי המליצות. מפני שכל לשון לא תשתלם ידיעתה אלא במאמרי מליצה מחוברים במבטא חלק אל חלק למען התברר כוונת הענינים. ואם לא [תהיה באופן כזה] תִּשָּׁחֵת ותשתנה. כאשר בארתי שלשת הענינים האלה בספר השיר העברי ג). כי בו התאוננתי על שכחת האומה את הלשון העברית ד). ובארתי בו תועליות השירים ומאמרי המליצה ה). וכמו שבארתי הרבה מזה גם בשנים עשרה חלקים ו) אשר חברתים להורות את דקדוק לשון העברים.

וכאשר תקרא האומה את הספר הזה וילמדוהו בחוריה תקבל שלש התועליות האלה: תדבר צחות א) בלשון עברית ובשיריה ומאמרי מליצותיה. ויקויים בזה כמו שאמר ישעיהו: ולבב נמהרים ז) יבין לדעת ולשון עלגים תמהר לדבר צחות. וכמו שאמר אליהוא: ישר לבי ח) אמרי ודעת שפתי ברור מללו. ותתבונן [האומה] במה שנזכרו פה הרשעים ונכתב עליהם לדורות ותמנע מלעשות כמוהם. כמאמר דויד: ויכשילו עלימו ט) לשונם יתנודדו כל רואי בם. וייראו כל אדם ויגידו פעל אלהים ומעשיהו השכילו. ואמר איוב: ישמו ישרים י)

א) הצחה. וכן למטה (שורה 14) תדבר צחות. גם פה בגוף הערבי השרש פצח. ראה למעלה בעמוד הקודם (הערה י״ד).

ב) בסדור מאמריהם. אולי יותר טוב להעתיק: בסדור שיריהם. כי בגוף הערבי תמצא פה המלה נטאם.

ג) בספר השיר העברי. כבר ראינו למעלה (עמוד ל׳) שכן היה שם ס׳ האגרון בערבית.

ד) המקום שבו התאונן רב סעדיה על שכחת לה״ק נמצא בחלק מהקדמת האגרון שהגיע לידינו (למעלה עמוד נ״ד ונ״ה).

ה) המקום מס׳ האגרון שבו דבר הגאון מתועליות המליצה והשיר נאבד מאתנו. וכפי הנראה זה היה נמצא במבוא לחלק השלישי מהאגרון (ס׳ הצחות).

ו) בשנים עשר חלקים. זה מוסב על החלק השני מהאגרון (ס׳ לשון עברית) שבו היו י״ב מאמרים בדקדוק לה״ק כאשר ראינו למעלה (עמוד ל״ג ול״ד).

ז) ולבב נמהרים. ישעיה ל״ב ד׳.

(דף ב) אלדׁי דעא אלי דׁלך אמור דאוד בן זכ[אי.] ואלבׁאב אלד׳ תעריף אן אללה לא יכׁלי אמתה מן תלמידׁ פי כל עצר יעלמה ויבצרה חתי יפת[הא] ויעלמהא ותנצלח בה אחואלהא. ואלסבב [פי] דׁלך מא שאהדתה פי נפסי ממא תפצׁל בה עליי ועליהא: ואלבׁאב אלה׳ שרוח עיון אלמצוות ואל עתידות אורדתהא הדׁא אלכתאב בׁיצלה יקף עליהא מן יקראה. ואלסבב פי דׁלך אני ראית שרהׄ חאגׄהׄ אלאמהׄ אלי מתׄלהא; ואלבׁאב אלו׳ חכׄאיהׄ מא גׄרי עליי מן אלקום אלמסמאיין פיה מן אלאדי ואלתעדי וטלב אלנפס ומא כנת אדעו אלי אללׄה ואסתגיתׄ בה ואלסבב פי אתׄבאתי דׁלך לימתׄלה כל צאחב חק ירד עליה אדׁא יגׄהר מן אל טׄאלמין פיצבר וידעו ולא יצׄגר פיסארע אלי מכׄאלטתהם ומואפקתהם. ואלבׁאב אלז׳ מא קיל מן אלוצף [1]) ואלאמתׄאל פי כל ואחד מן האולי אלטׄאלמין אוגׄב אתׄבאת דׁלך כונה רדעהׄ לׄכל מן עסאה אן יקצר [2]) אלטׄלם מתׄלהם פלא יפעל כל כונה כדׁלך להם הם [3]) אנפסהם לעלהם אן ירתדעו [4]) פיתובון פהדׁה שרוח עיון אלז׳ אבואב אלכׄאצהׄ. ואמה אלג׳ אבואב אלעאמהׄ פהי שאמלהׄ לגׄמיע אלכתאב. אלאול מנהא תעלים אלאמהׄ פציח אׄלכלאם אלעבראני לאני ראיתהא מנדׁ גלבת עליהא אלערבׄיהׄ ואלנבטׄיהׄ [כׄלאלהׄ] [5])

---

[1]) אלוצף. אות הוו והצ׳ מסופקות. ובהעתק פירקאוויץ: א ל ד ו ף.

[2]) יקצר. אולי צ״ל י ק צ ד.

[3]) להם הם. כפי הנראה המלה ה ם מיותרת היא.

[4]) ירתדעו. בראשונה נכתב י ר ת פ ע ו. אך הסופר בעצמו תקן אחרי כן אות הפ׳ לד׳.

[5]) בהעתקת פירקאוויץ כתוב פה פ ל א ל ר י ן שאין לו כל מובן. ובכ״י נמצא פה מחק ונראים רק שני ראשים מאות ל׳. והשלמתי מספק.

ט) והמשלים. וכן למעלה שורה 12: למען יהי ל מ ש ל. ובעבור זה נקרא הספר בערבית לפי השערתי גם כ ת א ב א ל א מ ת א ל (ס׳ המשלים). ראה במבוא.

י) הרשעים. במלת א ל ט א ל מ י ן יתרגם רס״ג תמיד את המלה רשעים (ראה למשל תרגומו לתהלים א׳ ו׳, ג׳ ח׳, ט׳ ו׳ וכו׳).

יא) לנטות. העתקתי היא בספק כאלו היה כתוב בערבית י ק צ ד.

יב) גם פה העתקתי עפ״י אומדנא. וכפי הנראה נמצא פה בגוף הערבי חסרון או שבוש.

יג) את כל הספר. כפי הנראה כוונתו פה לספר התנ״ך.

יד) צחות. בערבית פ צ י ח. וראה הערותינו למעלה באגרון (עמוד ל״ד הערה ח׳. עמוד מ״ה הערה ה׳. עמוד נ״ד הערה כ״א).

טו) בכ״י נמצא פה קרע. ובהעתקת אבן רשף כתוב פ ל א ל ר י ן שאין לו כל מובן. ובכרמל (עמוד 68 לפי העתקת נכדו): כי ראיתי ושמעתי (?) כי גברה אהבת לשון ערבית ואלנבטיה בקרבם ומליצתה (?). והשלמתי היא בספק.

(דף ב) שהביאה לוה הם עניני בן זכ[אי]. והשער הרביעי יודיע שה׳ לא ימנע מאומתו איזה א). תלמיד ב) בכל דור שילמדהו ויאיר עיניו למען יורה [אותה] ג) וילמדה ותצליח על ידו בענינה. והסבה לזה היא מה שראיתי בנפשי מה שגמל [ה׳] חסד לי ולה ד). והשער החמישי הוא באורי עקרי המצוות והעתידות ה). הכנסתים בזה הספר ביחד למען יעמוד עליהם הקורא. והסבה לזה מפני שראיתי גודל הצטרכות והאומה לדברים כאלה ו). והשער הששי הוא ספור מה שבא עלי מן האנשים הנקראים שם בשמותם מן הצרות והמשטמה ובקשת הנפש ז) ואיך קראתי אל ה׳ ונושעתי בו. והסבה שכתבתי זה למען יהיה למשל לכל בעל אמת כאשר יתנגדו לו הרשעים בעת השתדלותו בכדי שיקוה ויתפלל ולא יתקצף ולא ימהר להתערב עמהם וחבורותיהם. והשער השביעי הוא מה שנאמר מן התארים [?] ח) והמשלים ט) על כל אחד מן הרשעים י) האלה. היה הצורך לכתוב זה מפני שהוא התראה לכל מי שאולי יוכל לנטות יא) אל הרשע כמוהם לבל יעשה כזאת אבל בהפך יב). וכן [תהיה התראה] להם בעצמם למען יקחו מוסר וישובו. זהו באור עקרי שבעת השערים הפרטיים. ואילם שלשת השערים הכלליים הנה הם יכילו את כל הספר יג). הראשון מהם ילמד את האומה צחות יד) הדבור העברי. מפני שראיתי אותה מעת שגברה עליה [הלשון] הערבית והנבטית [עניה בזה] טו)

א) בגוף הערבי כתוב: שה׳ לא יניח את אומתו ריקה מאיזה וכו׳.

ב) תלמיד. ר״ל תלמיד חכם. ראה הערתנו למעלה (עמוד מ״ג הערה ה׳).

ג) יורה אותה. את אומת ישראל.

ד) כפי הנראה בשער זה דבר רס״ג מהתועלת שהביאו חבוריו לכלל האומה. ולזה כוון הראב״ד בס׳ הקבלה כמובא למעלה במבוא.

ה) והעתידות. ר״ל חשבון קץ העתיד. ולזה השער כוון ר׳ אברהם בר חייא בס׳ מגלת המגלה. ואולי גם ר׳ יעקב בר נתנאל בשאלתו להרמב״ם כאשר העירותי במבוא וראה הערה הסמוכה.

ו) כדברים האלה כוון הרמב״ם (שלא ראה את ספר הגלוי) מדעתו. כי אלה דבריו בזה באגרת תימן: „ואולם מה שזכרת מענין הקצים ומה שבאר רבנו סעדיה ז״ל בהם וכו׳ וכו׳. ואנו דנין את רב סעדיה לכף זכות ונאמר שמא מה שהביאו לענין זה ואעפ״י שהיה יודע שהתורה אסרה זה לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות וכו׳. וראה בכלל מה שראה בדעתו לקבץ המון העם חשבון הקצים כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם״. (קובץ תשובות הרמב״ם חלק ב׳ דף ה׳ לפי העתקת ר׳ נחום מערבי. וראה העתקת ר״ש ן׳ תבון מהדורת גאלוב עמוד 39—35). ונגד רס״ג בזה כתבו גם הקראים (לקוטי קדמוניות עמוד 81).

ז) ר״ל ואיך בקשו רודפי את נפשו.

ח) התארים. העתקתי מספק לפי תוכן הענין. כי לא אדע אם קריאתי אלוצף נכונה היא. ונראית כמו אלדוף (או אלדנף ?). ואולי היא מעברית דופי (דברי גנאי). או צ״ל רדף בהוראת שמות נרדפים. ור״ל שהוסיף למתנגדיו שמות וכנויים חדשים.

(עמוד ב) [בכתאב [1]) אל]אעיאר מקטעא פואסיקא מטעמא בטעמין. כד̇לך אלפת כתאבא פימא לקיתה [מ]ן קום מן אהלה מן אלמחן ואלג̇הד [2]) עבראניא מפסקא פואסיקא מסמנא [3]) מטעמא ליכון אסהל לקראתה ואמכן לחפט̇ה. ואגראץ̇ הד̇א אלכתאב עשרה̈. כל ואחד מנהא תנתפע בה אלאמה̈ נפעא בינא פמנהא ז' תכ̇ץ מוצ̇עא מוצ̇עא מנה. ואלג' אלאכ̇ר שאיעה̈ פי ג̇מיעה וינבגי אן אד̇כר עיונהא ואל סבב אלד̇י דעא אלי את̇באת כל ואחד מנהא צפה̈ [4]) אלחכמה̈ וכיף וג̇דנאהא ופצ̇איל מחביהא ונקאיץ̇ באגצ̇יהא. וכאן אלסבב פי את̇באת ד̇לך אן אולאיך אלאנאס עאנדוני לשנאתהם ללחכמה̈ וקצדהם אלא יכון פימא בין אלאמה̈ עלם ולא עדל:

[ו]אלבאב אלב' תאריך̇ אלסנין כם אקאמת אלנבוה̈ [פימא בי]ן אמתנא פבינת אנהא אלף סנה̈ ואלי כם סנה̈ אסתתם ג̇מיע אלמשנה פערפת אנהא אלי ת̇ק בעד ד̇לך. ואלי כם אסתכמל אלתלמוד ואן אלג̇מיע לם יזלא מנקולין אלי וקת את̇באתהא ואלסבב אלד̇י דעא אלי ד̇לך אני וג̇דת אלמתסמיין באסמא אלרבונין אלאן לא יקפון עלי ד̇לך ולא יסירון בסירה̈ אלאואיל אלד̇ין יעישון פי פיהם ומן מעאישהם ירתזקון:

ואלבאב אלג' תעריף מא יחדת̇ פי אלבלאד אד̇א טלב אלאנסאן אלגאיר אלתרום עליה. ואלסבב

---

[1]) בכ"י נמצא רק חלק מקו התחתון של אות ב' השניה. ובהעתקת פירקאוויץ כתוב: באלאעיאר.

[2]) ואלגהד. המלה הזאת כתובה בכתיבה דקה על השורה.

[3]) מסמנא. גם המלה הזאת כתובה על השורה.

[4]) פה כתוב על הגליון: ואקול אן אלאול [ישתמל צ]פה אל...

ח) ראה למטה בסימן ו המקום מס' הגלוי המדבר מענין זה. ושם כתוב תק"י שנה. וכפי הנראה גם כאן גם שם צ"ל תק"ל שנה. ראה הערתנו שם.

ט) זה מוסב על המשנה והתלמוד. והבאים אחרי רס"ג כמו הר"ש בן חפני הראב"ד הרמב"ם ואחרים דברו כמו כן בזה כפי סגנון הגאון.

י) המקום הזה משך עליו קו חשד (ראה יידישע צייטשריפט שם עמוד 264). וזהו אסנם מפני שלא היה נודע המשך המאמר וסופו. ועתה נראה ברור שכוונת הגאון פה היא ע"ד ההתול (איראניש). כי האנשים המכונים בשם רבנים לא ידעו עד מה מקורות הרבנים מחברי המשנה והתלמוד. ובודאי נמצאו דברים מוטעים בענין הזה בכתבי מתנגדי הגאון.

יא) אשר יחיו בפיהם. ר"ל אשר יזכירו אותם תמיד בפיהם.

(עמוד ב) [ס פ ר ה] מ ו ע ד י ם א). מקוטע לפסוקים ומוטעם בטעמים. כמו כן חברתי ספר במה שראיתי [איזה] מן האנשים שתחסרנה להם הבחינה וההשתדלות ב). בעברית. מופסק לפסוקים מסומן ומוטעם למען יהי יותר קל לקריאה ויותר מסוגל לשמרו [בזכרון]. ומטרות ג) [ושערי] הספר הזה עשרה הם. כל אחד מהם תועיל לאומתנו תועלת ברורה. ומהם שבעה המיוחדים למקומות פרטיים. ושלשה האחרונים דורשים טובת הכלל ד). וצריך אני לזכור את עקריהם ואת הסבה שהניעה [אותי] לחבר את כל אחד מהם. [ואומַר כי ה ש ע ר ה ר א ש ו ן יכיל את] תאר ה) החכמה. ואיך מצאנו אותה. ומעלות אוהביה. וחסרונות מנדיה. והיתה הסבה לכתוב זה מפני שאלה ההמוניים ו) התנגדו אלי משנאתם להחכמה ומחפצם שלא יהי בין אומתנו לא דעת ולא משפט צדק ז). והשער ה ש נ י [יכיל] חשבון השנים. כמה ארכה הנבואה [אצל] אומתנו. ובארתי שהיתה אלף שנים. ולכמה שנים נגמר קבוץ ה מ ש נ ה. והודעתי שזה היה ת"ק [שנה] אחרי כן ח). ולכמה [שנים] נגמר ה ת ל מ ו ד. וכי כל אלה לא פסקו מלהיות נמסר בקבלה עד העת שנכתבו ט). והסבה שהניעה [אותי] לזה היא מפני שמצאתי כי [האנשים] הנקראים בשם ה ר ב נ י ם עתה לא יעמדו על זה י) ולא ילכו בדרך הקדמונים אשר יחיו בפיהם יא) ואשר ממזונותיהם יתפרנסו. והשער ה ש ל י ש י יודיע מה שיקרה במדינה כאשר ישתדל איש עריץ להיות עליה לראש. והסבה

א) ספר המועדים. אודות הספר הזה שקצתו כפי השערתי נשאר לנו לפליטה בכ"י באוקספורד ראה גם כן למטה בהוספה שניה.

ב) כפי הנראה יחסרו פה איזה מלות. ואולי כוונתו לס' האגרון שהקדמתו היתה בנקודות וטעמים.

ג) ומטרות. אולי צ"ל בגוף הערבי ו א ב ו א ב תחת ו א ג ר א ץ. ועל כל פנים כוונתו לשערים או פרקים. ובעבור זה כתבתי הכל בלשון זכר.

ד) אולי צריך לתרגם את המאמר כזה: בשבעה [שערים] מהם נמצאים מקומות [מועילים] מיוחדים. ושלשת האחרונים באו אחריהם בכללם.

ה) הנוסף בחצאי רבוע הוא על פי הכתוב בגליון הכ"י אשר אמנם קצתו נמחק.

ו) ההמוניים. בערבית א ל א נ א ס = המון עם. דרך בזיון.

ז) ולא משפט צדק. כידוע התגלע הריב בין הגאון והנשיא בן זכאי מפני שמיאן הגאון לקיים פסק הנשיא שהטה בו את הדין לטובת צד אחד מבעלי הדין.

(דף א)... ואלחסאב וסאיר מא לאאם דׄלך פתסב[הא] *) ואהב אלמערפהׄ ללאנסאן ועלי מא קאל המלמד אדם דעת: אמא בעד פאן אלחואדתׄ אלדׄי חדתׄת [פי] אלזמאן אלדׄי אוגׄבת חכמהׄ אלבארי בעתׄה אלאנב[יא] פיה כאן אלאנביא יתולון כתבהׄ מא יומרון בה מנהא מא יעלם אלחכים גׄל גׄלאלה אן פיה לאמתה צלאחא ודׄלך מא פי אלכדׄ ספר אלמקדסהׄ גׄמלה ומנדׄ ארתפעת אלנבוהׄ צאר תדוין מא יחדתׄ פי אלזמאן ומא יכׄטר עלי אלבאל אלי אלעלמא אן יתׄבתון דׄלך תאריבא ותעלימא למן בעדהם כמא וגׄדנא שמעון בן ישוע [1]) בן אלעזר בן סירא אלף כתאב אדאב שבה ספר משלי פי פצולה ופואסיקה וגׄעלה מסמנא מטעמא. וכמא אלף אלעזר בן עיראי כתאב חכמהׄ ישבה ספר קהלת פי [2]) אנתטׄאמה ופואסיקה מטעמא מסמנא. [וכמא] אתׄבתו בני חשמנאי יהודה ושמעון ויוחנן ויונתׄן ואלעזר בני מתתיה כתאבא פי מא מר בהם ישבה כתאב דניאל בלגהׄ אלכסדאניין. ופי עצרנא הדׄא אלפי [3]) אהל אלקירואן כתאבא עבראניא פימא להם מן שעדי אלנצראני [4]) מפסק פואסיקא מטעם בטעמין. וכמא אלפת ואנא באלעראק כתאבא עבראניא ען ראי מן כאן באלחצרהׄ [ריסא] [5]) פימא ורד עלי אלאמהׄ מן כׄטא בן מאיר [והו אלממסי]

*) כל הנוסף בחצאי רבוע הוא נוסף ממני עפ״י ההשערה או עפ״י העתקת פירקאוויץ וליתר באור.

[1]) שמעון בן ישוע. צ״ל ישוע בן שמעון.

[2]) פה נמצא קרע בכ״י ואולי החסר מלה.

[3]) אלפי. צ״ל אלפו.

[4]) שעדי אלנצראני. אולי צ״ל שערי אלנצארי. והבארון ראזען במאמרי הרוסי הגיה: פימא מר בהם מן ש׳ אלג׳.

[5]) בכ״י פה מחק כשעור מלה. ובהעתק פירק׳ כתוב פה: ריסא.

י) בכ״י נמחקה מלה. והשלמתי על פי העתקת פירקאוויץ. והגאון יכנה פה את בן זכאי: מי שהיה ראש. על כי העבירו מנשיאות ובחר באחיו יאשיה.

יא) במבוא הבאתי מדברי אבן רשף בהמליץ: בן מאיר כן. ובכרמל: בן מאיר בן. אבל בכ״י ובהעתקת פירק׳ לא תמצא המלה האחרונה. ואודות בן מאיר ראה למטה בהוספה שניה.

(דף א)... והחשבון וכל מה ששייך לוזה א) והעביר[ם] נוהן הדעת אל האדם ועל דרך שאמר המלמד אדם ב) דעת. ואחרי [השבח לה' נאמר] כי החרשות שנתחדשו בעת שמצאה חכמת הבורא להכרח לשלוח את הנבי[אים] בה. היו הנביאים מופקדים לכתוב מה שצוו בו. מהן מה שידע החכם יתעלה ג) שבו [נמצא] לאומתו אושר. וזהו מה שנמצא בכל העשרים וארבעה הספרים הקרושים. ומעת שפסקה הנבואה היתה מלאכת החבור ממה שיתחדש בזמן ומה שיעלה על הדעת אל החכמים ד) שיעשו אותו מוסר ולקח לבאים אחריהם. כמו שמצינו ששמעון בן ישוע ה) בן אלעזר בן סירא חבר ספר מוסר הדומה לספר משלי [שלמה] בפרשיותיו ופסוקיו ועשהו מסומן ומוטעם ו). וכמו שחבר אלעזר בן עיראי ז) ספר חכמה הדומה לספר קהלת בסדרו ופסוקיו מוטעם ומסומן. [וכמו] שכתבו בני חשמנאי יהודה ושמעון ויוחנן ויונתן ואלעזר בני מתתיה ספר במה שעבר עליהם ח) הדומה לספר דניאל בלשון הכשדים. ובזמננו זה חברו אנשי קירואן ספר בעברית ממה שנמצא אצלם מן שעדי הנוצרי ט) מופסק לפסוקים מוטעם בטעמים. וכמו שחברתי בהיותי בעראק [בבל] ספר בעברית לפי דעת מי שהיה אז [ראש] י) במה שקרה להאומה מחטא בן מאיר יא). [והוא הנקרא]

א) כפי הנראה השב רס"ג בדף הקודם את החכמות והידיעות הנמצאות בין האנשים.

ב) המלמד. תהלים צ"ד י'.

ג) החכם יתעלה. כן יכנה פה רס"ג את ה'.

ד) אל החכמים. מזה ידבר גם כן למטה בהקדמה (דף ג' עמוד א'). וראה הערתנו שם.

ה) שמעון בן ישוע. אין ספק שזה טעות הסופר המעתיק במקום ישוע בן שמעון. ולמטה יביא הגאון איזה פסוקים מספר בן סירא. ואודות הספרים והסופרים שנזכרו פה ראה למטה בהוספה ראשונה.

ו) מסומן ומוטעם. ר"ל מסומן בסימני הנקודות ומוטעם בטעמים. וכן למטה.

ז) אלעזר בן עיראי. אודותו ראה למטה בהוספה ראשונה.

ח) שעבר עליהם. שקרה להם.

ט) שעדי הנוצרי. לפי הגהתי בגוף הערבי אולי ההוראה היא: משירי הנוצרים. ותהיה הכוונה לאחד מספרי האפוקריפא בשפת סורית. ולפי הגהת ראָזען צריך לתרגם המאמר: במה שעבר עליהם על ידי שעדי הנוצרי.

ג. הקדמת ספר הגלוי בערבית (עם תרגום עברי) וראשית הספר בעברית וערבית הנמצאות בכ"י בפטרסבורג.

בכ"י דפה נמצא קונטרס בעל שמנה דפים (ט"ז עמודים) נייר מחוברים יחד שנפסדו ובלו כה וכה מרוב יושנם. ועל כי לפי הנראה יחסר אך מעט מראש ההקדמה א) לכן נראה כי בעצם וראשונה היה הקונטרס בעל עשרה דפים. ועתה יחסרו ממנו הדף הראשון והאחרון. ומי יורע כמה וכמה קונטריסים באו אחרי הקונטרס הראשון. בכל עמוד ממנו כ"ב או כ"ג שורות בכתיבה קדומה מזרחית. וכמו בס' האגרון כן גם פה הוספתי נקודות ההבדל בגוף הערבי הנמצאות בכ"י רק כה וכה. ובראשונה חפשתי את הכ"י (אשר דברו ממנו אבן רשף פין וגייגער) ולא מצאתיו. ורק מצאתי הצעת מכתב (ענטוואורף) מפירקאויץ אל המנוח רח"י גורלאנד ז"ל מן ר"ח תמוז תרל"ג. ושם כתוב ששלח להאחרון את הקדמת ס' הגלוי בהעתקת אפרים דיינארד ב). ופניתי אל גירלאנד נ"ע והוא נהג עמדי בטובת עין ושלח לי את ההעתקה הזאת ג). ובעוד אני עמל ויגע בהעתקה זאת שאינה נקיה משבושים (אף כי אבן רשף תקן בה בכתיבת ידו כמה וכמה משבושי המעתיק דיינארד) והנה גוף הכ"י הישן היפיע לנגד עיני בתכריך אחד עם גוף הכ"י מהקדמת ס' האגרון. ובעליצות נפשי קראתי: ברוך ה' ואעשיר! כי אשמח וארנן את לב הקוראים המוקירים את דברי רס"ג וזכרונית ימי תילרותיו לחג האלף משנת הולדו. וכמעשי בס' האגרון כן מעשי בס' הגלוי. כי גם פה ערכתי את הגוף הערבי (ותרגומי העברי) עמיד בעמוד ושורה בשורה. ועל כי מיושן העלים יוכל להיות כי איזה מלות ואותיות שהיו נכרות בשנת תרל"ג נשחתו עתה. לכן אציין בהערות המלות והאותיות הנמצאות בהעתקת אבן רשף לבד ואינן נראות עתה בגוף הכ"י.

א) כנראה מזה שנמצאו בה המלות א מ א ב ע ד (אחרי השבח לה') שמדרך מחברי הספרים בערבית להציגן בראש ההקדמה אחרי התהלה לה', וכן עשה רס"ג בראש פירושו לס' משלי (כתאב טלב אלחכמה) הנמצא בכ"י בפה. וכזה נמצא גם בראש פירושו לס' יצירה. ובראש הקדמתו לס' האמונות והדעות במקום א מ א ב ע ד כתוב: אמא עלי אתר מא אפתחנא בה (ובהעתקת ן' תבון: ואחרי מה שפתחנו בו). וראה צייטשריפט דער דייטש. מארגענל. געזעללש. לשנת 1881 עמוד 778.

ב) ואלה דברי הצעת המכתב (אשר אמנם אולי שנה אח"כ איזה מלות בגוף הכתב): „הקדמת ספר הגלוי עם העתקתו לעברית אשר העתיק אהובי ניני רש"ף [ר' שמואל פירקאוויץ] הבלשן המנוח, שכרתי את הרבני כמהר' אפרים [דיינארד] והעתיק את ההקדמה במרובעות ואת ההעתק באותיות רש"י הנהוג באחינו האשכנזים, ואתה ידידי חשבת שהוא העתיק בעבורך וכתבת לו שבח תודה כי לא ידעת שהוא עמל בעבורי בביתי ועל שלחתי במחיר ידוע, ואני הגהתי אותם בדיוק כפי האפשר כראוי להוצאה לאורה, ובעת הדפוס ראוי להשמיט דברי תתימותיו [של דיינארד] לבל יתפאר עלי". ובאמת נמצאו בהעתקה כמה תקונים ישרים מכ"י פירקאוויץ לפי גוף הכ"י. ואת ההעתקה לעברית מנכדו שזכר לא ראיתי עד היום.

ג) חבל על דאבדין! כי בעוד אני עסוק להעריך לדפוס את המחברת הזאת הגיעה הנה הבשורה הרעה מפטירתו פתאום ביום כ"ב לחדש אדר התר"ן (?/14 März) בשנת הארבעים ושבע לימי חייו. וכל יודעי המנוח ומכיריו יעידו כי היה אוהב נאמן לחכמת ישראל ותמיד עבד את עבודתה בכל מאמצי כחו. יהי זכרו ברוך ותנצב"ה. [סוף אדר התר"ן].

הגאון פסוקים מגוף ספר בן סירא בעברית שלא נמצאו במקום אחר. וכפי הנראה מצא אותו בין ספרי הישיבה בסורא (כאשר השתדלתי להוכיח למטה בהוספה ראשונה). ורב נסים בר יעקב מקירואן בספר המעשיות שלו הביא פסוק אחד מבן סירא אשר עד עתה הוא נודע לנו רק מס׳ הגלוי א). וכפי הנראה לקחו משם. גם נודע לנו מהקדמת ס׳ הגלוי זמן חיוי הבלכי שלא היה נודע עד כה ושם הספר שחבר הגאון נגד בן מאיר בעברית ומהותו ואיכותו (ואולי הגיע לידינו יתר הפליטה גם ממנו בכ״י אוקספורד. ראה למטה בהוספה שניה). וכמו כן יודעו לנו שמות כמה ממתנגדי הגאון בעת המחלוקת שלו עם הנשיא. גם כמה וכמה פרטים מחיי רב סעדיה וממצב ישראל בעת ההיא נלמד לדעת משארית הפליטה הזאת. כאשר נדבר מזה ביחוד בזכרון רס״ג.

ומן האמור למעלה נדע כי המחברים האלה הביאו את ספר הגלוי או השתמשו בו:

רב אהרן (כלף) בן סרגאדו מתנגד הגאון.
רב מבשר בתשובותיו על רס״ג.
דונש בן לברט בתשובותיו על רב סעדיה (בספק).
רב נסים בר יעקב מקירואן בס׳ המעשיות שלו (בספק).
ר׳ אברהם בר חייא בספרו מגלת המגלה.
ר׳ אברהם בן דאוד בס׳ הקבלה והמביאים דבריו.
ר׳ משה בן עזרא בכתאב אלמחאצׂרה (בספק).
ר׳ אברהם אבן עזרא בס׳ יסוד מספר (בספק).
מחבר קראי ששמו פלאי בס׳ ויכוח נגד הרבנים.
ר׳ יעקב בר נתנאל בשאלתו להרמב״ם (בספק).

א) ראה למטה בהערה׳ לפסוקי בן סירא.

זבן זיטא) השיב את אמונת ישראל האמתית על תלה יחזק את הדת היהודית על בסים נאמן וקיים. כאשר ידובר מזה בפרטות בתולדותיו בזכרון רס"ג וזכרון ספריו. וגם בהקדמה זו הביא איזה הערות נגד מכחישי תורת משה אשר גבבו עליה שאלות וקושיות והשתדלו להראות כי נמצאו בה חלילה דברים של מה בכך נעדרי התועלת. גם הביא בשמו את חיוי הבלכי. והעיד כי ספר טענותיו של חיוי נכתב לפני ששים שנה א). ואם נאמר כי המהדורא השניה מס' הגלוי נכתבה בערך שנת אלף רמ"ז לשטרות (6—935 למה"נ) יצא לנו לזמן חבור ספרו של חיוי בערך שנת אלף קפ"ז לשטרות (875 למה"נ). ועל הזמן הזה של חיוי תורה גם עדות הקראי אבו יוסף יעקב אלקרקסאני באמרו כי מוסי אלזעפראני הנקרא גם כן אבו עמראן אלתפליסי השיב על שאלות חיוי ב). ואלתפליסי זה היה בנערותו בסוף ימי בנימין נהונדי וישמעאל עכברי שחיו בראש המאה התשיעית למה"נ. ועוד נדבר מזה בתולדות רס"ג.

ונעיר פה על איזה דברים שניכל ללמיד מן השארית אשר נשארה לנו לפליטה מספר הגלוי. והנה מה שניגע אל מהות הספר הזה עצמו בשתי המהדורות לעת כזאת כמעט כל ידיעותינו אידותו לקוחות מן ההקדמה. וזולת זה נלמד לדעת שמות איזה מחברי ספרים שהיו בלתי נודעים עד עתה: אלעזר בן עיראי שחבר בעברית ספר חכמה הדומה בתכינתו לס' קהלת ג). אנשי קירואן שהעתיקו לעברית חבור שעדי הנוצרי (אי: משירים בשפת סורית ?) ד). בן מאיר שיצא לחלוק נגד הכמי בבל בענין קביעת המועדים ה). גם הביא

א) לבד מהנזכר בהקדמה דבר רס"ג אודות חיוי גם בשער הרביעי מגוף ס' הגלוי כאשר זכרתי. ומשם כפי ההשערה שאב הראב"ד את הספור שרב סעדיה ראה מלמדי תינוקות מלמדים את ספרו של חיוי בספרים ובלוחות. והנה אצל הראב"ד בס' הקבלה נאמר: „ואחד מהם [מן המינים והכופרים] חוי אלבלכי אשר בדה מלבו תורה. והעיד רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותה בספרים ובלוחות עד שבא רב סעדיה ונצחם". ור' סעדיה אבן דנאן ששאב דבריו אודות רס"ג מס' הקבלה שינה והוסיף בדבריו לגריעותא וכתב (חמדה גנוזה עמוד 28): „והשיב [רס"ג] על המינים ועל הקראים [אולם אצל הראב"ד נאמר והכופרים כי במלת מינים יכנה תמיד את הקראים] תשובות נצחות. ובימיו [הוסיף מלה לגריעותא וללא אמת] היה חיוי הבלכי יש"ע שבש"ע [צ"ל: הבלכי ישי"ו (ימח שמו וזכרו) שבשף] והסית והדיח הרבה מישראל וכחש בתורת ה' ובדה מלבו תורה חדשה אשר הורהו השטן. הוא חיוי פלוסוף ומכשף גדול היה [כשוף ומכשף מאן דכר שמיה ?]. והעיד רבינו סעדיה ז"ל שראה מלמדי תינוקות בערי אלבלך בבבל [גם זאת הוספה לגריעותא היא. כי העיר בלך אינה בבבל. ומעולם לא היה שם רס"ג] מלמדים תורת חיוי" וכו'. -- והנה זה יוכל להיות למשל איך לא נזהרו לפעמים האחרונים בהעתיקם את דברי הקדמונים והוסיפו וגרעו ככל העולה על רוחם.

ב) בבאב ט"ז ממקאלה א' מספרו כתאב אלאנואר יאמר אלקרקסאני ע"ד אלתפליסי: ולה גואבאת מסאיל ינסבהא אלי חיויה. ובעברית: ולו תשובות על השאלות שהוא מיחסן לחיויה.

ג) וזה לא כביר נתפרסם כי גם בהקדמת רס"ג לפירוש ס' יצירה הביא פסוק אחד (אחוז מן שלשת הפסוקים המובאים בהקדמת ס' הגלוי) על שם אלעזר בן עיראי. ראה למטה.

ד) המקום המדבר מאנשי קירואן נשתבש כפי הנראה מסופרי הכ"י וקשה עתה להוציא ממנו דבר ברור.

ה) מכתב בן מאיר זה הבאתי למטה בהוספה שניה מכ"י באוקספורד עפ"י העתקה ששלח לי בטובו הר"א נייבויער מראש המכתב ועפ"י כ"י הנמצא בפה מסוף המכתב.

דעתו בזה הראה רב סעדיה כי יהשיב את עצמו כאחד מנביאי ישראל. ר"ל כי כתב את ספרו מחולק לפסוקים עם נקודות וטעמים כמו כתבי הקדש.

3. גם בדבר התענית שצוה הגאון להתענות בצבור לעצירת המגפה טען כלף כי לא נעצרה המגפה ע"י התענית וכי עוד מתו ביום ההוא איזה אנשים א).

על הטענות האלה ועוד אחרות השיב הגאון בהקדמתו למהדורא השניה ובבאורו הרחב שהוסיף במהדורא זאת לספר הגלוי ביחד עם תרגום. ושניהם בשפת ערבית ב). ולבד מהתרגום והבאור יוכל להיות כי גם בגוף הספר הוסיף במהדורא זאת את שלשת השערים האחרונים המדברים בחכמת הדקדוק והמליצה העברית. והם אולי היו המהדורא השלישית מספר האגרון. — וכאשר נראה למטה הביא רב מבשר מבאורו של הגאון על ספר הגלוי וקרא לו בשם כתאב אלאעתבאר (ספר ההסתכלות או ס' ההתבוננות). ואשער כי בשלמותו נקרא הספר: אז כתאב אלאמתאל ואלאעתבאר (ספר המשלים וההתבוננות) מפני שרס"ג יחוה דעתו כי ספור קורותיו ותלאותיו בחבור זה יהי למשל ולמופת להקוראים וביחוד למתנגדיו. למען יתבוננו וישימו אל לבם לשוב מדרכם הרעה ולקחת מוסר. ובעבור זה מצאנו כי הסופר הערבי אבן אלנדים יאמר כי חבר רב סעדיה את כתאב אלאמתאל בעשרה מאמרים ג). ובאמת ידענו עתה שבספר הגלוי היו עשרה שערים.

ועל פי מה שנדע כעת ממהות ס' הגלוי ואיכותו אשער כי גם שני מאמרי המליצה מרס"ג שהביא דונש בן לברט בתשובותיו עליו (№ 110) לקוחים מן הספר הזה, ואלה הם: „וכל חכם אהוכיח במלי. ולא לצים משנאי האלהים" [למטה בהוספה שלישית נראה כי הגאון קרא את מתנגדו כלף בשם לץ]. „ההחכם אשר ישתה דבריו. ולא ישתה במזרק דם גפנים" [כפי הנראה היו בין שונאי הגאון אנשים שאהבו לשתות יין. ואודות המלה דבריו שרצה הרשד"ל להגיה דברי ראה למטה סימן ז שאין צורך להגהה כלל. ולמעלה (עמוד כ"ז שורה א') נשמטו בטעות הדפוס המלות: דבריו ולא ישתה].

והנה אם יש לנו להתאונן על אבדן כל שערי ס' הגלוי ביחוד יכאב לבבנו על אבוד השער הרביעי שבו דבר רב סעדיה אודות חבוריו הרבים בפרטות והטובות אשר צמחו על ידיהם לישראל. ובאמת לא התהלל הגאון במתת שקר. כי על ידי מלחמת התנופה אשר נלחם עם ראשי הכופרים בדת ישראל לגמרי (כחיוי הבלכי וחבריו) ועם הכופרים בתורה שבע"פ (כענן. בנימין. בן סאקויה.

א) ראה בטול הטענה הזאת למטה בהוספה שלישית. ותשובת הגאון עליה לא הגיעה אלינו.

ב) וכן גם הקראי בספרו (למטה סימן ו') הביא מן התפסיר שהוא הפירוש לס' הגלוי (לפי כ"י ב').

ג) ראה ספרו הנקרא פהרסת אלעלום (רשימת המדעים. נדפס בלייפציג 1871) עמוד 23. והשערתי זאת הגדתי כבר בשנת 1883 בהערותי לספרו של גרעֶץ (בהעתקה רוסית עמוד 533 הערה ק"ס). ועתה נתחזקה השערה זאת ע"י ספרו של רב מבשר.

היה ראש כלה או אלוף בישיבת פומבדיתא. והסב את שמו יַשִׁימָוֶת א). וכמו כן יוכל להיות ששלשת האנשים האחרונים היו מראשי המשפחות העוזרות לדוד בן זכאי וסיעתו ובעת שנרדף רב סעדיה על צוארו נכנסו האנשים האלה בעובי הקורה. ובשלשת השערים האחרונים (אשר אמנם לא נדע אם היו נמצאים כבר במהדורא ראשונה או נתוספו בשניה) למד רב סעדיה את דרכי לשון עברית ואופני חבור המאמרים והמליצות בעברית. ואף כי בענינים אלה כבר חבר הגאון את ס' האגרון בשתי מהדורות. אולם כבר עברו כמה שנים מיום שהוציא את החבור הזה לאור. ואולי היה בחפצו לתת מטנו מהדורא שלישית עם תקונים והוספות כפי החדשות שנתחדשו אצלו בחכמת ידיעת שפת עבר ומליצותיה.

ואחרי צאת המהדורא הראשונה מספר הגלוי לאור כמובן מאליו לא החרישו מתנגדי הגאון. וביחוד התעורר הגדול שבהם הוא רב אהרן (כַלַף) בן סרגַאדו אשר כפי עדות ר' נתן הבבלי לא חס על כסף רב לשחד את ממשלת הכַליף בבגדאד ולהוריד את רב סעדיה מכסא הגאונות. ולבד מן המלחמה אשר ערך נגד הגאון בהונו הרב עוד יצא נגדו בחרב עטו. ובחלק ממחברתו הנשאר לפליטה (ראה הוספה שלישית) לבד מדברי חרוף וגדוף מרבה להכיל נמצאו גם איזה טענות נגד ס' הגלוי. ואלה הן הטענות:

1. נגד מה שאמר הגאון שהוא משלשלת היחוס מבני שלה בן יהודה טען כַלף כי נמצאו בידו מכתבים שרב סעדיה הוא בן גרים. ובמקום אחר אמר על הגאון שהוא מבני הנכר ה ד י ל צ י י ם. ר"ל מהנכרים שבעיר ד ל א ץ ב). גם שאל מדוע לא התייחס הגאון לשבט יהודה לפני שלש עשר שנה? וכפי הנראה כוונתו בעת היה רב סעדיה בבבל וכתב את מחברתו בענין המועדים ומחלוקת בן מאיר ג).

2. עוד טען כַלף על הגאון על אשר כתב את ספרו בתאר מְגִלָּה ולפי

ואח"ז בפקודת אב בית דין (דיינא דבבא). ולבסוף אחרי מות רכ"ץ (משנת 943—938 למה"נ) בתור גאון.

א) לפי הקרי (בתהלים נ"ה ט"ז). וכבר הביא עוואלד (בייטרֶאגע חלק א' עמוד XI בהערה ועמוד 43) את תרגום רס"ג: פלינסא אלמות אלטביעי ענהם (ישכח אותם המות הטבעי) ר"ל יומתו שלא בדרך הטבע. והערתו לזה: מעני ישימות הו תרגום ישכח מות (הוראת המלה ישימות היא בלשון התרגום ישכח מות. וכוונת המשורר כי תהי אהריתם כאחרית עדת קרח). ואמנם השרש נ ש ה נ ש א בהוראת שכח נמצא גם בעברית גם בארמית.

ב) ראה בהוספה שלישית. ואחרי אשר הודעתי בדפוס הבאור למלת ה ד י ל צ י י ם (במה"ע הרוסי ז א פ י ס ק י חלק חמישי עמוד 184 ובמה"ע האשכנזי איזראעליטישע מאנאטסשריפט לשנת 1890 עמוד 46) הודיעני הר"א נייבויער כי בכ"י שקנו מחדש באקספורד נקרא רב סעדיה א ל ד ל א צ י. ראה למטה אצלנו בהוספה שניה במכתב בן מאיר. — וראה למטה בהוספה שלישית כי כל הטענה הזאת של שונאי הגאון אך מאפס ותהו היא.

ג) מכתב רס"ג בענין המועדים (או מכתב אחר ממנו?) הערוך נגד בן מאיר נכתב בטבת שנת ארל"ג לשטרות (922 למה"נ). ואחרי אשר בן מאיר זה התפאר ביחוסו קרוב הדבר שרב סעדיה השיבו כי גם הוא מבני משפחה מיוחסת. ואם תכון השערתי זאת אזי נוכל להגביל זמן חבור ס' הגלוי לשנת ארמ"ו לשטרות (5—934 למה"נ).

בשער הששי ספר הגאון את כל הצרות אשר עברו עליו והמכאובים אשר סבל משונאיו אשר בקשו את נפשו ואיך התפלל לה' וחלץ את נפשו ממות. ובשער הזה היה כפי הנראה מקום המלות: וַיָּחַל סַעֲדְיָהוּ · הֶעָנוּתוֹ מִמָּרוֹם א). המובאות בהקדמה.

בשער השביעי היה נמצא עצם הוכוח עם שונאיו ורודפיו אשר כִּנָּה אותם בשמות של גנאי הקרובים בכתב או במבטא לשמותיהם האמתים. גם המשיל עליהם משלים בדרך מליצה. ועל כי אחז הגאון בספרו זה סגנון מליצות כתבי הקדש הלך גם בזה בדרכי ספרי התורה והנביאים לשנות את שמות בני האדם לכוונה מיוחדת. כאשר העיר על זה בעצמו בהקדמתו למהדורא שניה. וגם בתלמוד נמצא כמו אלה ב). ואצל הערבים היה למליצות כאלה שם מיוחד הג׳א וחברו בו ספרים ומאמרים ג). ובהקדמתו זכר חמשה שמות ראשי מתנגדיו והם: הראשון דויד הנשיא (ריש גלותא) שהסב את שמו יָדוֹד. ר"ל ינוס ויסוג אחור ד). השני כלף (Chalaf וגם Chelef) הוא שמו הערבי של ר' אהרן בן סרגאדו שֶׁכִּנָּהוּ כלב מת ה). השלישי מוסי (Musa) שאולי הוא שמו העצמי של רב כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא. והסב את שמו דרך בזיון וגנאי מאוסה אמו ו). הרביעי חנניה שכפי הנראה הוא רב חנניה בן רב יהודה גאון ואבי רב שרירא גאון ז). וכִנָּה את שמו אנניה (מלשון אנינות ואבל). והחמישי הוא ישי שאולי

א) שם בהקדמה דף ד' ע"א שורה 22 ודף ה' ע"א שורה 12. ואמנם יוכל להיות ג"כ שהמלות האלה לקוחות משער הרביעי בספור רס"ג אודות התענית שגזר.

ב) כן למשל ע"ד האמורא קרנא (שבת ק"ח ע"א. בתרא פ"ט ע"א): מה שמך קרנא תיפוק ליה קרנא בעיניה. את האמורא רב המנונא קראו סבי דנזוניא (קידושין כ"ה ע"א): קרנונא. את האמורא רב יהודה בר יחזקאל כנה איש אחד (שם ע' ע"א): בר שויסקאל. והכנויים בית כריא ועין קוץ לבתי תפלות האלילים (עבודה זרה מ"ו ע"א). גם כנויי נדרים ושבועות שייכים לזה.

ג) ראה נידון זה מאמר René Basset במה"ע הצרפתי .Journ. Asiat לשנת 1890 חלק ב' עמוד 203 והלאה. ור' משה בן עזרא שלא היתה דעתו נוחה מדרך ההתול הזה (ראה במה"ע הצרפתי רעווי ד' עט' ושוויוו XXI, 116) אולי כוון גם לרב סעדיה בס' הגלוי.

ד) את המלה ידוד יתרגם רס"ג למטה בהקדמה יהרב. וכן בתהלים (ס"ח י"ג) מלכי צבאות ידדון ידדון תרגם הגאון: פאן אלמלוך דוי אלגיוש סינפרון ענהם ויהרבון (כי המלכים בעלי הצבאות יברחו וינוסו מהם). וכפי הנראה כוונת הגאון היתה כי אף כי לעת כזאת גברה יד דוד בן זכאי והגלה אותו עוד יבוא יום שהוא בעצמו יהי מוכרח לברות.

ה) את השם הערבי של ר' אהרן יקרא ר' נתן הבבלי (ביוחסין ד"א דף צ"א וצ"ב) כלב תחת כלף שאולי לא היתה כונתו לגנאי. כי יכנהו שם אדם חשוב ואדם גדול בחכמה. אולם גם את השם כָּלֵב בן יפונה בארו הקדמונים כמו כֶּלֶב. כאשר כן קראו הערבים לאדם בשם זה. כמו שהעיר אבן ברון בכתאב אלמואזנה (שרש כלב).

ו) כאשר נראה למטה היה הגאון כהן צדק ממתנגדי הגאון רב סעדיה. ובכל ספרות ישראל נמצא רק שני אנשים ששמם היה כהן צדק ושניהם גאונים. הראשון רב כהן צדק בר אבימאי גאון סורא. והשני רב כהן צדק בר יוסף. ונמצא בהלכות רי"ץ בן גיאת (שערי שמחה חלק ב' עמוד ק'): וכך סדר רב כהן צדק וכן אמר מר רב משה אי ניחא ליה למישתי וכו'. ואולי רכ"ץ ור"מ איש אחד הוא ובמאמר השני יפרש ן' גיאת את מאמרו הראשון. אף כי בטור או"ח (סימן תפ"א) חשבום לשני אנשים כנראה לפום רהיטא. ורב משה הכהן בר יעקב (שישב על כסא הגאונות בסורא קודם רכ"ץ) היה לו ג"כ שם אחר רב משרשיא.

ז) בעת גאונות רב כהן צדק בפומבדיתא שמש רב חנניה שם בפקודת ראש כלה (אלוף)

לו א פ י ק ו ר ו ס א). אשר אמנם אין להתפלא על זה שמרשיעי הגאון השתמשו בתחבולה זאת. כי כפי הנודע עד עתה היה רב סעדיה הראשון מגאוני בבל אשר לבד חכמת התורה התעסק גם בחכמות חצוניות בדקדוק לשון עברית ובמליצות לה"ק ולשון ערבית.

בשער השני ערך רב סעדיה את חשבון השנים לזמן שהיתה הנבואה בישראל ולזמן חבור המשנה והתלמוד. וכפי הנראה מדבריו בהקדמה הראה שם איזה טעיות שטעו מתנגדיו בכתבי ווכוחיהם נגד הגאון. מן השער הזה מובא מקום אחד בספר ממחבר קראי (ראה סימן ו). וכפי הנראה מן השער הזה הובאו בהקדמה הערבית שני המאמרים לְהֹם יָתֶר הַנְּבִיאִים׃ וְנַחְתּוֹם חָזוֹן וְנָבִיא ב).

ובשער השלישי תאר הגאון את ההפסד הגדול לכל האומה היוצא מהתמנות נשיא שהוא עריץ ופריץ כדוד בן זכאי.

בשער הרביעי באר רב סעדיה כי ה׳ ישלח לבני ישראל בכל דור ודור חכם מובהק ומורה דרך לכל בני אומתנו. ובשער הזה דבר הגאון בפרטות מכל חבוריו וכל הטובות אשר צמחו מהם. ואל השער הזה כוון הראב"ד בספר קבלתו באמרו: „ויתר דברי רב סעדיה ו ה ט ו ב ו ת ש ע ש ה ל י ש ר א ל הנם כתובים ע ל ס פ ר ה ג ל ו י". ועל דברי הגאון בזה השער צעקו מתנגדיו: „ראו איך יתהלל באמרו כי ה׳ האציל לו מחכמת ידיעת החיות הצמחים המתכיות והכוכבים ושארי הנבראים!" ועל טענתם זאת השיב רב סעדיה בהקדמתו למהדורא שניה. ומכלל תשובתו שם הביא את המלה „וּמֵחָכְמַת" ג) שהשתמש בה. לומר כי ה׳ חננו לדעת חלק מן החכמה ולא כלה. ועוד שני מאמרים אחרים המובאים בהקדמה מקומם לפי השערתי בשער זה. והם: וַיָּעַר ה׳ אֶת רוּחַ סַעֲדְיָהוּ׃ וַיִּשְׁקֹד סַעֲדְיָהוּ ד). וכפי הנראה דבר הגאון בשער הזה משלשלת יחוסו ושהוא מבני שלה בן יהודה ה). והראב"ד בס׳ הקבלה לקח את דבריו בענין זה מס׳ הגלוי. וכמו כן שם הוא מקום הספור שגזר רב סעדיה תענית צבור בעת ששלטה בסורא מגפת הדבר. וה׳ שלח עזרתו מקדש ועצר את המגפה (ראה בהוספה שלישית). — ואם תצדק השערתי כי הראב"ע בספרו יסוד מספר הביא מאמר אחד מס׳ הגלוי (ראה למטה). אזי נצטרך לומר כי מקום המאמר ההוא הי׳ה גם כן בשער הרביעי.

בשער החמישי דבר רב סעדיה אודות באורי יסודי המצוות וגם אודות העתידות לעם ישראל. ושם חשב הגאון את הקץ. ואל השער הזה הורה מקום ר׳ אברהם בר חייא בס׳ מגלת המגלה כאשר זכרנו למעלה ו).

א) כמובא למטה בהוספה שלישית.

ב) ראה למטה בהקדמת ס׳ הגלוי דף ג׳ ע"ב שורה 21. וגם בס׳ האגרון השתמש רס"ג במלות: מיום נחתום חזון ונביא. ראה למעלה (עמוד נ"ה שורה 10—9). והוא על דרך לשון הכתוב (דניאל ט׳ כ"ד) ולחתום חזון ונביא.

ג) שם בהקדמה דף ה׳ ע"א שורה 11.

ד) שם בהקדמה דף ד׳ ע"ב שורה 5 ושורה 10.

ה) שם בהקדמה דף ד׳ ע"ב שורה 14.

ו) והנה גם בס׳ האמונות חשב הגאון את הקץ. ואולי הרחיב את דבריו בענין הזה בס׳ הגלוי שחבר אחר זה. ועל דבריו בס׳ האמונות השיג הרמב"ם באגרת תימן ואמנם השתדל להצדיק את כוונתו ורצויה. ור׳ ידעיה הבדרשי בכתב התנצלות (תשובות הרשב"א סימן תי"ח) יאמר כי הרס"ג הגיע לזה מפני ה מ ר צ ת ה ש ת ד ל ו ת ו להטות לשונות התורה והנביאים אל המושכל ובעבור זה חשב בחשבון בעלי משפטי [הכוכבים] ואצטגנינות.

נמצא ביתר הפליטה מספר זה של רס"ג. והמציאות החדשות שנתגלו זה לא כביר זמן רב אחרי מות אבן רשף יש בכחן להרחיק כל שמץ חשד וספק בענין הזה.

ב. מהות ספר הגלוי ואיכותו.

כפי הנודע לנו עתה חבר רב סעדיה את ספרו הגלוי בשתי מהדורות. המהדורא הראשונה נתחברה ממנו רק בלשון עברית במליצה נשגבה מופסקת לפסוקים עם נקודות וטעמים. והנה לא נודע לנו בברור השנה שבה כתב הגאון את ספרו זה. וכפי הנראה חברו בשנת אלף רמ"ו לשטרות (934 למה"נ). ועל כל פנים זמן חבורו הוא אחר שנת רמ"ג לשטרות (931 למה"נ). כאשר ידובר מזה למטה בקצרה ובפרטות בזכרון רס"ג.

שם החבור בעברית ספר הגלוי. ואין בהוראתו הגלוי ונראה לעין כל. גם לא כדעת כרמולי ופירסט שחשבו שנקרא ספר הגלוי המגלה דברים נעלמים. כי אם הוראתו היא: ספר האיש הגולֶה אשר הָגלה מעירו ונחלתו והגטרד ממקומו (בוך דעס עקזולאנטען, עקזילירטען). כאשר תוכיח ברור העתקת השם הזה בערבית במהדורא שניה ששם תרגמו רס"ג כתאב אלטארד א). ומדברי מתנגדיו נראה כי קרא הגאון לספרו זה עוד את השם מְגֻלֶּה ב). ובשפת ערבית היה להספר הזה במהדורא שניה עוד שם אחר כאשר נראה למטה. וכבר ראינו דרכו של רס"ג גם בס' האגרון שהיו לו שמות שונים בערבית.

את ספרו זה הוציא הגאון לאור בעת יגונו ואסונו. כאשר נהדף ממצבו כראש ישיבת גאון יעקב בסורא על ידי מתנגדיו אשר רדפו אותו ואת כל המחזיקים בידו עד חרמה ג). ולכן אין להתפלא אם מרוב כעסו ומרי שיחו שפתיו הוציאו דברים הקשים כגידים נגד מתנגדיו ומבטאים הבוטים כמדקרות חרב. ולמטה בהקדמתו למהדורא שניה נראה את התנצלותו בענין הזה. וספרו זה היה מכיל עשרה שערים (אבואב). אשר אמנם יוכל להיות כי שלשת השערים האחרונים נתוספו מרב סעדיה במהדורא השניה. וזהו תוכן השערים האלה ועניניהם כפי הצעת המחבר עצמו בהקדמתו:

השער הראשון ידבר במעלות החכמה והעוסקים בה ומגרעות שונאי החכמה. ובאר הגאון את הדבר הזה בפרטות מפני שמתנגדיו הם שונאי החכמה. והם הוציאו עליו את דבתם רעה על כי דבק בחכמה. ובאמת מצאנו כי אחד ממתנגדיו (הוא ר' אהרן בן סרג'אדו הנקרא בשמו הערבי כ'לף—Chalaf) חרף את הגאון וקרא

א) ואולי כלל רס"ג את ההוראה הזאת גם בספר הגלוי שבס' ירמיה (ל"ב י"א י"ד), אף כי שם הוא מקביל לעומת הספר החתום. בכל זאת אולי כלל בו הגאון את כתונת הגלות לומר כי אף אם ילכו בני ישראל בגלות בבלה עוד ישובו משם ויקנו שדות ובתים וכרמים בארץ ישראל. כמו שכתוב שם בקאפ' ל"ב.

ב) ראה למטה בהוספה שלישית.

ג) ראה למטה אצלנו בהוספה שלישית כי כישעיה הנביא נתן רב סעדיה את גוו למכים וכירמיהו הנביא לא חשכו שונאיו ממנו מהלומות. וגם חייו היו בסכנה עצומה.

ומליצתה כדי שידעו לסדר דבריהם ותשובותיהם, והשלישי להורות דרך החיבורים (שמוש הלשון ?) וכו׳." א).

אחרי הדברים הנכבדים האלה שהודיעו לנו פירקאוויץ ופין אודות ס׳ הגלוי לא נשמע בספרות ישראל אודותו דבר חדש. גייגער הודיע במה"ע שלו תמצית דברי פירקאוויץ. אולם את מאמר פין לא ראה ב).

ואיזה מחכמי ישראל השתמשו בהקדמת ס׳ הגלוי לצרכם בלי שום חשש. כן הר"א יעללינעק בענין מגלת אנטיוכוס ג). ור"ד קויפמאן אודות אלעזר בן עיראי ד). את דברי רמש"ש בעל המזכיר שהתאמץ להטיל חשד זיוף גם על הקדמת ס׳ הגלוי בלי שום טעם ה) כבר הבאתי בראש דבר לס׳ האגרון. והנה תשובתי שם שייכת בחלק גם כאן. כי גם מהקדמת ספר הגלוי נתגלה כ"י ישן נושן שאי אפשר להטיל ספק בו ולהוציא עליו שם רע של חשד ו). וגם מתוכן ענייני הכ"י הזה נתגלו כמה דברים אחרי מות פירקאוויץ המאשרים ומקיימים אותם בספרים וכ"י אחרים. כן למשל מצא ר"ד קויפמאן כי בפירוש ס׳ יצירה לר׳ יהודה בן ברזילי הנדפס בשנת תרמ"ה עשתי עשר שנה אחרי מות פירקאוויץ מובא (בהעתקה מפי׳ ס"י לרס"ג) משל אחד על שם א ל ע ז ר ב ן ע י ר א י כמו שהוא מובא בהקדמת ס׳ הגלוי. ובשנה העברה ט"ז שנה לפטירת אבן רשף מצאתי בכ"י דפה דף א׳ מגוף הערבי של פירוש רס"ג הנ"ל המכיל כמו כן את המקום ע"ד בן עיראי (ראה בהוספה ראשונה). ובשנת תרמ"ו הבאתי ממצרים חלק מס׳ שני מתשובות רב מבשר על רס"ג שבו נמצא מקום אחד מפירוש רב סעדיה על דברי עצמו בראש ס׳ הגלוי (ראה למטה סימן ד). וכמו כן כ"י שני (והראשון הביא אבן רשף) ממחבר קראי המביא מקום מס׳ הגלוי אודות זמן חבור המשנה כמו שכתוב גם כן בהקדמת ס׳ הגלוי (ראה למטה סימן ו). ועוד כ"י שלישי שכפי השערתי הוא ג"כ חלק מס׳ הגלוי והוא מכיל חלק תרגום הערבי ובאור רחב על הדרך הנאמר בהקדמת ס׳ הגלוי (ראה למטה סימן ה). ובשנה זאת מצא ר"א נייבויער הלק מכ"י באוקספורד אשר סופו היה נמצא אצלי. ומחבור שני החלקים נודע לי כי זהו החבור מ ב ן מ א ִ י ר הנזכר בהקדמת ס׳ הגלוי ולא ידענו עד עתה מי הוא. וכפי השערתי יכיל כ"י אחר באוקספורד גם חלק מספרו של הגאון אודות המועדים הנזכר בס׳ הגלוי (ראה בהוספה שניה). מן הטעמים האלה ועוד רבים כאלה אשר ימצא מדעתו כל חוקר אוהב אמת ובלתי מתעקש (אף אם לא ראה את גוף הכ"י הישן) נוכל לומר כדבר ברור כי כל חשש זיוף לא

א) המו"ל הבטיח שם לתת המשך ממאמרו זה. אולם למטה (עמוד 363) העיר כי חדל מהדפיסו מפאת כי יחסרו לו איזה ענינים לתשלום המאמר שהחל.

ב) ראה יידישע צייטשריפט (חלק עשירי 1872) עמוד 262—265, וחלק י"א 1874—1875, עמוד 156.

ג) בית המדרש, חדר ששי (ווין 1877) במבוא עמוד IX ולמטה אצלנו בהוספה א׳.

ד) פירוש ספר יצירה לר׳ יהודה בן ברזילי (ברלין 1885) עמוד 352. 270.

ה) ראה המזכיר לשנת 1873, עמוד 69, ולשנת 1878, עמוד 18, ולשנת 1880, עמוד 23.

ו) וכמו ס׳ דאגרון הראיתי גם את הקדמת ס׳ הגלוי להחכמים מפה הנזכרים אצלי למעלה (עמוד כ"א).

רבינו מספרו של בן עיראי לאות ולדוגמא נמצא המאמר במופלא ממך אל תדרוש וכו׳. והמאמר הנודע והמפורסם הזה מיוחס בתלמיד לבן סירא ונמצא גם לפנינו בס׳ בן סירא בשתי ההעתקות הסורית והיונית (פרשה ג׳). ולמען היות לנו דוגמא קטנה מסגנון לשון המחבר החכם הזה הננו להעתיק את שני הפסוקים האחרים ממנו אשר הביא רבינו בהקדמתו וז״ל: הב׳ ענינו כי צרכי האדם יושגו בעמל רב כי אמר: בלי בכף סלעים הם ירצו וכו׳ א). וממה שהיו הספרים האלה ספר בן סירא וספר בן עיראי לפי עדות רבינו סעדיה בפסוקים ובציוני הטעמים, הננו רואים ראיה ברורה כי היה הדבר הזה לפסוק פסוקים ולהציב טעמים בספרים מנהג מקובל באומה מימים קדמונים. וממה שהתרעמו בני דורו על רבינו סעדיה שהרשה לו לעשית כמתכונתם בספריו שמענו כי בהמשך הימים ובסבת מעוט המחברים בקרבנו אשר כתבו ספריהם על טהרת הקדש, התיחדו הענינים האלה ר״ל פסוקי ב) הפסוקים והטעמת הטעמים למקראי קדש, ר״ל לאותן הספרים שנתנו ללמוד בהם וכו׳ ג). נשובה נא אל הקדמת ספר הגלוי לשמוע ממנה מה היה תוכן הספר הזה ומה טיבו. ולבלי להאריך בהעתקת כל דברי רס״ג על אודותיו נזכיר פה ענינם בקצרה, כפי אשר הבננו מלשון ההעתקה שאינה מתוקנת כראוי כוונת הספר הזה עשרה שערים מהם שבעה מיוחדים ושלשה נכללים בכלל השבעה ד). השער הראשון בסדר החכמה איך מצאנוה, מעלות אוהביה וחסרונות בוגריה. והסבה לזה כי האנשים ההם (הבוגדים בחכמה) רבו עמי לשנאתם את החכמה ורצונם שלא היה ה) בין האומה לא מוסר ולא חכמה. השער השני בהודעת משך שנות הנבואה שהיתה בעמנו וזמן חבור המשנה והתלמוד וכו׳. בשער השלישי ספרתי מה נוכל ו) להתחדש בעולם במעשה איש מקנא ומגן לה (לשנאת החכמה) והסבה לזה מעשי דוד בן זכאי. השער הרביעי יבאר שה׳ לא ימנע טיב דעת תורתו מעמו בכל דור, ומה שראיתי ונוכחתי בעצמי כי חסד ה׳ עמדי ועם בני עמי. השער החמישי פירוש חלקי המצות ובאור הנבואות בעתידות, למה שראיתי גדל נחיצת האומה לזה. השער הששי ספור הרעות והתלאות אשר מצאנו מצד האנשים שאזכיר שמם, ואיך נעזרתי בישועת ה׳. וכוונתי בזה שאהיה למופת לכל אוהב אמת וילמד לסבול כעס ומכאובות ויתפלל לה׳ שיושיע לו אבל לא יקצוף ולא ימהר לעשות כמעשי רודפיו. השער השביעי זכרון משלי הרשעים (?) וכו׳ כי אלה הרשעים אילי ישובו מדרכם. אלה הם שבעה השערים הפרטים, והשלשה השערים הכוללים מהם, הראשון להעיר את העם לתלמוד מליצת לשון עבר, כי ראיתי ושמעתי [מלה יתרה] כי גברה אהבת לשון ערבית ואלנבטיה בקרבם ומליצתה, השני ללמדם דעת הלשון

א) הפסוקים האלה ופירושם ימצא הקורא למטה.

ב) פסוקי. צ״ל פיסוק.

ג) במקום הזה דבר רשי״פ בהשכל אודות השמוש בנקודות וטעמים. ולא הבאנו דבריו פה.

ד) העתקה זאת צריכה לתקונים רבים ימצאם הקורא בהערותי לגוף ההקדמה ותרגומה.

ה) היה. צ״ל יהיה.

ו) נוכל. צ״ל יוכל.

אנחנו רואים כי היה חבור ספר על טהרת הלשון הקדושה ובתבנית ספרי הקדש בפסוק פסוקים ובהטעמת טעמים בימים ההם, למורת רוח המון החכמים וראו בו כנגיעה בכבוד הנביאים וסופרי הקדש, ולפי הנראה לנו היה הדבר הזה אחת הסבות הראשונות אשר הביאה את הפייטנים הקדמונים, לעזוב את טהרת השפה החיה בכתבי הקדש, ולחשוב להם חשבונות משקלים חדשים ונטיות חדשות וכו׳ וכו׳ א). נשובה נא אל מלאכת החבורים על טהרת הקדש אשר היתה שנואה בעיני חכמי הדור ההוא ב) ואהובה בעיני רבינו סעדיה, ונראה מן ההקדמה כי לא את ספר הגלוי לבד חבר בסגנון זה כי אם שני ספרים קודמים לו בזמן. הלא כה דבריו: „וכמו שחברתי אני בהיותי עוד בעראק" וכו׳ ג). ושני הספרים האלה לא שמענו שמעם עד היום ולא נודע לנו ענינם גם היום מפאת קושי לשון רבינו בהעתקה וחסרון כמה מלות בתוך המאמר ד). כן לא ידענו מי הוא זה בן מאיר בן... ה)... ומה אלה המקרים אשר קרו בימיו ובשבילו? וכאשר נפנה אל ספרי חכמי ישראל הקדמונים אשר זכר רבינו שעליהם סמך והרשה לעצמו ללכת בדרך הקדש, נמצא גם בזכרונם קצת דברים חדשים. א) את בן סירא הוא קורא שמעון בן ישוע בן אליעזר בן סיראו), ואצלנו נודע בשם יהושע בן שמעון בן סירא. ושבעה הפסוקים אשר רבינו מביא בסוף ההקדמה לאות ולמופת, נמצאו כלם בספר בן סירא שלפנינו. ב) „אלעזר בן עיראי חבר ספר חכמה דומה לספר קהלת בסדרו ופסוקיו" והחכם המחבר הזה לא נודע ספרו ולא נשמע שמו בישראל עד היום ז). ומה שיפלא כי בשלשה הפסוקים שמביא

א) רשי״ף השכיל לדבר פה אודות תכונת בעלי הפיוטים ותלונות הראב״ע עליהם. וראוי להעיר כי מדבריו בשפה ברורה (מהדורות ליפמאן דף י״ד) נראה עוד יותר ברור על מה תסוב תלונתו. וביחוד מה שאמר שם כי בעלי הפיוט מבקשים מלות קשות. ובאמת ידענו כי בימים קדמונים נחשב לתפארת המליצה שלא תהי קלת ההבנה ושתצטרך לפירושים. ורק בדור ר׳ יהודה הלוי ור׳ משה בן עזרא בספרד כבר חשבו למעלה טובה לשירים ומליצות כשהם מובנים בנקל. — גם העתיק פין שם שלשת הבתים הראשונים מס׳ הגלוי.

ב) כזאת לא נוכל לומר בדרך כלל. ומהוכוח של דוד בן זכאי וסיעתו עם רס״ג נידון זה אין להביא ראיה. כי הם חפשו עלילות על בעל מחלקותם. וכבר העיד ר׳ נתן הבבלי כי „כל עשירי בבל ותלמידי הישיבות וחשובי המקום היו עם רב סעדיה". וגם המתנגדים לא התלוננו על טהרת הלשון והם בעצמם כתבו נגד הגאון בטהרת הלשון. כי אם תלונתם היתה על הנקוד והטעמים וחלוקת הפסוקים בס׳ הגלוי.

ג) השמטתי פה המקום שהבאתי למעלה בדברי פירקאוויץ. והתקונים שהעירותי עליהם שם שייכים גם לכאן.

ד) ראה למטה אצלי במקומו שהשתדלתי למלאות החסר. ועכ״פ לא יחסר שם יותר משתים או שלש מלות.

ה) ראה עתה אודות בן מאיר למטה אצלנו בהוספה שניה.

ו) זאת אחשוב לטעות סופר פשוטה של המעתיק את הכ״י שכתב שמעון בן ישוע במקום ישוע בן שמעון. ואודות השם בן אליעזר [צ״ל אלעזר] ראה אצלנו למטה כי גם הוא לא חדש הנהו. וכבר נמצא בכמה נוסחאות הספר בלשון יונית שהביאו פאבריציוס ופריטצשע במהדורתם מספרי האפוקריפא.

ז) למטה יראה הקורא כי זה מחדש נודע שמו גם ממקום אחר. בכ״י מפי׳ ספר יצירה לרס״ג בערבית שמצאתי. ומשם הובא בהעתקה עברית בפירוש ס׳ יצירה לר״י בן ברזולי אלברגלוני. ראה בהוספה ראשונה למטה.

את נושאי י"ב שערי ספר הגלוי א) . ובאר תועלותיהם. אמר וז"ל הנני להודיע אשר הביאהני לתרגם את הספר הזה (ספר הגלוי ללשון ערבית) ב) ואמַר כי בראות הרשעים (הם אנשי ריבו בעלי ברית הנשיא) שחברתי ספר בלשון עברי מופסק בפסוקים ומוסמן ומוטעם בטעמים, חרפוני ואמרו כי העזתי לחבר ספר בתבנית ספרי הנבואה, ומה מאד נואלו בזאת, כמו שפירשתי בראשו וזכרתי כי כבר פסקה הנבואה בשני מקומות, למן העת אשר סרו הנביאים ומאז נחתום חזון ונביא ג) . ואמרו עוד שהספר הזה שחברתי יגרום להחליש לב האמונה בלב העם ויבואו לחשוד בכ"ד ספרי הקדש ולחשוב גם הספרים ההם ענין כענין ספרי, וזאת לכסלות תחשב להם בחשבם כי מתנאי הנבואה היות הספר מופסק בפסוקים ומוטעם בטעמים, וזה אינו כי המעשה הזה מעשה הסדור בפסוקים וטעמים רשות לבל איש ואיש לעשותו כמו שעשה אבן סירא, ואבן עירא (עירי) ובני חשמונאי ובני אפריקא, ולא אחד מהם התפאר בנבואה וכו׳. ואמנם הרשעים האלה לא יבינו ובסכלותם מהפכים דברי. ולא מחכמה שאלו וטענו עוד שמה שאמרתי ויחל סעדיהו דומה למה שנאמר ויחל משה, ולא יבינו שהמלה הזאת תשמש במקום הזה לענין תפלה וכל איש מבני ישראל רשאי להשתמש בה. ואמרו עוד שמה שנאמר בספרי ויער ה׳ את רוח סעדיהו רומז לענין השפעת נבואה, ולא ידעו שהמלה הזאת נמצאת גם אצל הרשעים הכופרים כנאמר ויער אלהי ישראל את רוח פול מלך אשור וכו׳. ואמרו עוד איך יאמר וישקוד סעדיהו והפעל מתיחס רק למעשה האלהים. ולא זכרו הכסילים כי המלה הזאת משמשים בה בדברי בני האדם כנאמר לשקוד על דלתותי יום יום, ועוד שקדתי ואהיה, ועוד ונכרתו כל שוקדי און. ואמרו עוד איך נתיחש אל שלה בן יהודה ולא התיחש אליו עד היום, ועל זה אשיב שאני לא פרשתי היחס הזה מפני שלא נצרכתי אליו לפנים וכשהוצרכתי לזה הודעתי וכו׳. ועוד אמרו איך ישבח א"ע באמרו שהאל חננו חכמת יצירת בעלי החיים והצמחים והכוכבים ומה שדומה לזה, ועל זה אען ואומר שאמרתי לשתי סבות שהספר הזה יצא לעם אשר לא הכירני והשני שיהיה (אולי צ"ל שלא יהיה) ד) לאבן נגף אל מבירי, ויזכרו התועליות שאני יכול להועיל לבני עמי ולא ידע הרוצה להרע, ולאלה שתי הסבות זכרתי את טובי ואת ישרי כמאמר עובדיה לאליהו וכו׳ ואמר ועבדך ירא את ה׳ מנעוריו, וכמו כן תפשו עלי במה שאמרתי הֶעֱנוּתִי מרום ולא ידעו שבלנו מתפללים שיעננו ה׳ משמי מרומיו. עד הנה דברי רבינו סעדיה בהקדמתו לספר הגלוי להצטדק מן האשמות אשר השיאו עליו מריביו. ומן הטענות והתשובות

א) טעות סופר היא. וכבר ראינו למעלה כי י"ב חלקים היו לא בספר הגלוי כי אם באגרון. ובגלוי היו רק עשרה שערים.

ב) על זה העיר פין בשולי היריעה: „הטעם אינו מתפרש כי אם בסוף ההקדמה, ובבלתי יוצא מן ההצעות האלה״. וצדקו דבריו לפי ההעתקה שהשתמש בה. אולם המלה תפסיר שנמצאת בכאן בגוף הערבי הוראתה גם פירוש ובאור לכל דבר קשה ההבנה ונראה כמתמיה בגוף העברי. ראה הערתי למטה.

ג) כפי הנראה לא הבין המעתיק שהרס"ג הביא שני המקומות בעברית מגוף ס׳ הגלוי בלשונו ממש: לְתֹם יתר הנביאים, ונחתום חזון ונביא. וראה למטה.

ד) פה ההעתקה היא בטעות, וראה למטה אצלי במקומו.

השני הוא שחבר אודות העבודה והשקידה מפוסק בפסוקים ומוטעם בטעמים א). וכונת הספר עשרה דברים המבוארים בהקדמת ספרו הגלוי הלז. ובשער השני שבו הזכיר סבתו באמרו בזה"ל: שאני מצאתי כי הנקראים בשם הרבונין, כעת אינם יודעים זה וכו׳ ב). והס׳ השלישי הוא ס׳ שירי העברים ג). הביאהו בשער השלישי מן השערים הכוללים. ובו הזכיר את הספר הרביעי שחבר לתקון סדרי לשון העברים אשר בו י"ב חלקים ד). והנה אלה הספרים עד היום לא שמענו שמעם. ולדאבון נפשי ונפשות שוחרי תושיה נאבדו בארך הזמן מסבת העדר הדפוס בימי קדם. אף כי עיני דאבה על ס׳ האגרון ועל ס׳ הגלוי הלזה אשר היו בס׳ הגלוי דברי חפץ יקרים במאד מאד כמבואר בהקדמתו ובכללם מה שקדם מן הזמן ומה נשאר מן השנים בתאריך המקרא והמשנה והתלמוד וכתיבת האבות. שכל זה נחוץ מאד להולדות בני ישראל בכלל. ואביא פה דברי א׳ מחכמינו בני מקרא" וכו׳ ה).

דברי פירקאוויץ אלה בהמליץ ובחוברת מיוחדת לא נודעו לאיש ועכ"פ עליהם לא השגיחו כלל בעולם הספרות ו). אולם בשנת תרל"א מסר את העתקת נכדו שמואל בן זרח מהקדמת ס׳ הגלוי מערבית לעברית להה"ר שמואל יוסף פין בעל הכרמל. וזה האחרון הוציא איזה דברים ממנה לאור. אשר אמנם היה מוכרח לקבל גם את שבושי ההעתקה. ואלה דבריו הנוגעים לעניננו: „והנה גם ז) בנוגע לספר הגלוי דבר החכם הזה [פירקאוויץ] מאשר העלה מן ההקדמה לספר הגלוי הכתובה בלשון ערבית ומועתקת ללה"ק ע"י נכד אבן רש"ף כאמור. אולם להיותה עתה לפנינו אמרנו נדבר אנחנו על אודותיה את אשר ראינו ומצאנו בה אנחנו ובכלל דברינו יבואו גם דבריו. ההקדמה הזאת כוללת תשובות לטענות מתנגדיו ומריביו, ומכונות אל השטנות אשר מצאנו כתובות עליו בקונטרס החרם אשר זכרנו וכו׳ ח). ראינו לזכור רק את הטענה הגדולה אשר טענו כנגד ספרי רבינו סעדיה האומרת: ויכתוב מגלה להדמות לנביאים כאחד נביאי השקר ובו׳. את הטענה הזה לא הכחיש רבינו סעדיה בהתנצלותו, ולא גלל אשמתה ממנו כי אם באר ענינה והודיע סכלות טופלי הדבה הזאת עליו וקנאתם לה׳ שהיא קנאת הכל, ואחרי אשר הציע

א) בספר הזה כוון רס"ג כפי הנראה להקדמת ספר האגרון.

ב) בפה יתוכח פירקאוויץ עם ראב"ג שחשב כי הקראים כנו את מתנגדיהם ריבונים לשם גנאי מלשון ריב ומצה. ובאמת השערת ראב"ג אין לה על מה שתסמוך.

ג) הספר הזה הוא בודאי ס׳ האגרון כאשר ראינו למעלה.

ד) טעה פירקאוויץ כי אין זה ספר אחר. וזה נאמר שם גם כן אודות האגרון.

ה) המקום המובא אצל המתבר הקראי מס׳ הגלוי ראה למטה אצלנו סימן ו. ובמגיד לשנת 1873 (עמוד 203) וכן בהשחר לשנה זאת (חלק רביעי עמוד 492) כפל ושלש פירקאוויץ את דבריו בענין הספרים עם נקודות וטעמים הנזכרים בהקדמת ספר הגלוי.

ו) כן למשל גרעטץ במהדורא שניה מחלק החמישי לס׳ קורות היהודים שיצאה לאור בשנת 1871 עמוד 295 ועמוד 485. וראה הערתי בההעתקה הרוסית, עמוד 500—499. ואמנם אז לא היה עוד גם בידי גוף ההקדמה בערבית.

ז) הכרמל החדשי לשנת 2—1871, עמוד 68—63.

ח) הוא חרם הנשיא דוד בן זכאי שמצא פירקאוויץ בין כה וכה. וגם ממנו העתיק נכדו שמואל הנ"ל את החלק הערבי. ופה ידבר פין איזה דברים מקונטרס החרם שהבאנום במקומם בראש דבר לכתב החרם (בהוספה ג׳).

של יהושע זקנו. (צ״ד ח״ב שנת ג״א תק״ב). ולפי הרס״ג שמעון היה בנו של ישוע והוא בן אלעזר בן סירא. ולא ישוע בן סירא כמו שהובא בביבליאה היונית. ואיך שיהיה שמעון בן ישוע וכו׳ חבר ספר דומה לס׳ משלי הדומה לספרו של ישוע בן סירא לפי הביבליא. הב׳) אלעזר בן עיראי חבר ספר מחקרי. קראהו בשם ספר חכמה הדומה לס׳ קהלת. והרס״ג בסוף הקדמת ספרו הנ״ל יחס לו את מאמר במפלא ממך אל תדרוש וכו׳. וחכמי הרבנים ז״ל יחסוהו ליהושע בן סירא בחגיגה דף י״ב ובמדרש רבא פ״ח. והרמב״ן ז״ל בהקדמת פי׳ התורה ודוק. ואין תחת ידי הספרים לעיין בהם א). והג׳) החשמונאים שהיו בבית שני. והד׳) אנשי אלקרואן שחברו בימיו, ועד היום לא שמענו שמעו, וכלם מנוקדים ומוטעמים. הב׳) למדנו ממנו את החבורים אשר חבר הרס״ג אשר עד היום לא שמענו שמעם. הא׳) הוא הספר שחברוהו בהיותו עוד בעיראק הוא בגדאד (ר״ל בהיותו גאון בסורא. שנראה מזה שאחרי מחבואו הרחיק נדוד וחדל להאמין ברעיו. וקיים בזה מאמר שמעון בן סירא: משונאיך הבדל ומאוהביך הזהר. ואולי יש שרש דבר בדברי בן אלהיתי ב): שהיה הרס״ג בארם צובא בזמן פטירת הרסב״י והתאבל עליו. אך לא אוכל לדעת איך אפשר להיות. אחרי שהרסב״י חבר פי׳ תהלים בשנת תתפ״ז לחרבן ד״א תשי״ו [956 למה״נ]. והרס״ג נפטר בשנת ד״א תש״ב [942 למה״נ] לפי המוסכם כנ״ל. אלא אם נאמר שהוא האריך ימים כמאה שנים כמו שרירא גאון ג). אזי בתשובת הרש״ג תאריך רי״ג שאנחנו משערים רנ״ג להשוותו אל ד״א תש״ב צ״ל רע״ג. וזה שער קשה וצ״ע. יהיה איך שיהיה נראה מדבריו הנ״ל שבכתבו את הקדמת ספר הגלוי כבר לא היה במדינת בבל ד). ולא לחנם הביא למשל ולרמז את מאמר בן סירא משונאיך הבדל. כמו שלא לחנם הביא גם את שאר המשלים מדברי בן סירא וכיוצא. כי אם לרמוז על כל מה שקרה לו. במדינת בבל). והוא ספר עברי במועדים נחלק בפסוקים ומוטעם בטעמים (הביאהו גם בסוף הקדמתו) בעיון [צ״ל בענין] מי היה ראש בבירת המלך בעת המקרה שקרה לאומה מחטאת בן מאיר כן ה)…. (מי הוא זה? ואיזה מקרה הוא?).

א) המקומות מתלמוד חגיגה ומדרש רבה מצא פירקאוויץ אצל בן זאב בהקדמתו לבן סירא. אולם בהקדמת פירוש הרמב״ן לתורה לא נזכר כלל שם בן סירא. כי שם כתוב: יקחו מוסר מפי רבותינו הקדושים בגדול ממך אל תדרוש וכו (וזהו כפי הנוסח במדרש רבה). ואולי נתחלף לפירקאוויץ בזכרונו ספר בן סירא בספר אחר מהאפוקריפא הנזכר בשמו מהרמב״ן בהקדמתו שם: „וראיתי ספר המתורגם הנקרא חוכמתא רבתא דשלמה״ וכו׳.

ב) לא אדע למי כוון פירקאוויץ. אם הוא שם מחבר קדמון מהקראים. או הוא ההיתי ובנו ששלחו לו כ״י רבים ונכללו באסיפתו השניה (ועכ״פ דבריו הבל המה מהמצאת הקראים). ובמחברתו בני רשף (עמוד 22. 17 בהערה) הביא את ר׳ דוד ההיתי נ״ע.

ג) למטה יראה הקורא כי כל הפלפול הזה אין לו יסוד. כי אצל הרס״ג לא תמצאנה כלל המלות בהיותו עוד. כי אם בעראק. ולמותר הוא כעת להביא ראיות שסלמון בן ירוחם כתב אחרי מות רס״ג. אחרי שבן דורם סהל בן מצליח העיד כזאת (ראה לקוטי קדמוניות עמוד 37).

ד) ראה הערה הקודמת ולמטה בהקדמת רס״ג בהערתי שם.

ה) אודות הספר במועדים הערוך נגד בן מאיר ראה למטה בהוספה שניה לס׳ הגלוי. ושם נראה כי את הספר הזה כתב רב סעדיה בערך שנת ארל״ג לשטרות (921/2 למה״נ) כשש או שבע שנים טרם נקרא לשבת על כסא הגאונות בסורא.

אולם איזה שנים אחרי אשר הוציאו על הספר הזה משפט חרוץ כזה החל לצאת ממחבואו ולקרוא בקול גדול: הנני! הנני! כי באותו המאמר של פירקאוויץ שבו דבר אודות ספר האגרון שהזכרנו באו גם דבריו בענין הקדמת ס פ ר ה ג ל ו י. ואלה דבריו שם אחרי פלפולו הארוך ע״ד ה ת א ר י ך מס׳ האגרון וס׳ האמונות והדעות:

„אמנם א) את ספרו ה ג ל ו י היקר מאד שחברהו בעברית וערבית. ר״ל פסוק עברית ופסוק ערבית. והפסוקים אשר הם בעברית הם מנוקדים ומוטעמים. נשארו ממנו רק שלשה פסוקים מראשו: דִּבְרֵי סֵפֶר הַגָּלוּי וכו׳. יתר הפליטה ממנו. כאלו לדוגמא בהשגחה אלהית. ומהקדמתו הערבית נראה שחבר את קצתו עוד בימי גאונותו והשלימהו במחבואו. אמנם את הקדמתו הערבית חבר בודאי אחרי צאתו לרוחה מן המחבוא. בראיה מרבריו שהביא בה כל הטענות אשר טענו על דבריו אשר ראו אותם בספרו הגלוי, ר׳ דוד בן זכאי, וכלף בן שרגאדו. בעלילות רשע את אישים פועלי און הקושרים עליו. והוא ע״ה השיב תשובות יקרות חזקות כאריות עליהן בדברים ברורים. (ולא ברמזים ומשלים אשר חשב החכם פירסט נר״ו לברר בהם שחבור ספרו האמונות היה ממנו בהיותו בן ארבעים שנה ב) בעת שכבר נרדף היה מרודפיו כנ״ל)״.

ובהמשך מאמרו שם אחרי התוצאות אשר יחשוב מהקדמת ס׳ האגרון יאמר עוד: „ומהקדמת ג) ס פ ר ו ה ג ל ו י למדנו אלה הדברים. א) שמות המחברים שחברו ספריהם בימי בית שני וגם על מה יסודות חבוריהם הטבעו. והיותר נפלא מכלם שבימי בית שני כבר היו נמצאים נקודות וטעמים ד). אך לא הודיענו באיזה תמונות ובאיזה מצב היו. אם כדמות נקוד השירואני, או תאמר הבבלי ה). או כדמות הטבראני ניקוד ארץ ישראל אשר לפנינו. אמנם בראותנו שהוא נקד והטעים את תחלת ספר הגלוי ואת הקדמת אגרונו בניקוד וטעמים אשר לפניני. ולא בניקוד אשורי שהוא גם הבבלי. נראה שגם הקודמים כן עשו. והנה המחבר הראשון העולה מתהום הנשיה שמעון בן ישוע בן אליעזר בן סירא. בביבליאה היונית ישוע בן סירא ולא שמעון ו). וכן גם ביוסיפון. ולפי בעל ס׳ צמח דוד שני אנשים בן סירא נקראו. והשני היה נכדו של הראשון. והשני השלים ספרו

א) מבוא להקדמות רמות העולות מתהום הנשיה וכו׳ בהמליץ לשנת תרכ״ח ובהעתקה מיוחדת עמוד 5.

ב) צ״ל בן ארבעים ואחת שנה. וזאת אמנם אינה רק דעת פירסט כי אם דעת רב סעדיה עצמו לפי המבואר בס׳ האמונות.

ג) מבוא להקדמות רמות בהמליץ שם, ובהעתקה מיוחדת עמוד 7—6.

ד) כאשר נראה למטה בהקדמת רס״ג באמת חשב שספרי בן סירא ובן עיראי יצאו מתחת ידי מחבריהם בנקודות וטעמים כמו שהיו נמצאים לפניו.

ה) פירקאוויץ קרא לנקוד הבבלי בשם ש י ר ו א נ י עפ״י הכתבת המזויפת מיהודה בן משה הנקדן (קאטלוג מכ״י דפה עמוד 178 שורה 55—54): ובבואי לעיר מולדתי פה שומכי עיר מלכות דריוש המדי ש י ר ו ן. ולפי דעת פירקאוויץ משה הנקדן הזה הוא המציא את הנקוד הבבלי. וכן יקרא לו במחברתו בני רשף (עמוד 13) ובמה״ע המגיד (לשנת 1873 עמוד 203).

ו) הערת פירקאוויץ: בסוף פרשה נון פסוק כ״ז בס׳ יהושע בן סירא חתם שמו: אלה דברי יהושע בן סירא איש ירושלים. ובראש התרגום הארמי חתם שמו: יהושע בן שמעון בן סירא. דוק הקדמת הר״י ליב בן זאב נ״ע.

כדרכו. רק חדש מדעתו שהקריאה משם הספר הוא הגִלוי בחירק (Sefer ha ghilui) א). ובזה נגרר אחריו פירסט. ושניהם טעו כמו שנראה כעת ברור מהקדמת רס"ג. אחריהם בא פירסט הכותב בענין הזה במה"ע האשכנזי שלו: „מה שנוגע ב) לענין ספר הַגִּלוי ג) אין זה אלא הספר שנתחבר מרב סעדיה המדבר מסוף הגלות ומקץ הימים (קצים). הספר הזה נזכר לשבח מר"א בר חייא בהקדמת מחברתו מגלת המגלה. הראב"ע יזכירו בפירושו לדניאל (י"א כ"ט) בשם ספר הקצים ד). גם ר' שמואל מוטט בספרו משובב נתיבות בכ"י והאברבנאל בספרו הידוע יזכירוהו ה). ולפי ההשערה עוד נמצא הספר [הגלוי] באיזה מקום בכ"י". וכדרכו לרוב לא ברר הדבר כי אם הוסיף בלבול.

וריל דוקעס במאמרו על רס"ג בספרו האשכנזי אשר זכרנו לא נשא על שפתיו כלל את ספר הגלוי. ואולי סמך על הערת רשי"ר כי לא נודע מי הוא מחבר הספר הזה. וכן סמך עליו בן יעקב הכותב: „ולא נודע ו) מהותו וגם אם הוא (רס"ג) חברו".

הרש"ז שער כי בס' הגלוי דבר רס"ג אודות העוה"ב ותחיית המתים. ועל דברי הרמב"ן בסוף שער הגמול: „ושוב מצאתי לגאון ז"ל רב סעדיה בפירוש דניאל שהוא אומר כדברינו בפירוש העוה"ב" וכו'. יוסיף הרש"ז: ובודאי ז) גם בס' הגלוי גלה רב סעדיה הדעת הזו.

רמש"ש ברשימתו הגדולה מספרי אוקספורד כתב כי תוכן ספר הגלוי הוא מסופק ח). ודברי הראב"ד בספר הקבלה אודותו אולי לקוחים המה מאותו המקור בעצמו שממנו שאב ר' אברהם בר חייא ט). וסוף דבריו הם שיוכל להיות כי בס' מגלת המגלה של האחרון צ"ל: בחיבור הנקרא ס' הגאולה. והכוונה למאמר השמיני מס' האמונות והדעות. וא"כ ס' הגלוי לא היה ולא נברא! ובחפזו לא הרגיש שטיינשניידער כי אצל ר' אברהם הנשיא שם כתוב: כגון ס' האמונות והחבור הנקרא ספר הגלוי. אם כן הם שני חבורים שונים.

א) במה"ע הצרפתי Revue Orientale, חלק ב' לשנת 1842 עמוד 44.

ב) ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס, חלק י' 1849, עמוד 269.

ג) כן הוא מנקד את המלה הזאת בעמוד הקודם (כי נמשך אחר כרמולי) ויעתיקו לאשכנזית: בוך דער ענטהיללונגען.

ד) גם בזה נמשך אחר כרמולי (שלקח מצונץ במקום הנזכר). אשר אמנם חשבו לספר מיוחד זולת ס' הגלוי. וציין להראב"ע. אולם מדבריו שם אין להוכיח כלל שחבר רס"ג ספר הקצים ושהוא הוא ס' הגלוי. כי הראב"ע שם זכר את ס' הקצים מר' אברהם הנשיא ואת רס"ג לא הביא כלל.

ה) כל זה לקוח מצונץ שם. וכוונתו לס' מעייני הישועה מהאברבנאל (מעיין י"א תמר י') שכתב: „לכן חשב הגאון רב סעדיה והנשיא הרב ר' אברהם [בר] חייא ורש"י ז"ל והרמב"ן והרלב"ג כי שנת קי"ח יבוא משיח לפרט אלף הששי". ועל כי לא הזכיר שם החבור מרס"ג בודאי כוונתו למאמר ח' מספרו האמונות והדעות. וגם בס' משובב נתיבות לא נזכר כלל ס' הגלוי וס' הקצים.

ו) אוצר הספרים לבן יעקב, עמוד 97.

ז) התחיה, חוברת א' (ברלין 1850) עמוד 13.

ח) ראה Catalogus libr. hebr. Biblioth. Bodleianae עמוד 2172, ושם יאמר: הגלוי est opus dubium (quoad classem saltem).

ט) או ר"ל שהראב"ד לקח מר' אברהם בר חייא (? forte ex eodem fonte).

השריד והפליט מספר הגלוי לרב סעדיה.

מבוא.

א. קורות ספר הגלוי בספרות ישראל.

קורות הספר הזה מעטות הנה על כי מעטו זכרונותיו בספרות ישראל. ימים רבים היה נודע ממנו רק מה שכתב הראב"ע בספר קבלתו: „ויתר א) דברי ר ב ס ע ד י ה והטובות שעשה לישראל הנם כתובים על ס פ ר ה ג ל ו י ועל אגרת רבי דוסא בנו שכתב לרב חסדאי הנשיא ברבי יצחק". ואף כי דברי הראב"ד אלה נעתקו מר' סעדיה בן דנאן במאמרו על סדר הדורות ב). מר' אברהם זכותא בספר יוחסין ג). ומר' דוד קונפורטו בקורא הדורות ד). בכל זאת נעלם הספר הזה מעיני ר' שבתי בשפתי ישנים. מר' יחיאל בסדר הדורות (ובשמות הספרים שלו שם בסוף הספר). ומר' חיד"א בשם הגדולים. כי כל החכמים האלה לא נשאו את שמו על שפתיו.

ומחכמי הדור הקודם הזכירו בראשונה רשי"ר בתולדות רס"ג. ובהביאו דברי הראב"ד יאמר: „לא נודע ה) לנו עד כה מה תוכן הספר הגלוי ומי חברו". כי באמת מדברי הראב"ד לא נראה ברור מי היה המחבר. אולם צונץ מצא בספר החכם הנוצרי וואלף ו) כי הנשיא ר' אברהם בר חייא בהקדמתו לס' מגלת המגלה הביא את ס' הגלוי מרס"ג שבו ידבר אודות זמן קץ משיח ז). והמקום הזה נדפס אחרי כן בהקדמה לס' העבור: „וכאשר עשה ח) רבנו ס ע ד י ה ג א ו ן ז"ל בפירוש ספר דניאל וברוב החבורים אשר חבר. כגון ס' האמונות. והחבור הנקרא ס פ ר ה ג ל ו י. וכן רבים לפניו ולאחריו". מדברי צונץ שאב כרמולי בהעלמת המקור

א) ספר הקבלה להראב"ד (ד' אמשטרדם תע"א) דף מ' ע"ב. ולמטה נראה כי כמה דברים אודות רס"ג שאב הראב"ד מס' הגלוי.

ב) חמדה גנוזה מר' צבי הירש חן טוב (קעניגסבערג 1856) עמוד 28.

ג) יוחסין השלם, מהדורת פיליפאווסקי (לונדון 1855) עמוד 207.

ד) קורא הדורות, מהדורת קאססעל (ברלין 1846) דף ד' ע"א. ובן יעקב באוצר הספרים (עמוד 97) לא הרגיש שבעל קה"ד הוא רק מעתיק דברי הראב"ד לא זולת.

ה) בכורי העתים לשנת תקפ"ט, עמוד 28 הערה 15.

ו) וואלף Bibliotheca Hebr. חלק ד', עמוד 761.

ז) במה"ע מגייגער וויססענשאפטליכע צייטשריפט, חלק ד', עמוד 387. וראה גם געזאם. שריפטען מצונץ, חלק שלישי עמוד 132.

ח) ספר העבור, מהדורת פיליפאווסקי (לונדון 1851) עמוד X. וראה גם גייגער במחברתו על הרמב"ם, עמוד 70. הגיון הנפש מהדורת פרייאמאן, עמוד XV (שם נדפס בטעות ה ג ל ו במקום ה ג ל ו י).

במדרגה שלישית ר׳ יהודה בר׳ דויד המכונה [אלמלקב] חיוג . רב האיי בעל כתאב אלחאוי . ר׳ יונה המכונה אבו אלוליד בן גנאח . ר׳ שלמה הקטן בעל המחברת השקולה . ר׳ משה בן גקטלה . ר׳ יהודה בן בלעם . ר׳ לוי בן אלרבאן [צ״ל א ל ת ב א ן] בעל ס׳ מפתח לשון הקדש [אלמפתאח פי אללגה]. ר׳ אברהם בן עזרא . ר׳ משה בן עזרא . ר׳ יהודה הלוי . ר׳ יעקב בעל ספר השלם [צחאב כתאב אלכאמל] שחבר שנים עשר ספרים . והעולה על כולם (אף שלא היה מדקדק) הוא רבינו משה גאון [הרמב״ם] . — ומזה נראה כי ידיעת הקראי המזייף המוסיף בדברי ר׳ תנחום את שמות בעלי דתו היתה קלושה גם בידיעת חכמי הקראים וספריהם .

והיה כי ישאלך איש: למי המחנה הזה אשר פגשתי? אף אתה
אמור לו: ר ב ס ע ד י ה רב השכל והבינה. הניח ליסוד אבן הפנה.
בספרו למשוררים בעלי הקינה והרנה. שכתב בהגיעו לחצי ימי הבינה.
וסבארו שתו כל בעלי חכמה ותבונה. ואין קצה לתבונה!

תם השריד והפליט מספר האגרון

ואולי חדשו עוד איזה מהמדקדקים החדשים סימנים מיוחדים שלא הגיעו למראה עיני.

וגם סופרי הקראים הלכו בענין הזה בעקבות רב סעדיה. והנודעים לי מהם הם:

כז. דוד בן אברהם אלפאסי.

באגרונו של עלי בן סלימאן שנתקצר מאגרונו של אלפאסי (לקוטי קדמוניות עמוד קפ"ח וקצ"ח) נמצאו שני הסימנים האלה. לאותיות השרש: (53) ט פ ס ר ז ע ק ג ד צ ח. והוראתו כפי הנראה היא: המושל (הוא ה' המושל בכל) קרא אל האדם דַבֵּר צחות! — והסימן לאותיות השמוש הוא: (54) ו א ב י כ ן ה ת ל ש ם. וכפי הנראה הוא לקוח מן הכתוב (בראשית ל"א ז') ואביכן התל בי. ועל כל פנים אין לו שייכות לענין. ואולי הסימנים האלה הם מעלי בן סלימאן המקצר ולא מאלפאסי המחבר.

כח. יהודה בן אליהו הדסי.

בספרו אשכל הכפר (דף ס"ב ע"ב בא"ב קס"ו באות ש י ן) יחדש הדסי שני סימנים לאותיות השמוש. הסימן הראשון הוא: (55) ל א י ת ן מ ו ש כ ב ה. ואולי ר"ל כי אות השמוש השכב ותסמך לאיתן שהוא השרש האורח. והסימן השני הוא: (56) י ה ש מ ו ת כ ן ב ל א. ולא ארע הוראתו. ולאותיות השרש הביא (שם באות ק ו ף) את הסימן ח ט ס פ ר ג ז ע צ ד ק בסירוס המלות.

כט. קראי פלוני אלמוני?

בכ"י מהקדמת כ ת א ב א ל ב י א ן לר' תנחום שזכרתי למעלה (עמוד ל"ו הערה ג') שנזדייף מקראי כתוב כי עשו סימנים לאותיות השרשיות (אלחרוף אלאצלייה): ח ט ס פ ר ג ז ע צ ד ק. ואחרים הניחו לסימן: (57) צ ח ק ט פ ס ר ז ע ג ד. ואם הסימן הזה לא נשתבש מסימן אלפאסי (53 וראה למטה) תהי הוראתו: צחק השר ונזדוע המזל. שאין לו מובן. ועוד יאמר שם: ואחרים עשו הסימן: ז ע ק ג ד צ ח ט פ ס ר. והוא הסימן הנ"ל לאלפאסי בהפוך המלות. ובעבור זה שערתי כי גם הסימן שלפניו לקוח ממחבר קראי או נשתבש מסימן אלפאסי. ולאותיות השמוש שיקראם א ח ר ף א ל ז י א ד ה (אותיות הנוספות) כמו רס"ג יביא את הסימנים ש מ ל א כ ת ו ב י נ ה (של מנחם). כ ש ת י ל א ב ה מ ו ן (של הראב"ע). ו א ב י כ ן ה ת ל ש ם (של אלפאסי). — ואמרתי שהכ"י הזה נזדייף מקראי כי זה נראה מחלוקתו את חכמי דקדוק לה"ק והמבארים לכה"ק באופן כזה: המדרגה הראשונה (אלמרתבה אלאולי) הם למשל סהל בן מצליח. ר' יפת הלוי. ר' בנימין. ר' דניאל הנשיא [אלקומסי?]. ור' שמואל הנגיד ואחרים. המדרגה השניה. הגאון רב סעדיה. ר' אדונים בן תמים. ר' יהודה בן קוריש. מנחם בן סרוק. ר' אדונים בן לברט. ור' דויד בעל האגרון [אלפאסי] ואחרים.

חט ספר גזע צדק. ולאותיות השמוש המציא סימן חדש ששמו בקרבו: (38) שמואל הכתיבן.

כג. ר׳ שלמה די אולווירה.

בספרו יד לשון בדקדוק יחדש ר׳ שלמה לאותיות השמוש את הסימן ששמו בקרבו: (39) יכתוב נא שלמה. ולאותיות השרשיות המציא את הסימן: (40) גזע ספ סרח צדק. ואולי צריך לשנות בסימן זה את סדר המלות כזה: ספ סרח גזע צדק. ותהיה הוראת המלה השנית או: העודף. השארית (סֶרַח). או מלשון חז״ל והפייטנים: חטא ועון. באופן הראשון תהיה הכוונה: תמה וכלתה שארית ישראל. ובאופן השני: תמו וכלו עונות בית ישראל.

כד. ר׳ שלמה זלמן הנויא.

בספרו יסוד הנקוד הניח הרז״ה את הסימן לאותיות השרשיות: (41) חס פרט גזע צדק. והוראתו היא: חוס על שארית (פְּרָט) ישראל! ולאותיות השמוש הניח את הסימן: (42) איתן משה וכלב. והסימן הזה נתקבל ונתפשט אצל המדקדקים החדשים.

כה. ר׳ אברהם דוב בער מיכאלישקער הכהן לעבענזאהן המכונה אדם.

בהוספותיו לס׳ תלמוד לשון עברי מבן זאב הנקראות בשם יתרון לאדם ובמה״ע המגיד שם (עמוד 237, 349) חדש המשורר והמדקדק הר״ר אדם נ״ע את הסימנים האלה לאותיות השמוש: (43) כי באות למשנה. ר״ל שאותיות אלה תבאנה משנה בלשון גם לשרש גם לשמוש. ומלת כי בהוראת אמנם. והסימן השני הוא: (44) כל אות שמבינה (במפיק הא). ר״ל כל אות שהקורא מוצא בה לבדה כבואה לאחת המלות איזה מיבן והוראה. משא״כ אות שרשית אשר ההוראה מונחת בכל השרש כלו. והסימן השלישי הוא: (45) אֱהִי שָׁכֵן בְּמִלּוֹת· ר״ל שכל אות מהן באה לפעמים אל המלה אך כשכן הנכנס וגם יוצא. ואיננה אורח כאות שרשית. הסימן הרביעי הוא: (46) את שיובן כמלה. (את חסר כמו שנמצא לפעמים במקרא. ובמגיד שם נדפס בטעות שמובן, והוראתו היא כמו בסימן 44)· ועוד המציא איזה סימנים לאותיות השמוש שאין להם קשור והתיחסות עם עניני אותיות השמושיות. הסימן הראשון הוא: (47) שוכנת באהלים. והסימן השני הוא: (48) מִכְתָּבוֹ לֹא יִנָּשֶׁה. ר״ל לא ישכח. והסימן השלישי הוא: (49) ניבם אכל ושתה. והנה לא נודע לי שם איש ניבם. ונוכל לשנותו מעט ולכתוב בְּנִים שנודע כשם איש. (ואולי לקח הר״ר אדם את המלה ניבם במובן פיהם). והסימן הרביעי הוא: (50) שֶׁהָלַכְתִּי בְּאֵמוּן· והסימן החמישי הוא: (51) בן איש הולך תֹּם.

כו. ר׳ יהושע שטיינבערג.

בספרו בדקדוק הנקרא בשם מערכי לשון עבר (עמוד 24) הניח ר׳ יהושע את הסימן לאותיות השמושיות: (52) שֶׁבָּאוֹת לְכֹהֲנִים· ר״ל למשמשים.

273) יאמר כי הסימן הזה הוא לקראים. ולא ארע אנה מצא את הסימן הזה אצל הקראים.

יז. ר' אליהו בחור.

בנימוקיו להרד"ק במכלול למקום הנזכר למעלה הניח הבחור לאותיות השמוש את הסימן הזה ששמו בקרבו: (33) שם אליהו נכתב.

יח. ר' מנחם מלונדרש (?).

בכ"י דפה מספר השהם לר' משה מאנגליטירא במקום הנזכר למעלה (29—28) תמצא ההוספה הזאת שתכיל סימן חדש לאותיות השמוש: ומנחם מלונדרש אומר: (34) אליה שמו נכתב. ואולי לקח הסופר הזה את הסימן של הבחור ושנה בו מעט לקנותו בשנוי. אם לא כי נאמר כי ר' מנחם הזה היה באמת קדמון לר' משה והדברים האלה היו כתובים בעצם וראשונה בס' השהם. אמנם מפאת כי ההוספה הזאת לא המצא בכ"י אוקספורד ועל כי השם אליה (אליהו) יורה כי כן היה שם מחבר הסימן יותר נראה לומר כי הבחור הוא מחברו.

יט. ר' אברהם דבלמש.

בספר מקנה אברם שלו (דף ה' ע"ב) יביא ר' אברהם את הסימנים של הראב"ע. ויאמר על סימנו לאותיות השמוש (כשתיל אב המון): „וטוב בעיני כי שמי בקרבו. או יהיה (35) ובלמשי אתכנה אשר חדשתי אני כי שם ביתי". ר"ל הכנוי שלי הוא בלמשי. ובדפוס בטעות את כנה בשתי מלות. אולם באותיות רומיות שם כיאות (et balmesi ethcane).

כ. ר' עמנואל בן יקותיאל בוניוונטו.

בספרו לוית חן יחדש ר' עמנואל את הסימן לאותיות השמושיות: (36) היש בכת מנואל. והנה המלה האחרונה היא דומה קצת לשמו של המחבר. אולם הוראת הסימן היא קשה להבין. ואולי כוונתו: היש בַּכַּת [בכַּהַת אומתנו—איש] הנואָל ללכת אחרי הבלי עובדי האלילים?

כא. ר' משה פרובינצאלי.

בספר בשם קדמון בכללי הדקדוק הניח ר' משה את הסימן לאותיות השרש: (37) חסד גט פרץ עזק. וכפי הנראה הוראתו תהיה כזאת: הדבר המגונה שהוא הגט פרץ את חותם הברית שכרת האיש עם אשתו בעת הנישואין. והוא דומה לפי זה בהוראתו לסימן הראב"ע (20) כפי פירושי למעלה.

כב. ר' שמואל ארקוולטי.

בספרו ערוגת הבשם בדקדוק יביא ר' שמואל לאותיות השרש את הסימן (3)

יד. ר׳ משה בן יצחק נשיאה מאנגליטירא.

בחלק הדקדוק מס׳ השהם אחרי הביאו את סימני המדקדקים שלפניו (ואמנם העתיק את דבריו מס׳ הזכרון לריק״ם) יאמר: „ולי אני משה מחט סידקית הניחו לי פיתחי אולם מקום לחצוב לי יד. וסמגתי אותיות השורש ואותיות השימוש יחד במליצה אחת ויקרא בהם שמי (29—28) ספר גזע צדק טח. כותל אבני שהם. הראשונות אותיות השרש והשניות אותיות השימוש. ושהם בגימטריא משה" (ס׳ השהם מהדורת קולינס עמוד 5). וכיונת הסימן הכפול הזה הוא: כתבי הקדש כתומים וחתומים לנו כאלו נסתמו על ידי כותל מאבנים טובות (הקשים מאד להשבר ולהתפוצץ). ואולי רמז במלות כותל אבני שהם על שני הלוחות שלדעת רז״ל היו מאבנים טובות. על דרך שאמר רב סעדיה בשירו (כמובא בתשובות תלמידי מנחם עמוד 72): ובריתות כרותות עלי גלילי שהם חרותות. ואמנם הסימן הראשון לשרשיות הוא הסימן לרס״ג לפי נוסחא אחת. או בשנוי קל לפי הנוסחא השניה.

טו. חכם בלתי נודע.

בהוספה לס׳ טעמי המקרא מר׳ יהודה בן בלעם שלא נודע מחברה (כפי הערת באכער ברעווי עמוד 287) באו שני סימנים חדשים. לאותיות השמוש: (30) מיכאל בן הושת. ודערנבורג (ברעווי עמוד 60) יאמר כי זה ערוך נגד הנוצרים (והוא מחלק את המלה הראשונה לשתים: מי כאל) והוראת הסימן לדעתו היא: איך עשו את הבן לאל? אולם באכער ימאן בפירוש זה ויקרא את המלה הראשונה מיכאל ויאמר כי הכוונה או להמלאך מיכאל או הוא שם מחבר הסימן. אך לא הודיע הוראת הסימן בשני האופנים האלה. וגם אנכי אשער כי הסימן יורה על שם המחבר ששמו היה מיכאל ושם אביו היה יושת (Just=Justus). והשם הזה היה רגיל בין יהודי ספרד (ראה זכרון לראשונים מחברת ד׳ עמוד 322. 392. וראה עוד המזכיר XX, 95. V, 132. אוצר טוב הנספח למאגאצין שנת תרמ״ג ותרמ״ד עמוד 13 שאולי הוא השם צדקיה בעברית. ובכתובת מנרבונא משנת 9—688 המובאה בחשבונות האקדמיא הצרפתית לשנת 1889 עמוד 300—299). ובזמן מאוחר מבטא האות J j בספרדית הוא כמו ח׳ או ה׳ ומשם Just נעשה חושת או הושת. — והסימן לאותיות השרשיות אצלו הוא: (31) גזע צדק רפס חט. והוראתו לפי דעת דערנבורג שם היא: ישראל רמס והחריב את החטא. ואולי יותר טוב לומר: ישראל עזב את החטא ונסתלק ממנו (או: עוזב את החטא ומסתלק ממנו). והפעם נראה באמת כי השתמש מחבר הסימן במלת חט במקום חטא.

טז. ר׳ דוד בן שלמה אבן יחייא.

בראש ספרו לשון למודים הניח ר׳ דוד לאותיות השמוש את הסימן הזה: (32) כתבי שלם ונאה. והר׳ אדם הכהן ז״ל (במה״ע המגיד שם עמוד

הסימן היא: שטר זכיות קִצֵר את החרון והזעף. ולפי השערתי תהיה כוונת הסימן כזאת: הגט שיתן איש לאשתו הוא דבר מגונה (מלשון חסד ויקרא כ׳ י״ז) מאיש קצר זעף (שלא יוכל להאריך אפו ולסלוח לאשתו). והבוחר יבחר.

יב. ר׳ יוסף קמחי.

בספר זכרון במקום המצויין למעלה אחרי אשר יביא ר״י קמחי את הסימנים השונים ממחברים שקדמוהו יוסיף גם את הסימנים שהמציא מדעתו. והסימן שלו לאותיות השמוש היא: (24) אתכנה משלי בו. וכבר אמרתי בהמגיד שם כי נוכל לפרש את הסימן הזה על שני אופנים. או אֲתַכְּנָה מְשָׁלִי בו. אתקן את המשל (האות והדוגמא) שלי בסימן זה. או אולי: אֶתְכַּנֶּה מְשָׁלִי בו הוא הפתגם אשר ישים ריק״ם בפי הסימן עצמו. ובאור ראשון נראה לי יותר. ודערנבורג (ברעווי שם צד 60 ושם ייחס את הסימן הזה לבנו של הריק״ם ר׳ משה קמחי על כי הוא מובא במהלך שבילי הדעת. אך באמת לקח הרמ״ק מאביו) יבארו כזאת: אני מכונה בסימן זה על ידי מה ששייך לי (מְשֶׁלִּי). וזה דומה קצת לבאור השני שלי. — וסימנו של ריק״ם לאותיות השרש הוא: (25) צד עט קח גזר סף. ובאיזה כ״י נשתבשה המלה השניה מט. ואף כי היא טעות גלויה כי אות המ׳ הלא היא מאותיות השמושיות. בכל זאת לא הרגשתי בה (במה״ע המגיד שם). ואחי לצרה זאת היו לעברעכט וחברו (במבוא לשרשי רד״ק עמוד 15) קודם לי. והחכמים באכער (ברעווי עמוד 287) וקויפמאן (ברעווי שם עמוד 289) אחרי. ובאיזה כ״י סדר המלות בסימן זה משונה מעט: קח צד עט גזר סף. ובאבער שם יאמר כי אין הוראה לסימן זה. וקויפמאן יפרשו כזה: כשצד הפחח מתנועע ונוטה לפול קח חלק הפחח והרחיקהו. אולם לפי הגרסא הנכונה עט תחת מט אין מקום לפירוש זה. ואולי כוונת הסימן היא: צוד צפור (עט לישנא קלילא מן עַיִט) וקח ושחוט (גְזֹר) אותו על סף הבית. או: ותן דמו בסף (ע״ד הכתוב בדם אשר בסף שמות י״ב כ״ב). ועכ״פ הדברים שאמר הריק״ם שם על אחרים: „ובאותיות השרש לא יכלו לחבר בהם סימנים נכונים במליצה" מוסבים גם עליו עצמו.

יג. ר׳ משה קמחי.

לבד מסימנו של אביו הריק״ם שהבי׳א ר׳ משה במהלכו לאותיות השמוש עוד חדש מעצמו סימן אחר והוא: (26) משה כתב אלינו. ובעיני אחיו הרד״ק מצא הסימן הזה חן והללו (מכלול ד׳ ליק דף ל״ח ע״א): „והוא סימן נאה לענין ונכון לבנין". וכמו כן שבחו האפודי (מעשה אפוד עמוד 63). והסימן הזה מובא מכמה אחרונים. וגם בס׳ שפה ברורה בדקדוק ממחבר ששמו יעקב בן שלמה כ״י בפה. — ובפירוש ר״מ קמחי לעזרא (המיוחס להראב״ע וראה במה״ע ציון שנה ב׳ עמוד 174 בהערה) הניח לאותיות השרשיות את (27) הסימן: רגז קטף עץ חסד. וגם זה הסימן הוא פשוט וקל להבין. ור״ל הכעסן או הכעס (רַגָּז או רֹגֶז) שבר את עץ החסד. או: עקר את עץ החסד והרחמים הנטוע בלב האדם. ומאחיו הרד״ק לא נמצא סימן שחדש מעצמו.

אשר העתיק ס׳ השרשים של ר׳ יונה הנזכר בהקדמת ר״י אבן תבון לס׳ הרקמה כדעה באכער (מבוא לס׳ זכרון מר״י קמחי עמוד XIII). בשמו הביא ר׳ יוסף בספר זכרון (כאשר הודיעו לעברעכט וחברו במבוא למהרורתם משרשי רד״ק עמוד 14. ולפי כ״י בפה נדפס ממני במגיר שם עמוד 287=279. וכס׳ הנדפס מבאכער עמוד 31) את הסימן לאותיות השמוש בזה הלשון: „ור׳ יצחק לוי [בכ״י דפה: הלוי] נהן סימן: [16] נבואת המשכיל״. ואולי רמז למאמר חז״ל: חכם עדיף מנביא (בבא בתרא דף י״ב ע״א).

ט. ר׳ אברהם בן־קמביל (או בן קמניאל. בן קמניל).

גם בשם החכם הזה מסרקוסטא (שלכבודו שרו ר׳ יהודה הלוי ור׳ משה אבן עזרא שיריהם) הביא ר״י קמחי במקום הנזכר את הסימן לאותיות השמוש: (17) הוכן שביל אמת. והוא קל ההבנה.

י. ר׳ מנחם בן שלמה.

בספר שרשיו הנקרא בשם שכל טוב בש־יש עלע (כפי המובא בליטעראטורבל. ד. אר. לשנת 1846 עמוד 437 הערה 4) יאמר ר׳ מנחם: „כי נמסרו לנו אותיות הקדש מהם מלכים ומשרתים. המלכים (18) חג עז ספר קץ. והמשרתים (19) דטיש מלאכות בינה״. והנה הסימן הראשון הוא סימן דונש (6) מכורס. ועל ידי הסירוסין נשללה ממנו הבנתו והוראתו. ומזה נראה (אם אך לא נשתבשו הדברים ע״י המעתיקים) כי לא ירד ר׳ מנחם לכוונת הסימן. והסימן השני הוא מורכב מסימן מנחם (4) בשני שנויים עם הוספת איתיות ר״ט כפי שיטת דונש.

יא. ר׳ אברהם אבן עזרא.

בספריו הרבים הביא הראב״ע סימנים שונים ממחברים הקודמים והשייכים לו לבדו. ולאותיות השמוש המציא את הסימן: (20) כשתיל אב המון (צחות מהדורת ליפמאן דף י״ב ע״ב. שפה ברורה מהנ״ל דף ל״א ע״א. יסוד מורא מהדורת קרייצענאך עמוד 43). ויוסיף לומר כאשר הוא שמי. כי אב המון הוא אברהם. ואם כן הלא הוראת הסימן גלויה: כְּנֶטַע אברהם. וגם הוא ירמז אל הכתוב ויטע אברהם אשל כמו רס״ג בסימניו (2—1) לפי באורי למעלה. וסימן שני לאותיות השמוש מהראב״ע הוא: (21) אות מבין השכל (יסוד מורא שם). והמלה מבין היא פה כפעל יוצא. והוראת הסימן היא: האות הוא הנותן (או: המוסיף) הבנה לשכל. והסימן השלישי להאותיות האלה ממנו הוא: (22) שית לך אב המון (מאזנים מהדורת רוו״ה דף ג׳ ע״א). והוראתו כפי הנראה היא: שים נגד עיניך את אברהם אבינו (ללכת בדרכיו). — ולאותיות השרשיות המציא הראב״ע מדעתו אך סימן אחד והוא: (23) גטחסד קצר זעף (שפה ברורה שם וכפי תקון הטו״ל בהערתו. וס׳ מאזנים שם). דערנבורג (ברעווי שם עמוד 60) יאמר שאין להסימן הזה הוראה. ובאכער (ברעווי שם עמוד 287) יפרשו כי גט הוא כמו שטר והוראת חסד היא זכות. ולדעתו הוראת

ו. ר׳ יונה אבן גנאח.

אחרי הביאו את הסימנים שהגיה מנחם יספר ר׳ יונה כי בקשו ממנו לחדש סימנים אחרים והוא נאות לזה (למע עמוד 36—35 = רקמה עמוד 12—11). והניח לאותיות השרש את הסימן: (12) טקס עזגד חף צר. ואשער כי גם בסימן זה תמצא מלה ערבית טקס שמובנה עת וזמן וגם רוח האויר, וגד היא המזל הטוב. ותהיה הוראת הסימן: המזל הטוב הוא הזמן הגבור (או: רוח האויר החזק) שֶׁכָּפָה (או: שהוביש פני) הצר. הוא המזל הרע הצורר לאדם. והר"נ ברי"ל ז"ל חשב למצוא פה רמז על מחלקת בן קפרון ותלמידי דונש (במה"ע שלו יאהרביכער חלק ראשון עמוד 226) ופירש הסימן: העז הוא בן קפרון ערך הסדר וחפו פני הצר (מתנגדיו תלמידי דונש). אולם כפי אשר ידענו לא היה מתכונת ר׳ יונה לירות בכתר חציו מול מתנגדיו. גם אם היה מהלל את בן קפרון לא היה מכנהו עז השם שבנוהו בו מתנגדיו לגנאי. ור"י דערנבורג (ברעווי שם) יפרש את הסימן כזה: איש או מלך ששמו עזגד תקן את חוף הים בעיר צור (Azgad restaura le porte de Tyr). והוא דחוק ורחוק כי לא נמצא לספיר זה שום סמך לא בכתבי הקדש ולא בספרי קורות הימים. ואיה איפוא עבר הרוח על אבו אלוליד במאה הי"א למה"נ בספרד לחשוב אודות צור הקדמוניה? ור"ד קויפמאן (ברעווי שם עמוד 290) יפרש כי טקס הוא כנוי בפיוטים למחנה מלאכים. והבנת הסימן היא: אתה מחנה המלאכים! שמור את החף מפשע! ולא אבין מה תהיה לפי זה הוראת המלה גד. — ולאותיות השמוש הניח ר׳ יונה את הסימן: (13) שלומי אך תבנה. וכפי הנראה הוא תפלה לה׳: אך את שלומי תִּבְנֶה! וכן פירשו קויפמאן. ודערנבורג שם יפרשו: אך תִּבָּנֶה העיר ירושלים. אולם ירושלים נקראת שָׁלֵם בעברית ולא שלום כתם. ורק הערבים יקראו לה (וכן לעיר בגדאד): מדינה אלסלם = עיר השלום. ואצל הפייטנים יכונה בית המקדש בשם סוכת שלום.

ז. ר׳ שלמה בן גבירול.

בשירתו השקולה הענק (בית 81—80) הניח רשב"ג את הסימנים היותר פשוטים ונאותים לענין. כי יכילו את שמו ומלאכתו גם שם ארץ מולדתו. הסימן שלו לאותיות השמוש הוא: (14) אני שלמה כותב. והסימן לאותיות השרשיות הוא: (15) קט צח גזע ספרד. וכשנחבר את שני הסימנים יחד תהיה הוראתם: אני שלמה הקטן המדבר צחות מגזע ספרד כותב. וידוע כי גם בפיוטיו ושיריו חתם הרשב"ג את עצמו בכנוי הקטן. ודערנבורג (ברעווי עמוד 59) לא הרגיש בחבור שני הסימנים. ולהלן שם (עמוד 60) לא ראה כי בסימן גט צח גזע ספרד בס׳ צחות להראב"ע תחת גט צ"ל קט (כי אות הג׳ נכללת כבר במלה גזע) וכי הסימן הזה איננו להראב"ע כי אם לרשב"ג. וראה הערת באכער (ברעווי שם עמוד 287 ובמאמרו על הראב"ע עמוד 58—57).

ח. ר׳ יצחק הלוי.

ר׳ יצחק זה הוא או ר׳ יצחק בן שאול רבו של ר׳ יונה. או ר׳ יצחק הלוי

ג. דונש בן לברט.

יצא מנחם ונכנס מתנגדו דונש. בהקדמתו לתשובותיו על מנחם (עמוד 5) הניח לאותיות השמוש שהוסיף עליהן את הד׳ והט׳ את הסימן המכיל את שמו: (5) ד נ ש ה ל ו י א מ ת כ ט ב. ובטעות נדפס שם ד ו נ ש מלא כי אות הו׳ תמצא כבר במלת ה ל ו י. ואמ־הי (במגיד שם עמוד 181) כי לדעתי גם דונש השתמש בסימנו במלה ערבית כֿ ט ב שהוראתו ה ג י ד או ד ב ר. וכוונת הסימן: דונש הלוי דִבֵּר אמת. והסכים עמדי (בטה״ע רעווי) קויפמאן. אילם דערנבורג שם הציע דעתו כי כ ט ב הוא כ ת ב בחלוף הת׳ בט׳. אך אם נאמר שהמלה עברית הלא יותר פשוט לומר שנכתבה חסר תחת כ ט ו ב. ותהיה הוראת הסימן: דונש הלוי הוא אמת כמו שהיא טוב. — ולאותיות השרשיות הניח דונש את הסימן: (6) ח ג ק ץ ס פ ר ע ז [ובטעות כתב האפודי בשמו הסימן: (7) ח פ ץ ג ז ע ס ד ק נ ר ט שמיטעה הוא מכמה צדדין, כי נמצאו בו י״ב אותיות תחת ט׳. ונחשבו האותיות ד״ט לשרשיות ולפי דעת דונש הן שמושיות. ונחשבה אות נ ו ן לשרשית]. וכוונת הסימן לדעתי הוא: בהשלמת ספר התורה יעשו חג. ר״ל שמחת תורה. וקרוב לזה פירש גרינוואלד (ברעווי שם עמוד 291): בחג הסוכות ישלימו התורה. כי אין עז אלא תורה. — ובמקום אחר בתשובותיו על מנחם (עמוד 86) שרצה לחשוב את אות הע׳ במלת י ע ל ע ו לשמושית יאמר על דרך ההתול כי אם כן הוא הסימן לשמושיות צריך להיות: (8) ע נ ב י ם א כ ל ו ש ת ה. ר״ל שמנחם שתה שכור. ואולי לזה ירמז שם בחרוזיו בראש ההשגה על המלה הזאת: „יעלעו כיעלעו (נראה דצ״ל כ י ל ע ו) ומן הדם נבלעו. ושתו גם לעו. והיו שכורים״. — ובתשובותיו על רס״ג (№ 6) הניח דונש סימן אחר לשמושיות. ואולי בשביל הערת תלמידי מנחם על הסימן הראשון וזהו: (9) א ד נ י ה ש ל ו כ ת ם ט ב. וכפי הוראה כוונת הסימן הזה הוא: כל הנאמר מדונש (ארונים=אדֹנִיָּה) הוא כֶּתֶם טוב. ר״ל דבריו יקרים וצרופים כזהב וכתם. ודערנבורג ישער כי כ ת ם ט ו ב הוא כמו סימן טיב. והבוחר יבחר.

ד. תלמידי מנחם.

תלמידי מנחם לא הבינו (או לא חפצו להבין) היראת המלה כ ט ב בסימן דונש. ובחפצם לנקום ממנו את נקמת רבם נתנו את הסימן לאותיות השמוש כפי שיטת דונש (המוסיף עליהן איתיות ד״ט) שיש בו הרוף וגדוף למתנגדם: (10) ד נ ש ה ל ו י ט מ א כ ת ב (תשובות תלמידי מנחם עמוד 41).

ה. יהודי בן ששת מתלמידי דונש.

בתשובתו לתלמידי מנחם ובהתקצפו ביחיד על תלמיד מנחם ר׳ י צ ח ק ב ן ק פ ר ו ן. אשר יכנהו תמיד בשם עֵז. תַּיִש. גדי עזים (=קפרון). הניח את הסימן לאותיות השרש: (11) ע ז ק ר ח פ ץ ס ג (תשובות תלמידי דונש עמוד 28). והוראתו כבר באר פינסקער (לקוטי קדמוניות עמוד 160): בן קפרון הקר חפץ למרוד [אי לסגת אחור]. ובתאר ה ק ר ישתמש הרבה בתשובותיו שם כהערת פינסקער שם. ונוכל להוסיף עוד המאמר: והשיבותם על הרב במשקל ת ש ו ב ו ת ק ר ו ת (תשובות תלמידי דונש עמוד 22). וראה עוד למטה בהוספה ג׳ לס׳ הגלוי.

כ ש ת ל ן שהוראתו: הענפים הם דומים לגוף האילן. אינו נראה לי כן מפאת עצמו. וכן מפני שבאופן זה יישאר הסימן השני בלי פירוש. — והנה לא הגיע לידינו המשך ההקדמה העברית מס׳ האגרון המקום שדבר מאותיות השרשיות והסימן שהניח להן. אולם כבר ראינו למעלה (עמ׳ד צ״א) מדברי דונש בתשובותיו על רס״ג (6 №) כי הסימן שהניח הגאון לאותיות השרשיות הוא: (3) ח ט (אי ט ח) ס פ ר ג ז ע צ ד ק. וכבר פירשתי את הסימן הזה במה״ע המגיד שם (עמוד 287 ונרשם בטעות 279) כי המלה הראשונה היא ערבית. או הצווי מן הפעל הערבי ח א ט (שמר). ותהיה הוראת הסימן: שְׁמֹר את הספר [התורה] אתה גזע צדק [ישראל]! או הוא העבר אי הצווי מן הפעל כּ ט (=כּטט). כתב. ותהיה הוראת הסימן: כָּתַב [או: כְּתֹב] את הספר גזע צדק [משה רבנו שהוא מגזע אברהם הנקרא צדק. או: עם ישראל הנקרא גזע צדק]. ואם תצדק הנוסחא ט ח תחת ח ט נפרשה מעברית ותהי הוראת הסימן: סָתוּם וחתום הוא הספר [לפניך] גזע צדק [עם ישראל]. וכן ראינו בבית י״ג מהקדמתו העברית איך התאונן רב סעדיה על כי נעדר מפי ישראל הגות לשון הקדש ונאומי כתבי הקדש היו לנו כדברי ספר החתום. ולא אמנע להביא פה גם פירוש אחר לסימן איתיות השרשיות. הר״י דערנבורג שלא ראה את מאמרי בהמגיד יאמר (במה״ע רעווי הנ״ל עמוד 58) כי ח ט הוא כמו חטא, והוראת הסימן לדעתו היא: חָטָא הַסֹּפֵר גזע צדק. ר״ל חטא ואשם מי שמנה וספר את בני ישראל. והכוונה לדוד (שמואל ב׳ י״ר פסוק י׳ וי״א). ור״ר קויפמאן אמר (ברעוו׳ שם עמיד 290) כי ח ט הוא בערבית כתב. וזהו אמנם שלא כדקדוק. גם שגה שם לומר כי הפירוש מלשון ערבית הוא נגד דעתי. כמו שהעירותי למעלה. [ובכרך שבעה עשר מכה״ע רעווי (לשנת 1888 עמוד 8—157) דבר הר״י דערנבורג עוד הפעם מן הסימנים האלה. אולם לא הוסיף כל חדש. וגם יחשוב שם את הר״ד קויפמאן לבעל הבאורים משפת ערבית. ובאמת לקח קייפמאן ממאמרי בהמגיד. ונגד דעת דערנבורג שם (האומר שלא יקובל על הדעת לומר שמניחי הסימנים לקחו מלות ערביות) איכל עתה להביא עד מסייע נאמן והוא — הר״י דערנבורג עצמו. כי מצאתי עתה שבהערתו למחברת התיגאן (במה״ע .Journ. Asiat עמוד 327 הע״ה 1) כבר פירש בעצמו את המלה ח ט בסימן רב סעדיה (ועפ״י טעות חשב שם כי מנחם הוא מחבר הסימן הזה) מלשון ערבית: ח ט = כּ ט (כתב) כפירוש השני שלי].

ב. מנחם בן סרוק.

אחרי רב סעדיה בא הספרדי מנחם. ובתחלת מחברתו הניח לאותיות השרשיות את הסימן של הגאון. אולם לא הזכיר את שם זה האחרון. ובעבור זה חשבו ר׳ יונה ר׳ יוסף קמחי (בס׳ הזכרון מהדורת באכער עמוד 3 נרפס בטעות ג ט תחת ח ט. ובכ״י דפה כיאות) ואחרים כי הסימן הזה הוא למנחם עצמו. ובעל מעשה אפוד ייחסו לר׳ יונה! — ולאיתיות השמוש נתן מנחם סימן חדש מדעתו: (4) ש מ ל א כ ת ו ב י נ ה. והוא קל להבין. ומיבא בסתם בפירוש דברי הימים המיוחס לתלמידי רס״ג (מהדורת קירכהיים עמוד 5, 21, 52).

הזה נובע ממקור ספר האגרון. לכן לא למותר יהיה לקבצם בשלמות האפשרית לי.

והנה אחשוב ליסוד מוסד כי כל סימן שאינו מכיל רק שמות אנשים (כמו איתן משה וכלב) בהכרח יש לו איזה הוראה ומובן. כי לולא זאת לאיזה מטרה ישנו את כדר האותיות מסדורן בא"ב? גם יש לנו על זה עדות תלמידי מנחם ז) ור' יונה אבן גנאח ה). ואם גם איזה ממחברים הקדמונים אמרו על איזה סימנים שאין להם מובן ו) זהו בשביל קישי הבנת הוראת הסימנים האלה ודוחקם. או מפני שאיזה מלות בהם אינן מלשון הקדש כי אם משפת ערבית. כאשר אבאר למטה. ואמת היא כי מאיזה סימנים אחרים לא הצליח עד עתה לא לאחרים ולא לי למצוא להם פתרון והוראה. ואולי ימים יודיעו.

א. רב סעדיה.

בהקדמה העברית לס' האגרון ראינו כי לאותיות השמוש הניח רב סעדיה שני סימנים: (1) האובים כשתלן. (2) בשלום כה איתן. ודערנבורג (במה"ע רעווי הנזכר עמוד 59) יאמר כי לסימן הראשון לא תמצא הוראה בלל, ולפי השערתי צריכים אנחנו לחבר את שני הסימנים יחד ואז יצא לנו המאמר הזה: בשלום כמו אברהם (כה איתן) כשנטע את העצים. וכוונתו לבראשית כ"א. כי אחרי ספור הויכוח שהיה לאברהם עם אבימלך אודות באר המים וכריתת הברית בבאר שבע (פסוק כ"ב—ל"ב) כתוב: ויטע אשל בבאר שבע וכו' ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים (פסוק ל"ג ול"ד). נמצא כי אחרי נטיעת האילן חי ימים רבים במנוחה ושלום. ואם תצדק ההשערה הזאת נראה מזה כי פירש אז השרש אב (אבב) כמו הרד"ק בשרשיו: „באבי הנחל (שה"ש ו' י") בעצי הנחל. עודנו באבו (איוב ח' י"ב) בעוד שהגמא בעצו. השבלת עם הקנה שלה תקרא אביב על שם הקנה שהוא העץ". והיה ראוי לכתוב האבִים. אך רב סעדיה הרשה לעצמו להוסיף אות ו ולבלול אותה בסימנו. וכבר ידענו וראינו גם בהקדמת האגרון שלא נמנע רס"ג להמציא משקלים חדשים ומלות חדשות. ומה שהשתמש בלשון רבים היא עפ"י דרשת חז"ל על הכתוב ויטע אשל (סוטה דף י' ע"א): מלמד שעשה פרדס ונטע בו כל מיני מגדים. ואני מוכן לבחור בפירוש אחר לכל הסימן יותר טוב שיציעו לפני. אמנם באור ר"ד קויפמאן (במה"ע הצרפתי רעווי עמוד 289) על הסימן האובים

ז) תשובות תלמידי מנחם עמוד 40: „ואמנם זה הסימן אין לו ענין מה פירוש יש לאמת כתב?". ומזה נראה כי לסימני רס"ג שהביאו שם קודם לזה יש פירוש והוראה.

ה) כתאב אללמע עמוד 36—35=ס' הרקמה עמוד 12—11: „וכבר קבצו האותיות השרשיות והאותיות המשרתות הרבה מהמחברים אשר היו לפני במלות וכו'. ושמו לכל מין מהם סימן בעבור שיקל על התלמידים לזכרם וכו'. אלא שבקשו ממני קצת הבחורים לחדש להם סימנים אחרים" וכו'. ואם המלה שתתחבר לסימן לא תהיה לה הוראה הלא לא תביא תועלת לשמירת הזכרון. גם למה זה בקשו התלמידים לחדש מלות כאלה. הלא כל איש ואיש יוכל לצרף בנקל אותיות למלות שאין להם מובן והוראה כאות נפשו בלי מעצור?

ו) לבד מדברי תלמידי מנחם שהבאתי בהערה למעלה חשבו גם אחרים על איזה סימנים שהם משוללי הבנה כמובא להלן.

ואצל מחברי הקראים מצאנו:

ספר המלים של דוד אלפאסי נקרא בעברית אגרון.

המעתיק את הספר הזה צדקה מדמשק יאמר בשירתו אשר הקדים לספר הזה: ראו אגרון אשר אגר דברים.

עלי בן סלימאן קרא לקצורו שקצר מספרו של דוד אלפאסי בשם אגרון.

יהודה הדסי באשכל הכפר יאמר: אף בספרי הדקדוקין והאגרונות.

סופר בלתי נודע ברשימת ספרים המובאה מפינסקער (לקוטי קדמוניות עמוד 192 בהערה רשימה ראשונה סימן ו׳) כתב: ספר אגרון ערבי אצול אלמקרא (שרשי המקרא).

סופר אחר ברשימה אחרת (לקוטי קדמוניות שם רשימה ב׳ סימן ז׳) רשם גם כן ס׳ אגרון. וסימן ב׳ ברשימה זאת הוא: מג׳מיע א׳ סעדון. ועל זה העיר פינסקער שם: „נ״ל שצריך להקרא מג׳מוע אלפאט או אצול סעדון. והוא אגרון שרשים של סעדיה. ואיני יודע לאיזה סעדיה כוון אם לרס״ג או לאבן דאנון״. אמנם עד עתה לא נמצא השם סעדון לסעדיה. אשר הוא בערבית תמיד סעיד.

הוספה שלישית.

סימני אותיות השרש והשמוש אצל המדקדקים.

ענף קטן מספר האגרון לרב סעדיה הרבה סרעפותיו והאריך פארותיו עד אשר בצלו ישבו כל חכמי דקדוק לשון הקדש. והיא חלוקת אותיות הא״ב לשרשיות ושמושיות והנחת סימנים מיוחדים לשתיהן. וכבר העידו תלמידי דונש כי בעלי דקדוק לשון ערבית שעד זמנם לא חלקו את אותיותיה למלכים ומשרתים א). ואם כן הלא היתה זאת המצאת רב סעדיה. והנה זה לי כמה שנים אספתי את הסימנים של המדקדקים הקדמונים ב). ואחרי כן דברו מהם איזה מחכמי ישראל ורובם לא קראו את מאמרי ג). גם נתחדשו אצלי איזה הערות. ועל כי כל הענין

א) תשובות תלמידי מנחם עמוד 29: „ועוד אמרתם כי מחביר לשון הערב לא הביא דלת במשרתים. קצרי יד! חסרי לבב! הלא הנה ספר מחברתו ביד כל חכמי ספרד וביד הרב ואין בו זכר בשער הזה לאותיות המשרתים ולא למלכים״. ומדבריהם נראה כי יכוונו לספר דקדוק לשון ערבית ידוע שנתפשט בין הערבים והיהודים בספרד. אמנם לו נמצאת חלוקת האותיות בספרים אחרים הלא יאבד כח הטענה הזאת.

ב) במה״ע המגיד לשנת 1877 עמוד 287. 219. 181. ונשמטו ממני אז דברי בעל מעשה אפוד והערת המו״ל. ראה למטה.

ג) הר״ר אדם הכהן לעבענזאָהן במגיד שם עמוד 349. 237. והחכמים דערנבורג באכער קויפמאן ופארגעס במה״ע הצרפתי רעווי כרך ששה עשר לשנת 1888. ורק החכם קויפמאן שם הראה מקום למאמרי. אולם לא נכונו דבריו שם (עמוד 290) כי פירושו מלשון ערבית הוא נגד דעתי (à la difference de M. Harkavy). ובאמת אמרתי שם ברור הפירוש מלשון ערבית. וכן היא דעתי גם עתה.

1858 עמוד 14) . והשגיאה הזאת באה לו על שלא קרא את גוף ההקדמה של ר׳ שמואל . ולעת כזאת נודע מן התשובות שהוצאתי לאור במחברת ד׳ מזכרון לראשונים כי אחד מאבותיו של ר׳ שמואל (שהיה ברורו של רב שרירא גאון ורב האיי בנו בקאבס באפריקא) נקרא בשם ג א מ ע ועליו התייחסו כל בני משפחתם.

הרמב״ם במכתבו אל ר׳ יהונתן מלוניל כותב: וימצא עם הכתב אגרת לכל חמדה אוגרת.

ר׳ יהודה אלחריזי בתחכמוני (בשער י״א): ועתה עשה לנו אגרת. כל מליצה טובה אוגרת. ושם למטה (בשער ל״ב): מה נעמה אגרת. הנועם אוגרת.

ר׳ יוסף קמחי בשירו שבראש פירוש משלי אמר: דברי אגור אוגר בינות. ובוכוחו נגד הנוצרים הנקרא ספר הברית יכנה להתנ״ך בשם ס׳ האגרון.

ר׳ עמנואל מרומי (במחברת י״א ממחברותיו) כתב: ורציתי שתהיה זאת האגרת שותקת ומדברת. וכל הענין הזה כוללת ואוגרת.

ר׳ אלישע המעתיק ס׳ המלים עברית ופרסית מר׳ שלמה בר שמואל יכנהו בשם ספר אגרון.

מחבר ס׳ תנאים ואמוראים בכ״י אוקספורד קרא לאסיפת הלכותיו בשם אגרון.

המעתיק את האפוריזמי להיפפוקראטעס קרא אותם בשם ספר אגור. ובהקדמתו יאמר: הספר הזה יקר מאד בחכמת הרפואות ונקרא אפורוזמי משמעו טעם קצר אוגר ענין רב חברו החכם אפוקרט (במה״ע המזכיר לשנת 1871 עמוד 128 הערה ב׳). ובראש הספר הזה (בהעתקה זאת או בהעתקה אחרת ?) כתיב: „אתבונן על ספר אגור (nomen libri) . ובהיכלי בין בטח אגור (morabor). הבטיחני משוד אגור (metuo)". (הרשר״ל באוצר נחמד השני ופניני שד״ל עמוד 70) .

ר׳ יעקב לנדא קרא לאסיפתו מהלכות ודינים בשם אגור בן יקא ובקצור ספר האגור. ויתחיל הקדמתו: דברי אגור בן יקא אל התלמיד החשוב כמ״ר עזרא אבירהם . ולמטה שם בהקדמה יוסיף לומר: כי קראתי שם הספר הנותן אמרי שפר אגור בן יקא מג׳ טעמים. האחד. כי אגור מפני האף והחימה וכו׳ . הטעם השני . כי בו אגור [=אאגור] ואקבץ כל הדעות וכו׳ . והוא כי הנני בן יקא . בן מי שאסף ההורה והקיאה וכו׳ . והטעם השלישי . כי אגורה ואשכנה באהלי שם וכו׳ . וכפי הנראה לקח זאת מן המעתיק את האפוריזמי הנ״ל. או שניהם כוונו בשלשת ההוראות למלת אגור לדבר אחד.

ר׳ יעקב פינצי קרא לספרו באסיפת כללי הדקדוק בשם דברי אגור.

דונש בן לברט קרא למחברת מנחם בשירתו שבראש תשובותיו בשם ספר אגרון. ושם בשירתו אמר גם כן: בחלק נאגרים. ובהקדמתו לתשובותיו יאמר: אשר יאגור אלה היסודות.

תלמידי מנחם בשירתם בראש התשובות לדונש יאמרו כמו כן: בחלק נאגרים.

ר' שלמה בן גבירול יאמר בשירתו השקולה הענק: מספר שעריה אשר אוגרת.

בנחמה קדמוניות לתשעה באב מנהג איטליאה כתוב: למענך אלהי תאגור נדחי (אגרות רשד"ל 439).

איזה מהמדקדקים הקדמונים (כפי המובא במחברת התיגאן ובכ"י) קראו לסמן את המקומות היוצאים מן הכלל (היינו שנשאר בהם הדגש באותיות בג"ד כפ"ת אחרי אותיות אהו"י) במלת אוגירה. ונתקשו איזה חכמים בבאור המלה. כן למשל שער הר"י דערנבורג במהדורתו ממחברת התיגאן (במה"ע Journ. Asiat. לשנת 1870 חלק ב' עמוד 479 בהערה) כי היא משפת ערבית או גירה (או זולתו). וזה דחוק מאד. וראה דברי גייגער ובער במה"ע יידישע ציישריפט לשנת 1872 עמוד 19 ועמוד 301. והנה זה זמן כביר שכתבתי לדערנבורג השערתי שהמלה הזאת נגזרה משרש אגר והוראתה אסיפת המקומות היוצאים מן הכלל. והניחו את הסימן בתמונה אוגירה לכלול בו את כל האותיות אהו"י עם השרש אגר. וראוי לנקדו אוֹגִירָה או אוּגִירָה (על משקל תועבה מלא יוד). — ועתה הביא נוסע יוני אחד חומש כ"י מתימן (?) הנכתב בשנת אתתע"ד לשטרות (=1562 למה"נ. והפרט מסופק בכ"י) בעיר דרב אלחנשאת מהסופר שלום בן זכריה אלתנעמי. ובראש ההקדמה נמצאו כללי הדקדוק הדומים למחברת התיגאן בשפת ערבית (ואולי הוא קיצור התיגאן בעצמו בערבית כי לא הספיק הזמן בידי להעריכם ולהשוותם). ובפרק המדבר מדיני אהו"י ובג"ד כפ"ת מצאתי את המקום הזה: אמא אלאוגירה ותפסירהא אלג׳אמעה פהי פי סבעה מואצ׳ע לא גיר פי ג׳מיע אלמקרא. ובעברית: „אמנם האוגירה שהוראתה אסיפה תמצא בשבעה מקומות בכל המקרא לא יותר". ומזה נראה ברור שב"ה כוונתי בהשערתי לאמת.

ר' יוסף קרא יכנה את תשובות דונש על מנחם בשם ספר אגרון.

ר' יהודה בן ברזילי בפירושו לס' יצירה כתב: שלמה שאגר כמה חכמות ועל כך נקרא אגור. ובמקום אחר שם כתב: כי כל דבר שאדם מתקבץ [צ"ל מקבץ] ואוגר הרי יש לו מספר על ידי המקבצים והאוגרים. ומובן מאליו שהשם אגור לקוח מס' משלי.

ר' משה אבן גקטילה בהעתקתו לס' הנח והמשך לחיוג יאמר: אלה התנועות האוגרות לשון העברים. ושם בראש מאמר ב': וזה הוא המאמר השני האוגר את כל הפעלים שתוכן נח נסתר.

ר' שמואל אבן ג׳אמע יכנה את עצמו בהקדמתו להוספותיו לס' הערוך: בנו אגור ונין אוגרי חכמות. שטיינשניידער שנה ושלש השערתו המוטעת כי הכנוי אגור ובערבית ג׳אמע איננו לר' שמואל עצמו כי אם הוא שם ספרו (יידישע ליטעראטור עמוד 390 הערה 40 ועמוד 414 הערה 34. ובמה"ע המזכיר לשנת

היוצא מדברינו אלה הוא, שלעת כזאת אין בידינו אידות אלנהרואני המשורר הנזכר מרב סעדיה איזה השערה שיש לה על מה שתסמוך.

הוספה שניה.

השמוש במלת א ג ר אצל המחברים הקדמונים.

למעלה הבטחתי להביא את המקומות בספרים קדמונים שהשתמשו בשרש א ג ר. ואני מרשים בזה את המקומות הנודעים לי. וחלילה לי לומר כי הגעתי אל השלמית הנדרשת. כי לא אפונה שהבאים אחרי ימצאו להוסיף על הדוגמאות האלה שקבצתי כנסיון ראשון.

בתלמוד ירושלמי מס׳ בכורים (פרק א׳ הלכה ג׳ דף ס״ג ע״ד) זית שמן זה א ג ו ר י וכו׳. ולמה נקרא שמו א ג ו ר י שהוא א ו ג ר שמנו לתוכו. וזה נאמר שם בפי׳ המשנה כלים (פרק י״ז משנה ח׳). וכן בבבלי ברכות (דף ל״ט ע״א) ולמה נקרא שמו א ג ו ר י ששמנו א ג ו ר בתוכו. — ובירושלמי מס׳ יומא (פרק ג׳ הלכה ח׳ דף מ״א ע״א) יפרשו ר׳ שמואל בר נחמני ור׳ שמעון בן לקיש את המלה א ג ר ט ל י מקום ש א ו ג ר י ן בו דמו של טלה ושל פר. ובירושלמי מס׳ נדה (פרק ג׳ הלכה א׳ דף נון ע״ב) וכן בבבלי נדה (דף כ״א ע״ב) במאמר ר׳ יוחנן בשם ר׳ שמעון בן יוחאי ישתמש במלת דם א ג ו ר (מכונס ונקבץ). — ובבבלי מס׳ שבת (דף ס׳ ע״א) ובמחט שאינה נקובה אמר רב יוסף הואיל ואשה א ו ג ר ת בה שערה (וגרסת הערוך א ו ג ד ת). — ועוד בברייתא בבלי מס׳ חולין (דף י״ז ע״ב) סכין א ו ג ר ת. וע״ז אמר ר׳ אלעזר אוגרת משתי רוחות. ופירש רש״י אוגרת לשון אגרה בקציר מאכלה לשון אסיפה שאוגרת הציפירן לתוכה בין שני עוקצים. ונוכל לפרש גם כן א ו ג ר ת=ח ו ג ר ת כדלקמן.

ובמדרש רבה לבמדבר (פרשה י׳) ובראש קהלת יפרש אגור בן יקא ש א ג ר דברי תורה. וכן בכמה מדרשים למשלי. ובילקוט שם [מתנחומא] בעל המאמר הוא ר׳ חייא בר אבא. וממדרש אחר הובא שם: אלו דבריו של שלמה אגור ש א ג ר חלצים לחכמה. כפי הנראה יפרש א ג ר כמו ח ג ר. ושם בראש בלק (פרשה כ׳) והן נ א ג ר י ן לעריהם שאין ויגר אלא לשון אסיפה שנאמר אוגר בקיץ וכו׳. ובספרי דברים (פיסקא ט״ז מהדורת איש שלום דף ס״ח ע״ב) ובין גרו זה ש א ו ג ר עליו דברים.

ר׳ אלעזר הקליר התחיל פיוט אחד בתפלת טל במלת א א ג ר ה.

ר׳ שבתי דונולו בהקדמתו לפירוש ס׳ יצירה (חכמוני) יאמר: ו א ג ר ת י כל חכמתם עם חכמת החכם הבבלי.

מלאנדסהוטה עמוד 282—281. וכפי הנרשם שם כתוב עליו באיזה דפוסים: „ווידוי דר׳ נסים גאון ראש ישיבת בבל״. ובאיזה כ״י רשום שם מחברו ר׳ א ס י ראש ישיבת בבל שבנקל נתהוה מן ר׳ י ו ס י. וזה האחרון נשתבש מן נ ס י׳ או נ י ס י׳ (=נ ס י ם או נ י ס י ם).

בן נח א). והשערת רש"ז שם: „אין זה כי אם זה נסי, הוא הוא יוסי נהרואני, הלך מפימבדיתא ביחד עם ראש ישיבתו רב כהן צדק לקבל את פני רב סעדיה בסורא" ושם קרא את אחד מפיוטיו לפני רס"ג—לא תוכל לעמוד מפני סדר הזמנים. כי כבר ראינו שגם המהדורא השניה מס' האגרון שבה נזכר נהרואני יצאה לאור כמה שנים קודם התמנות רב סעדיה לגאון סורא. ושערי ההשערות לא ננעלו לומר כי בדברי הקראי סהל בן מצליח ב): „בספר עיון אלנוראי אלבבלי" צריכים אנחנו להגיה את המלה אלנוראי שאין לה מובן ולקרוא אלנהרואני ג). אולם בכלל אך עמל הוא בעיני לדעת מי הוא הנזכר בשם נהרואני סתם. כי מי יודע כמה וכמה מחכמי היהודים נסעו מעיר נהרואן ושכנו אח"כ בעיר אחרת? ורב האיי גאון בתשובתו כתב ד): „יהרבה מצויין מבני מצרים שבאין לבבל ושוכניו בעכברא או בנהרואני ה) ונודעין כן אחר כמה שנים אלעכברי ואלנהרואני". וראיתי להעיר עוד שברשימת כ"י מאסיפה ראשונה לאבן רשף בפה (והעתקת הרשימה נמצאת בברלין ובאדעסא ואולי גם במקומות אח־ים) רשום כי 121 № מאסיפה זאת ו) הוא וידוי מר' ניסי נהרואני. אולם בכ"י לא תמצא המלה נהרואני והיא הוספת פירקאוויץ ברשימתו. ובאמת בכ"י כתוב בסוף: „סליק סדר וודוי לר' ניסי ז"ל". וגם בזה טעה כותב הכ"י כי מתוכן ענינו נראה שהיא תפלה לש"ץ קודם עבודת יוהכ"פ ז). וכפי הנראה מפני שטעה הסופר וחשב שהוא וידוי לכן ייחסו לרב נסים הנודע כמחבר הוידוי הגדול הנמצא בשחרית יוהכ"פ לספררים ולתפלת יום כפור קטן לאשכנזים ח). או שמצא המעתיק המאוחר הזה את הטעות בכ"י שממנו העתיק.

א) אף כי הדברים הנדפסים על שמו מפינסקער בלקוטי קדמוניות חשודים הם. אולם במציאותו אין להסתפק כמו שהוכיח ר"פ פראנקל במאמרו הנזכר במה"ע השחר.

ב) לקוטי קדמוניות עמוד 35.

ג) פינסקער שם בהערה 3 יחשבו לסופר קראי וישער שכוונת סהל לספר המאור (כתאב אלאסתבצאר) מיוסף הרואה. אך הוא טעה לחשוב כי הרואה הוא קודם בזמן לסהל או שהיו בזמן אחד. וכבר הוכחתי (זכרון לראשונים מחברת ג' עמוד 46—45) שהרואה מאוחר יותר ממאה שנה מזמן שקצב לו פינסקער.

ד) ראה בתשובות הגאונים (זכרון לראשונים מחברת ד') עמוד 141 סימן רפ"ה. וראה עוד שם עמוד 213 סימן שצ"ט והערתי עמוד 379.

ה) על כי רה"ג כותב בשתי התשובות נהרואני לכן אחשוב כי כוונתו למחוז העיר נהרואן. וכפי הנראה נשמטו פה המלות: ואחר כך יוצאין משם ובאין לעיר אחרת. או קצר הגאון וסמך על המבין מדעתו.

ו) והכ"י הזה מחזיק רק את העמוד הראשון ועשר שורות מעמוד ב' מכ"י נומרא 240 המכיל ס' שטרות המכונה בערבית כתאב תצניף בית דין ומיוחס לרב האיי. וברצות ה' ידובר אודותו בפרטות במחברת ו' מזכרון לראשונים.

ז) וזהו תחלת הדף הראשון (אשר אמנם איננו תחלת הקובץ שראשו חסר): רבונו של עולם הר[עותי] במעשי לא אטעה [בניב] דברי ולא אטעה בפיצת שפתי ולא אטעה.... בסדרי סדר מעשה יום הכפורים ולא אומר על ראשון אח[רון ועל] אחרון ראשון אלא אסדר ואזכור כל דבר ודבר בעניננו [וכל מאמר] על אפניו ותהיה עמידתי עמידת רצון לסליחת חטא ולמ[חילת עון] ותסכים לי ולקהלי כפרה וסליחה ביום זה ואחשב בעמידתי כעמידת כהן גדול בבית קודש הקדשים וכו'. ואולי תמצא התפלה הזאת באחד המחזורים.

ח) ראה רשי"ר בתולדות רב נסים עמוד 69 הערה 19 ועמוד 73 הערה 30. עמודי העבודה

רב מבשר בתשובותיו א) השתמש במלה טרי (טרי). ובהערתי למעלה בשולי הדף אמרתי עפ"י ההשערה שאולי הוא רב נסי נהרואני ראש כלה שעמו התייעץ הנשיא דוד בן זכאי אודות התמנות גאון סורא ב). וגם הוא היה המפשר ומתווך השלום בין הנשיא הזה ורב כהן צדק גאון פומבדיתא. ובעלה שהדפסתי לדוגמא קודם זה לבקשת דערנבורג הוספתי שאולי מרב ניסי זה הובא דבר הלכה בס' הפרדס לרש"י ג) ואליו כוון ר' יונה בן גנאח לפי השערת קירכהיים ד). גם רשמתי לזכרון בעלמא כי איזה חרוזים בחכמת העבור נתייחסו בכ"י אוקספורד לר' יוסי נהרואני ה). ואחרי כן הדפיס הר"ר שניאור זקש את מאמרו נהורא דעלמא ו). ושם השתדל להוכיח כי רב ניסי נהרואני ור' יוסי נהרואני ויוסף הבבלי הנזכר מראב"ע ז) ונהרואני שמצאתי אצל רב מבשר כולם הם שמות שונים לאיש אחד. אולם כמה מדבריו שם מופרכים מאליהם. כי לא מצינו בשום מקום שהשמות ניסי ויוסי שוים הם. ואין זה כי אם טעות הסופרים המעתיקים. וכן ללא אמת הוא כי „כל מר לקדמונים תאר לגאון שמוהו או לראש כלה". ובתשובות הגאונים נמצא כפעם בפעם את התאר מר רב להתלמידים השואלים אצלם. ופירושו על המאמר „נודע בנסים ראש כלה נהרואני" הכתוב ביוחסין לא יתכן. כי הגרסא הנכונה היא נסי כמו שכתוב שם כמה פעמים אחר זה ח). ואם גם רב נסי זה איננו רב ניסי בר שמואל הנזכר בפרדס (שגם בשמו ראינו את טעותי הסופרים ניסי ויוסי) עכ"פ רואים אנו שהשם נסי היה מצוי בימים קדמונים. וכן נמצא בין שמות מלכי הכוזרים אחד מאבותיו של המלך יוסף (כותב המכתב לרב חסדאי בקרטבה) נקרא בשמו נסי ט). ואחד מקדמוני הקראים היה נסי

א) ראה למעלה עמוד ע' וע"א.

ב) ככתוב ביוחסין (ד' אמשטרדם דף צ"א ע"א) מספר נתן הבבלי. ושם בדברי רב נסי נראה דצ"ל ובזור (או ובו"ר) כפיו תחת ורות כפיו הנדפס שאין לו מובן.

ג) ראה בס' הפרדס (ד' קוסטנטינא דף ל"ח ע"ב): „הכי אמרי משמיה דמר רב ניסי בריה דרב שמואל דכי הוו עשרה ומזמנין צריך למברך לאמר נברך אלהינו" וכו'. ובתוספות ברכות (דף מ"ט ע"ב בד"ה נברך) הובא זה בשם סדור רב עמרם. וכן בס' שיורי ברכה להרב חיד"א (או"ח סימן קצ"ב) הביא זה בשם סדר רב עמרם גאון כ"י שמביא בשם מר רב נסים בריה דרב שמואל (ובסדור רב עמרם הנדפס לא נמצא זה). ובליקוטי פרדס סוף ענין ברכות מובא זה בשם רב יוסי בר מר שמואל. ראה רשי"ר בתולדות רב נסים עמוד 69 הערה 19. ואם באמת היה זה כתוב בסדור רב עמרם גאון ואיננו הוספה מאוחרת אזי מוכרח שהיה רב נסי זה קדמון מזמן רב סעדיה. ועכ"פ רואים אנחנו את בלבול הסופרים בין השמות נסי נסים ויוסי.

ד) בהערתו לספר הרקמה עמוד 13. ונעלמו ממנו דברי רשי"ר שזכרתי בהערה הקודמת.

ה) כפי שהביא שטיינשניידער בכרם חמד התשיעי עמוד 42—41.

ו) במה"ע המליץ לשנת 1890 נומרא 108 עמוד 7 ונומרא 110 עמוד 3. וראה תשובתי שם נומרא 114 עמוד 7.

ז) בפירוש הקצר לשמות (מהדורת יש"ר עמוד 79): אבני מלואים לחשן, ויאמר יוסף הבבלי כי טעם מלואים בעבור היות החשן כפול והאבנים באמצע.

ח) ועוד נראה למטה השבוש בהפך נסי יוסי ואסי תחת נסים. ונמצא בירושלמי לרוב השם נסא או נסה (מבוא הירושלמי לפראנקעל דף קי"ז) ואולי בבבל נשתנה לנסי.

ט) בנוסחת הקדמון והאמתי (הנדפס במאסף נדחים נומרא 8 עמוד 121 שורה 111).

והנה בכ״י הראשון כתוב כי החכמים האלה קבלו קריאת המלה שְׁתַּיִם מאנשי כנסת הגדולה. וזה יורה ברור כי לא היו קראים. כי הקראים לא יסמכו על אנשי כנסת הגדולה ולא יסתייעו מהם לעולם כי יחשבום לבעלי התלמוד. וכן למטה בכ״י זה כתוב: „אלמעלמין אלנאקלין ען אלקדמאוהם (המורים אשר קבלו מקדמוניהם) חכמי ישראל ז״ל״. וכזה לא יכתבו הקראים סתם רק יבארו כי כוונתם להכמי דתם. גם שמות התאר ראש ישיבה וחבר לא נמצאו אצל הקראים. וכזאת כתב גם אבן רשף בתחלה ברשימותיו. אולם פינסקער מרוב נטיתו לייחס אל הקראים את בעלי המסרה והדקדוק הקדמונים חשב גם את ר׳ פינחס לקראי וכתב אודותו: „ואין טענה א) מתאר ראש ישיבה של ר׳ פינחס כי גם יהודה בן עלאן הטבראני היה ג״כ ראש ישיבה (נספחים צד ס״ד), ואין ענינו אצלי אלא מלמד נכבד בדורו, ואלה היו גם אצל הקראים לרוב״. אבן בבנין זה נאמר ערבך ערבא צריך. כי מה שהביא בנספחים מיהודה בן עלאן לקוח ממכתב אבן רשף לפינסקער. שבו הביא מה שמצא בשתי המקדמאת לסלמון בן ירוחם ולוי הלוי שנאבדו במהומות המלחמה בקרים. והמקיר הזה מקור אכזב הוא כאשר נתברר במקומות רבים מאחרים וממני (בקטלוג לכ״י תנ״ך דפה). ואם תצדק השערת פינסקער עצמו ב) שיהודה בן עלאן הטבראני הנזכר מהדסי באשכל הכופר הוא יחיי בן זכריא הנזכר ממסעודי, אזי אין כל ספק שהיה רבני ולא קראי כעדותו הברורה של הסופר הערבי בן דורו שיאמר עליו (אשמעתי אלמדהב) כמו על רס״ג. ועל זה יוכיח גם מקומו טבריה שנודע עד עתה כמושב בעלי המסרה והדקדוק הקדמונים ולא נמצאו בו קראים ג). ולעת כזאת נוכל בלי שום ספק להפך דברי פינסקער. שאמר שם שכל בעלי המסרה והדקדוק ובעלי הנקוד והטעמים הקדמונים הם בחזקת קראים. ונוכל לומר ולהוכיח כי בודאי היו רבנים. ועוד ידובר מזה בתולדות רס״ג. — ואחרי שר׳ פינחס ראש הישיבה התעסק הרבה בכתבי הקדש ונקוד ומסרה קרוב לומר כי חבר גם מליצות ופיוטים. ואם כן קרוב הוא כי אליו כוון רב סעדיה בשני המקומות שהבאנו. וראינו למעלה (אצל ינאי) שרס״ג או רבני אחר בן דורו בוכוחו נגד הקראים נסתייע מפיוטי פינחס שנתקבלו ביחד עם פיוטי ינאי והקליר בתפלות הרבנים. היוכל לעת כזאת איש בלתי מתעקש לחשוב איש כזה לקראי?

ו. אלנהרואני.

מן המשוררים החדשים שרב סעדיה הביא דוגמאות מהם בחלק השלישי מספר האגרון נודע לנו בבנויו רק משורר אחד. והוא אלנהרואני. שכפי עדות

א) לקוטי קדמוניות עמוד ל״ב.

ב) לקוטי קדמוניות עמוד ה׳ וק״ח.

ג) ומהתאר משכילי אצל הדסי אין הוכחה כלל. כי הוא טעה הרבה בנוגע לדורות הקדמונים. ואהבתו לבני כתתו קלקלה את שורתו ושגה והשגה במתכוון ושלא במתכוון. וראה במחברתי אלטיידישע דענקמאָלער שפירקאוויץ זויף רשימות להראות כי גם קראים היו בטבריה.

עתה לצאת מידי השערה. אולם בכל זאת דעתי נוטה אליה עד אשר נמצא ראיה מוכחת או השערה יותר קרובה שכוון רב סעדיה לאיש אחר. ונקבץ פה את המקומות שנזכר בו ר׳ פינחס זה.

הראשון שהזכיר שמו הוא ר׳ אהרן בן משה בן אשר המביא את קריאתו כמה מלות בחטף פתח א). ורש״י מנורצי מצא את שמו במסרה שתי פעמים (לתהלים ס״ב ד׳ ודה״ב י״ב י״ח) ב). ור״ש פינסקער מצא את שמו נזכר שתי פעמים בתנ״ך כ״י משנת ד׳תש״ע הנכתב משמואל בן יעקב ממצרים (למשלי כ׳ י״א ולאיוב ל״ב ג׳) ג) ושתי פעמים בחומש כ״י ד). ובשנת תרל״ד עת נשלחתי מהממשלה לסלע היהודים לבדוק את הכ״י מנחלת פירקאוויץ מצאתי את שם ר׳ פינחס זה בכמה מספרי תנ״ך כ״י כמבואר בפרטות ברשימתי. וזולת זה מצאתי את שמו עוד בשני כ״י בחכמת הדקדוק הכתובים בשפת ערבית שמחבריהם הולכים ומונים את שמות המדקדקים ובעלי המסרה הקדמונים ה). כי בכ״י אחד מהם נזכרו: אברהם בן ריקאט ואביו ריקאט. אברהם בן פראת. פינחס ראש הישיבה. צמח בן אבי שיבה. צמח הידועו) בן צוארא. ר׳ חביב בן ר׳ פיפים ז). אחיהו הכהן החבר ממדינת מעזייה. אשר הזקן הגדול ח). נחמיה ננפשט) בנו. משה בן נחמיה. אשר בנו. משה בן אשר. אהרן בן משה. ועל זה האחרון נאמר בכ״י: „ודע כי זה אה־ן בן משה בן אשר בן משה בן נחמיה בן אשר הזקן הגדול ז״ל היה אחרית השלשלה“. ועוד נזכרו עמהם רב משה מֹחֶהי) ומשה העזתי הנקדן. ובכ״י השני נזכרו בין המורים הראשונים (אלאסאתדה אלאואיל): רבי פינחס ראש הישיבה. רבי חביב בן רבי פי[פ]ים. אברהם בן ריקאט ואביו ריקאטיא). צמח בן אבו שיבה. משה מוחה. צמח אבו סלוטום יב). אשר בן נחמיה. אבו אל עומיטר.

א) דקדוקי הטעמים (לייפציג 1879) עמוד 15—14 סימן 14.

ב) ראה הערת ר׳ יצחק בער לדקדוקי הטעמים שם (עמוד 14 הערה e).

ג) לקוטי קדמוניות לר״ש פינסקער עמוד ל״א ול״ב.

ד) לקוטי קדמוניות שם עמוד כ״ט ול׳. וראה גם בקטלוג הנדפס מכ״י תנ״ך בפה נומרא 54 עמוד 82 ונומרא 80 עמוד 103.

ה) ראה מכתבי מסלע היהודים במה״ע הצפירה לשנת 1874 עמוד 120. מחברתי האשכנזית אלטיידישע דענקמֶאלער אויס דער קרים עמוד 6—235. במה״ע המגיד לשנת 1877 עמוד 303, חדשים גם ישנים נומרא 2 עמוד 10—6.

ו) הידוע. כמו אלמערוף בערבית שהוראתו המכונה.

ז) אשער כי תחת פיפים צ״ל פיפים והוא השם פפוס ופפיאס.

ח) הזקן הגדול. כפי הנראה הוראתו אבי אבי זקנו (אף בכמה דורות) כמו בתלמוד בר בריה דר׳ פלוני רבה.

ט) ננפש. אולי צ״ל נ׳ (נוחו) נפש. ובכ״י יתקצר כנהוג נ״נ.

י) לפעמים נזכר ר׳ משה זה במסרה בכינויו מוחה בלבד. ופעם אחת נקרא בטעות בן מוחה (אם לא כי נאמר ששם הכתנה לבנו של ר׳ משה זה). ומזה נולד אצל הקראים והאחרונים הסומכים עליהם שם חדש ר׳ מוחה שלא היה ולא נברא.

יא) בכ״י ואריקאט. וצ״ל ואיצא ריקאט (וגם ריקאט) או ואביו ריקאט.

יב) אולי ר׳ צמח זה הוא המכונה בכ״י א׳ בשם בן צוארא. והשם סלוטום אולי צ״ל סלוטום (Silvatus=Silvaticus, או Salutus=Salus).

„זכרון תמימות במו יצוה.
ונפש השומע בבאור ירוה.
ועל ידי עבדיו הנביאים באר היטב יחוה.
ולא כאשר סעדיה הפיתומי יתאוה״.

ומפינחס בן יאיר וספרו במליצה אין בדברי שלמון לא שם ולא זכר. ובמאמר הזה חוה פֿראנקל השערתו (שהיא גם השערת ר״מ איש שלום) כי לפני הדרסי היה נוסח ממדרש תדשא המיוחס לר׳ פינחס בן יאיר שבו היו הדברים אודות ממחרת השבת. והמדרש המאוחר הזה בכללו חשוד הוא מפני שנמצאו בו כמה דברים מדעות חצוניות.

אחרי כל החכמים האלה בא הר״ר אברהם עפשטיין והעמיק לחקור אודות מדרש תדשא שהוציאו לאור במהדורא חדשה עם מבוא ארוךא). ותמצית חקירתו שם היא. כי עיקרו של המדרש הזה הוא לקוח מספר היובלות שלפי דעתו נתחבר מבני כת האסיים (עססאֶער). ור׳ פינחס בן יאיר היה ג״כ מבני הכת הזאת. ובעבור זה נתיחס אליו הספר הזה. ואחרי כן בא ר׳ משה הדרשן וסדר ממנו את המדרש תדשא כפי שהוא נמצא עתה בידינו ב).

אולם על כל פנים אין לנו לעת כזאת שום הוכחה שבימי רס״ג ובן ירוחם היה במציאות ספר או מאמר אודות ממחרת השבת שנתחבר מאיש ששמו פינחס באורח שיר ופיוט בחרוזים ג). ובעבור זה לא תמצא לנו שום אחיזת יד לומר כי המשורר או הפייטן פינחס הנזכר מרב סעדיה הוא הוא המובא באשכל הכפר מהדסי. ומה גם כי האחרון בודאי חשב שהוא התנא ר׳ פינחס בן יאיר ויאמר עליו: „והוא מאנשי הברייתא הקרואה אצלם מחוצה״ ד). ואין הכרח לומר שהדסי בדה מלבו מה שאמר שם שאנשי קירואן מחקו איזה דברים בברייתא המיוחסת לר״פ בן יאיר אודות ממחרת השבת. ויוכל להיות כי הגיעה לידם ברייתא כזאת שנתוספו בה דברים מזוייפים מהקראים. וכאשר התבוננו בה אנשי קירואן ועמדו על הזיוף מחקוהו מספריהם ה). לכן מי שמחבר שני השמות פינחס תלי תניא בדלא תניא. וגם ההשערה האחרת. שהכוונה בהקדמת האגרון לר׳ פינחס ראש הישיבה הנזכר כפעם בפעם במסרה. לא תוכל לעת

א) ראה בספרו מקדמוניות היהודים (וויען 1887) במבוא למדרש תדשא עמוד I—XIV ובמה״ע הצרפתי רעווי ד. עט. זשוויוו. לשנת 91—1890. ומחדש במהדורתו היקרה מס׳ אלדד הדני עמוד 158 בהערה. וראה גם באכער בספרו מאגדת התנאים (אגדה רער תנאיטען חלק שני עמוד 499) כי במדרש רבה לבמדבר הובאו דברים ממדרש תדשא ונתייחסו לר״פ בן יאיר.

ב) ונראין דבריו בענין היחש של המדרש תדשא לס׳ היובלים. אמנם מסופק אנכי אודות חבור זה האחרון מבני האסיים.

ג) כי נראין בזה דברי פֿראנקל שהדסי הפך את הדברים המיוחסים לר׳ פינחס בן יאיר ממאמר פשוט (פראָזא) למליצה חרוזית כדרכו בכל המאמרים המובאים אצלו ממחברים שונים.

ד) אשכל הכפר דף פ״ו ע״א (אות פ׳ בא״ב רכ״ד). ובמלת מחוצה כוונתו לחצונה וחצונות. וכן בסוף הלכות גדולות: בתורת כהנים וחצונות וקטנות. וגם בתשובות הגאונים שבחלק ד׳ מספרי זכרון לראשונים ישתמשו במלת חצונה וחצונות במובן ברייתא ובריתות. ראה שם סימן מ״ה, רי״ח ורכ״ט.

ה) וראה עוד אודות אנשי קירואן למטה בהוספה ראשונה לס׳ הגלוי.

שהביא בס׳ הגלוי. על כי שם נאמר כי הם היו בדור רס״ג (פי עצרנא הרא). ופה יחשוב את המשוררים הקדמונים. ונמצא עוד פייטן ששמו יהושע וממנו שלשה פיוטים בסדורי הקראים (לקוטי קדמוניות עמוד 139). וכנודע הרבה מפיוטי הרבנים הקדמונים נתקבלו אצל הקראים. ואולי ימים יודיעו.

ה, פינחס.

כבר ראינו למעלה (אצל השם ינאי) כי גם במקום אחר נזכר פינחס מרס״ג או מחכם רבני אחר בן דורו—ביחד עם ינאי והקליר כפייטן חשוב. וראינו במבוא שפירקאוויץ שער שהוא ר׳ פינחס בן יאיר שהקראים מביאים ממנו ברייתא אודות ממחרת השבת הכתובה בחרוזים. ונגד זה העיר גייגער א) כי יותר נראה לו שהוא ר׳ פינחס ראש ישיבה הנזכר בין בעלי המסרה. ועל זה השיב שטיינשניידער ב) כי בפעם הזאת דברי פירקאוויץ מיוסדים יותר (פירקאוויץ פערדיענט היער מעהר בעאכטונג אלס איהם גייגער צוערקאננט). ובהקדמת האגרון המזוייפת על שם רב סעדיה (אין דער אנגעבליכען פאררעדע) לפי ההשערה היותר קרובה לאמת (האָכסט וואהרשיינליך) הכוונה לר׳ פינחס בן יאיר ג). כי שלמון (סלמון) בן ירוחם ויהודה הדסי יזכירו את הברייתא דר״פ בן יאיר. ולפי דברי הראשון מהם כבר ראה רס״ג את הברייתא ד). אחריו בא החכם המנוח ר׳ פינחס פראנקל ז״ל ודרש וחקר אודות הברייתא הזאת ה). והעלה במצודת חקירתו שהמובא אודותה משם שלמון בן ירוחם הוא מזוייף מפירקאוויץ עפ״י דברי הדסי באשכל הכפר. וזאת הוכיח עפ״י שני כ״י ממאמר המלחמות לבן ירוחם ו). וכן נמצא גם אצלי ההעתקה ממאמר זה שהיתה גם בידי פירקאוויץ (כי נמצאו בה איזה הגהות והוספות מכתב ידו) ופינסקער. ואת המקום הזה הניח בלא תקון. כפי הנראה מפני שההוספה המזוייפת נתחדשה אצלו אחרי כן. וכמו בכ״י שבדק פראנעל כן הוא הנוסח גם בהעתקה שלי שהיתה בידי פירקאוויץ ופינסקער:

א) במה״ע יודישע צייטשריפט שם עמוד 262.

ב) במה״ע המזכיר לשנת 1873 עמוד 69—68.

ג) אין אלו אלא דברי תימה. כי אחרי אשר כל ההקדמה מזוייפת היא לדעתו. איזו תועלת לנו לדעת אל מי כוון המזייף. וכי יכולים אנו לרדת לסוף דעתו של מזייף ולברר שלא ברא מכל וכל את השם פינחס מלבו? ואיך לא הרגיש שטיינשניידער את הסתירה בדבריו: „אין דער אנגעבליכען פאררעדע דעס סעדיה גאון״. „פירקאוויץ פערדיענט היער מעהר בעאכטונג״?

ד) לא הרגיש שטיינשניידער כי על זה הטעם בעצמו יסד פירקאוויץ את דברי השערתו. ואם נניח כי הקדמת האגרון נזדייפה ממנו הלא מובן מאליו כי נאמר גם כן שלקח את השם ופינחס אצל בן ירוחם והדסי. ובאמת כתב פירקאוויץ (מבוא עמוד 6): „והחמישי פינחס, אולי הוא פינחס בן יאיר מן התנאים, כי ראיתי דבריו בחרוזים בספרי קדמונינו בני מקרא במחרת השבת״.

ה) במאמרו קאראַישע שטודיען הנדפס במונאטסשריפט לגראֶטץ משנת 1876 ובהעתקה מיוחדת. ראה במקום האחרון עמוד 34—25.

ו) אנכי אחשוב את הראיות של פראנקל לראיות מוכיחות ולא אסכים בזה לדברי הרר״א עפשטיין בספרו המובא למטה.

דעת גייגער) כי אם עפ"י ההשערה. ובאמת יוכל להיות כי זמן הפייטן הזה הוא קודם רס"ג. כפי הנראה ממה שהקדימו את זמן חבורה (בכ"י הנזכר) עד רב ושמואל מיסדי ההלכה הבבלית. עד כאן דברי גייגער. ורשד"ל רשם בין הפייטנים שבמחזור רומניא את שם יהושע א). אך לא ציין איזה פיוט שם הוא ממנו. ואחרי כן כתב ב) כי הפיוט יה שלח אורו (רומניא קל"ז וקורפו פ"ה) הוא למחבר ששמו יהושע ג). ואין ספק כי לפיוט זה כוון גם כן צונץ כי גם בו נרשם שם המחבר שתי פעמים. ולאנדסהוטה שעוד לא ראה דברי צונץ ושד"ל בנחלתו הביא שם פייטן ר' יהושע ויאטרד): "ממנו מצאתי 1. אמונים בהועדם. לחוה"מ של סוכות באילת השחר וחתום: יהושע חזקה). 2. יהי שלום בחילנו שלוה בקהלנו. פיוט למילה בשירים וזמירות דפוס קוסטנטינא סי' ע"ה. 3. ירושת נחלה לשם טוב ולתהלה. גם זה למילה סי' ע"ד. ולא ידעתי מי הוא. ואולי הוא ר' יהושע בעצמו המובא משד"ל בין הפייטנים מסדור תפלות קהלות רומניא בב"ח ד' צד 38". ובתחלה חשבתי כי כוונת רב סעדיה ליהושע בן סירא. שבמשליו בשפת עברית השתמש הגאון גם בספר הגלוי (כאשר נראה למטה. ובטעות מעתיק הכ"י נקרא שם שמעון בן יהושע תחת יהושע בן שמעון). ואם כן יוכל להיות כי הביא דוגמאות ממנו גם בס' האגרון. אולם לא מצאתי לרס"ג שיקרא את ס' משלי שבתנ"ך ושל בן סירא בשם שירים ואת מחבריהם משוררים. גם יקשה קצת מה שנזכר אחרי שלשת הפייטנים יוסי ינאי ואלעזר. כי כנראה זכר את כולם כפי סדר זמן חייהם. וכמו כן לא נוכל לומר שיהושע זה היה מאנשי קירוא

א) כרם חמד הרביעי עמוד 38.

ב) נחלת שד"ל עמוד 28.

ג) ליוקר מציאות המחזורים הנזכרים ולמען הקל לקוראים את הבחינה. אם הפיוט הזה הוא מקדמון או מאחרון. אביאו הנה (ממחזור רומניא דף קל"ז ע"ב):

יה שלח אורו.	והופיע בהוד הדרו
והושיע עמו בדברו.	בהעצרם מערב ועד ערב כחוק דבורו:
המון עם שלוחים.	משולי שלחים
בחסד ואמת נשלחים.	באהבת אבותם משתלחים:
ולא נחם אלהים.	דרך עובדי אלילים
והדריכם בנעלים.	נותני זמר והלולים
על מכות בכורי ערלים.	ענו מי כמוך באלים:
שומרי מצות רגלים.	שמך מאשרים ומגדלים
על צבאותם יצאו גאולים.	והמליכו לצורם בין גלים:
עמדו מים כחומה.	במקהלות יונה תמה
ושמחה בטן ערמה.	כי נגלה בימין רוממה:
יודעי הלכה ותורה.	שלח להם אורה
עורר ישעך במהרה.	תפרוש שלומך על עם נברא:

ומצדי אודה כי לא אוכל להכריע אם הוא לקדמון. כי לא מצאתי בו סימנים מובהקים מקדמות או אחור זמן. אף כי המבטא משולי שלחים (שהכוונה כפי הנראה להכתוב שלחיך פרדס רמונים) יאות יותר לקדמוני הפייטנים. ונמצא דוגמתו אצל הקליר וההולכים בעקבותיו.

ד) עמודי העבודה עמוד 80. ומהפיוט יה שלח אורו לא ידע לאנדסהוטה.

ה) החתימה חזק בראשי הבתים לא תמצא אצל קדמוני הפייטנים.

סעדיה עוד בשני מקומות. בפירושו לס' יצירה על המלות ספר וספר וספיר יאמר כי השמיש בשין נופל על לשון הוא נהוג במקרא ובדברי חכמים (פי אקיאל אלחכמא) ויוסיף לומר: תֹּם א) פי אקואל אלשערא קאל אלעזר לסוככי למוסכי להסיכי בנסיכת קדוש. ובעברית: „וגם בדברי המשוררים ב) אמר אלעזר לסוככי למוככי להסיכי בנסיכת קדוש". — ומפירוש רס"ג להורה הביא ר' אברהם בן שלמה מתימן בבאורו הערבי להנ"ך בכ"י כזה: וקאל ג) רבי' סעדיה ז"ל פי שרח ואכלתם בשר בניכם... לאנא וגדנא אלשערא אלפאצלין יקולון פי אלקינה אם תאמרנה זו לזו תני את בנך והוא חבוי מנותח נתחים פעלמנא אנהא אנמא רפעתה לתנפרד הי באכלה דון כצמתהא תֹּם לעלה יתוהם אן אלעזר אלשאער קאל הדי מן תלקא נפסה יכו'. ובעברית: „ואמר רבי' סעדיה ז"ל בפירוש ואכלתם בשר בניכם וכו' [ויק״א כ"ו כ"ט] שמצינו להמשוררים החשובים שיאמרו בקינה אם תאמרנה ד) זו לזו תני את בנך והוא חבוי מנותח נתחים. וידענו אמנם שהיא לקחתו להסתירו ולאכלו לבדה זולת חברותיה המריבות עמה [בעבור זה]. ולמען לא יחשבו כי המשורר אלעזר אמר זאת מסברת עצמו" וכו'. הרי לנו ארבעה מקימות שמסתייע הרס"ג מהקליר ויחשבהו למשורר קדמון וחשוב. ונוכל להוסיף עוד כי רס"ג בתשובה השתמש במ"ה נשיון בהוראת חוב כמו שהשתמש במלה זו בהוראה זו גם הקליר בפיוטו לגשם ה).

ד. יהושע.

אודות המשורר או הפייטן הרביעי שזכר רס"ג לא נודע לעת עתה דבר ברור, ודברי פירקאוויץ (שהבאנו במבוא) שהכוונה לר' יהושע בן קרחה הם דברי רוח. כי לא נזכר דבר ממליציותיו ושיריו לא בספרות הרבנים ואף לא בדברי הקראים וזיופיהם. הר"א גייגער הגיד השערתו ו) כי הכוונה פה להפייטן ר' יהושע הרשום אצל צונץ (ליטעראטורגעש. דער זינאג. פאעזיע עמוד 459) בין הפייטנים, שהמערבות שלו לשביעי של פסח נמצאת במחזור מנהג רומא ורומניא, ושם רשום שמו שתי פעמים, ובמחזור משנת 1144 למה"נ המערבית מיוחסת לרב ושמואל. אולם בכ"י טורין הישן (№ 29) רשום עליה מעריב דר' יהושע. ואף כי צונץ קצב את זמנו של הפייטן הזה במאה הי"ד (1300—1400) למה"נ אין זאת (לפי

א) הביאו מונק במה"ע .Journ. Asiat לשנת 1850 חלק שני עמוד 19 בהערה. וכבר העיר מונק שם כי זה לקוח מפיוט לשחרית יום ב' דסוכות, ואצלנו הנוסח לסוככי במסכי.

ב) וכפי העתקת מינכען המובאה כדוקעס (נחל קדומים עמוד 24): וגם בפיוט הפייטנים.

ג) ראה במה"ע המזכיר לשנת 1880 עמוד 40—39.

ד) היא הקינה המתחלת אם תאכלנה נשים פרים. וכפי דברי בעל עמודי העבודה (עמוד 42 נומרא 140) ידענו עד עתה שהקינה הזאת היא מר' אלעזר הקליר רק לפי עדות מהרי"ל בהלכות תשעה באב.

ה) ראה זכרון לראשונים מחברת ד' (תשובות הגאונים) עמוד 270 סימן תק"ן והערתי שם עמוד 388.

ו) במה"ע יודישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 262.

וענן סמך עליהם בשני דינים. ואמרתי כי נתחברו בארץ ישראל מפני הטעמים האלה. בראשונה. יורה על זה השם ינאי עצמו. כי לבד המלך אלכסנדר ינאי נמצאהו בימי חכמי התלמוד שבע או שמונה פעמים בארץ ישראלא). ורק פעם אחת ר׳ ינאי קפודקאה באויא הקטנה הסמוכה לארץ ישראל. וקרוב שהלך האמורא הזה מא"י לקפוטקיא. שנית. כבר העירו צונץ ורשי"ר שחתימת שמו בראשי החרוזים הוא ינֵיי. והוא על דרך כתיבת השם בתלמוד ירושלמי. וכן כתוב שם שמיי תחת שמאי. זכיי תחת זכאי. כאשר העיר רשי"ר ב). אולם היא הלך לשיטתו שר׳ אלעזר הקליר היה מעיר קאליארי (Cagliari) באיטאליא הדרומית. לכן חשב שגם רבו ינאי היה ממדינה זאת. והתמונת שמו השתדל לבאר מפני „שהארץ היותר מחוברת בימים ההם עם ארץ ישראל באיברופא היתה איטליא הדרומית". אולם לעת כזאת נדע כי שגה בזה הרשי"ר וכי קליר הוא שם אביו ולא שם עיר באיטליא. ונפל היסוד אשר עליו בנה הרשי"ר שיטתו כי מולדת הפייטנים ינאי והקליר היתה איטליא הדרומית. ויותר קרוב לומר בפשיטות כי תמונת שם יניי תעיד על ארצו ומקומו שהיא ארץ ישראל. שלישית. כי לא יקובל על הדעת שבמאה השביעית וראש השמינית למספרם היו באירופא חכמים גדולים כמו הפייטנים האלה. שמלבד אומנתם הגדולה במליצה ופיוט היו בקיאים בכל חדרי ההלכה ומדרשי האגדות שנתחברו אז בארץ ישראל. ושפיוטיהם נתפשטו תיכף אחר זמן חבורם בארץ ישראל ובבבל. מקומות משכן תורת ישראל וחכמתו בעת ההיא. ונודע לנו כי בארץ ישראל היו אז דסופרים ובעלי המסרה. מתקני התפלות. רבנן דאגדתא מחברי המדרשות. בעלי התרגומים. מסדרי המסכתות הקטנות. מחבר ספר יצירה שכבר העיד עליו הרס"ג שהוא מא"י. אכן לא נודע לנו דבר מחבורי היהודים באירופא ומבתי מדרשות לחכמיהם. ולו גם נמצאו אז חכמים יחידים בין יהודי אירופא קשה להאמין כי חבוריהם ופיוטיהם יתפשטו ויתקבלו תיכף במקומות המלאים חכמים וסופרים ויתקבלו בבתי מדרשות שמהם יצאה אז תורה ודעת לכל הארצות. וכזה חוה גם הרשד"ל את דעתו כמה פעמים. והיא נכוחה למבין ההולך בדרך הישרה. וכל עמל איזה חכמים חדשים להסיע את חכמת ישראל בעתות קדומות אלה מאויא לאירופא לא הצליח בידם. ואחשוב כי זאת לא תצליח לעולם.

ג. אלעזר הוא ר׳ אלעזר הקליר.

כל האמור בסימן הקודם אודות ינאי וזמנו וארצו. הוא שייך גם לתלמידו הקליר. ולבד ממקום הזה באגרון והמקום שהבאתי למעלה מאלקרקסאני הביאו רב

א) ראה המקומות הנרשמים בסדר תנאים ואמוראים ובמבוא הירושלמי לשם זה.

ב) בכרם חמד הששי עמוד 26. ונוכל להוסיף עוד מירושלמי השמות האלה: בניי כמו בנאי. חילפיי=חילפאי (בבבלי אילפא). חסדיי=חסדאי. טבליי=טבלאי. סימיי=סימאי. סיסיי=סיסאי. שובתיי=שבתאי. ולזה תצטרף גם מלת הדמיון בירושלמי כיי = כהאי. ואגב אורחא אעיר כי לפלא הוא שהמנוח רש"י פין ז"ל בספרו כנסת ישראל שהאריך בו פעמים רבות אודות אנשים אשר אין מקומם כלל בספרות ישראל וקורותיו העלים את עיניו מכל וכל מאבי הפיוטים ינאי ולא הביאו!

הראשון (ששם ידבר בקצרה מחלוקת הכתות בישראל) א) יאמר אודות ענן כזה: ובאן עאלמא באקאויל אלרבאנין ולם יכן פיהם מן ימען פי עלמה. וחכי ען האיי ראס אלמתיבה אנה כאן הו ואביה יקלבאן כתאב ענן מן אלארמני אלי אלעבראני ואנה לם ימר בהמא שי מן קולה אלא וערפא לה אצלא פי קיל אלרבאנין אלא מא קאלה פי אלבכור ואלפרק בין אלדי אנזרע ענד אסראיל ובין אלדי אנזרע ענד אלאמם פלם יעלמא מן אין אכד דלך חתי וגדאת פי חזאנה ינאי. ובעברית: „והיה בקי מאד במאמרי הרבנים. ולא נמצא ביניהם איש הטוען על חכמתו. וספרו מן האיי ראש הישיבה כי הוא ואביו תרגמו ספר ענן משפת ארמית לעברית ב). ולא מצאו בו דבר מה שלא ידעו את מקורו בדברי הרבנים רק [בשני דברים] במה שאמר אודות הבכור ג). ובמה שחלק בין הזרע הנזרע אצל ישראל ובין הנזרע אצל הנכרים. ולא ידעו איפוא לקח [ענן] זאת, עד כי מצאוהו בחזנות ד) ינאי". — והמקום השני הוא בפרק ל"ט (ממאמר י"ב?) המדבר בדיני בכיר ופטר רחם. ושם כתוב: פאמא עאנאן פאנה קאל פי דלך מא חכינאה ענה פי אול אלכתאב והי מא אכדה מן חזאנה ינאי והו אן אחדהמא אלדי כאנת אמה קד חמלתה ענד אלאמם וולדתה ענדך. ובעברית: „אולם ענן אמר בזה מה שספרנו ממני בראש החבור. והוא מה שלקח מן חזנות ינאי, והיא כי אחד משניהם ה) היא מה שאמו נתעברה אצל הנכרים וילדתו אצלך (ר"ל אצל בר ישראל)".

ומשני אלה המקומות נראה כי כבר בימי ענן (שהיה בימי רב יהודאי גאון) נתפשטו פיוטי ינאי באומה והיו מקיבלים גם בבבל אף כי נתחברו בארץ ישראל.

א) איזה דברים מפרק זה הוצאתי לאור בהוספותי לחלק חמישי מקורות היהודים לגרעטץ בהעתקה רוסית ובמה"ע הצרפתי רעווי ד' עטיד. ואקוה להדפיסו כולו ברצות ה'.

ב) בכ"י מכתאב אלאסתבצאר להרואה המביא את המאמר בקצרה כתוב: אלי אלערביה (לערבית). ורב האיי זה הנזכר מאלקרקסאני שכתב חבורו בשנת דתרצ"ז (937) היא רב האיי בר דוד ששכן בבגדאד. כמו שהעיד עליו רב האיי בן שרירא בתשובתו המובאה אצל ר"י אבן גיאת (ראה למעלה עמוד ק"ה הערה ג'). וישם כפי הנראה היו לו דין ודברים עם הקראים המביאים ממנו גם כן מאמר ארוך אודות קדוש החדש (ראה לקוטי קדמוניות עמוד 151—148). והנה מובן מאליו כי הספור מהעתקת ספר ענן ע"י רב האיי גאון הוא חשוד מאד. אם לא כי נאמר שהעתיקו להשיב עליו ולבטל דבריו. אך אין זה נוגע לענין פיוטי ינאי כמובן.

ג) אולי היתה דעת ענן כי הבכור הוא בין מן האב ובין מן האם. ומצא סמך לדעתו בדברי ינאי בפיוט אוני פטרי רחמתים הנ"ל, כי שם (בא"ב אז תשע מכות באות ה') כתוב: „הכית כל בכור לכל ראש משפחה. כל בכור לאיש וכל בכור לאשה". אמנם הקראים האחרונים יחשבו רק את הבכור מן האב (בכור און) לבכור לנחלה ולא את הבכור מן האם (בכור פטר). ווירוע כי בכמה דינים הנהיגו הקראים שלא כדעת ענן.

ד) בכ"י אחד כתוב כזאנה ינאי שתרגומו בעברית אוצר ינאי. אולם נראה כי הגירסא הנכונה היא חזאנה=חזנות ופיוט. ובן במכתב יוסף מלך הכוזרים לפי הנוסח האמתי (הנדפס במאסף נדחים I, 121 שורה 108): ומחזורות של חזנים. ובארצות המזרח קראו למחזור בשם חזניא שהוא דומה מכל וכל לחזאנה בערבית.

ה) זהו בלתי מובן. ובלא ראש המאמר החסר לא אוכל לעמוד על כוונתו בבירור. — אך לפי הנראה הוא הדבר השני שהביא למעלה בענין החלוק בין הנזרע אצל ישראל ואצל הנכרים.

הסכה למות תלמידו הקליר ה) הוא דבר הנהוג בספורי ההמון אודות המשוררים החשובים והחביבים לעם. וזה לי כמה שנים שמצאתי ב) כי בן דורו של רס"ג הקראי אבו יוסף יעקב אלקרקסאני בספ"ו כתאב אלאנואר (ספר המאורות) הביא מקום אחד שבו הזכיר חכם רבני (ולפי דעתי הוא הוא הרס"ג) ג) את ינאי ביחד עם אלעזר ופינחס. ואביא פה את השייך לכאן. והוא מוכוח הקראי אודות התפלה שלפי דברי ענן היא צריכה להיות רק ממזמורי תהלים. ואלה הם דבריו: וקד זעם בעץ מן יחתג ללרבאנין וירד עלי כן זעם אן אלצלאה מן אלתהלים קאל די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי קאל פאי צלאה מן תהלים עלי חיאה דריוש ובניה... קאל וגה אכר והו קולה במקהלות ברכו אלהים יי ממקור ישראל אראד בה חכמא בני אסר אלדין אלפו ואכרגו תסאביח כתירה ומדאיח ללה מתל ינאי ואלעזר ופינחס וגירהם. ובעברית: „וכבר אמר אחד המביא ראיות כי צדקה דעת הרבנים ומשיג על הסוברים שהתפלה היא מן התהלים כזה. [הנה נאמר בכתוב עזרא ו' י'] די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי. אמר. ואיך תוכל להיות התפלה על חיי דריוש ובניו מן התהלים וכו'. אמר. וראיה אחרת מהכתוב במקהלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל (תהלים ס"ח כ"ז). כוון בזה לחכמי ישראל אשר חברו והוציאו לאור תשבחות ותהלות רבות לה', כמו ינאי ואלעזר ופינחס וזולתם".

ואחרי כן מצאתי עוד שני מקומות בחבור זה מאלקרקסאני שמביא בהם את פיוטי ינאי (חזאנה ינאי=חזנות ינאי). ושני המקומות האלה נכבדים לנו. כי הם יוכיחו לנו שינאי קדם בזמן לענן שהיה בימי רב יהודאי גאון. בפרק שני ממאמרו

החכמים הראשונים ופיוט קרובות לכל הרגלים". ובמפתח להרר"ש בובער בהקדמתו (עמוד 12) נשמט שם ינאי. וכפי עדות לאנדסהוטה (עמודי העבודה עמוד 102) התשובה בשלמות תמצא בס' מעשה הגאונים בכ"י מבעל שבולי הלקט. ע"ש שהעתיקה כולה.

ה) אודות ההגדה הזאת הודיע בראשונה צונץ לרשי"ר. וזה האחרון כתב בכרם חמד (חלק ששי עמוד 25): „ועלינו לתת תודה רבה בזה להחכם הגדול ד"ר צונץ כי הוא מצא בפיוט יוצרות כ"י אצל קרובות לשבת הגדול מאמר, אשר כפי הנראה הוא מר' אפרים מבונא (הנודע ג"כ למספר המעשה של ר' אמנון בעל ונתנה תוקף) וז"ל: אוני פטרי רחמתים. ואמר העולם שהוא יסוד ר' ינ יי רבו של רבי אלעזר בן קליר, אבל בכל ארץ לומברדיאה אין אומרים אותו, כי אומרים עליו שנתקנא בר' אלעזר תלמידו והטיל לו עקרב במנעלו והרגו, יסלח ה' לכל האומרין עליו אם לא כן היה. ע"כ. וכבדני [החכם צונץ] והודיעני מזה עוד בתחלת שנת תקצ"ג. ומבלי לפנות מאומה אל דבת הבל כזו אשר מעינה הנרפש נראה בעליל מאיזה קוסמים ומכשפות, וה' יסלח גם להרב ר' אפרים אשר התראה כאלו נסתפק בה והושש אליה, נאמר כי בכ"ז יש במציאה זו תועלת לא מעט. והנה פיוט אוני פטרי רחמתים לשבת הגדול אשר הוא שם במחזור בכ"י, מצאתי גם בדפוס בשני ספרים, בסדר שערי שמים להגאון של"ה ז"ל ד"א ובמחזור לאשכנזים שבגלילות איטליאה (ווין תקפ"ג). וכבר מצא החכם צונץ חתימתו אחר ברכת מחיה מתים בראשי החרוזים, ישמע, נפרעת, ירדו, ישע, והוא א"כ ינ יי לא ינאי, וכל הפיוט כלו בא"ב ובחרוזים שוי הברות ע"ד פיוטי הקליר רק בלתי כבד כ"כ. ולפלא כי לא זכר צונץ את הפיוט הזה לפי התחלתו בליטעראטורגעש. ד. זינאג. פאעזיע עמוד 29--28 ובעבור זה יפקד מקומו במפתח הפיוטים לגעשטעטנער.

ב) ראה במכה"ע המגיד שנה כ"ג 1879 עמוד 359.

ג) מן הטעמים אשר אבאר בזכרון רס"ג. וכפי הנראה המקום הזה לקוח מס' התשובות של רס"ג על ענן (כתאב אלרד עלי ענן).

תעיד גם הגדת העם שהיה כהן גדול בימי בית שני א). כמובא בספר עבודת ישראל מר' ישראל קמחי ב). ורס"ג הכניס את סדר העבודה מיוסי בן יוסי המתחיל: אזכיר גבורות אלוה נאדר ג) בסדור שלו. ומזה הוכחה ברורה שפיוטיו היו חשובים בעיני הגאון. ולראיה על קדמותו נוכל לחשוב גם זאת. כי אף כי היה מארץ ישראל נתפשטו פיוטיו בבבל. וכפי הנראה מצאו ראשוני הגאונים שנתקבלו פיוטיו שם. והנה הכל מודים שיוסי בן יוסי קדם לינאי רבו של הקליר. ועל זה יוכיח גם סגנון לשונו של זה האחרון וחתימת שמו ושווי החרוזים בפיוטיו. וכן מסדר שמותיהם אצל רס"ג. וכפי אשר נראה למטה לא נוכל להאחיר זמנו של ינאי יותר מהחצי השני של המאה השביעית למספרם. ומוכח מזה כי זמן יוסי בן יוסי הוא לכל המאוחר בערך החצי הראשון ממאה השביעית או בסוף המאה הששית.

ב. ינאי או יניי.

הפייטן הקדמון הזה שהיה רבו של אלעזר הקליר הוא כפי הנודע עד עתה הראשון שחתם את שמו בראשי הבתים מפיוטיו. גם הנהיג בראשונה את שווי החרוזים. ועד עתה היה נודע כי הראשונים המזכירים את שמו הם תלמידי דונש ד) ור' גרשם מאור הגולה ה). והגדת העם שנתפשטה בלומברדיאה אודותו שהוא היה

א) כמו שהביא דוקעס (לבל. ד. אר. IV, 338 בהערה): „ונמצא כתוב בנוסחאות שלנו כי יוסי בן יוסי כ"ג חבר אתה כוננת, ואפשר שהיה מאותם כהנים גדולים ששמשו בבית שני או היה מזרעם: וי"א שלא היה כהן גדול ממש אלא כהן היה גדול שבדורו ולפיכך נקרא כהן גדול, והיה מן הפייטנים כמ"ש הר' אהרן במלת צפנת פענח, אשר לא נמצא למלה זו חבר, אבל הפייטנים משתמשים בו ומכללם יוסי בן יוסי שאמר כזה בתעצומות המפענת צפונות: ולפי שרוב סדר העבודה זה נתקן בלשון משנה נהגו לקרותו יותר מכל סדר עבודה שחברו הפייטנים. וכ"כ בעל העטור [בחלק ב' הנדפס בווילנא תרל"ד דף ק"ח ע"א] ושמענו סדר עבודה בלשון משנה כגון אתה כוננת דיוסי בן יוסי. אבל בסדר ר"ע (רב עמרם) כתב סדר עבודה ואינו מזכיר שם כי עשאו יוסי בן יוסי [זהו מפני שהיה מפורסם שם מחבר אתה כוננת. ולפנינו בחלק ב' מסדורו דף מ"ט ע"ב כתוב על אתה כוננת: סדר עבודה זה תיקנו יוסי בן יוסי הכהן]. ועוד בסדר ר' סעדיה כתוב כי סדר עבודה זה חברוהו החכמים הקדמונים וכתב סדר עבודה אחר שהיא ליוסי בן יוסי שמתחיל [אזכיר] גבורות אלוה נאדר". וגם בבית יוסף לטוא"ח סימן תשכ"א כתוב: „ודרך הפשוט לקריאת בני ספרד הוא אתה כוננת שיסד יוסי בן יוסי כהן גדול". וכן כתוב במחזורים כ"י. ראה גם נחלת שד"ל לוח הפייטנים עמוד 29.

ב) בס' עמודי העבודה מלאנדסהוטה (עמוד 86) כתוב בטעות: ר' יצחק קמחי. ושם גם ציון המקום ממאמר דוקעס בטעות (צד 383=במקום 338).

ג) בכל מקום שנדפסה העבודה או נזכרה הנוסח נאדרי. אולם בכ"י ישן שנמצאו בו הרבה שנוים (ורובם לטוב) כתוב נאדר.

ד) תשובות תלמידי דונש (מהדורת שטערן עמוד 37): „ולא יאמר כזאת בשיר על מנהג עורכי השיר. רב ינאי ורב אלעזר קליר לא היה כן חוטא".

ה) בתשובת רגמ"ה שהובאה בשבלי הלקט (מהדורת בובער סימן כ"ח דף י"ג ע"א): „וגם יש לנו ללמוד מן הפייטנים הראשונים שהיו חכמים גדולים. הרי ר' ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל סדר וסדר של כל השנה. וגם ר' אלעזר בר' קליר מן

הוספה ראשונה.

המשוררים הנזכרים בספר האגרון.

אל המשוררים הקדמונים שהביא רב סעדיה דוגמאות משיריהם ופיוטיהם נחשבו בהקדמתו הערבית א) אלה החמשה: א. יוסי בן יוסי. ב. ינאי. ג. אלעזר. ד. יהושע. ה. פינחס. ורק השלשה הראשונים נודעים ומפורסמים (אף כי לא נדע בברור זמן חייהם ומקום משכנם) והשנים האחרונים לא נודעו עד עתה כלל בין הפייטנים. ומן המשוררים החדשים שהביא דוגמאות מהם ידענו בשם כנויו רק את אלנהרואני. כאשר ראינו למעלה (עמוד ע׳ וע״א) בתשובות רב מבשר. ונאמר פה מלה קצרה על כל אחד מהם.

א. יוסי בן יוסי.

בימינו אלה כבר לא יסתפק איש בזה שהוא היה אחד מראשוני הפייטנים וקדמוניהם. אף כי עוד לא עלתה בידי החוקרים לברר זמנו בצמצום ב). כי פיוטיו מובאים מהגאונים רב נטרונאי רב עמרם ורב האיי הראשון (בן דוד) ג) שחשבוהו כבר לפייטן קדמון שפיוטיו נתפשטו בכל תפוצות ישראל. ועל קדמותו

א) ראה למעלה בהקדמה הערבית דף ג׳ עמוד ב׳ שורה 5—4 (בנדפס עמוד נ׳ ונ״א).

ב) מדברי צונץ (ליטעראטורגעשיכטע דער זינאג. פאעזיע עמוד 26) נראה שיחשוב בקרוב שנת 770 למה״נ לזמן היותר קדום שנוכל להגביל לחיי הפייטנים הקדמונים. אולם ראיותיו שם אינן מוכיחות כלום. ודבריו שם (עמוד 27) כי רס״ג ורב האיי (ומסדר זה נראה שכוונתו לרב האיי בן שרירא) הם הראשונים המזכירים את יוסי ופיוטיו הם בטעות. כאשר נראה בהערה הסמוכה. וגראֶטץ בדברי הימים שלו (חלק חמישי 156) לא יגביל זמנו כלל כי אם יאמר שנראה שלא היה קודם הזמן הראשון מהגאונות (פֿאָר דער ערסטען גאונישען צייט). ובמחברתו לקט שושנים (ברעסלא 1862 עמוד 2) יאמר: כמו ד׳ אלפים ת״י ליצירה=650 למה״נ. וכן לדעתי אי אפשר להאחיר זמנו. ויותר נראה לי להקדימו עוד בערך חמשים שנה (בערך 600 למה״נ) מן הטעמים המבוארים בפנים למטה.

ג) בסדור רב עמרם הנדפס (דף מ״ח ע״ב) כתוב: „והכי אמר רב נטרונאי, במנחת של יום הכפורים אין אומר שליח צבור אתה כוננת וסדר עבודה, ולא בשחרית, אלא במוסף בלבד שמזכיר עבודות והזאות והודאות (ר״ל וידויין כהערת המו״ל). בשעת עבודת כהן גדול״. והנה יוכל הטוען לומר כי בסדור רב עמרם נכנסו כמה דברים ממאוחרים ממנו. אולם בנידון שלפנינו נוכל להוכית מהלכות ר״י אבן גיאת (שערי שמחה חלק א׳ עמוד ס״ג) שבאמת אמרו רב נטרונאי ואחריו רב עמרם כזאת, כי למעלה שם כתוב: „ואמר רב נטרונאי במנחה של יום הכפורים״ וכו׳. ואחר זה יביא תשובת רב האיי שזה נוסחה: „ואשר כתבתם כי מנהגכם לומר סדר עבודה ביוה״כ בשחרית ובמוסף. וכי מצאתם שמר רב עמרם שאמר שאין סדר עבודה אלא במוסף וכו׳. אבל בבגדד מתוך שחביב עליהם דבר זה היו אומרים גם בשחרית. ומר רב האיי גאון בן מר רב דוד שהיה דיין בבגדד שנים רבות קודם לגאונותו לא היה יכול להסיעם ממנהגם״. ובמנהיג (ד׳ ברלין דף ס״א ע״ב) כתב: „ואמרו רבינו סעדיה ורב נטרונאי ורבי׳ האיי ז״ל במנחה של יום הכפורים״ וכו׳. וכנראה ערבב דברי ר״י אבן גיאת סימן ס״ג שהזכיר שם את רס״ג קודם דברי רב נטרונאי לענין אחר. ולמטה שם (בסימן ס״ד) הביא במנהיג דברי רב עמרם שקצר מתשובת רה״ג אצל ן׳ גיאת.

זו בסוף המלה וזו בראשית המלה אשר בצדה כתב הגאון רב סעדיה ז"ל יש מן העברים שקוראים אותם בהבלע. ויש שקוראים אותם בלא הבלע". ומזה נראה כי אצלו היה ברור שהמאמר הנ"ל הוא מרס"ג, וכפי הנראה המאמר הזה היה ג"כ אחד מספרי הלשון שבס' האגרון. ואמנם אין להוכיח מזה כי הרד"ק ראה את הספר הזה. כי יכול להיות שראה זה אצל אחד המחברים המביאים דברי רס"ג.

יא. ר' אברהם בן עזרא בספריו.

למעלה הבאני את דבריו השייכים לספר האגרון ושלשת חלקיו:

1. בראש ס' מאזנים בזכרון שמות המדקדקים וספריהם.

2. בס' צחות (דף ל"ב ע"ב ומ"ה ע"א) ובס' שפה ברורה (דף ג' ע"א) יביא את השם עשרת הקונים שבו קרא רס"ג את כנויי השמות והפעלים.

3. במחברת שפת יתר יביא כפעם בפעם את דברי רס"ג מס' האגרון שעליהם השיג דונש וישתדל להרץ את דברי הגאון. אשר אמנם אין בידינו שום הוכחה ברורה כי קרא אז את דברי הגאון במקורם ונוכל לומר כי הספיק לו מה שהביא דונש מס' האגרון או מה שקרא בשאר ספרי הגאון. ומה גם כי יוכל להיות שלא היה הספר הזה לפניו בעת כתב את המחברת שפת יתר.

יב. ר' משה ב"ר יצחק נשיאה מאנגלטירא בס' השהם (או אבן השהם) א).

1. בראש ספרו אחרי חלוק האותיות לחמשה מוצאות יאמר:

„הרחיקום ב) לזוגות שלא תתחברנה ממוצא אחד לצחות הלשון. ולא נמצא חע ביחד רק בשם אחד לעבד מצרי ירחע (דה"א ב' ל"ד). ואם היה עברי לא היו שמו כן".

הדברים האלה אשר מקורם הראשון הוא בדברי רס"ג לקוחים מהראב"ע או מר' יוסף קמחי.

2. בשרש הבר.

„הברי שמים ג). פי' וחובר חבר. בחלוף אהח"ע. ולא להבר. וכן יסד ר' סעדיה במחברתו".

3. בשרש הדף.

„להדף ד). יהדפנו. להדפה. ולא כמו ירדפנו מן נדף. הדף. דפה. וכן נמצא במחברת ר' סעדיה בן יוסף ראש הגולה. והרבה פעלים מב' יסודות".

גם את שני המקומות האחרונים לקח ר' משה לא מס' האגרון עצמו כי אם ממחברת מנחם. ולכן הוא קורא את ספר רב סעדיה בשם מחברת כשם ספרו של מנחם.

א) מדבריו בהקדמתו (ס' השהם. מהדורת קולינס לונדון תרמ"ב עמוד 3): „וקראתי לספר הזה שהם יען כי שמי בקרבו [ר"ל כי שמו משה אותיות שהם]. ומלאתי בו מלואת אבן להורות ולהבן טור וטור למשפחותיו" נראה כי שם הספר במלואו היה אבן שהם ובקצור שהם.

ב) ס' השהם שם עמוד 4.

ג) חלק השרשים מס' השהם לא נדפס עוד. ושני המקומות ממנו הדפיס נייבויער במאמרו הנזכר למעלה במה"ע .Journ. Asiat לשנת 1861 חלק ב' עמוד 463 הערה 1.

ד) במאמר נייבויער במה"ע שם.

השירים שהנהיג דונש: „הלא א) רב סעדיה ז״ל יש לו כמה שירים וכמה חרוזים ולא נשקלו במשקלי הערב. וְהָיְתָה בעת ההוא צעיר תלמידיו בכל שכל. ובלשון הערב ומשקליה לא רחבת מבינת גדול מוריך. ולוּ ראה הוא כי יתכן ב) להביא משקל הערב ביהודית היה מקדמך ולא קִדַּמְתָּהוּ. אבל ידע כי לא טוב הדבר ולא נכון לעשותו פן תשחת הלשון ויבטלו קמוציה ופתחיה וטעמיה ודקדוקיה״. ויוכל להיות כי כוונתם שרס״ג הביא בחלק השלישי מס׳ האגרון דוגמאות מכמה שירים וחרוזים שלו ושל אחרים. וכל השירים האלה לא נעשו על פי המשקל. — והמו״ל ר״ז שטערן. העיר שם (בהערה 10): „ודונש בעצמו כתב כן בהשגותיו על רס״ג כי לא ישר בעיני רס״ג מלאכתו מלאכת החרוזים וז״ל (דף 31 בד׳ ברעסלוי 1866): ומאומר ראש הישיבה (כשבחו) [בשבחי] למשקל דברי אז נפלא בעיניו ואמר לא נראה כמוהו בישראל. ידענו כי אז מ׳ ר׳ סעדיה וזולתו מכל בני מזרח לא היתה להם ידיעה בחבור החרוזה ושיקול הפיוט עכ״ל״. וזולת שטערן סמכו גם חכמים אחרים על המקום הזה מתשובות דונש לומר כי הוא שלח את שיריו לרס״ג והגאון קרא אותם ולא ישרו בעיניו. ואנכי אמנם חויתי את דעתי בשכבר הימים (בהוספות לחלק ה׳ מתולדות ישראל לגרֶאטץ עמוד 510) כי אין לסמוך על המקום הזה מתשובות דונש כי משובש הוא. ועתה אגיד השערתי כי המלה אז נתקצרה ונשתבשה מן אלעזר. והוא הקליר. כי הגאון הזכיר כמה פעמים את הקליר לשבח והיה חשוב בעיניו כמשורר ופייטן גדול. וכן בהקדמתו הערבית לאגרון דבר ממנו ואמר כי בגוף הספר (בחלק השלישי) הביא דוגמאות מפיוטיו. ומעתה לא נצטרך להגיה את המלה בשבחו. ור״ל כי מדברי השבח והתהלה שאמר הגאון על שירי אלעזר (הקליר) נדע כי רס״ג וכל בני המזרח לא ידעו עוד ממשקלי השירים. ואם תצדק השערתי זאת יסולק ג״כ הקושי בסדר הזמנים. כי בשיר תלמידי דונש בראש תשובותיהם (עמוד 9 בית 63) כתוב: „שנותיו כשלשים״. ואם אחרי שיצאה מחברת מנחם לאור (וגם דעתי כדעת גרֶאטץ שזה היה בערך 955 למה״נ), ודונש כתב עליה את תשובותיו. ותלמידי מנחם הספיקו להשיב עליהן. ותלמידי דונש השיבו על אלה האחרונים — נניח שזה היה בערך 960 למה״נ — היה לדונש רק כשלשים שנה. אם כן היה בעת פטירת הגאון (942 למה״נ) בן שתים עשר שנה. ואיך יעלה על הדעת ששלח את שיריו לרס״ג?

י. ר׳ יונה בן גנאח.

1. בפרק י״ד מספרו אללמע (עמוד 170. וברקמה שער ט״ו עמוד 97) יאמר ר׳ יונה כי בפירוש ס׳ יצירה לרב סעדיה נזכר ספר מיוחד ממנו אודות איתיות הגרון. אולם הוא (ר׳ יונה) לא ראה את הספר הזה ולא הגיע אליו. וכבר ראינו למעלה שהספר הזה הוא אחד מספרי הלשון שנכנסו בחלק השני מספר האגרון.

2. שם בפרק כ״א (אללמע עמוד 236. וברקמה שער כ״ב עמוד 141) אמר ר׳ יונה שראה מאמר המיוחס לרס״ג אודות הבלעת האותיות (אלאדגאם). ואם כן הדבר מסופק אצלו אם המאמר שראה הוא מהגאון. אולם הרד״ק במכלול (מהדורת ריטטענבערג דף ע״ב ע״א) כתב: „וכאשר נפגשות שתי אותיות הדומות.

א) תשובות תלמידי מנחם עמוד 27.

ב) כתקון המו״ל. ובכ״י בטעות לא יתכן.

(איוב כ"ב י"ג) . הלאל יסכן גבר (איוב כ"ב ב') . הַלְּמענך (איוב י"ח ד') . הַלְעולם (תהלים פ"ה ו') . [הלעולמים א) יזנח ה' (תהלים ע"ז ח')] . הַבְּרכה אחת היא לך (בראשית כ"ז ל"ח) . ורבים כמו זה החלת אותיותיה מנוקדות בשוה והן רפין . כשתראה התבונן בני ואת האלהים ירא . ולב טהור לך ברא . וכל דברה על אופניה קרא".

על ההשגה הזאת לא המצא תשובת הראב"ע בשפת יתר שלפנינו .

וזולת המקומות האלה בודאי תמצאנה עוד כמה השגות בתשובות דונש על דברי רב סעדיה בס' האגרון, וביחוד ההשגות בדקדוק השייכות כפי הנראה לחלק השני מהאגרון (כתאב אללגה=ספר לשון עברית) וההשגות בעניני מליצה ושירים השייכות לחלק השלישי מהאגרון (ספר הצחות) . אולם על כי לא נאמר בפירוש אצל דונש איה איפוא לקח את דברי הגאון לא הבאתי אותם הנה . ומה גם כי התשובות האלה כבר נמצאות בדפוס .

ט. מתשובות תלמידי מנחם לדונש.

1. בשיר שהקדימו לתשובותיהם המתחיל: הניבותי ניבך ב) בבית 54 יאמרו: „סעדיה כן מנה . בספר שבנה ג) . לשון עוני ענה . בחלק נאגרים".

אשער כי רמזו בזה לספר האגרון ששם הביא רב סעדיה לשון עוני וענה בשרש אחד, ולכן השתמשו במלת נאגרים ד) . והם ראו את האגרון והביאוהו בתשובתם לדונש אודות אותיות השמוש גם כן בלשון הזה. הן אמת כי למטה בערך וענה ה) כתוב: „וכן פתר ר' סעדיה בפתרון ואלה שמות": ונראה מזה שדבר רס"ג מזה בבאורו לס' שמות. אולם אינו רחוק לומר כי תלמידי מנחם הביאו את דברי הגאון משני המקומות שבהם דבר אודות ענין זה . ואינני קובע מסמרות בהשערה זו.

---

2. אודות מה שכלל דונש את הד' והט' במספר אותיות השמוש. ראה מה שהבאנו למעלה (עמוד פ"ה) את דבריהם מה שלקחו מס' האגרון לרב סעדיה אודות האותיות השמושיות . ואולי גם אל הספר הזה כוונתם באמרם אודות משקלי

א) המלה הזאת נעתקה שלא במקומה בסוף הסימן כהערת המו"ל . והשבתי את שבותה .

ב) תשובות תלמידי מנחם בן סרוק (מהדורת ר"ז כוכב טוב שטערן וויען 1870) עמוד 13 למטה ועמוד 73 . ובראש השיר צ"ל הבינותי ניבך. ר"ל התבוננתי על דבריך .

ג) בספר שבנת. ראינו למעלה בהקדמה הערבית לאגרון שהשתמש גם כן בשרש בנה לחבור ספר (דף ב' עמוד ב' שורה 10) . וכן למטה עמוד 40 יאמרו תלמידי מנחם על רב סעדיה : „בספר האגרון אשר בנה" . ובבית 40 משיר זה (עמוד 12 ועמוד 57) יאמרו על דונש עצמו : „ומי הוא שבנה חדשים לנערים" . וזהו נגד הגהת גייגר (יידישע צייטשריפט לשנת 1871 עמוד 69 בהערה) שצ"ל שֶׁבְּנָה תחת שבנת .

ד) ואמנם יוכל להיות ג"כ שלקחו תלמידי מנחם המליצה משירת דונש (בתשובותיו על מנחם עמוד 3 בית 75) : „אשר תמיד ישלה בחלק נאגרים".

ה) תשובות תלמידי מנחם שם עמוד 74 .

אינה מעיקרה. ונאמר בפתרונו. כי היה דבר המלך חצוי. כמו וחצית את המלקוח (במדבר ל״א כ״ז) א). כמות נחוץ ב). ונטור מן יטור. ונדור מן ידור ונתוץ מן יתוץ. הבן ולמוד׳.

על ההשגה הזאת שהיא חסרת טעם ומוטעת השיב הראב״ע כזאת:

(פח) „דבר המלך ג) נחוץ. אמר הגאון כמו לחוץ בחלוף נ׳ בל׳. ויאמר ר״א שהוא מגזרת וחצית את המלקוח. וזה טעות גדול בדקדוק. כי הנ׳ שורש כנ׳ נבוב ילבב (איוב י״א י״ב). ולא יתבן היותו מבנין נפעל. ואלו במשקל נכון איך יאמר נחוץ מוחצית ד)? רק נחצה. כמו ואשר היה נעשה ליום אחד (נחמיה ה׳ י״ח). ולדעתי דברי הגאון נכונים בטעם. כי פי׳ נחוץ כמו לחוץ. רק לא יתחלף אות באות כי אם ש׳ בס׳ וו׳ עם צ׳ ואותיות נוח לבדם׳.

---

7. (120) „ואמר ה) בכתב צחות לשון הקדש שחיבר בשער ידיעת דגש ורפה. כל מה שהיה מן השמות מן לשון שאלה בתמהה ו). כמות הגוי גם צדיק (בראשית כ׳ ד׳). הזה אחיכם (בראשית מ״ג כ״ט). הַדם האנשים (ש״ב כ״ג י״ז). הַכל היום (ישעיה כ״ח כ״ד). וכל הדומה להם. ואמת אמר בזה הדבר. עוד אמר. חוץ ממה שהיה האות הראשון בשוא כי יהיה דגש. כאמרך הַכְּצעקתה (בראשית י״ח כ״א). הַכְּתֹנת בנך (בראשית ל״ז ל״ב). הַלְּבן (בראשית י״ז י״ד). הַבְּרב כח (איוב כ״ג ו׳). הַזְּבחים (עמוס ה׳ כ״ה). חוץ מן הַבסוד אלוה תשמע (איוב ט״ו ח׳) ז). תנאי על תנאי רפה ח). וזו טעות גדולה. לפי שאנחנו ט) שמות תחלת אותותיו שוה י) והן רפין. כאמרך הַכְּזונה (בראשית ל״ד א׳). הַמְּעט ממך (איוב ט״ו י״א). הַמְּעט קחתך (בראשית ל׳ ט״ו). הַבְּעד ערפל

א) פה באו איזה מלות שלא במקומן (געלתני אעבר העבדתיך בחטאתיך הוגעתני בעונותיך. בני יצאוני ואינם. כי ארץ הנגב נתתני). והן שייכות לנומרא 134 כהערת המו״ל שם.

ב) כמות נחוץ. שבוש גלוי. ואולי מכאן ואילך היא הגהה מאוחרת אם מדונש אם מאיש אחר. ותחת ונטור הבא אח״ז צ״ל נטור.

ג) שפת יתר שם דף כ״ד ע״א.

ד) מוחצית. נראה דצ״ל מוחצה.

ה) תשובות דונש שם עמוד 42—40.

ו) בתמהה. צריך להשלים המלות [הוא רפה] כהערת המו״ל. ור״ל כל אות ראשונה מן השמות הבאה אחר הא השאלה היא רפה. והגהת המו״ל דצ״ל ובתמהה אינה מוכרחת.

ז) וכן למעלה (עמוד 34 נומרא 108) הביא דונש וכפי הנראה מדברי רס״ג: „ודע כי ההא שבלשון שאלה אם יהיה אחריה שְׁוָה תהיה דגש כמו הכצעקתה וכו׳. חוץ מאחד הבסוד אלוה תשמע׳. והעיר שם המו״ל כי הר״ש מנורצי במנחת שי כתב: „הבסוד כתוב במעשה אפוד פ׳ (פרשה) [צ״ל פרק. עמוד 167] כי במקצת ספרים הבית דגושה עכ״ל. אמנם בספרים מדוייקים כ״י רפה. וכן מנאו רד״ק במכלול עם הרפויים׳. והנה גם הרס״ג ודונש יעידו כי הוא רפה. וכן ר׳ יונה (למע 358. רקמה 221).

ח) כפי הנראה ר״ל שבמקום הזה השאלה היא חזקה וכפולה. ובלקוטי באורי הרס״ג לאיוב (אצל עוואלד ובמהדורות כהן) לא תמצא כל הערה למלה זאת.

ט) שאנחנו. כפי הנראה צריך להשלים מצאנו או יש לנו.

י) שְׁוָה=שְׁוָא. כמו למעלה (№ 108).

ועל אהלו א) ועל יולדה ב). אינו ראוי לטעון עלי לַבֵּן בזה הצחות גם בעלמות (תהלים ט׳ א׳) ג) שהן שתי אותיות בלבד".

על השגות דונש אלה השיב הראב"ע כזאת:

(פה) „ויאמר הגאון ד) כי שמות החיים לא יכמכו. ור"א אמר כי יסמכו ויודעו. ואמר שנכון לומר יעקבים ויעקבנו. וזה טעות גדולה ה). כי לא נמצאו בכל המקרא. ועדיו עדי שקר. כי הלבנון אינו שם חי. ובני היצהר הוא זית. ואם הפי׳ לפי דעהו בני היצהר ו). ההא לא בא רק על שם שהוא כמו מין. כמו שבט המנשה (דברים ג׳ י"ג). הלא תראה שיוכל האדם לומר ישמעאלים. ולא יאמר ישמעאלים לשני אנשים ששמם ישמעאל. כי היחס דרך אחרת משם הפרטי.

(פו) האהלי. מל׳ שם כולל ז) וטעמו האהלי שלי ח). וזאת דרך אחרת ואם היא זרה.

(פז) וְהַיֹּלְדָהּ (דניאל י"א ו׳). אמר הגאון כמו הָאֻמְּרָה בלבבה (ישעיה מ"ז ח׳) ט). והמפיק בסוף בעבור אותה. וטעה בו ר"א טעיות הרבה" י).

---

6. (115) „ואמר בחילופין יא) כי הנון תתחלף בלמד. כדכתיב כי היה דבר המלך נחוץ (ש"א כ"א ט׳) כמות לחוץ. ונעשה נחצתי במקום לחצתי יב). לפי שנון שבנחוץ מעיקר המילה היא אצלו. ואנחנו נראה כי

א) אהלו. צ"ל אהלי (המו"ל). ומדברי ראב"ע בשפת יתר המובאים למטה נראה כי הכוונה למלת האהלי (יהושע ז׳ כ"א).

ב) יולדה. מדברי הראב"ע למטה נראה כי הכוונה למלת והילדה (דניאל י"א ו׳).

ג) בעלמות. המו"ל ישלים יש ראיה, ודבר דונש מזה למעלה בסימן 44.

ד) שפת יתר (מהדורת ליפמאן) דף כ"ג וכ"ד.

ה) וכן בס׳ השם (מהדורת ליפמאן דף ג׳ ע"ב) יאמר הראב"ע: „ולא יתכן שיסמך יצחק יצחקי או יצחקו. ע"כ טעה האומר כיעקבנו". ובס׳ צחות (מהדורת ליפמאן דף ל"ז ע"א) ,על כן טעה שתי טעיות רבי אדונים הלוי ז"ל שאמר כי האומר אם יש כיעקובים כיעקובנו נכון הדבר".

ו) היצהר. לפי דברי דונש צריך להשלים: בני יצהר בן קהת.

ז) כולל. בכ"י פינסקער (בצייטשריפט לגייגער שם) כלל. ואולי צ"ל כללי והוא שם המין שזכר למעלה. והמו"ל הביא בשם ר"ז גייגער שצ"ל: מלת של כלול. והגהתו רחוקה.

ח) האהלי שלי, בכ"י פינסקער שם יותר טוב: האהל שלי.

ט) מזה נראה כי תשובות דונש שראה הראב"ע היו במקום הזה ביותר שלמות. כי לפנינו לא נמצא זה שם. ואולי קרא הראב"ע את דברי רס"ג במקום אחר. והמו"ל הביא בהערתו כי בפי׳ דניאל המיוחס לרס"ג כתוב: והילדה היא הנערה המשרתת לפניו. וא"כ קרא והַיֹּלְדָהּ שעכ"פ אין ענינו לכאן.

י) בתשובות דונש שלפנינו יחסרו דברי דונש אודות זאת המלה מכל וכל.

יא) תשובות דונש שם עמוד 39. וכוונת דונש לשער החילופין שהביא למעלה (№ 98). ואודות החלוף הזה אצל רס"ג ראה הערתנו למעלה (עמוד נ"ו הערה ל"ד) במלת גועז.

יב) ר"ל ואם כן הוא נוכל לומר נחצתי במקום לחצתי.

החיים ואם אין אנו א) מוצאין אנו אתם במקרא ולא לפ.........ה ב) להבין ממנה הלשון וצירופו בלבד. ונאמר בהסמכת ג) שמעון שמעוני ושמעונן ד) ושמעונם שמעונה ושמעינן. אם היה שם נוסף בו בתולדה אות ההסמכנוהו ה) בכל פני ההסמכה באות הנוספת. כמות שילה (בראשית ל״ח ה׳) ו) שנוסף בו נון ונאמר בתולדתו שֵׁלָנִי. וכן נאמר בסמיכתי שילני ושילנו ושילנם ושילנן ושילנכם ושילנך ושילנֵך. תמצא הסמיכה בשמות וכמותה בתולדה. ואין אחד מבעלי הדעה מי ימחה על ידי בדבר זה שאמרתי וריבוי ז) שמות החיים לא יושג ח) לפי שלא נמצא במקרא. ונאמר כי התולדה הנמצאת במקרא בשמות החיים היא המחייבת לקיבוץ בה כשם שמחייבת להסמכה. נאמר דָגִים גְדִים יצחקים יעקבים. ונקבץ כל השמות. ואמר מקצת עם ט) בקיבוץ השמות והסמכתן כי יעקב בן יצחקנו י) בספרד: היש ביעקיבים כמו יעקיבנו? אשר שבה זרים והיו שובינו. יזכינו יא) אל לראות בנין עירנו. והדבר המוכיח כי היא הודעה יב) שאמר הכתוב אתי מלבנון (שה״ש ד׳ ח׳). ולבנון אין די בער (ישעיה מ׳ ט״ז). וכבר חישבתי באלה שני בני היצהר (זכריה ד׳ י״ד) ויצהר יג) בן קהת ידיעה כמו הַיִּמְנָה (במדבר כ״ו מ״ד). ושְׁמוֹ מן הנודע ורוּכָּב עליו הֵא. כמו מנשה שרוכב עליו יד) ואמר המנשה. וחצי שבט המנשה (יהושע ד׳ י״ב). ובשנכנסה הא עֲלֵי עָי וַעֲלֵי ימנה ועלי יצהר ועלי

א) אנו. על המלה הזאת נקוד בכ״י להורות כי מיותרת היא (הערת רשד״ל אצל המו״ל).

ב) החסר בכ״י במקום הזה ישלים המו״ל כזה: לפי זה נכתבה.

ג) בהסמכת. בכ״י בטעות בהסכמת (המו״ל).

ד) ושמעונן. צ״ל ושמעוננו (המו״ל).

ה) ההסמכנוהו. צ״ל הסמכנוהו (המו״ל). ואולי צ״ל הלא הסמכנוהו או הן הסמכנוהו.

ו) שילה. בכתוב שם שלה חסר. והמו״ל יחשוב כי לפני דונש היה הנוסח מלא כנמצא באיזה כ״י קעניקוט. ואינו מוכרח כי במחברת זאת תמצא הכתיבה המלאה לרוב (מילה. שיני וכו׳) שהיא אולי ממעתיק הכ״י.

ז) שאמרתי וריבוי. המו״ל יגיה שאמרת שריבוי. אולם יוכל להיות שהמאמר החדש יתחיל לא ממלת שאמרתי המוסבת למעלה. כי אם ממלת וריבוי.

ח) יושג. כאן נראה בכ״י כחסרון מלה. והמו״ל ישער להשלים המלה לדעתו.

ט) מקצת עם. העתקה מלה במלה מן הערבי בעץ אלקום שר״ל מאן דהוא. ואולי כוונתו להמשורר ר׳ יצחק בן שאול ששר לכבוד יעקב בן גו ובניו כמובא מר׳ יונה (למע עמוד 208=רקמה 122 לפי השערת מונק). אם אך נסכים להשערת רשד״ל המובאה בהערה הסמוכה.

י) בן יצחקנו. רשד״ל יגיה בן יצחק גו וישער שהוא ר׳ יעקב בן גו הנזכר בקבלת הראב״ד (ד״א דף מ״ב ומ״ג). אך הדבר בספק אם נוכל להאחיר זמן חבור תשובות דונש עד זמן ר׳ יצחק בן שאול (רבו של ר׳ יונה) וזמן עלית בן גו לגדולה.

יא) יזכינו. מלא תחת יְזַכֵּנוּ.

יב) היא הודעה. המו״ל ישער שצ״ל הא הידיעה. ולא נראה הגהתו שהיא גם בלתי נצרכת כלל.

יג) ויצהר. נראה דצ״ל ליצהר.

יד) שרוכב עליו. המו״ל יגיה וישלים המלה הא. ואינו מוכרח. כי קצר דונש בלשונו וסמך על המבין.

שדברי המקרא כלו דברי הקב"ה. ומה שלא היה מדבריו בשם כבר רצהו וחפץ בו ובו כרת עמנו בריתו. כדכתיב ואני זאת בריתי אתם א) אמר ה' (ישעיה נ"ט כ"א). יזכה אלהינו עמו לקחת שבילם ב). ויראנו מהרה בבנין אולם. בבית מקדשו עם ישראל כולם".

על טענות דונש בענין כנוי מדבר בעדו כפול לא השיב הראב"ע בשפת יתר שלפנינו. אך על סוף דברי השגתו אודות צחות לשון ישעיה נמצא שם את התשובה הזאת:

(פר) „ויאמר הגאון ג) כי ישעיה היה לשונו צח ונעים. ויאמר ר"א [ר' אדונים] כי זאת טעות ד). לפי שכל דברי המקרא הם דברי השם. והטעות ביד ר"א. כי טעמי המלות הם נכוחות ה) ודמיונות יחד שם ו) השם בשמות הנביא ז). והוא ירכיב הטעמים כפי כחו שקבל בתחלה מהשם וכפי תולדתו ח) ומשפטו. לולי שאין ספר זה מוכן לדברים כאלה" ט).

---

5. (№ 104) „ויאמר י) בכתב צחות לשון הקודש. כי שמות החיים לא תִקְרֶא יא) ולא תִלְוֶה ולא תִסָּמֵךְ· ותולדתה יב) במקרא כמו הלבנון (יהושע י"א י"ז)· העי (שם ז' ב'). וכן הראובני והגדי והזבולוני. והסמיכה בשמות החיים מבלי מצויין במקרא. ואם לא יג) ימצאו כסמיכתן התכן, לפי שדרך הקרוי והסמוך יעבר. והוא קידם בכתב צחות הלשון בשער הצירוף דבר אמרו והוא בודאי יד). לפי שהוא כגולה ללשון העברי בלבד ולא אלא לשון הערבי עליו צרופה והערבים טו) כשתעבור התולדה בשמות החיים כן תעבור בו הסמיכה. ואנו כך אומרים כי שמות

א) אתם. הנוסח הזה נמצא בכמה כ"י תחת אותם (המו"ל).

ב) לקחת שבילם. ר"ל כי בני ישראל יקחו את השביל והדרך המיועד להם מאת ה'. או אולי שבילם של הנביאים בעלי כתבי הקדש.

ג) שפת יתר דף כ"ג ע"ב.

ד) טעות. בכ"י פינסקער הנ"ל: טעות גדולה.

ה) נכוחות. המו"ל יגיה בכוחות. ונכונה הגהתו.

ו) יחד שם. בכ"י פ' במלה אחת יחדשם.

ז) בשמות הנביא. כבד העיר המו"ל שאין לו מובן. ואולי צ"ל ברעיונות הנביא. ר"ל כי ה' יחדש את הכוחות והדמיונות ברעיונות הנביא. או צ"ל לשם הנביא.

ח) תולדתו. טבעו וסגנונו.

ט) צריך להשלים המלות: הייתי מאריך עוד בענין הנכבד הזה.

י) תשובות דונש שם עמוד 30—29.

יא) תקרא. נקבה יחידה במקום מספר רבים על דרך לשון ערבית. וכן השאר: תלוה, תסמך. והכוונה כי לא יתכן להוסיף ה' הידיעה והקריאה על שמות החיים. וכן להסמיכם אל המלות הבאות אחריהם.

יב) המו"ל יהפוץ להוסיף והקרוי או והקרוים. אולם זהו בספק כי עכ"פ חסר פה דבר מה לבאר הטעם מדוע באה הא הידיעה בשמות שהביא תיכף למטה.

יג) ואם לא. מכאן תתחיל השגת דונש.

יד) בודאי. אולי צ"ל בַּדָּאִי=שקר.

טו) והערבים. צ"ל ואצל הערבים?

מקצת על המקצת. וניסיף א) דברינו פירוש ופיענוח. כמות שאמרנו לטוען לו. אם אין אתה מצרף משמש ב) עשיתיני לפי שלא מצאתו כי אם במקום אחד בלבד. כן לא תתחייב לצרף בדבריך העליתונו ממצרים (במדבר כ׳ ה׳. כ״א ה׳) מילה אחרת על משקלה. לפי שלא מצאתה בלתי פעם אחת. וכן לא תצרף ויזעקוך (נחמיה ט׳ כ״ח). ולא אשר יאמרוך ג) למזימה (תהלים קל״ט כ׳). ולא תרחיב צעדי ד) (ש״ב כ״ב ל״ז). ולא כלו ה) מקללוני (ירמיה ט״ו י׳). ורבים כאלה הדברים עד שוברת ו) צירוף המילין. ואנו ראינוהו ששוקל במלה המיוחדת שנפלה במקום אחד מילין רבים. ואם אמר הנטען לי. והיך תוכל לצרף עשיתיני כדבריך והיא מילת שקרנית ריקנית. ואני אומר אם הכופר הרשע דיברו ז) בהבאי ובריקן. אני אדברנה באמונה ובחילה ובתפילה. באמרי אתה אלהי עשיתָני ולא עשיתיני אני. ואתה כסיתָני ולא כסיתיני. ופירושו כי עשיתני ולא שעשיתי את עצמי. ואתה כסיתני ולא כסיתי את עצמי. ואם אמר. והיך אמרת כסיתני ח) על משקל עשיתיני ותמה ט) מן המעשים הכבדים. אשיבנו ואומר כי גם זה קל הוא. לפי שמצינו קלות מכסה לדבריו י). וכוסה קלון ערום (משלי י״ב ט״ז). על משקל עושה. ונאמר במשקל עשה כסי יא) רפי כשתראה רבים מן המילין. ונאמר גם כי צירופינו יב) כל מילה שתהא במקרא שאמרה יג) בין מצדיק בין מכופר. לפי שכל דבר שתראנו שם ואפעלפי שהוא סומך לדובר אותו אם רשע אם צדיק הוא. אינו כך בלתי הכל דברי המק׳ ב״ה יד) שציוה בו נביאיו לכתבו בספריהם הקרואין על שמם. והם ספרי אלהינו יתברך שמו ויתעלה זכרו. ואני תמה מן האומר כי ישעיה היה לשונו צח טו). וכן עמוס טז). כי הוא אשר ישר בעיניו. וזו טעות היא. לפי

א) וניסיף. צ״ל ו נ ו ס י ף (אולי טעות הדפוס).

ב) מצרף משמש. אולי צ״ל מצרף ש י מ ו ש. או המלה השניה היא הגהה במקום הראשונה.

ג) יאמרוך. הנוסח הזה נמצא בכמה כ״י תחת י ו מ ר ו ך (המו״ל).

ד) צעדי. צריך להוסיף ת ח ת נ י (המו״ל).

ה) כלו. כן בכמה כ״י תחת כ ל ה (המו״ל).

ו) שיברת. כמו ש ש ב ר ת. ר״ל בטלת.

ז) דיברו. המו״ל יתקן ד י ב ר ה. ובכלל לא ישמור דונש פה את המין.

ח) כסיתני. צ״ל כ ס י ת י נ י (המו״ל).

ט) ותמה. המו״ל תקן ו ה מ ה. אך לא באר על מה מוסב מספר רבים. ואולי צ״ל וְהִנָּה, או וְתָמָה (הטוען על הפעל הכבד).

י) לדבריו. צריך להשלים: לדבריו [של אדם]. או תחת ל ד ב ר י ה.

יא) כסי. צ״ל כ ס ה (המו״ל).

יב) גם כי צירופינו. המו״ל הביא דברי גייגער (משה בן מיימון עמוד 41) כי צ״ל ג ם כ ן צ י ר ו ף. ותקון זה אינו מוכרח. כי כוונת דונש בלשונו המגומגמת היא: כי נוכל לצרף.

יג) שאמרה. המו״ל יתקן ש נ א מ ר ה. ונוכל לקרוא שאֻמְּרָה.

יד) המק׳ ב״ה. המקום ברוך הוא (המו״ל).

טו) גייגער חשב (במאמרו משה בן מימון עמוד 41 ובמה״ע יידישע צייטשריפט לשנת 1866 עמוד 204) שבעל המאמר מצחות לשון ישעיה איננו רס״ג. אולם אין לנו כל הכרח להכחיש עדות הראב״ע שמייחסו לרס״ג. ווכר דונש מזה פה לחזק את דבריו. כי כל תוכן כתבי הקדש הם דברי ה׳ ואין ליחסם לאחד מן הנביאים ביחוד.

טז) וכן עמוס. המו״ל יביא דעת גייגער (במאמרו הנ״ל) כי צ״ל: ו ל א כ ן ע מ ו ס. וגם הגהה זאת אינה מוכרחת. ונגדה יעמוד קשור המלות עם ההמשך.

מה יעשו. וכמוהו כמתלהלה. המראה עצמו א) כאלו לא ידע מה יעשה״.

ומימות ר׳ יהודה חיוג ב) ור׳ יונה בן גנאח ג) יפרשו חכמי ישראל את המלה ותלה משרש להה ד). ובכל זאת לא ירחיקו גם את דעת רס״ג כי ותלה כמו ותלא בחלוף הא׳ בה׳ ה).

---

4. (№ 102) ואמרו) בכתב צחות לשון העיברי שחיבר. כי מלת אני ואנחנו אין אנו יכולין בלשונינו לצרף הדבר אל נפשותינו. ואפעלפי [=ואף על פי] שבני ישמעאל אומרים מצאתני ועשיתני ומזווגין אני עם אני. אבל העברים לא הסכימו על זאת. ולא ימצא במקרא כלה כמות זה בלתי ואני עשיתני (יחזקאל כ״ט ג׳). והיא אצלם דברי הבאי מאיש בליעל. ונאמר לו כי אמרת ז) כי בני ישראל לא הסכימו לזווג מן הדברים אני עם אני כמות ואני עשיתיני. שאינם יכולין לשקול מלה על עשיתיני. אם טען ח) טוען כי רב סעדיה ז״ל לא אמר כי העברים לא הסכימו בכתב ובלשון העברית על כך. אבל אמר לא הסכימו על זה. לפי שלא נמצא במקרא מילה לעולם במשקל עשיתיני ולא הזכירה פעם שניה. ונאמר שחייב אז במוצאינו מילה מיוחדת מבלי מצורפת ט) על המעשים במקום אחד מן המקרא. ולא נצרפנה בעצמה אחר כן. לא י) נשמש מילה זולתה. וזו התשובה תכרית שימושו יא), שמילה אחת מצטרף ממנה י״ט אלף קס״ט מילה יב). והוא אינו נכנס תחת זה החיזוק מן התשובה. כי היא מבטלת צירוף המילין ודימוי

המתקבלים על הלב. והביא ראיה גם מן הכתוב והיית משוגע. וגם הרד״ק בפירושו לבראשית (מהדורת גינצבורג פרעסבורג 1842 דף פ״ז ע״א) לא מצא כל זרות בבאור זה: „ותלה ענין שגעון. כי מפני הרעב ישתגע האדם. וכן בהכפל הפא כמתלהלה״.

א) המו״ל העיר שכן נתפרשה המלה במדרש רבה פרשה נ״ג.

ב) שלשה ספרי דקדוק (מהדורת נוטט) עמוד 83.

ג) כתאב אלאצול (מהדורת נייבויער) עמוד 345. כתב אלמסתלחק (מהדורת דערנבורג) עמוד 242.

ד) ראה למשל פי׳ הרשב״ם. ר״ש פרחון בשרשיו. והרד״ק בשרשיו המוסיף עוד: „והגאון רבינו סעדיה ז״ל. פירש ותלה כמו ותלא. כלומר כאדם הנלאה לא ידע מה לעשות״. (ומזה קצת הוכחה כי היתה לפניו הנוסחא בתרגום רס״ג אכתל). ר״י טאווס בתרגומו ואחרים. רק רש״י הלך בדרך התרגום ורס״ג.

ה) לזה נוטה דעת ר׳ יונה בשרשיו שם. וכן הפרחון בשרש להה המוסיף לומר: „והחי תתחלף באלף כמנהג אהו״י. נמצא עכשיו כי ותלה כמו כי עתה תבא אליך ותלא״.

ו) תשובות דונש על רס״ג עמוד 29—27.

ז) כי אמרת. המו״ל יגיה: מי אמר לך. ואין הגהה זו מוכרחת. כי נוכל לומר שהכוונה פה: מה שאמרת וכו׳ הוא בעבור שאינם יכולין. או: מה שאמרת וכו׳ יוכיח שאינם יכולין. והלשון מגומגמת כמו שהיא במחברת זאת בכלל.

ח) אם טען, זהו מאמר המוסגר או הוכפה מאוחרת מהמחבר עצמו.

ט) מבלי מצורפת, המו״ל ימחוק את המלה מבלי כי מיותרת היא. ואולי הוראת מבלי מצורפת פה היא: בלתי צרופה ובחונה עפ״י כללי הדקדוק. והשתמש דונש פה בלשון נופל על לשון.

י) לא. בגליון כתוב ולא וכצ״ל.

יא) שימושו. המו״ל יגיה שורשו. ותקון זה הוא אך למותר.

יב) את המספר הזה שקצב רס״ג הביא דונש גם למטה (עמוד 42 נומ׳ 122) והשיג עליו.

כי בשרש גבה כתב : „אנשי פתרון א) פתרו ותלה מצרים . יגיעה ב) ועיפה ונלאתה ארץ מצרים מפני כובד רעבון . והעמידו המלה ג) מגזרת תלאה (שמות י״ח ח׳) . ומהם אשר אמרו ותרעב הארץ ותהי תלויה ד) . ואפס כי לא יתכנו הפותרים ה) האלה מפני דקדוקי המלה וכו׳ . והלמד והוא הם מיסדות המלה כמלים הנחברים בספר הזה ו) . ופתרון ותלה ארץ מצרים כה הוא . נבערה ארץ מצרים . נכסלו שוכניה מכובד רעבון . כי לא יכלו למצוא מחיה . וגם כה פתרון כמתלהלה הירה זקים . כאדם המשתגע היורה זקים חצים ומות ואמר הלא משחק אני״ .

ונשוב להשגת דונש ונאמר כי עליה השיב הראב״ע בשפת יתר . אך דבריו שם נלקו בחסרון ושבוש שלא נמצאו להם מזור ותרופה גם בכ״י פינסקער . ואלה דברי הראב״ע :

(פא) „ותלה ז) . אמר הגאון שפי׳ ותלא ח) בחלוף ה׳ בא׳ . ונכון שיתחלף ט) רק בתחלת המלה י) שהוא נוסף בעבו׳ שלא יתכן לעולם יא) . ואני אומר שיתכן שפי״ הגאון אינו בחלוף רק בטעם יב) . כאדם נלאה לא ידע מה יעשה . והוא נכון מטפשות ר״א . כי מה טעם לאמו׳ שהשתטו אנשי מצרים יג) . רק טעמו שלא ידעו

א) מחברת מנחם עמוד 52—51 . וגם מזה קצת הוכחה כי דונש כתב תשובותיו על רס״ג אחר השגותיו על מנחם . כי לולא זאת לא היה נמנע מלהעיר כי מנחם לקח ממנו הפירוש על ותלה ומתלהלה .

ב) יגיעה . נראה דצ״ל יָגעה .

ג) אולי היה הפירוש הזה נמצא גם כן בבאור רס״ג לבראשית או לשמות . ושם הביא לדמיון את המלה תלאה . כי באגרון הלא ראינו למעלה בדברי דונש שהשוה עם המלה ותלא באיוב .

ד) עד עתה לא נודע מי פירש כן ואמר כי המלה נגזרה משרש תלה .

ה) הפותרים . נראה דצ״ל הפתרֻנים .

ו) וכן הביא באמת למטה (עמוד 112) את המלה הזאת בשרש לה . וכן דוד אלפאסי אצל נייבויער (כתאב אלאצול עמוד 793).

ז) שפת יתר (מהדורת ליפמאן) דף כ״ב ע״ב וכ״ג ע״א .

ח) שפי׳ ותלא . המו״ל שם יגיה : שפי׳ ותלה כמו ותלא . ואין הגהה זו מוכרחת . כי אם נקרא : שפירושו [של ותלה] ותלא .

ט) ונכון שיתחלף . הטענה הזאת אינה נמצאת בדברי דונש . ואם כן היא להראב״ע עצמו .

י) בתחלת המלה . המו״ל ציין למאזנים דף ט״ו ע״א וצחות י״ג ע״א . ואולם שם הביא הראב״ע דוגמאות מחלוף הה׳ בא׳ (אגאלתי כמו הגאלתי . האמון כמו ההמון . אתחבר . אשכים . אדוש) . ועב״פ שכח הראב״ע דברי עצמו בשפת יתר למעלה (דף י״ח ע״א סימן נ״ה למלות רפה = רפא) : „וה׳ חשוב כמו א׳ בסוף המלה ואין הפרש ביניהם במבטא״ .

יא) פה שבוש גלוי ולשוא השתדל המו״ל להעלות לו ארוכה . כי הוא יגיה : „שלא יתכן להתחלף לעולם בראש המלה או באמצע אם הוא שרש״ . אולם בכאן החלוף הוא בסוף המלה . וכבר ראינו בהערה הקודמת שהראב״ע עצמו הביא דוגמא מחלוף כזה בסוף המלה גם באותיות השרש .

יב) אינו בחלוף רק בטעם . אם זאת היא הנוסחא האמתית בדברי הראב״ע טעותו גלויה . כי דונש יאמר בפירוש שכן כתב הגאון בשער החילופים . אמנם יוכל להיות כי נשמטה פה המלה רק . וצ״ל : שיתכן כפי׳ הגאון [רק] אינו בחלוף אלא בטעם .

יג) בכאן קרא בחפזו את דברי דונש המשתדל לקרב את פירושו ולהסבירו בדברים

והרשב"ם א) ואחרים. ואיזה מהמחברים לא ירדו לעומק דעת רב סעדיה בזה השרש.

וזולת ספר האגרון (השרשים) הביא דונש בתשובותיו עוד כמה וכמה מקומות משאר שני חלקי הספר שהוא יכללם בשם אחד. ואלה הם המקומות שנזכר בהם הספר מפורש:

3. (№ 98) „ותלה ארץ ב) מצרים (בראשית מ"ז י"ג) פירשוג) ותלאה. ואמר בספר צחות לשון הקדש שחיבר בשער החילופים כי ותלה ותלאה הוא. כמות תבוא אליך ותלא (איוב ד' ה') שעיקרו למד אלף. והוציא ההא בדיבור ד). והמוכיח ה) כי הוא מעיקר המלה כמות הא אשר ביגה שביב אשו (איוב י"ח ה'). והא אשר בויגבה ה' צבאות (ישעיה ה' ט"ז). והא אשר בויתמהמה (בראשית י"ט ט"ז). וצירוף ותלה כמות מתלהלה (משלי כ"ו י"ח). ופתרונו ונואלו חכמי מצרים מפני הרעב. ואם אמר אומר מאין האמר כשירעב האדם ישתטה. אמרנו אין בזה הדבר ספק אצל כל בעלי דעה. כי האדם אם נשתנה עליו מלחמו כלום ישתטה. וכל שכן אם לא ימצא לחם יעלה האויר ו) אל קדקדו. באמת אנו אומרים כי הוא ישתטה. [והדבר המבאר ז) על שטות הרָעב מה שנאמר והיית משוגע (דברים כ"ח ל"ד). ואיך לא ישתגע הרואה בנו והנה אכלתהו אמו מכובד הרעב כדכתיב (דברים כ"ח נ"ז) ובשליתה היוצ' וגו']. ופתרון כמתלהלה היורה זקים שהוא שוחק ואחר כך ממית. הבן ולמד".

גם כאן לא הרגיש דונש כי רס"ג הלך בעקבות תרגום אונקלוס שתרגם ואשתלהי. וכן בתרגום שומרוני ולעת (=ולאת. ואמנם בנוסח השומרוני כתוב גם בגוף העברי ותלא ולא ותלה) ובהעתקות קדמוניות אחרות. ואולם כבר קודם דונש השיג מנחם בן סרוק בבאור המלה הזאת ובשרשה אף כי לא זכר את שם רב סעדיה רק כללו ביחד עם אונקלוס בשם אנשי פתרון ח).

א) בפירושו לדברים. את ה' האמרת. אתה הזקקת שאמר הקב"ה. האמירך. הפעילך שאמרת.

ב) תשובות דונש בן לברט עמוד 29.

ג) פירשו. כפי הנראה כוונתו לתרגומו הערבי (בקצת נוסחאות כל ובקצתם אכתל. כחש בשרם ועלה בם רזון. או היו כמתעתעים שלא ידעו מה לעשות).

ד) והוציא ההא בדבור. ר"ל לא חשב את ההא מן השרש כי דעתו שהיא תחת האלף. ולכן הביאה בשער החילופים.

ה) והמוכיח. מכאן תתחיל השגת דונש. ור"ל והענין מוכיח.

ו) האויר. בגליון כתוב האיד. והוא תקון נכון וישר.

ז) המוסגר בחצאי רבוע נעתק ממקומו הנאות בכ"י וכתוב למטה (עמוד 31 אחר № 105) כאשר העיר המו"ל.

ח) מנחם יזכיר לפעמים גם את אונקלוס גם את רס"ג בשם אנשי פתרון או פותרים. ראה גראס במחברתו אודות מנחם עמוד 46. 48. 64

שיטותיו אלה ביחד. כי מצד אחד תרגמו אונקלוס והירושלמי האמרת והאמירך חטבת וחטבך. וכן פירשו רז"ל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם א). ועל כל פנים הוראת השרש חטב פה היא לשון רוממות ועילוי. ומצד השני מצא מקום להשוות המלות האלה וגם המלה אמיר בערבית (Emir) שהוראתה הראשונה פוקד ומצוה. ומזה נשיא ומושל עליון. ולכן תרגם רב סעדיה את שני הכתובים בכוונה כוללת הוראת מעלה גבוה וחשובה. ומזה אמיר בישעיה הענף הגבוה (דוגמת המלות господствующій herrschend, dominant שיש להן גם כן הוראת מקום גבוה). וכדעת רב סעדיה כן פירש גם ר' יונה בן גנאח מדעתו ב). והפירוש הזה לקחו מר' יונה הר"ש פרחון והרד"ק ג). וגם בעיני הראב"ע מצא הפירוש הזה חן. כי זולת מחברתו שפת יתר הביאו בסתם בפירושו לדברים ד) ובבאורו לישעיה ה). וכן היא דעת רש"י ו) והרמב"ם ז) והרמב"ן ח) והמתרגם ר"י טאווס ט) ור' יוסף קמחי י) ואחרים. ודעת דונש בתשובותיו היא גם דעת מנחם יא) ר' יהודה חיוג יב).

א) ברכות דף ו' ע"א. חגיגה דף ג' ע"א.

ב) כתאב אלאצול לר' יונה (עמוד 57) שרש אמר: „ודכר איצא פי כתאב חרוף אללין את יי' האמרת היום ויי' האמירך היום. ומענאה ענדי אלאעלא ואלתרפיע; ולדלך קיל ללגצן אלעאלי אמיר. פמעני האמירך רפעך ואעלאך. ובעברית: וזכר גם כן בספר אותיות הנוח [בשרש אמר] את ה' האמרת כו'. והוראתו לדעתי ההתעלות ורוממות. ולכן נקרא הענף העליון אמיר. והוראת האמירך הגביה אותך ורוממך". וכוונתו לספר הנות מר' יהודה חיוג. ראה שלשה ספרי דקדוק (מהדורת נוטט לונדון 1870) עמוד 17. מהדורת דוקעס עמוד 35. ומדברי ר' יונה אלה נוכל להוכיח כי לא בלבד שלא ראה את ס' האגרון כי אם גם תשובות דונש על רס"ג לא ראה.

ג) בספרי שרשיהם שרש אמר. וכן בפי' הרד"ק לישעיה: „ואמיר נקרא הסעיף העליון כן היא ירושלים שהיא גבוהה ומעולה שבארץ ישראל".

ד) ואחרי פירוש זה יביא הראב"ע את באור ר' יהודה הספרדי שהוא הוא החיוג המובא מר' יונה (אצלנו בהערה הקודמת). וקאהוט במחברתו ע"ד התרגום הפרסי לר"י טאווס (עמוד 336) חשב כי כוונת הראב"ע היא לר' יהודה הלוי. ובאמת כתוב באיזה דפוסים בטעות ר' יהודה הלוי הספרדי.

ה) שם יאמר: „והאמיר שהוא למעלה".

ו) אם כי דבריו אינם ברורים כל כך. כי הוא יפרש בתחלה מלשון הפרשה והבדלה (והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה). ואח"ז מלשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און.

ז) במורה בפרק מ"ג לשני. וראה שם הערת מונק במקומו שלא הרגיש כי ר' יונה כוון לדעת רס"ג (Trad. franç.= II, 328).

ח) בפירושו לדברים: וטעם את ה' האמרת כו' הנה גדלתם השם ורוממתם אותו.

ט) בתרגומו הפרסי לדברים שם יעתיק: בזרגי דאדי. בזרג כרד (נתת את הגדולה. עשה גדול). ושלא בצדק הבדיל קאהוט שם בין פירושי רס"ג וטאווס כי ענינם אחד.

י) בספר הגלוי שרש אמר (עמוד 71): וחלק בזה השרש בראש אמיר מן וה' האמירך היום. והם אחדים. כי אמיר הענף הגבוה הנשא באילן.

יא) אולם דברי מנחם במחברתו (עמוד 27) אינם ברורים כל כך. כי יחלק שם את השרש אמר לג' מחלקות ומהשני יגזור האמירך ויתאמרו ומן השלישי בראש אמיר. וא"כ יוכל להיות כי את המחלקה השנית יפרש בהוראת גדולה ותפארת.

יב) במקום המצוין למעלה לדברי ר' יונה.

והנה במקום הזה לא תמצא השגת דונש, והיא נמצאת למעלה בתשובותיו א), ושם גם דברי רב סעדיה ברורים יותר:

(50 №) „יפתר אמיר כמשמעו. כי כן שם הפחה בלשון ישמעאל ב). כמו וה' האמירך היום. עשאך אמיר. וכן את ה' האמרת (דברים כ"ג י"ז). ואין לפחה באלו הפסוקין כלום. לפי שאנו פותרין גרגרים בראש אמיר. אשכלות שבראש השריג. ואני אומר כי אמיר לשאר שריגי האילן ג). ולא נאמר כי הוא מן מעשה ד), כאשר לא נאמר בד וענף וקציר ה) מן מעשה. בלתי ו) אומר כי הוא שריגים וענפים. ונפרש את ה' האמרת וה' האמירך מלשון אמירה. ופירושו שהוא אמר לך אנכי ה' אלהיך. אני ה', במקומות הרבה. ואתה אומר לו ה' אלהינו ה' אחד. ה' מלכנו. ה' מלך עולם ועד. ואין למלכות בכאן דרך. השמר בני מן הים העמוק וגליו. פן תטבע בשאון גליו".

על השגת דונש זאת השיב הראב"ע בשפת יתר בדברים האלה ז):

(מז) „בראש אמיר אמר הגאון כמשמעו ח) כמו האמירך היום. ויאמר ר"א [ר' ארונים] שהוא משריגי ענף ט). וכן הוא כשריג שהוא למעלה למעלה י). וגם דברי יא) הגאון נכונים. וכמוהו יתאמרו יב) כל פעלי און (תהלים צ"ד ד')".

והנה דונש ביצאו בהשגותיו נגד רס"ג לא שת אל לבו שיטת הגאון בתרגומיו ובאוריו לכתבי הקדש לכלול בהם גם פירושי אונקלוס ויהונתן המתרגמים וגם פירושי רז"ל יג). וכמו כן הלך הגאון בתרגומיו לשפת ערבית בדרכו המיוחד למצוא בערבית מלות הדומות במבטא למלות העבריות שבתנ"ך וקרובות להן בהוראתן אף אם אינן שוות בהוראתן מכל וכל. וכאן בבאור המלה שלפנינו התלכדו שתי

א) תשובות דונש שם עמוד 16.

ב) בלשון ישמעאל. ר"ל כי המושל והמצוה נקרא בערבית אמיר (Emir).

ג) לשאר שריגי האילן. ר"ל לא בלבד הענף הגבוה הנמצא בראש האילן נקרא אמיר כי אם גם שארי הענפים.

ד) מן מעשה. ר"ל איננו מן פעל כי אם שם דבר. ולא יתכן לעשות ממנו פעל ולומר האמרת והאמירך.

ה) וקציר. צ"ל נֵצֶר (המו"ל). ואינו מוכרח כי הוא מלשון הכתוב תשלח קציריה (תהלים פ' י"ב).

ו) בלתי=רק.

ז) שפת יתר שם דף ט"ז ע"א. וחלופי נוסחאות למקום הזה מכ"י פינסקער (המסומנים אצלי למטה בהערות בציון פ.) נדפסו במה"ע לגייגער במקום שזכרתי למעלה.

ח) כמשמעו. פ. מוסיף: בלשון ישמעאל שהוא פורה [צ"ל מורה] ראיש.

ט) משריגי ענף. פ. משריגי אילן.

י) המאמר הזה בנדפס נשתבש ולקה בחוסר. ונוסח פ. ואני אומר כי כן הוא השריג שהוא למעלה.

יא) וגם דברי. פ. והנה דברי.

יב) יתאמרו. גם מנחם במחברתו (עמוד 27 אמר) הביא יתאמרו בגזרה אחת עם האמירך והאמרת. וכן רש"י ואחרים.

יג) כאשר כתוב בהקדמת הגאון לתרגומו. וכבר האריכו בזה מונק וחכמים אחרים.

ובתוכם ובסופם יא). ועשה מסורתם א י ת ן ב ש ל ו ם כ ה. והי"א האחרות לא תשמש ולא תרכב על זולתה. בלתי היא מורכבת ב). ועשה מסורתם ט ח ג) ספר נ ז ע צ ד ק. וכאשר עיינתים והנה הם חילוף מה שאמר. לפי שהם י"ג אותיות מהם שתשמש בתחילת המלות ובתוכם ובסופם. ועשיתי לה ד) סימן א ד נ י ה ש ל ו כ ת ם ט ב ה), לפי שהוצאתי מן הי"א שאמרן הוא שלא תשמש שתי איתיות והם ד ט. נִהְיָה הכל י"ג כשחקקתי. ונשתיירו האותיות שלא ישמשו ט'. ועשיתי להן סִימן ח ג ק ץ סְפר ע ז" ו).

ולמעלה ראינו כי בתשיבתו על מנחם בענין חלוקת האותיות לא הביא כלל את דברי רב סעדיה. וזה מפני שאז עוד לא הגיע לידו ס' האגרון של הגאון ז). כי קשה לומר שבתחבולה העלים עיניו מזה האחרון למנוע ממנחם עֵד מסייע נכבד כרס"ג. כאשר באמת הביאו תלמידי מנחם את דבריו להוכחה להציל את רבם מכף דונש.

על השגת דונש השיב הראב"ע במחברתו שפת יתר כזאת ח):

(סימן ו') „ועוד אמר ה ג א ו ן כי האותיות המשרתים הם חצי כל האותיות. ור' א ד ו נ י ם אמר כי הט' והר' גם כן מהמשרתים ט). וזה הפך דעת כל המדקדקים הראשונים והאחרונים" וכו'.

---

2. (№ 169) „ואמר [רב סעדיה] י) פיר' יא) וה' האמירך היום (דברים כ"ו י"ח) פֵּחָה כמו בראש אמיר (ישעי' י"ז ו'). ואמר ב ס פ ר ה א ג ר ו ן שלו כי הוא שיהיה למעלה קרוי א מ י ר. בניהג שבעילם שהמלכים הם העולים למעלה מבני אדם".

יא) ובתוכם ובסופם. דברי רב סעדיה אודות השמוש בתוך המלות ובסופן לא הגיעו לידינו. כי במה שנשאר לנו לפליטה מהקדמת האגרון מדובר רק אודות השמוש בתחלת המלות.

ב) בלתי היא מורכבת. המלות האלה הן כיתר באור למלות הקודמות. ואולי היה בחפץ המחבר לכתבן תחת הקודמות ששכח למחקן.

ג) טח. כבר הבאנו למעלה שרוב הנוסחאות הן ח ט ולא ט ח. וכן כתוב בתשובות דונש על מנחם שהבאנו.

ד) לה. או יחידה תחת רבות כמו למעלה. או צ"ל לה' (הקצור מן ל ה ם או ל ה ן).

ה) אדניה שלו. בתשובותיו למנחם נתן סימן אחר: ד נ ש ה ל ו י א מ ת כ ט ב. ואולי בעבור שהתנפלו עליו תלמידי מנחם בגלל הסימן הזה גם הסבו אותו לגנאי בחר לו סימן אחר. אשר אמנם גם בו נכלל שמו. כי א ד נ י ה הוא כמו א ד ו נ י ם שמו העברי של דונש.

ו) חג קץ. אודות באור הסימן הזה וההולך לפניו ראה למטה אצלנו בהוספה שלישית.

ז) וגם מזה הוכחה שתשובות דונש על רס"ג נכתבו באחרונה כאשר השתדלתי להוכיח למעלה.

ח) ספר שפת יתר לר' אברהם ב"ר מאיר אבן עזרא (מהדורת ר"ג ליפמאן פֿראנקפֿורט דמיין 1843) דף ה'. ואיזה תקונים עפ"י כ"י במה"ע השני לגייגער חלק ד' עמוד 296—292.

ט) מהמשרתים. כן בכ"י ובנדפס מ מ ש ר ת י ם.

י) תשובות דונש שם עמוד 56.

יא) המו"ל שראָטער יתקן שם ב פ י ר ו ש. ואין צורך פה לתקן כי ר"ל רס"ג אמר פירוש האמירך עשאך פחה.

הוזים במחברת זיי"ן. כי חשבתו כאפס וכאין א). והחבר הדה במחברת דל"ת, כי לא שקלה במשקלת. ומשקלה מן הפעלים השניים ב). הגה מן יהגה. המה מן יהמה. ואוריעך כי וידו אבן בי אשר דמית אלי הדה לא ידמה ולא יערך אליו במשקל. כי משקל וידו מן הפעלים ויטו ויכו ויזו וכו'. מפני כי וידו כמו ויורו המורים (דה"ב ל"ה כ"ג). ולומר הורה ידו או השליך ידו במקום שלח ידו לא ימצא בתעידה. והשבילה ותן תורה. ליסד הא הדה" ג).

„הוזים ד). והתשובה עליך בהוזים כתשובה בהדה. כי כאשר לא תוכל לומר מן ויטו הוטים במקום מטים. ולא מן ויכו הוכים במקום מכים. כן לא תוכל לומר הוזים במקום מזים וכו'. ונאמר כי פתרונו לפי הענין רודמים. כמאמר יהונתן המתורגמן שבבין נומין. ומשקל הוזים והוים ה) והוגים. והזהר פן תהיה מן המשגים שוגים" ו).

ורבנו יעקב תם בהכרעותיו שם התנצל בעד מנחם כי לא חלק על הגאון בהוראת המלות ז). כי אם התפלא עליו מדוע הציג אותן במחברת הא. גם למד זכות על מנחם בעבור שנראה מדבריו שהוא חס על כבוד הגאון ח). — ותלמידי מנחם ודונש בתשובותיהם לא נגעו ולא פגעו בענין המחלוקת הזאת שבין רבותיהם. ועל איזה דברים מדברי מנחם בשרש זה השיג ר' יוסף קמחי ט). ועוד השיג מנחם כמה פעמים על רס"ג מבלי הזכיר שמו כי אם כללו בשם אנשי פתרון י).

ח. מתשובות דונש על רב סעדיה יא).

1. (№ 6) „ועוד אמר מ' ר' [מר רב] סעדיה זצ"ל לעינין כ"ב אותיות שהן עיקר המילין לכל לשון הקדש. כי י"א מהם תשמש יב) בתחילת התיבות

א) חשבתו כאפס וכאין. חשבת את רב סעדיה (האומר כי גם ההא מן השרש היא) כאפס ואין.

ב) השניים. בעלי ב' אותיות הג הד וכו'.

ג) ליסד הא הדה. לחשוב את ההא הראשונה ממלת הדה ליסוד. ר"ל שרשית.

ד) תשובות דונש שם עמוד 24.

ה) והוים. נראה דצ"ל כהורים כמו למעלה בשירו (בית 102): „וההא בהוזים כמו הא בהורים".

ו) שוגים. נראה דצ"ל ושוגים.

ז) אך ראינו כי בהוראת מלת הביתן חלק מנחם על רב סעדיה.

ח) תשובות דונש שם עמוד 23: „ואף גם על זה היה מנחם ירא וחרד מהרוס הרב. באומרו על כן יש מאמתת מוסר" וכו'.

ט) ספר הגלוי לר' יוסף קמחי (ברלין תרמ"ז) עמוד 85.

י) ראה לדוגמא למטה בבאור ותלה ארץ מצרים מתשובות דונש על רס"ג.

יא) ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון (מהדורת שראָטער ברעסלא 1866) עמוד 3—2. והערות עליו ראה במה"ע לגייגער יודישע צייטשריפט חלק ד' (ברעסלא 1866) עמוד 211—200. חלק ה' (1867) עמוד 9—187.

יב) תשמש. וכן למטה תרכב מורכבת. לשון נקבה יחידה תחת מספר רבים או רבות על דרך שפת ערבית. כאשר העירותי למעלה.

101. סעדיה בן יוסף. זקני א). החוסף. צפונות. האוסף. פני המוסרים ב).

102. והתז הא הוזים. ושמו עם מזים ג). וההא בהוזים. כמו הא בהורים".

וכן בתשובותיו השיג דונש על מנחם רק בשתי המלות הדה והוזים. ואלה דבריו שם:

„הדה ד) וכתבת בספרך ראיתי בפתרוני רב סעדיה גמול ידו הדה. הוזים. שוכבים. במחברת הא. ותמרה את אמרו. ותשנה את הדרו. ותבא ה)

יוסד). וגם לפעל רדה לא מצאנו ההוראה לדחוק אל תוך (אין עטוואס געצוואָנגט). ובלשון המשנה הוא להפך: הרודה פת מן התנור. ולולא המשקל הייתי אומר דצ"ל: באמרו כי עדה. מיסוד הא הדה. ר"ל שמנחם אמר כי המלה הדה עברה וסרה (ראה מחברת מנחם עמוד 131 שרש עד הרביעי) משרש הא כמו שחשב רס"ג ושבה אל שרש ד' כדעת מנחם. וכן אחשוב כי צדק ר' יונה במה שתפס את דונש בהוראת המלה צדה. כי דונש בודאי השתמש פה במלה זאת בהוראת צד ציד כמו שנראה ממלת ובצפור (עדה"כ צוד צדוני כצפור איכה ג' נ"ב) ולא בהוראת ארב כדעת באכער. ואמנם גם מנחם לקח צדה בהוראת צד ציד (מחברת עמוד 148 צד החמישי) ודונש לא השיג עליו בזה כי אם הסכים עמו. וראה גם במחברת הפרחון כפי הכ"י שהביא באכער במה"ע לשטאדע XI, 42.

א) זקני. כבר העירותי למעלה כי הוראת המלה פה היא מורי ואלופי ולא אבי זקני כדעת איזה חכמים חדשים. וכן יאמרו תלמידי מנחם לדונש (עמוד 48): „והנה נמצאת מחליף דבריו ומימר פתרונו אחרי שומך אותו זקנך ורבך" ואם כן לא מאביו זקנו הטבעי דבר דונש. גם עד עתה לא נראה ולא נשמע בעולם הספרות שהנכד יכתוב נגד אביו זקנו בסגנון תשובות של דונש על רס"ג (לדוגמא בנומ' 10: והסתכל מי החוטא. נומ' 11; התבונן בני בשפת הקדש למצחצחיה ונוסה ממעלגיה וּמְנַהֲגֶיהָ [כצ"ל]. נומ' 41: ואל תקבל כל פתרון מעות ומעוקל. נומ' 51: הזהר בני מזדון ומשגיה. נומ' 56: בינה בני ואל תבא עם השוגים בסודם. נומ' 57: שמע בני ואל תהי פורע מוסר. והקשה מכולן נומר 124: ואמר ר' סעדיה וכו' ואני כבר פיענחתי בעידותי מן הנמצא בכתוב וכו' ולא יקשה מה שאמרנו בצירופו בלתי על פתי או קטן). ומיום שנברא העולם עד עתה היו בני האדם קרובים אצל עצמם ובשרם וחסים על כבוד אבותיהם קרוביהם ושאריהם. ואם בני בנים הם כבנים (יבמות ס"ב ע"ב) אבות אבות הם כאבות לענין כבוד. וגם החצוף היותר גדול בספרות החדשה (הוא יה"ש הבראדי אשר ירמוס ברגלי השור והחמור את עטרת תפארת ישראל הם חכמינו הקדמונים הנפטרים לחיי עוה"ב. והחיים אתנו. כמו הרב רשי"ר ז"ל בהיותו בחיים חיתו) ידמה לכבד את שאריו וקרוביו בהדפיסו כפעם בפעם במחברות החלוץ קינות על מותם ומצבות. ובהתפארו במעלותיהם וייחוסיהם. ועם כי שיריו כקול סירים תחת הסיר והם כתובים בסגנון השירים הגרועים שבגרועים מלאכת ידי נערי ישראל בגאליציא. ומפאת זאת לא ימצא איש בישראל שיתקנא בכבוד שארי המשורר החדש הזה. בכל זאת הלא לא יתראה בהם כמשורר להכעיס. כי לא נמצאו בהם דברי חירוף וגידוף מהתלות וחוצפה ולא ישליך עליהם את השקוצים שנמצאו בדבריו נגד חכמי התלמוד והגאונים. ומזה נראה כי גם הפוקר הזה המבליע באפיקורסותו כל מעלה ומדה טובה שנמצאת בקדמונים ואחרונים יחוס על קרוביו ויחפוץ בכבודם וגם יתפאר ביחוסם כאחת מנשות החסידים שבפולין.

ב) פני המוסרים. כפי הנראה הכוונה כי רב סעדיה אסף אליו את המעלות החשובות ומדות המוסר. או שחבר ספרים אודות מדות מוסר החשובות. גם המלה מוסר הנרדפת בס' משלי עם למוד ולקח היתה שגורה בפי הקדמונים בהוראת למוד ומדע. כמו שהשתמש דונש בתשובותיו על רס"ג (№ 57) במלות פורע מוסר במובן משבית ומבטל החכמה והלמוד. וכן יאמרו תלמידי דונש על רבם בשירם (בית 32): ומי זה לא יחמוד. לפניהו לעמוד. נתיבותיו ללמוד. ולקנות מוסרים. ושם למטה (בית 140): לאנשי מוסרים.

ג) ר"ל מנחם השוה את המלה הוזים עם המלה ומזה מי הנדה (במדבר י"ט כ"א);

ד) תשובות דונש שם עמוד 23.

ה) ותבא. צ"ל ותביא או צריך לנקד וַתָּבִא.

(תהלים ס"ב ד') א). וכאלה הרבה באותיות אשר אינם יסוד במלים. וכה יצאו מהם ומקצתם יורה על רובם" ב) וכו'. „גנת הביתן ג). אמרו אנשי פתרון הביתן אין לו פתרון כי הוא שם מקום [נ"א: מקום שם] הגינה במו שושן הבירה וכו'. אבל רב סעדיה אשר החביר המלים האלה במחברת ה"א לא יכלתי לדעת מה ראה על ככה ד). ומה היתה סברתו. ודקדוקי פתרוניו ומרחבי מליצתו יורה על תבונתו. על כן יש מאשתת מוסר ומדרך אמונה ה) לבלתי שום משגה בסדרי עניניו".

מנחם לא הביא פה את דברי רב סעדיה בלשונו. כי לא הביא את השרשים עצמם כי אם את הפסוקים שרשם הגאון כמראה מקומות איפוא נמצא כל שרש בתנ"ך (דוגמת מה שהבאתי מתשובת רב מבשר ובסימן הקודם מב"י). גם לא הביא מנחם את המלות כסדרן עפ"י א"ב כמו שהיו ערוכות בס' האגרון.

על דברי מנחם אלה השיב דונש בן לבראט. ובשירתו שהקדים לתשובותיו נמצאו החרוזים האלה ו):

100. „באמרו כי ידה. כיסוד הא הדה ז). וכצפור צדה. חכם השנערים.

א) מנחם חשב שם (ולמטה עמוד 186) שרש המלה את אות הת' בלבד.

ב) מן המלות וכאלה הרבה יתחילו דברי מנחם. ור"ל שרב סעדיה הביא עוד שרשים רבים שחשב בהם את האותיות השמושיות לשרשיות. אף כי האותיות האלה תצאנה לפעמים מן המלות ולא תמצאנה בהן (וזה יוכיח שאינן מן השרש, כמו שהעיר גם רב מבשר למעלה אצלנו). ואמנם הוא (מנחם) ידבר פה לדוגמא על איזה מהם. ומהם תקיש על השאר. ובאמת ראינו למעלה כי רב מבשר הביא עוד שרשים כאלה מרס"ג. ומנחם דבר שם למטה בפרטות אודות שלש המלות: להדוף תהותתו והביתן.

ג) מחברת מנחם שם עמוד 69.

ד) מדבריו נראה שלא כלל את רב סעדיה בין אנשי פתרון. כי לדעתם שהביתן הוא שם מקום הלא לא יקשה מאומה. כי השמות הפרטים לא יקבלו הא הידיעה ומוכרחים אנו לומר שאות הא היא חלק שרשי מן המלה. ואשער כי רס"ג חשבה למלה פרסית. כמו למשל הביד (במספר רבים הבידאן habidan ונמצא גם בערבית) שם הצמח Colocyntis (קאָלאָקווינטע) ותהי הוראת גנת הביתן=קאָלאָקווינטען-גארטען. וידוע כי בצמח הזה השתמשו בימים קדמונים לרפואה. ואף כי נמצא פעם אחת (א' ה') ביתן בלא ה' נראה כי הגאון חשב לעיקר את התמונה הביתן כפי שהיא נמצאת שתי פעמים (ז' ז' וח'). וכבר מצאנו לרב סעדיה שפרש במגלת אסתר שג' מלות מתחילות במלה אחש שהוראתה בלשון מדי (=פרס) גדול. כפי שהביא בשמו ר' יוסף קמחי בספר הגלוי (מהדורת מאתיאוס ברלין 1887) עמוד 70. והפלא כי חכם עדיף מנביא ובאמת השרש חשי בפרסית הקדומה הוראתו יכולת וממשלה גדולה. וגם חשתרא ממשלה ומלוכה. ראה ברשימת המלים לשפיעגעל (אלטפערזישע קיילאינשריפטען) באות ח'.

ה) סגנון הלשון הזה מצאנו למנחם גם במכתבו לר' חסדאי הנשיא (בית האוצר לרשד"ל דף כ"ח ע"ב): יש על המשכיל מארת המוסר ומדרך האמונה. גם במכתבו משם ר' חסדאי ליוסף מלך הכוזרים: יש על אדוני המלך מאמתת החסר ומאורת האמת.

ו) תשובות דונש על מנחם עמוד 22 .3 בית 102—100.

ז) ר' יונה בן גנאח בכתאב אלאצול (עמוד 600 בשרש צדה) הביא את הבית הזה ואצלו הנוסחא: באמרו כי רדה. ביוסד הא הדה וכו'. ובאכער במה"ע לחברת דורשי הקדם באשכנז (לשנת 1882 עמוד 405 בהערה 4) השתדל לקיים הנוסחא הזאת. אך דבריו דחוקים כי לא נמצא בשום מקום המלה יוסד בהוראת מחלקה (אבטהיילונג) (וגם אצל פרחון הנוסח יסוד ולא

ואמנם דונש לא הספיק להשלים את תשובותיו על רס"ג. ובכמה מהן רשם רק את המקומות שבדעתו להשיג ואת ההשגות עצמן לא הספיק לכתוב. וגם הרבה מתשובותיו שכבר כתב לא נסדרו כראוי והן כתובות בערבוביא גדולה. וכפי הנראה החל את העבודה הזאת באחרית ימיו וקדמהו המות.

אולם נחזור לעניננו ונאמר כי דברי תלמידי דונש בתשובתם אודות אותיות השרשיות והשמושיות (עמוד 9—28) הם תפלים וחסרי טעם. ורק זאת נלמד מהם כי בימיהם לא נודע מחבר ערבי בדקדוק הלשון שחלק את אותיות הא"ב לשרשיות ושמושיות א). ואם כן היתה זאת המצאת רב סעדיה מרעהו ושכלו ואין לזרים חלק בה.

---

2. „הגנ ב). בינה הגיגי וכו'. מצאתי ראיתי בספר פתרוני רב סעדיה במחברת האג ג). להדוף את כל איביך (דברים ו' י"ט) ד). גמול ידו הדה (ישעיה י"א ח') ה). והדך רשעים תחתם (איוב מ' י"ב) ו). שלח העז את מקנך (שמות ט' י"ט) ז). אשר הצו על משה (במדבר כ"ו ט') ח). כהתם הפשעים (דניאל ח' כ"ג) ט). הוזים שוכבים (ישעיה נ"ו י') י). הברי שמים (ישעיה מ"ז י"ג) יא). גנת הביתן (אסתר ז' ז') יב). תהותתו על איש

א) תשובות תלמידי דונש (עמוד 29): „ועוד אמרתם כי מחביר לשון הערב לא הביא דלת במשרתים. קצרי יד! חסרי לבב! הלא הנה ספר מחברתו ביד כל חכמי ספרד ואין בו זכר בשער הזה לאותיות המשרתים ולא למלכים".

ב) מחברת מנחם שם עמוד 68.

ג) כבר אמרנו למעלה במבוא כי לעיני מנחם היתה המהדורא השניה מס' האגרון שבה הוסיף רב סעדיה תרגום ערבי לשרשי לה"ק. ולכן נקרא הספר אצלו בשם פתרונים. כי הפירוש והתרגום נקרא אז פתרון (דוגמת המלה תפסיר בערבית). ולכן יקרא מנחם את מחברת יהודה בן קריש בספר פתרוניו (עמוד 12 שרש אבח) ואת תרגום אונקלוס דברי פתרוניו (עמוד 23 שרש איתן). וכן לרוב אצל מנחם דונש ותלמידיהם ושארי קדמונים. ורס"ג וכן ר' יונה (כתאב אלאצול עמוד 595) תרגמו המלה פתר בערבית פסר. ובחנם התלונן הראב"ע על דונש בזה בראש מחברתו שפת יתר. וראה שם הערת המו"ל ר"ג ליפמאן.

ד) מנחם עצמו יחשוב (למטה שם וכן למעלה עמוד 67) כי השרש הוא דף ולא הדף על כי מצא נדף ידפנו תנדף בלא הא. וראה מה שהבאנו למטה מס' השהם לר' משה נשיאה.

ה) למעלה במחברתו (עמוד 62) יאמר מנחם כי שרש המלה הדה הוא אות הד' בלבד על כי נמצא וידו בלא ההין.

ו) מנחם יחשוב שרש המלה דך (עמוד 64).

ז) למטה שם (עמוד 132) יאמר מנחם כי שרש המלה עז.

ח) מנחם יחשוב לשרש המלה (עמוד 152) את הצ' בלבד. וכבר ראינו למעלה כי גם רב מבשר השיג על הגאון במלה זו כמו מנחם.

ט) למטה בשרש תם (עמוד 185) לא הביא מנחם את המלה הזאת כי אם כהתמך שודד (ישעיה ל"ג א').

י) שם ולמעלה (עמוד 13) וגם למטה (עמוד 78) יאמר מנחם כי רק אות ז' השרש במלה זאת.

יא) מנחם יחשוב למעלה (עמוד 13, 48) האותיות בר לשרש המלה. וראה עוד למטה מס' השהם לר' משה נשיאה.

יב) למטה שם יפרש מנחם את המלה מן בית בהוראת פנים. וגנת הביתן כמו גנה הפנימית. ואודות דעת רס"ג ראה הערתנו למטה בסמוך.

ראה א) כי הטי"ת והדלי"ת במשרתים היה מחבירים בינותם". ופה המקום אתי להעיר כי בעת שחבר דונש את תשובותיו על מנחם עוד לא עלתה במחשבתו לצאת נגד רב סעדיה. ובהפך נהג בו כבוד וקרא אותו זקני. ר"ל אלופי ומורי. ורק אחרי אשר הרעימוהו תלמידי מנחם בתשובותיהם נגדו והראו לו איך דבריו סותרים לדברי הגאון התעורר דונש לצאת בהשגותיו נגד האחרון. ומרוב כעסו של דונש שהיה מהיר חימה ולא שלט ברוחו הטיח בדברים עזים כלפי רס"ג בתשובותיו. והרבה נצחון עושה ב). ומיד שהתחיל דונש לחבר את תשובותיו נגד הגאון והראה לתלמידיו את השגותיו כבר יכלו תלמידיו להתפאר בשירם נגד תלמידי מנחם (בית 61): „סעדיה לא צדק. לפניו עת נבדק. ואף כי אבק דק. כמוכם נמהרים".

„האותיות המוספות בתחלת המלה המה האובים כשתלן". ור"ז שטערן המו"ל בהערתו שם (עמוד 42—41) חשב כי רק זה הסימן הוא מהאגרון והסימן השני איתן בשלום כה (שהביא דונש בתשובותיו על רס"ג) „לקח בלי ספק מספרו צחות לשון עברי", אך עתה נדע כי שני הסימנים הובאו ביחד בהקדמה לאגרון שם. ועל כגון זה נאמר למד לשונך לומר איני יודע.

א) ולו ראה. כפי הנראה זה מוסב על רב סעדיה ולא על מנחם. כי יאמרו היה מחבירם. כמו שאמרו למעלה על רס"ג אשר לא החביר. אף כי נוכל לומר ג"כ שזה מוסב על מנחם שעליו אמרו שחקק ופה השתמשו במלה אחרת לתפארת המליצה.

ב) דברי אלה גוסדו על הטעמים האלה: 1. בעת כתב דונש את תשובותיו על מנחם נסתייע מרס"ג וקראו (בשירו שהבאתי) זקני. ר"ל אלופי ומורי. החושף צפונות. גם יאמר למנחם בתלונה (עמוד 23 בשרש הדה): „ותמרה את אמרו. ותשנה את הדרו". אף כי מנחם דבר נגד הגאון בענוה והרבה בדברי התנצלות ודנו לכף זכות. ולו נכתבו אז מדונש תשובותיו על רס"ג הלא היו מתנגדיו אומרים לו בצדק: טול קורה מבין עיניך! כי אתה כבר העזת פניך ויצאת לחלוק על הגאון בספר מיוחד המלא דברים קשים ומרים והקלת בכבודו במדה מרובה! 2. תלמידי מנחם בתשובותיהם על דונש יסתייעו כפעם בפעם מדברי רס"ג (בשירם בראש התשובות עמוד 13—12 בית 38 ובית 54. ובתשובות עצמן עמוד .27. 40. 47. 72. 74. 80). ונראה מזה שלא נודע אז שכבר העיז דונש פניו לצאת בהשגות על הגאון. 3. מצב תשובות דונש על רס"ג יוכיח לנו כי לא נשלמו. כן ההעתק בכ"י רשד"ל שממנו נדפסו. וכן ההעתק שראה הראב"ע במצרים כעדותו בסוף מחברתו שפת יתר (אף כי תלה שם הטעיות והחסרונות במעתיק). וכפי ההשערה הקרובה היתה הסבה לזה כי התחיל דונש לחברן ורשמן על הגליונות לעצמו בקצור ובחפזה ולא הספיקה לו השעה להשלימן וליפותן. וזהו בשביל שכתבן בסוף ימיו קודם מותו. 4. בבוא דונש לחלוק על מנחם כתב בראש השגותיו התנצלות. ועאכו"כ ובודאי לא היה נמנע לעשות כן בראש תשובותיו על הגאון אם היתה מחברתו בשלמות ולולא הרגיזוהו תלמידי מנחם (שלא במתכוון) נגד הגאון. 5. המעיין בשתי מחברות דונש נגד מנחם ורס"ג במקומות שהוא מדבר בענין אחד (למשל ע"ד המלות: אדדם. לבן. לשדי. נפתי וכו') בנקל יראה כי התשובות על מנחם נכתבו קודם התשובות על הגאון. 6. דברי דונש בתשובות על רס"ג (№ 105) · „ידענו כי אז מ' ר' סעדיה וזולתו מכל בני מזרח לא היתה להם ידיעה בחיבור התרזה ושיקול הפיוט" הם תשובה לדברי תלמידי מנחם שאמרו לדונש (עמוד 27): „הלא רב סעדיה ז"ל יש לו כמה שירים וכמה חרוזים ולא נשקלו במשקל הערב"—מפאת כל זה נראה כי סבת התעוררות דונש לכתוב השגות על רס"ג בדברים חדים וקשים היתה כי הסיתוהו תלמידי מנחם לזה בהסתייעם כפעם בפעם מדברי הגאון. וגם אמרו לדונש (עמוד 27) שהוא צעיר תלמידיו. וכי רב סעדיה היה גדול ממנו בחכמת הלשון (עמוד 40). והזכירו לו שהוא בעצמו קרא את הגאון רבו ואלופו (עמוד 47). ועוד אמרו כי רס"ג הוא אדון לראשו (עמוד 74). וכל אלה הדברים הקניטו כל כך את הרגזן דונש עד שהתעורר לצאת בפומבי נגד הגאון ולהראות כי יתר שאת לו בחכמת הלשון. אמנם לא הפיק זממו כי לא הספיק להשלים מה שהחל ומת ותצי תאותו בידו. אולי מפני שלא האריך דונש ימים. ולפי עדות תלמידיו היו שנותיו כשלשים.

והנה אף כי לא זכר מנחם פה את רב סעדיה. בכל זאת אין להסתפק כי ממנו לקח את הסימן חט ספר וכו׳. כי לא יאומן ששני מחברים ימציאו מדעתם סימן כזה שאינו פשוט כל כך. ומה גם כי ידענו שמנחם ראה את ס׳ האגרון והביא ממנו דברים אחרים (ראה למטה בסמוך). ואם כן הוא ההשערה הקרובה אמריה תאמר שגם חלוקת האותיות לשתי מחלקות שרשיות ושמושיות וקריאת שם השרשיות במלת יסוד שאב מן הבאר שחפר רב סעדיה בספרו הראשון.

נגד מנחם יצא מתנגדו דונש בתשובותיו להוסיף על האותיות השמושיות עוד שתים את הד׳ והט׳. ובשירו שהקדים להן המתהיל דעה לבי חכמה ובינה כתב א): „והמליך חט ספר ב). וחטא ניב שפר ג)! וטי״ת דל״ת הפר. מלאכתם בדברים" ד).

ובהקדמה לתשובותיו אמר עוד ה): „וגם עליו [על מנחם] לדעת מן האותיות האלה מהם שלשה עשר משרתים ותשעה מלכים. סימן המשרתים דו״נש ה״לוי אמ״ת כט״ב. וסימן המלכים ח״ג ק״ץ ספ״ר ע״ז." ובתשובותיו שלש דבריו: „חט ספרו) גזע צדק. וכתבת בספרך חט ספר וכו׳. ואין מהם משרת. ויש מהם שנים משרתים" וכו׳. וגם דונש לא זכר פה את דברי הגאון. שהוא היה הממציא את החלוקה הזאת והסימן לה. וראה אודות הסבה לזה למטה.

להשגות דונש השיבו תלמידי מנחם בהגינם בעד רבם בראשונה בשירם שבראש תשובותיהם באמרם על מנחם ז):

„והחביר תושיות. מתוקות לפיות. עלי האותיות. שתים גם עשרים.
אחדָם ושניָים. גבול למו קיָים. משרתים שת חצָים. וחצים עקרים".
ועל דונש התלוננו בשיר זה ח):
„ומהיסוד נבדל. יסוד טי״ת שת גם ד״ל. ומִאן ויחדל. עשותם עקרים".

ובגוף התשובות אחרי אשר האריכו להשיג על דונש בענין הזה הוסיפו לומר: „והיה רבט) סעדיה גאון זצ״ל חכם ממנו אשר לא החביר הטי״ת והדל״ת במשרתים בספר האגרון אשר בנה. כי זה סימן במשרתים האובים כשתלן הן הנוספות י). והן הנה אשר חקק מנחם שמלאכתו בינה. ולו

א) ספר תשובות דונש בן לבראט (מהדורת פיליפאווסקי לונדון 1855) עמוד 2 בית 61.

ב) והמליך חט ספר. ר״ל עשה את האותיות האלה למלכים. כי כן יכנה דונש לאותיות השרשיות.

ג) וחטא ניב שפר. כפי הנראה ר״ל שמנחם יִפָּה (שִׁפֵּר) את החטא שחטא בניב שפתיו.

ד) שעור המאמר שמנחם הפר מלאכת האותיות ד׳ וט׳. כי לא חשבן בין המשרתות.

ה) תשובות דונש שם בהקדמה עמוד 5.

ו) תשובות דונש שם עמוד 9.

ז) ספר תשובות תלמידי מנחם בן סרוק. מהדורת ר״ז בן כוכב טוב שטערן (וויען 1870) עמוד 10 בית ח׳ וט.

ח) תשובות תמידי מנחם שם בשירם עמוד 11 בית ל׳.

ט) תשובות שם עמוד 40. והמו״ל בהערה שם הביא דברי ר׳ יונה אבן גנאח והראב״ע המסכימים בזה עם הגאון נגד דונש. והיה יכול לומר כי כל המדקדקים (לבד מר׳ מנחם בן שלמה בעל ס׳ שכל טוב. ראה למטה בהוספה שלישית) קבלו בזה דעת דס״ג.

י) האובים כשתלן הן הנוספות. ראה למעלה בהקדמה העברית לאגרון (בית כ״ו):

נִשְׁמַע נסמע נִשְׁמָעֲךָ נסמע מנך

מנכם א) נִשְׁמָעֵהוּ מנה נִשְׁמָעֵם

נִשְׁמָעֵךְ מנך נִשְׁמָעֲכֶן מנכם נִשְׁמָעֶהָ מנה

נִשְׁמָעֵן מנהם: פ' שָׁמְעֵנוּ סמענא

שְׁמַעֲנוּךָ סמענא מנך שְׁמַעֲנוּכֶם סמענא מנכם

שְׁמַעֲנוּהוּ סמענא מנה שְׁמַעֲנוּם סמענא מנהם

שְׁמַעֲנוּךְ סמענא מנך שְׁמַעֲנוּכֶן סמענא מנכם

שְׁמַעֲנוּהָ סמענא מנה שְׁמַעֲנוּן סמענא מנהם

פ' תִּשְׁמַע תסמע תִּשְׁמָעֵנִי תסמע מני

תִּשְׁמָעֵנוּ תסמע מנא תִּשְׁמָעֵהוּ מנה

תִּשְׁמָעֵם מנהם תִּשְׁמָעֶהָ מנה תִּשְׁמָעֵן מנהם:

פ' יִשְׁמְעוּ יסמעו יִשְׁמָעוּנִי

יסמעו מני יִשְׁמָעוּנוּ יסמעו מנא. יִשְׁמָעוּךָ מנך

יִשְׁמָעוּכֶם מנכם יִשְׁמָעוּהוּ יסמעו מנה

יִשְׁמָעוּם מנהם יִשְׁמָעוּךְ מנך יִשְׁמָעוּכֶן

יִשְׁמָעוּהָ יִשְׁמָעוּן פ'

שִׁמְעוּ סמעו שְׁמָעוּנִי סמעו מני שְׁמָעוּנוּ

שְׁמָעוּךָ סמעו מנך שְׁמָעוּכֶם שְׁמָעוּהוּ

שְׁמָעוּם שְׁמָעוּךְ שְׁמָעוּכֶן שְׁמָעוּהָ

שְׁמָעוּן: פ' שְׁמַע

שִׁמְעִי שְׁמָעֵנוּ שְׁמָעֲךָ שְׁמָעֲכֶם

שִׁמְעוּ שְׁמָעֵם שְׁמָעֵךְ שְׁמָעֲכֶן

ז. ממחברת מנחם בן סרוק ב).

1. „אך אותיות ג) לשון הקדש שנים ועשרים במספר. עשתי עשרה מהם ליסוד ד) ועשתי עשרה מהם לשרת וכו'. הנה כה משפט האותיות למחלקות תוצאותם. עשתי עשר מהם מיוסדים ונשרשים ועומדים ואין להם מלאכה זולתי יסוד. ואלה הם. טח ה) ספר גזע צדק"ו).

א) מנכם. פה תחסר המלה נשמעכם.

ב) וצרפתי לדברי מנחם גם תשובות דונש ותלמידי שניהם על כי קשורים ודבוקים הם ביחד.

ג) ספר מחברת מנחם בן סרוק (מהדורת פיליפאווסקי לונדון 1854) עמוד ראשון בפתיחת המחבר.

ד) כבר ראינו למעלה בהקדמת האגרון שחלוקת האותיות לשני חצאים ושחצי הראשון נקרא יסוד הוא מרב סעדיה.

ה) טח. צ"ל תט. כמו שנמצא כמה פעמים אצל דונש ור' יוסף קמחי ומחברים אחרים כאשר זכרתי במבוא. ובאור הסימן הזה ושאר הסימנים ראה למטה בהוספה שלישית.

ו) ולאותיות השמושיות קרא מנחם מדעתו שם אחר וגם המציא להן סימן אחר.

6. דוגמא מנטית הפעל שְׁמַע.

(דף ב עמוד ב) פ׳   פ׳

שְׁמַע אסמע שְׁמָעֵנִי   אסמע מני שְׁמָעֵנוּ אסמע מנא

שְׁמָעֵהוּ   שְׁמָעֵם   שְׁמָעָהּ כדליל גְּאָלָהּ ואל

מסלה עליה אֲהָבֶהָ   וְתִצְּרֶךָּ שְׁמָעֵן אסמע מנהם א)

פ׳   שְׁמַעְתָּ   שְׁמַעְתָּנִי

שְׁמַעְתָּנוּ   שְׁמַעְתָּהוּ   שְׁמַעְתּוֹ שְׁמַעְתָּם שְׁמַעְתָּהּ

(דף ג) שְׁמַעְתֶּן :   פ׳ שִׁמְעוּ   אסמעו

שְׁמָעוּנִי אסמעו מני   שְׁמָעוּנוּ אסמעו מנא

שְׁמָעוּהוּ אסמעו מנה   שְׁמָעוּם אסמעו מנהם

שְׁמָעוּהָ אסמעו מנהא   שְׁמָעוּן אסמעו מנהם : ב)

פ   שְׁמַעְתֶּם סמעתם

שְׁמַעְתּוּנִי סמעתם מנה ג)   שְׁמַעְתּוּנוּ סמעתם מנא

שְׁמַעְתּוּהוּ שְׁמַעְתּוּם   שְׁמַעְתּוּהָ שְׁמַעְתּוּן :

פ׳   אֶשְׁמַע אסמע   אֶשְׁמָעֲךָ אסמע מנך

אֶשְׁמָעֲכֶם אֶשְׁמָעֵהוּ   פ׳ אֶשְׁמָעֵם אֶשְׁמָעֶהָ

אֶשְׁמָעֵךְ אֶשְׁמָעֵן :   שְׁמַעְתִּי סמעת

שְׁמַעְתִּיךָ סמעת מנך   שְׁמַעְתִּיכֶם סמעת מנכם

שְׁמַעְתִּיהוּ סמעת מנה   שְׁמַעְתִּים סמעת מנהם

שְׁמַעְתִּיָהוּ מנה ד)   שְׁמַעְתִּין מנהם ה) שְׁמַעְתִּיךְ מנך

פ׳   יִשְׁמַע יסמע יִשְׁמָעֵנִי מני ו)

יִשְׁמָעֵנוּ   מנא   יִשְׁמָעֲךָ מנך יִשְׁמָעֲכֶם מנכם

יִשְׁמָעֵהוּ   מנה   יִשְׁמָעֵם מנהם יִשְׁמָעֵךְ

יִשְׁמָעֲכֶן   מנכם   יִשְׁמָעֶהָ מנה ז) יִשְׁמָעֵן מנהם :

פ׳   שְׁמַע סמע שְׁמָעֵנִי מני

שְׁמָעֵנוּ   מנא   שְׁמָעֲךָ סמע מנך

שְׁמָעֲךָ מכרת מתל זה יְלָדֶךָ שְׁמָעֲכֶם

שְׁמָעָהוּ   סמע מנך ח) :   שְׁמָעָהּ שְׁמָעֵם

שְׁמָעֵךְ   בדליל קְרָאֵךְ   פ׳   שְׁמָעֲכֶן

שְׁמָעָהּ   סמע מנה ט)   שְׁמָעֵן :   פ׳

(עמוד ב) שְׁמָעֵךְ יכון בדליל שְׁבָרֵךְ בלב ימים

א) מנהם. צ״ל מנהן.

ב) מנהם. צ״ל מנהן.

ג) מנה. צ״ל מני.

ד) צ״ל שְׁמַעְתִּיהָ מנהא.

ה) מנהם. צ״ל מנהן.

ו) בגליון הדף מול השורות י״ד—כ״א נכתבו איזה דוגמאות אך נקרעו ורק רשומן ניכר.

ז) מנה. צ״ל מנהא. וכן למטה.

ח) מנך. צ״ל מנה.

ט) מנה. צ״ל מנהא.

פיהא כלאף אן אלעבר נוֹלָד נולדו ואלדי באלף פיה כלאף מתל וְנֹאחֲזוּ זאד בעץ׳ אלנאס פי הדא אלבאב פקאל ממא אנה יכון מן וזן אמׄר אן יעמל מתל יֶאֱמֹר כמא קאל אֶאֱסֹף יעקוב ויעמל מתל אמַר ויכון מן מתל אמר אבה אַבֵה יאבה ומן בְנֵה יבנה ומן אתה יאתה כדלך יגוז מן הֶאָחֵז אן יעמל (דף ו) וְנֹאחֲזוּ מתל ונאספו. כ ל א ם ס ע י ד קאל אן אלכמסה אלאקסאם אלתי פי אלתי א) הֶאָמֵר מתלה פי הולד פארא וגדת נולד פי טפל אלמעני פדלך הו אסם גזם ב) מתל נוֹדָע ביהודה ואלדי מתל נוֹדַע יי׳ משפט עשה הדא גזם עבר ואדא כאן נושע נולר מקטוע פי אלמעני פיחתמל אן יכון עבר ואדא כאן ג) אסם ויכון עבר.

---

5. המקום השני שהובאו בו דברי סעיד.

(דף טז עמו׳ ב) באב הִתְבָּרֵךְ הִתְפָּרֵק הִתְפָּקֵד: אעלם אן הִתְפָּקֵד בכלאף מא סואה ממא דכרנאה ואנמא צארת אלאלפאט אלתי סואה בקמצה בסבב אׄהׄחׄעׄר והדא ליס פיה מנה חרף פיגב אן תעלם אן כל כלמה יכון אׄגׄרׄ פי וסטהא מתל הִתְבָּרֵךְ לא יקע מנהא בפתחה לאן קבל אלרׄ לא תקע (דף יז) אלא קמצה ואלכלם אלתי יקע פי וסטהא מן אׄהׄחׄעׄ חרף יכון בפתחה ותכון בקמצה מתל קולה ורבים מעמי הארץ מִתְיַהֲדִים ואיצׄא אֶתְנַהֲלָה לְאִטִּי וְיִתְיָעֲצוּ על צפוניך הִתְנַעֲרִי מעפר אשר תִתְנַחֲלוּ אותה בגורל אם הִתְרָחַצְתִּי במי שלג קאל אלמפסר קצדה פי הִתְפָּקֵד אלדי דכרה אנה מסלה לם יכון הִתְפָּקֵד מתל הִתְאַמֵּץ לאנה ליס פיה שי מן אׄהׄחׄעׄ פקאל בעצׄהם אנה יגוז אן יכון הִתְפָּקד ומא מאתלה מתל הִתְרַחֵץ בראסה ואן הִתְכַּבֵּד ומא שאבהה אמר בראסה קאל סעיד ואעלם אן פי הדא אלבאב אדא וקע אלת׳ פי וסט אלכלמה מתל הִסְתַּרֵעַ ד) חקה אן יכון עלי אל קיאס ה) הִתְשַׂרֵעַ ולכן לעלה אלס׳ געל אלת׳ בעד פצאר מֵהִשְׂתָּרֵעַ והדא מתל יִסְתָּעֵר אלדי קלנא הִתְבָּרֵךְ יִתְבָּרֲכוּ וכמא ימר עלי הדא אלרסם.

א) המלה אלתי השניה מיותרת.

ב) אות ז׳ במלה גזם בספק.

ג) על שלשת המלות עבר ואדא כאן נטה הסופר קו להורות כי הן מיותרות.

ד) הסתרע. צ״ל השתרע.

ה) קיאס. או אולי קיאס.

שַׁנֵּן	תני	ושננתם לבניך א)
שַׁחֵת	אפסד	שחת לו לא בניו
שַׁדֵּד		משדד אב
שַׁסַּע	פסך	וישסעהו כשסע
שַׁבֵּחַ		אתה תשבחם
(דף טו) שַׁקֵּר	אכדב	ולא תשקרו איש
שַׂמֵּחַ	פרח	נפש עבדך ד)
שַׂנֵּא	אבגץ	משנאי יי׳ יכחשו
שַׁקֵּץ	רגם	שקץ תשקצנו ות׳
שַׁבֵּץ	אעמל מעין	ושבצת הכתנת
שַׁאֵל	אטלב	ינועו בניו ושאלו
שַׂפַּח	התך	ושפח יי׳ קדקד ז)
שַׁנֵּס		וישנס מתניו
ח)		
תַּקֵּן	אתקן	תקן משלים הר׳
תַּפֵּר	ביט	למתפרות כסת׳
תַּפֵּשׂ	אצבט	שממית בידים י)

שַׂכֵּל	ארשד	שכל את ידיו
שַׁחֵר	אדלג	לשחר פניך
שַׁכֵּל	אתכל	שכלתי אבדתי את עמי ג)
שַׁכֵּן	סכן	אשר שכנתי
שַׁטֵּחַ	אבסט	שטחתי אלי כפי
שַׁוֵּעַ	אס...ג)	ישועו ואין מוש׳
שַׁמֵּעַ	אגמע	וישמע שאול
שַׂגֵּב	אחגב	ישגבך שם אלהי ס)
שַׁלֵּשׁ	תלת	ויאמר שלשו
שַׁחֵד	ברטל	ומכחכם שחדו
שַׂקֵּר	נגג	ומשקרות עינים ו)
שַׁמֵּר	אחפט	משמרים הבלי
שַׂחֵק	אפרח	משחק את רבקה
תַּכֵּן	קדר	מי תכן את רוח ט)
תַּאֵב	תמנא	מתאב אנכי את
תַּעֵב	אכרה	ותעב תתעבנו

4. המקום הראשון שהובאו בו דברי סעיד.

(דף ה עמו׳ ב) באב הַוָּאֵשׁ הַוָּאֵל ומא שאבהה אעלם אן הַוֹּלֵד מתל הַשָּׁמֵר ולכני אדכלתה פי אלאלף בית וצירתה עלי הדה לאן כל כלמה יקע פיה אלעבר מתל נוֹלָד נוֹשָׁע נוֹדָע ואלעבר מן אלכלם אלתי ליס פיהא ו מתל נִשְׁמָר נִכְרָת ואלכלם איצֿא אלתי פי אלף בית הֶאָמֵר יקע פיהא כלאף מתל נֹאמַר נֶאֱמָן ומתל נֶאֱסַף ובכלאפה וְנֵאָחֲזוּ בתוככם בארץ כנען ואלכלמה אלתי בואו מתל הַוָּלֵד ליס

א) בתרגום רס״ג שלפנינו (דברים ו׳ ז׳) כתוב: ואחכהא;

ב) השלמתי עפ״י הכתוב (ירמיה ט״ו ז׳).

ג) כפי הנראה צריך להשליס אסרך (במקום אצרך כמו למעלה). ובתרגום רס״ג שלפנינו (תהלים י״ח מ״ב): יסתגיתון על דרך הצחות.

ד) הסופר השמיט המלה הראשונה שמח (תהלים פ״ו ד׳).

ס) מסכים לתרגום רס״ג שלפנינו (תהלים כ׳ ב׳).

ו) בתרגום רס״ג שלפנינו (ישעיה ג׳ ט״ז): ומברקאת על דרך צחות הלשון.

ז) העתקת המלה בתרגום רס״ג (ישעיה ג׳ י״ז): סינדד היא על דרך העברה.

ח) הסופר הניח כאן מקום חלק.

ט) בתרגום רס״ג (ישעיה מ׳ י״ג): היא.

י) תחסר המלה תתפש (משלי ל׳ כ״ח).

פָּתַח	חל א)	פתח חרצבות רשע	פַּסַּג	שרף	פסגו ארמנותיה
פָּקַד	וכל	מפקד צבא מלחמה	פָּשַׂח	פסך	דרכי סורר ויפש'
פָּעַר	אפתח	פערו עלי בפיהם ב)	פָּגַר		אשר [פגרו מלכתו]
פָּנַק	דלל	מפנק מנער עב'	פָּלַס	סקס	פלס מעגל [דרכיך]
פָּזַר	בדר	פזר נתן לאביונים	פָּתַח	אפתח	[מפתח פתוחה]
פָּצַל	קשר ג)	ויפצל בהן פצלות	פָּזַר ד)		
פָּזַז		מפזז ומכרכר	פָּגַשׁ	פאגי	יומם יפגשו חשך
פָּלַל	אחכם	ופללו אלהים	ה)		
צָחַק	אצחק	מצחק את רבקה	צָדַק	עדל	צדקה נפשי מש'
צָמַת	אקטע ו)	צמתתני קנאתי	קָבַל	אקבל	וקבל היהודים
[קִנֵּן]		תקנן בעברי פי פ'	קָדַם	קדם	קדמה פניו הכריעהו
קָנָא	ג'ץ ז)	קנא קנאתי ליי'	קָצַץ	קצץ	קשת ישבר וחנית ח)
קָדַשׁ	קדם	קדש את העם	קָפַץ		מקפץ על הגבעות
(עמוד ב) קָלַע		[ויק]לענה בתוך כף	קָנָא	גיר	אל יקנא לבך בחט'
קָטַר	בכר	וקטר מחמץ תוד'	קָלַס	אוררי	ולא היית כזונה לקלס
קָלַל	אלען	אלהים לא תקלל	קָשַׁר	אעקד	התקשר מעדנות
קָבַר	אדפן	מקברים את הע'	קָבַץ	אגמע	קבץ אקבץ שארית
קָיַם	[וא]תבת	לקים דברי הפור'	ט)		
רָחַם	ארחם	אתה לא תרחם	רָנַן	רנן	רננו צדיקים ביי'
רָקַד	קפז	ושעירים ירקדו	רָפָא	אשפי	ורפא ירפא
רָצַץ	רץ	כי רצץ עזב דל'	רָקַע	רקק	וירקעו את פחי
רָתַח	גלי	רתח רתחיה	רָטַשׁ	סיב	וקשתות נערים י)
רָגַל	גסס	וירגלו אותה	רָחַף	רפרף	על גוזליו ירחף
רָצַד	ארצד	למה תרצדון ה'	רָצַח	אקתל	דרך ירצחו שכמה
רָפַד	יסד יא)	רפדוני בתפוחים	רָפָא	ארכי	כי על כן הוא מר'
יב)			שָׁבַר	אכסר	ושבר תשבר
שָׁבַר	אנתטר	שברתי לישוע'	שָׁלַח	ארסל	שלח לחמך על
שָׁלַם	כאפי	שלם ישלם	שָׁכַח	נסי	שכח [יי' בציון]
שָׁדַד	אכרב	אם ישדד עמקים	שָׁבַח	סבח	דור לדור ישבח

א) אות ח' בספק בכ"י. וכן בתרגום רס"ג (ישעיה נ"ח י') כתוב: ת ח ל א ל.

ב) בתרגום רס"ג (איוב ט"ז י'): פ ג ר ו.

ג) אות ק' בכ"י מסופקת. ובתרגום רס"ג (בראשית ל' ל"ז) כתוב ג'ב: ק ש ר.

ד) פה נכפלה מטעות הסופר השורה הקודמת.

ה) מקום חלק.

ו) בכ"י אות ט' מסופקת.

ז) אות ג' בכ"י בספק.

ח) צ"ל וקצץ חנית (תהלים מ"ו י').

ט) בכאן הניח הסופר מקום חלק.

י) הסופר השמיט המלה תרטשנה (ישעיה י"ג י"ח). ובתרגום רס"ג שלפנינו: ת ג ר ח.

יא) אות יוד בכ"י בספק. ובתרגום רס"ג (שה"ש ב' ה') שלפנינו: א ר פ ד ו נ י.

יב) מקום חלק.

הַפְלֵא	עגב	הפלא ופלא	הפצר	לח	ואון ותרפים הפצר
הַפְרַח	פרע	מריח מים יפר'	הַפְשֵׁט	אסלך	והפשיט את הע'
הַפְחֵד	אפזע	ורוב עצמותי הפ' א)	הַפְרֵם	אעמל אלצלף	ופרסה לא יפרים
הַפְרֵשׁ		וכצפעוני יפריש	הַצְמֵת	אקמע	עצמו מצמיתי
הַצְמֵד		ולשונך תצמיד	הצלח	אנגח	ההצליח יי' דרכו
הַצְנֵעַ	אתקשף ב)	הצנע לכת	הַצְהֵר	אעמל דהן	בין שורותם יצהי'
הַצְדֵק	עדל	מצדיקי רשע	הַצְמַח	נבת	ויצמח יי אלהים
הַצְהֵל		להצהיל פנים מ'	הַצְעֵד	אכטו	ותצעידהו למלך
הַצְפֵּן	דכר	ולא יכלה עוד הצ'	הַצְרַח	אסרך ג)	יריע אף יצריח
הַצְבֵּא	גייש	המצביא את עם	הַקְשֵׁב	אצגי	הקשב נא איוב ד)
הַקְהֵל	גוק	הקהל את העם	הַקְרֵב	קרב	הקרב את מטה
הַקְדֵּשׁ	קדם	ואיש כי יקדיש	הַקְנֵא	גיץ̇	יקניאוהו בזרים
הַקְרֵן	עמל אלקרן	משור פר מקרין	הַקְדֵּם	קדם	מי הקדימני ואש'
הַקְטֵן	צגר	להקטין איפה	הקשח		הקשיח בניה ללא
הַקְטֵר	בכר	ויקטר משה	הַקְבֵּל		מקבילות הללאות
הַקְצֵף	אסכט	ובחרב הקצפתם	הַקְפֵּא	גמד	וכגבנה תקפיאני ה)
הַקְצֵר	קצר	הקצרת ימי על'	הַקְצֵעַ	אגרד	יקצע מבית סב'
הַרְקֵד	רקץ	וירקידם כמו ע'	הרחב	וסע	הרחיב יי' לנו ופ'

3. דוגמאות לצווי פִּעֵל.

(דפיד) עַוֵּר	עמי	יעור עיני חכמים	עַדֵּר		לא ויעדר ולא יזמר ו)
עַלֵּעַ		יעלעו דם	עַצֵּב		עצב ...... ע' ז)
עַנֵּן	אעמל גמאם	בענני ענן	עַתֵּד	אסתעד	ועתדה בשדה
עַכֵּס		וברגליהם תעכסנה	עַצֵּם	גץ̇ ח)	ויעצם את עיניהם
עַמֵּר	אעמל גמר	וחצנו מעמר	עַדֵּן	לדד	ויתעדנו בטובך
עַוֵּת	עוג	האל יעות משפט	עַקֵּשׁ	שכס	ומעקש דרכיו
עַוֵּל	אעמל אלעוג	מכף מעול וחומץ	עַקֵּב		ולא יעקבם כי יש'
ט)			פַּלֵּג	אקסם	בלע יי' פלג לשונם
פַּלֵּט	פלת	רני פלט	פַּלֵּח	שקק	עד יפלח חץ כבדו

א) בתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ד' י"ד) כתוב: א צ ע פ ה א. אך המלה פ ח ד בראש הכתוב שם נתרגמה פ ז ע.
ב) המלה הזאת מסופקת בכ"י.
ג) בתרגום רס"ג (ישעיה מ"ב י"ג) כתוב: ו י צ ר ך. וכן צ"ל כאן.
ד) מסכים לתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ל"ג ל"א).
ה) כן גם בתרגום רס"ג (איוב י' י').
ו) בכתוב (ישעיה ה' ו') להפך: לא יזמר ולא יעדר.
ז) לא אדע לאיזה פסוק יתכוון.
ח) אות הג' בכ"י מסופקת. וכפי הנראה צ"ל ג מ ץ כמו בתרגום רס"ג (ישעי' כ"ט י').
ט) הסופר השאיר בכאן מקום חלק.

(דף ז)		. . . . א)	הַכְּלֵם	כגלג)	בהכלים אתך רעך
הַכָּפֵל		לשון] חכמים	הַכְּזֵב	כדב	מי יכזיבני ויע'
הַלְעֵג	אטנז	כל ראי ילעיגו לי	הַלְעֵב	אטנז	ויהיו מלעיבים
הַלְחֵם		לשון חכמים ג)	הַלְבֵּן	ביץ	כשלג ילבינו
הַלְבֵּשׁ	לבס	אלביש שמים	הַלְעֵט	דוק	הלעיטני נא מן ד)
הַלְחֵן		לשון חכמים ה)	הַלְשֵׁן	אגמז	אל תלשן עבד אל
הַמְתֵּק	חלי	אם תמתיק בפיו	הַמְשֵׁל	סַלְט	והמשילם
הַמְרֵץ	מץ	או מה ימריצך ו)	המאר	אמחק	סלון ממאיר וקוץ
הַמְלֵט	כַלִיץ	והמליטה זכר	הַמְצֵא	אוגד	וימציאו בני א'
הַמְעֵט	אגר	והדל לא ימעיט	הַמְלֵךְ	מַלְךְ	ונמליך מלך בת'
הַמְעֵד	כיע	תמיד המעד	הַמְטֵר	אמטר	וימטר יי'
הַמְרֵא	אעצי	כעת במרום ת'	הַנְחֵל	אנחל	טוב ינחיל בני
הַנְחַת	חט	הנחת יי' גבוריך	הַמְסֵו	דוב	אשר עלו עמו המסיו
הַנְעֵל	אנעל	וינעילום	הַסְכֵּן	עלם	הסכן נא עמו
הַסְגֵּר	סלם	ביד אויב חומת ז)	הַסְתֵּר	אסתר	הסתר פניך מח'
הַסְכֵּל	אגהל	הסכלת עשו	הַסְכֵּת	תעלם	הסכת ושמע
הַעְשֵׁר	ציר גני	אל תירא כי יעשיר	הַעְתֵּר	אתשפע	העתירו אל יי'
הַעֲרֵב	עמל אלגרוב	השכם והערב	הַעֲדֵף	פצ̇ל	לא העדיף
הַעְמֵק	גמק	העמיקו שחתו	הַעֲבֵד	אסתכדם	ויעבידו מצר'
הַעֲטֵף	צ̇ור	ובהעטיף הצאן ח)	הַעְלֵם	אגבי	ואם העלם יעלימו
הַעֲבֵט		והעבט תעביטנו	הַעֲרֵץ	ארהב	ואת אלהי ישראל ט)
הַעֲמֵד	אוקף	לך העמד המצפה	הַעֲנֵק		הענק תעניק לו
(עמוד ב) הַעֲבֵר	גיז	והעבירו תער	[וְהַכְלֵה]		כי תכלה
הַעֲרֵם	אעטל אלכבת	ערום יערים	הַעְפֵּל	[א]וקחם	ויעפילו לעלות
הַעֲרֵךְ	אצ̇ד י)	יערך אתו אהר'	הַעֲתֵק	אנתקל	העתיקו מהם יא)
הַעְטֵר	תיג	על צר המעטירה	הַפְרֵד	אפרד	בהפרידו בני אדם
הַפְקֵד	וכל	ואתה הפקד את	הַפְטֵר	אפתח	יפטירו בשפה

א) השורה הראשונה נמחקה ליושן הכתב.

ב) אות הל' בספק.

ג) הלחם לשון חכמים. אולי הכוונה להמלה מ ל ח ם או מ ל ח י ם בירושלמי ומדרש שהוראתה מחבר ומדביק.

ד) בתרגום רס"ג שלפנינו (בראשית כ"ה ל') כתוב: א ט ע מ נ י.

ה) לא אדע לאיזה מלה יכוון. ואולי תמצא באחד המדרשים או הפיוטים המלה הזאת במובן נשא ל ח נ ה (פילגש). או איזה פייטן השתמש במלה ערבית ל ח ן (ניגון וזמר).

ו) בתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ט"ז ג') כתוב: י ב ל ג ך.

ז) בטעות הסופר נשמטה המלה הראשונה מהפסוק (איכה ב' ז'): ה ס ג י ר ביד אויב.

ח) בתרגום רס"ג שלפנינו (בראשית ל' מ"ב) כתוב: כ ר פ ת.

ט) מטעות הסופר נשמטה המלה האחרונה מהכתוב (ישעיה כ"ט כ"ג): י ע ר י צ ו. וכן בתרגום רס"ג שלפנינו כתוב כאן: י ר ה ב ו ן.

י) אצד. האות א' בכ"י מסופקת.

יא) גם בתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ל"ב ט"ו) כתוב: א נ ת ק ל.

הַבְדֵל	אפרז	ויבדל אלהים א)	הַבְרֵךְ	אברך	ויברך הגמלים
הַבְשֵׁל	אנטׂג	עלתה נצה הבש׳	הַבְרֵא	גדי	להבריאכם מר׳
הַבְהֵל	אדהש	ויבהלו להביא	הַבְלֵג	עבר	המבליג שוד
הַבְרֵחַ ב)		מבריח מן הקצה	הַבְעֵר	אשעל	ויבער אש בלפ׳
הַגְדֵל	עטׂם	יגדיל תורה ויא׳	הַגְבֵּהַ	שמך	או הגבה למעלה
(עמוד ב) הַגְעֵל	אשמז	שורו עבר ולא יגע׳	הַגְמֵא	אגרע	הגמיאני נא ג)
הדבר	סייד	ידבר עמים תחת׳	הַדְלֵק ד)		יין ידליקם
הַגְבֵּל	תכם	הגבל את ההר וקד׳	הַגְבֵר	קוי	והגביר ברית
הַגְרֵם	טׂרם	ויגרם בחצץ שני	הַדְרֵךְ	אסלך	והדריך בנעלים
הַדְבֵק	אלצק	ידבק יי׳ בך את ה׳	הַדְשֵׁא	עמל כלא	תדשא הארץ ה)
הַהְבֵל	כסר	מהבילים המה א׳	הַזְהֵר	חדר	והזהירו ונשמר
הַזְהֵר	ו)	יזהירו כזוהר הר׳	הַזְכֵר	דכר	בשם יי׳ אלהינו ז)
הַזְרֵעַ	אזרע	מזריע זרע	הַחְטֵא	כטי	מחטיאי אדם
הַחְלֵף	תבדל	והחליף את משב׳	הַחְרֵב	כרב	החריבו מלכי
הַחְזֵק	שד	החזק מגן וצנה	הַחְשֵׁךְ	עמל אלטלמה	מי זה מחשיך ח)
הַחְרֵם	אצטלם	החרם כל עיר	הַחְלֵם		לשון חכמים ט)
הַחְרֵד	אקלק	ושכבתם ואין מ׳	הַחְצֵב	אנחת	המחצבת רהב
הַחְבֵר	וקף	אחבירה עליכם	הַחְבֵא	כבי	כי החביאה את
הַחְלֵק	מלס	כי החליק אליו בעי׳	הַחְרֵשׁ	אסכת	החרש ואאלפך
הַחְנֵף	דנס	ולא תחניפו את הא׳	הַחְפֵּר		יבאיש ויחפיר
הַחְזֵר		לשון חכמים	הַחְסֵר	אעוז	ומשקה צמא
הַחְתֵם	אכתם	או החתים בשרו	הַחְתֵת	אדער י)	והחתתי את עילם
הַחְכֵּם		מחכימת פתי	הַטְרֵף	ארזק	הטריפני לחם
הטרח		אף ברי יטריח	הַיְסֵר	אדב	איסירם כשמע
הַיְשֵׁר	סקם	הישר לפני דרכך	הַיְצֵא	אכרג	היצא אתך
הַכְרֵעַ	אפצח	הכרע הכרעתני	הַכְפֵּשׁ	מרג	הכפישני באפר
הַכְבֵּד	תקל	ויכבד פרעה את	הַכְשֵׁר	סקם	ויתרון הכשר
הַכְרֵת	אקטע	יכרת יי כל שפתי	הַכְשֵׁל	עתר	הכשיל כחי

א) התרגום הזה אינו מסכים לתרגום רס״ג בפרשת בראשית.

ב) תרגום המלה חסר.

ג) גם פה לא יסכים לתרגום רס״ג (בראשית כ״ד י״ז).

ד) יחסר התרגום.

ה) זה מסכים לתרגום רס״ג (בראשית א׳ י״א).

ו) תרגום המלה חסר.

ז) צריך להשלים המלה נזכיר (תהלים כ׳ ח׳).

ח) כן תרגם רס״ג (איוב ל״ח ב׳).

ט) אולי הכוונה אל ותחלימני (ישעיה ל״ח ט״ז) שתרגם רס״ג ואברייני (עשה אותי בריא) כלשון חכמים חלים בהוראת נתרפא ונעשה בריא. אמנם בתפסיר ע׳ מלות לא הובאה זאת המלה רק חלמות (איוב ו׳ ו׳) שישוה אותה עם חלמון בדרז״ל וכן בפירושו לאיוב שם.

י) אדער. צ״ל ארעד.

שְׁכַל אתֿכל	למה אשכל גם	שְׁכַר אסכר	וכעסים דמם יש׳
שְׁחַט אעצר	ואשׂחט אתם אל	שְׁרַע	שרוע וקלוט
שְׁעַר עצף	כמו חרון ישע א)	שְׁעַט	מקול שעטת
שְׁלַח ארסל	שלח נא ביד תש׳	שְׂנָא עאדי	לא תשנא את
שְׂחַק אסחק	ושחקת ממנה	שְׁאַל סל	ושאלו לנתיבות
שְׁאַג זיר	ישאגו כפירים	שְׁפַר אלבק	אף נחלת שפרה
שְׁחַר בכר	שחר טוב יב׳ רצון	שְׁטַח אבסט	וישטחו להם שט׳
שְׁכַב ארקד	שוב שכב	שְׁאַב. אסתקי	ותשאב לכל גמליו
שְׁבַת אעטל	אז תשבת הארץ	שְׁמַן תדהן ב)	וישמן ישורון
שְׁאַף	שאפו רוח כתנים	שְׁסַע מזק	ושסע שסע
שְׁעַר ‍קדר	כי כמו שער בנ׳ ג)	שְׁפַל אסקט	ובשפלה תשפל
ד)		תְּמַה ארהש	אל תתמה על הח׳ ה)
תְּקַע אצרב	תקעו שופר בצ׳	תְּלַא עלק	תלאים לך מנגד
תְּאַב אשתהי	תאבתי לישוע׳	תְּקַע אצרב	תקעו עליה אהלים
תְּקַע אצרב	כל העמים תקעו	תְּלַא אעגז	ועמי תלאים למש׳
תְּאַר	ותאר הגבול שנ׳		

---

2. דוגמאות לצווי בהפעיל.

(דף ו׳ פ ו) (ע׳א)

הַאֲזֵן אנצת	האזינו השמים	הַאֲמֵן אתק	ויאמינו ביי׳ ובמ׳
הַאֲמֵר תקאול	ויי׳ האמירך ה׳ ז)	הַאֲבֵד אהלך	ותקות אנוש הא׳
הַאֲדֵם ציר אחמר	אם יאדימו כת׳	הַאֲכֵל אטעם	ויאכילך את המן
הַאֲטֵם אנסד	יאטם אזנו	הַאֲדֵר גלל	יגדיל תורה ויא׳
הַאֲרֵךְ טול	תאריכו לשון	הַאֲבֵל חַזין	ויאבל חל וחומה
הַאֲשֵׁם ואכד	האשימם אלהים	הַאֲמֵץ אייד	חזק ויאמץ לבך
הַאֲהֵל כיים	הן עד ירח ולא יא׳	הַאֲבֵר עמל גנאח	המבינתך יאבר
הַאֲלֵף ח)	צאנינו מאליפות	הַאֲדֵב ו ט)	ולאדיב את נפש
הבטח אתכל	מבטיחי על שדי	הַאֲבֵשׁ אנתן	הבאש הבאיש

א) ישערנו (תהלים נ״ח י׳).

ב) נראה דצ״ל א ד ה ן. ובתרגום רס״ג (דברים ל״ב ט״ו) יתרגם בפעל ס מ ן שהוא נרדף ל ד ה ן.

ג) בפעל ק ד ר יתרגם רס״ג (ישעיה י״ד כ״ה) המלה דמיתי. ואין מקום להשערת מרגוליעס (לתהלים עמוד 8 הערה 3) דצ״ל ק צ ד ת. וראה למעלה עמוד מ״ז הערה ז׳.

ד) מקום חלק בכ״י.

ה) בפעל ד ה ש יתרגם רס״ג (בתהלים ו׳ ד׳) המלה נ ב ה ל. וגם למטה המלה ה ב ה ל.

ו) פ׳. כפי הנראה הקצור מן פ צ ל (פרק).

ז) תרגום המלה הזאת אינו מסכים לתרגום רס״ג (דברים כ״ו י״ח) ולא למה שהביא דונש (№ 169) בשם ס׳ האגרון.

ח) יחסר התרגום הערבי מן המלה.

ט) כפי הנראה היה ברצון הכותב לכתוב ו ג ע ונזכר שצריך להיות בצווי א ו ג ע לכן חדל מלכתוב.

כמה מלות בתנ"ך. וזולת זה ידוע כי בתרגומו השתדל לבאר כפי המשך הענין וקשור הפסיקים ועל דרך צחות הלשון הערבית. מה שאין כן בספר המלים שהיה מוכרח להציג לפני הקוראים את ההוראה הפשוטה מכל מלה. ובהערותי ציינתי כה וכה לתרגום רס"ג ויש להוסיף עוד ציונים רבים.

---

1. דוגמאות לצווי קל.

(דף ב)	קְטַן אצגר	ותקטן עוד זאת	קְמַל אדבל	קנה וסוף קמלו א)
	קְרָא אקרא	תקרא את התורה	קְרַן כץ	כי קרן אור פניו
	ב)		רְחַץ ארתחץ	רחץ וטהר
	רְקַע אקפז	ורקע ברגלך	רְוַח	אדברה וירוח לי
	רְעַף דר	ירעפו נאות מד'	רְעַד ארתעד	המביט לארץ ותר'
	רְהַב ציר סלטאן	לך התרפס ורהב	רְחַף	רחפו כל עצמותי
	רְחַב אתסע	ורחבה ונסבה	רְפָא אשפי	רפאני יי' וארפא
	רְבַד	מרבדים רבדתי	רְכַב ארכב	רכב על דבר אמת
	רְגַע אלחץ	רגע הים ויהמו	רְקַע אבסט	לרקע הארץ על ה'
	רְחַק אבעד	כי ירחק ממך ה'	רְשַׁם ארסם	את הרשום בכתב
	רְבַע ציר מרבע	רבוע יהיה כפול	רְאַם אְרתפע	וראמה וישבה
	רְעַם גלב	ירעם הים ומל'	רְגַז אקלק	ולא ירגז עוד
	רְעַשׁ זלזל	ותגעש ותרעש	רְחַם ארחם	ארחמך יי' חזקי
	רְחַשׁ דב	רחש לבי דבר	רְגַם ארגם	רגום ירגמו בו
	רְטַב תרטב ג)	מזרם הרים יר'	רְקַב אנכד	עץ לא ירקב יבחר
	רְקַח עטר	רקח מרקחת	רְשַׁע אעצי	אנכי ארשע
	רְצַע אתקב	ורצע אדוניו	רְבַץ ארבץ	ותרבץ תחת בלעם
	רְצַח אקתל	אשר ירצח	רְעַץ	וירעצו וירוצצו
	ד)		שְׁכַח אנסא	אל תשכח קול צורריך
	שְׂמַח אפרח	שמח בחור ביל'	שְׂבַע אשבע	פקח עיניך שבע
	שְׁלַם תם	ותשלם כל המל'	שְׂחַק אצחך	ה)
	שְׁגַג אגלט	לו שוגג ומשגה	שְׁקַע גיר	ותשקע האש
	שְׁחַט אדבח	אשר ישחט	שְׁלַט תסלט ו)	וישלט בכל עמלו
(עמוד ב)	שְׁחַר סוה ז)	עורי שחר מע'	שְׁעַר עצף	ישערו להפיצני

א) בתרגום רס"ג (ישעיה י"ט ו') ההעתקה היא לפי כוונת הכתוב ולא מלה במלה: תעטל מן אלגבאת.

ב) בכאן הניח הסופר מקום חלק.

ג) נראה דצ"ל ארטב, וכמו כאן נמצא גם בתרגום רס"ג (איוב כ"ד ח').

ד) מקום חלק בכ"י.

ה) חסר הכתוב. ואולי צריך להשלים וישחק (איוב מ"א כ"א).

ו) נראה דצ"ל אסלט.

ז) נראה דצ"ל סוד. והכתוב הוא (איוב ל' ל').

ו. מכ"י ישן בדקדוק ושרשים.

מצאתי בעזבון אבן רשף כ"י ערבי המכיל כ"ד דפים גדולים נייר בכתיבה מזרחית ישנה. וכמה מן הדפים האלה בלויים ומחוקים ברוב או בחלק. וגם סדר הדפים בלתי נודע (אמנם אני מציין את מספרם כפי שהם מונחים לעת עתה). ולפי השערתי לקח מחבר הכ"י מדברי רב סעדיה באגרון ופרשם גם ערבבם בדבריו כמו שהיה נהוג לרוב אצל הקדמונים. השערתי זאת מיוסדת על הטעמים האלה שאם אינם מוכיחים לנו בברור על כל פנים הם סמוכים לדעתי.

א. שתי פעמים נזכר בחבור זה שם ס ע י ד הוא שמו הערבי של רס"ג. בפעם הראשונה (דף ו' ע"א) כתוב: כ ל א ם ס ע י ד (דברי סעיד). ובפעם השניה (דף י"ז ע"א) כתוב בתחלה: ק א ל א ל מ פ ס ר ק צ ד ה (אמר המבאר כוונתו). ואחרי כן: ק א ל ס ע י ד (אמר סעיד).

ב. המחבר יביא שרשי להק ע"פ א"ב ויתרגמם לערבית על פי הדרך המתואר בהקדמה הערבית לס' האגרון למהדורא שניה מספר הזה. אמנם פה הובאו כדוגמאות לנטיות הפעלים לפי בניניהם.

ג. נמצא בחבור זה (דף ב' וג') נטית הפעל ש מ ע לדוגמא. ומתשובות דונש על רס"ג (№№ 103, 106, 114, 119, 122, 124, 142) נדע כי גם רס"ג לקח לדוגמא את הפעל הזה. אולם לא נכחד כי בכ"י זה הובאו גם פעלים אחרים בנטיתם לדוגמא (דף ט' וי' ש פ ר. דף ט"ו ד ב ר. דף ט"ז א ז ר. דף י"ז ברך. דף י"ח וי"ט ז ר ה. דף כ' וכ"א ש ו ש).

ד. חמש פעמים נמצא בו בין הדוגמאות מלשון חכמים (דף ו' ע"ב וז' ע"א) וכבר ראינו מתשובות רב מבשר שבאמת הביא רב סעדיה באגרונו מלשון חכמים.

ה. אצל כל שרש מובא הפסוק מתנ"ך שממנו נגזרה המלה. וראינו למעלה בתשובות רב מבשר שכן עשה גם רב סעדיה באגרונו.

והנה ידעתי גם ידעתי שאין הראיות האלה מכריחות ואינן אלא רק אסמכתות שבנקל למצוא עליהן תשובות. ועל כל פנים הדבר לא יצא מידי ספק. אך יהי מה אקוה כי לא יתלוננו הקוראים עלי על אשר אביא פה איזה מקומות מכ"י זה. ואולי על ידי זה יעלה בידי חכמים וחוקרים לברר הדבר והיה זה שברי.

ואביא בראשונה את השרשים כפי סדר הדפים ואחר זה את המקומות שמובא בהם השם ס ע י ד ונטית הפעל ש מ ע. ולא ארבה בהערות לדוגמאות השרשים אף כי רבות יש להעיר עליהן. רק אגיד בכלל כי אין כל הוכחה מהסכמת תרגום המלות בערבית עם תרגים רס"ג לכתבי הקדש או משנוים בין שני התרגומים האלה. כי מחבר הכ"י הנוכחי לקח בודאי גם ממחברים אחרים לבד מרס"ג או הביא דעה עצמו השונה מדעת הגאון. גם אולי חזר בו רס"ג בעצמו בהבנת

(עמוד ב') וקד שרט פי אול כתאבה אנה לא ית̇בת פי אלנצף אלאול מנה אלא לפט̇ה̈ יכון אולהא חרף אצלי ופי את̇באתה להאתין אללפט̇תין מע כון אלה' פיהמא ערצ̇י תרכא לשרטה. ופי אלנצף אלת̇אני איצ̇א את̇בת פי קאפיה̈ אלה' מאה סאה פאה חמאה חלאה̈ ואלה' פי הד̇ה אלאלפאט̇ ליס באצלי לאנך תקול פאת חמאת מאת סאתים חלאתה ושרט אנה לא ית̇בת פי אלנצף אלתאני מן כתאבה אלא כלמה̈ יכון אכ̇רהא חרף אצלי ואלה' פי ג̇מיע הד̇ה יתבדל ענד אלאצ̇אפה̈ או אלג̇מע בת' ואד̇א כאן הכד̇י פקד תרך באת̇באתה הד̇ה אלאלפאט̇ שרטה. וּוג̇ד לה פי הד̇א אלכתאב איצ̇א מא ישאבה הד̇א אלבאב והו אנה את̇בת פי אלנצף אלת̇אני מנה יז ואבי אן ית̇בת פיך [1]) יך בל קאל [יך] [2]) לא נמצא והאתין אללפט̇תין איצ̇א הי מן אלאלפאט̇ אלתי מדארהא עלי חרף ואחד לאנך תקול הז ויז הך ויך פאליוד

(דף יב). פיהמא ערצ̇י וליס באצלי פקד כאן סבילה אן יג̇ריהמא פי באב אלסלב ואלאת̇באת מג̇רי ואחד אמא ית̇בתהמא [3]) כלאמהמא או יסלבהמא כלאמהמא פאמא אן ית̇בת אחדאהמא וימתנע מן אן ית̇בת אללפט̇ה̈ אלאכ̇רי מע תסאויהמא פי מא ד̇כרנאה פליס במסתקים. פקד באנא לך סהוה פי הד̇א אלבאב איצ̇א.

---

[1]) פיך. צ"ל פ י ה.

[2]) בכ"י פה נמחקה מלה קטנה.

[3]) יתבהמא. צ"ל י ת ב ת ה מ א.

ט) בכ"י במקום הזה מחק קטן כשעור המלה יך שהשלמתי עפ"י ההשערה.

י) ויז. ויקרא ח' י"א. מלכים ב' ט' ל"ג.

יא) הך ויך. שמות ב' י"ב. שם ח' י"ב.

יב) ולמגוע את קיומן. בגוף הערבי: ולמנוע את עצמו מלקיים.

(עמוד ב׳) ואמנם הוא התנה תנאי בראש ספרו שלא יביא בחצי הראשון ממנו רק את המלות שראשיתן אות שרשית. ובהביאו את שתי המלות האלה עם כי הה׳ בהן מקרית עזב את תנאו. [השגה ד׳]. ובחצי השני [מספרו] הביא גם כן בחרוז הה׳ א). מ א ה. ס א ה. פ א ה. ח מ א ה. ח ל א ה. והה׳ באלה המלות אינה שרשית. כי אתה אומר: פ א ת ב). ח מ א ת ג). מ א ת ד). ס א ת י ם ה). ח ל א ת ה ו). והוא התנה שלא יביא בחצי השני מספרו רק המלות שסופן אות שרשית. והה׳ בכל המלות האלה תשתנה בסמוכות או במספר רבים לת׳. ואם הדבר כן הלא עזב את תנאו בהביאו המלות האלה ז). [השגה ה׳]. ונמצא לו בזה הספר עוד מה שדומה לזה האוֹפן ח). והוא שהביא בחלק השני ממנו י ז. ולא רצה להביא בו י ך. אבל אמר: „[יך] ט) לא נמצא". אולם אלה המלות השתים הן מאותן המלות שחֻקן להיות על אות אחת. כי תאמר ה ז ו י ז י). ה ך ו י ך יא). והיוד

(דף יב). בהן היא מקרית ולא שרשית. והיה לו להניח את שתיהן בענין השלילה והקיום על אופן אחד. או לקיים בשתיהן את אותיותיהן. או לשלול מהן אותיותיהן. אולם לקיימן במלה אחת מהן ולמנוע את קיומן יב) במלה שניה עם כי שתיהן שוות הנה במה שזכרנו — זהו בלתי נכון. ובזה בארנו לך שגגתו בזה השער גם כן.

א) בחרוז הה׳. ר״ל במלות שסופן אות ה׳. ועל כי מטרת רב סעדיה בספר השרשים השני היתה להקל למשוררים ולפייטנים מלאכת בחירת המלים לסופי החרוזים. לכן קרא כפי הנראה לכל אות מאותיות הא״ב שבאה בסופי המלות בשם ק א פ י ה (חרוז): ק א פ י ה א ל א׳ = חרוז הא׳. ק א פ י ה א ל ב׳ = חרוז הב׳. וכן השאר.

ב) פאת. ויקרא י״ט ט׳.

ג) חמאת. דברים ל״ב י״ד.

ד) מאת. בראשית י״א י׳.

ה) סאתים. מלכים א׳ י״ח ל״ב.

ו) חלאתה. יחזקאל כ״ד ו׳.

ז) בהביאו המלות האלה, ולפי דרכנו למדנו שרב סעדיה כבר ידע מהשתנות ה א הנקבה לאות ת׳ בסמיכות. ושהה׳ במלות אלה היא שרשית. דבר אשר לא ידע גם מנחם שחשב לשרשי המלות האלה: מ א. ס א. פ א וכו׳ והלך בדרך שהתוה רב מבשר.

ח) שדומה לזה האופן. ר״ל שלא נשמר רב סעדיה מלערבב את האותיות השרשיות והשמושיות.

(דף י"א עמוד א' שורה ב'). וממא וג̇ד לה רצ̇י אללה ענה פי כתאב אצול אלשער קולה פי אלנצף אלאול טר [1]) לא נמצא יי לא נמצא כע לא נמצא. קאל מבשר. אעלם אנה פי אלנצף אלאול מן כתאבה נפי וג̇וד הד̇ה אלג' אשיא פי אללגה̈ ואת̇בתהא פי אלנצף אלת̇אני וד̇אך אנה קאל פיה יין כעס כער וד̇כר פי אכ̇ר אל כתאב אן אלנהרואני אנשדה שערא פיה טרי [2]). וקאל פי אלנצף אלת̇אני זה [3]) לא נמצא יו לא נמצא ער לא נמצא. וקד וג̇ד חוה תקוה שמות נינוה עיר דיו חבר לשון חכמים. ואנסי אנה קד את̇בת פי אלנצף אלאול דעך והו ישתק מן ידעך נרו זעך מן ימי נזעכו מעך מן מעוך. וקד סהא איצ̇א פי הד̇א אלכתאב סהוין אכ̇רין עלי גיר הד̇א אלוג̇ה וד̇אך א[נה] את̇בת פי אלנצף אלאול הט הץ והאתין אללפט̇תין אלה' פיהמא ערצ̇י ולים באצלי לאנך תקול הט יט הץ ינצו ויג̇וז אן תקול יצו

[1]) טר. כפי הערתי לתרגום העברי צ"ל טד.

[2]) טרי. גם כאן צ"ל טדי.

[3]) זה. טעות המעתיק וצ"ל וה כמוכח מענינו.

ושס"ח). לוי נייהעבר. לעקסיקאן (חלק ב' עמוד 163), אף כי עד עתה לא נמצא השמוש במלת טד בלא יוד באמצע. [וכן היא דעת הרש"ז במליץ שם כי הכוונה אל טידי].

ז) זה. צ"ל וה.

ח) בלשון חכמים. שכח גם המשיג שהמלה דיו תמצא פעם אחת גם בכתוב (ירמיה ל"ו י"ח). ועל כל פנים נראה מזה כי רב סעדיה הביא בספרו גם שרשים שלא נמצאו במקרא רק בלשון חכמים. וכן נראה עוד למטה בסמוך מכ"י אחר.

ט) ידעך נרו. משלי י"ג ט'.

י) ימי נזעכו. איוב י"ז א'.

יא) מעוך. ויקרא כ"ב כ"ד. אשער כי נוסחא מוטעת מהאגרון נזדמנה לרב מבשר ואצל רב סעדיה היה כתוב: עת לא נמצא. וכן חשבו מנחם ור' יונה במקומות הנזכרים עת בין האותיות שלא נמצא צירופן במלות. וכבר העיר קירכהיים לרקמה (עמוד 242) כי הם לקחו מרס"ג בפירוש ס' יצירה (פרק ד' משנה ג' לפי התרגום העברי בכ"י מינכען). אולם יוכל להיות גם כן כי מנחם שאב מהאגרון. וראה גם הראב"ע (צחות דף י"ב ע"א. שפה ברורה דף י"ח ע"א ומ"ג ע"ב. והעיר המו"ל ליפמאן שגם בעל מקנה אברהם כתב כן) ובאכער במאמרו הנ"ל (עמוד 54 הערה 5).

יב) בזולת האופן הזה. כי הדוגמאות שהביא המשיג עד כה היו משרשים ששכח רב סעדיה את מציאותם. ועתה יביא איזה מלות שלא נשמר רס"ג לחלק ולהפריד בהן את האותיות השרשיות והשמושיות זו מזו.

יג) הט הץ. עפ"י הכלל שהניח רב סעדיה בהקדמתו העברית לאגרון (בית כ"ה) שהשרשיות תמצאינה תמיד במלות ולא תחסרנה לא חשב את הנון במלות נטה ונצה לאות שרשית. מפני שנמצא בכתוב הט. הטי וכו'. הצו (במדבר כ"ו ט'). וכן השיג עליו בזה מנחם במחברתו (בשרש הג) כאשר נביא למטה.

יד) ינצו. שמות כ"א כ"ב. ועל כי תמצאינה המלות האלה בלא הא מזה הוכחה שהיא אינה שרשית בהן.

(דף י"א עמוד א' שורה ב'. השגה ראשונה). וממה שנמצא לו [לרס"ג] רצון ה' עליו בספר יסודות השיר אָמרו בחצי הראשון א): „טר לא נמצא ב). יי לא נמצא. כע לא נמצא". אמר מבשר. דע כי בחצי הראשון מספרו הכחיש מציאות שלשת הדברים [המלות] האלה בשפת עברית וקיים אותם בחצי השני ג) וזהו כי אמר שם: „יין, כעס, כער". וזכר בסוף הספר כי אלנהרואני ד) קרא לפניו שיר ה) שבו נמצא טריו ו). [השגה שניה]. ואמר בחצי השני: „זהז ז) לא נמצא. יו לא נמצא. עך לא נמצא". ואולם נמצא חוה תקוה שמות. נינוה עיר. דיו מים שחורים לכתיבה בלשון חכמים ח). ושכח שכבר הביא בחצי הראשון דעך הנגזר מן ידעך נרו ט). זעך מן ימי נזעכו י). מעך מן מעוך יא). [השגה ג']. וכבר שגה בזה הספר גם כן שתי שגגות בזולת האופן הזה יב). וזהו שהביא בחצי הראשון הט. הץ יג). ואות הא בשתי המלות האלה היא מקרית [שמושית] ולא שרשית. כי מן הט אהה אומר יט. ומן הץ ינצו יד). ותוכל לאמר יצו.

א) בחצי הראשון. כבר זכרנו במבוא כי בחצי הראשון מחלק הראשון בס' אגרון היו המלות מסודרות עפ"י א"ב מאות הראשונה מן השרש.

ב) טר לא נמצא. יש להתפלא איך שכח רב סעדיה את המלות: טרד. טרה, טרח. טרם. טרף? (והשרשים האחרים שהשיג עליהם נמצאים רק פעם אחת ושתים). וגם המשיג רב מבשר שהשתדל לתפסו ולהוכיח שגיאתו לא מצא מלה המתחלת באותיות טר רק אצל בן דורו נהרואני ולא במקרא. לכן נראה כי צ"ל טד. והנה בפירושו לס' יצירת (כפי גוף הערבי שהבאנו למעלה עפ"י נייבויער) נחשב דט שאולי צ"ל גם טד ונשמט אחד מהם לשווי האותיות. גם מנחם בן סרוק במחברתו (עמוד 10) הביא את טד בין האותיות „שלא יתקבצון במלה". ור' יונה אבן גנאח (למע עמוד 28=רקמח עמוד 6) יאמר כי נמצא טד ולא נמצא דט. ועל זה העיר קירכהיים (רקמה עמוד 242) שכוונתו למלת טדי במשנה (מדות פרק א' משנה ג'). ובאכער במאמרו על הראב"ע בתור מדקדק (עמוד 56 הערה 19) הגיד דעתו כי כוונת ר' יונה למלת פטדה (שמות כ"ח י"ז). ואולי נתכוון למלת אטד (בראשית נ' י' ועוד). ומאלה המלות אמנם לא יקשה על רס"ג כי האותיות טד בהן באמצע ובסוף ולא בראש. [ואחר שנדפסה הערתי זאת בעלה מיוחד שנדפס לבקשת הר"י דערנבורג בפאריז אודות טד העיר הרש"ז (שלא ראה את דברי) בהמליץ מדעתו כמו כן אודות התקון הזה].

ג) בחצי השני. מחלק ראשון הנזכר. וכבר זכרנו במבוא שם שבחצי השני היו השרשים מסודרים לפי א"ב מסופי המלות.

ד) אלנהרואני. אולי הוא רב נסי נהרואני ראש כלה שעמו התייעץ דוד בן זכאי אודות התמנות גאון סורא כמובא בספור ר' נתן הבבלי הנמצא בס' יוחסין. או אולי הוא ר' יוסי נהרואני מחבר חרוזים בחכמת העבור (כרם חמד התשיעי עמוד 42—41). וראה בפרטות בהוספה ראשונה לס' האגרון.

ה) קרא לפניו שיר. נוכל לתרגם גם כן: חבר שיר לכבודו.

ו) טרי. מובן מאליו שהתקון שהבאנו למעלה (בהערה ב') שייך גם אל המלה הזאת וצ"ל טדי. ואולי זכר בעל השיר את השער הצפוני מעזרת בית המקדש הנקרא טדי (במשנה מדות שזכרנו). גם יתכן לומר שהשתמש בלישנא קלילא מן המלה טיידי שהוראתה שיר ושבחה. כמו שהשתמשו במלות טיידן ויטידוך בפיוט (צונץ גאט. פארטר. 380. זינאגוגאלי פואיזי עמוד 374 .368 .89). וראה עוד בערוך השלם לקאהוט (חלק ד' עמוד כ"ז

ג. כל אות מאותיות הא"ב היתה מצוינת בחצי השני בשם ק א פ י ה (חרוז).

ד. אותיות הא"ב היו מחולקות בס' האגרון לשרשית (אצלי) ושמושית או מקרית (ערַצִי).

ה. אצל כל שרש הביא רב סעדיה את הפסוק בתנ"ך שבו נמצאת המלה ביחד עם איזה מן המלות הסמוכות לקשור הענין.

ו. לבד מלשון המקרא הביא רב סעדיה באגרונו גם מלות מלשון חכמים. בפי הנראה מלשון המשנה. ואולי גם מלשון הפייטנים.

ז. כפעם בפעם רשם רב סעדיה בשרשיו את צירופי האותיות שלא יתחברו למלות בלה"ק. וכתב עליהם לא נמצא. וכן עשה גם רב האיי גאון בכתאב אלחאוי. אולם מנחם במחברתו. ר' יונה ן' גנאח ברקמה ואחרים דברו מזה בקצרה בראש חבוריהם.

ח. כל אות מן המלה שתחסר ותשתנה בסמיכות המלה ובנטיתה או בהוספת הכנוים לא נחשבה לאות שרשית אצל רב סעדיה. כי אם נחשבה אצלו לשמושית (ערצי).

ט. בכל זאת ידע רב סעדיה כי אות ה' הנקבה תשתנה בסמיכות ובכנוים לאות ת'. אף כי היא מן השרש.

י. בסוף כל הספר הביא רב סעדיה דוגמאות ממשוררים ופייטנים.

ואלה הם דברי רב מבשר בערבית כפי שהם כתובים בכ"י עם תרגומי העברי:

ה. מתשובות רב מבשר הלוי על רב סעדיה.

אודות רב מבשר היה נודע לנו עד כה רק מה שהביא הראב"ע ממנו בשני מקומות שמשיג על הרס"ג ‎א). וזה לא כביר נתגלו לי שני חבורים בכ"י ממנו בערבית המכילים רק תשובות על הגאון. ואף כי הספרים האלה הוציא רב מבשר לאור אחרי פטירת הגאון (כנראה מן הברכות הערביות לנפטרים: רצ׳י אללה ענה ורחמה אללה הנמצאות בשני החבורים) בכל זאת נראה כי היה בן דורו, כאשר השתדלתי להוכיח בזכרון רס"ג. ושם ימצאו הקוראים את כל השייך לרב מבשר וספריו בפרטות. ופה אגיד רק כי בכ"י אחד הנמצא באוצר הספרים הקיסרי בפה (ברף י"א וי"ב) נמצאו השגות על איזה מקומות מספר האגרון, ושם יביא את דברי רב סעדיה ככתבם. מן החצי הראשון (אלנצף אלאול) שהוא ס' השרשים ע"פ א"ב מראשי המלות. ומן החצי השני (אלנצף אלת׳אני) שהוא ס' השרשים עפ"י א"ב מסופי המלות או החרוזים (קאפיה). וגם מסוף הספר (אכ׳ר אלכתאב) והוא הספר השלישי מס' האגרון הנקרא מראב"ע בשם ס' צחות. כאשר זכרתי מזה למעלה במבוא במהות ס' האגרון וחלקיו. ובתרגומי העברי הוספתי לציין כל השגה מהשגותיו בפני עצמה. ודוגמאות מחבורי רב מבשר גם הערות על אודותם נדפסו מאתי במה"ע הצרפתי רעווי הנזכר ובמה"ע האשכנזי איזראעליטישע מאנאטסשריפט מר"ר האפפמאנן וגם במה"ע המליץ בשנת תר"ן ותרנ"א. ופה אעיר כי כמה דברים במהות ס' האגרון ואיכותו אנו למדים מדברי רב מבשר בתשובותיו. ורק איזה מהם נודעו לנו ממקום אחר. וביחוד מהקדמת האגרון בערבית. ואלה הם:

א. שם ס' האגרון בערבית היה כתאב אצול אלשער (ספר יסודות השיר).

ב. ספר השרשים שבו נחלק לשני חצאים. בחצי הראשון היו המלות מסודרות עפ"י א"ב מראשי המלות. ובחצי השני היו מסודרות עפ"י א"ב מסופי המלות,

‎א) המקומות האלה הם: בהוראת מלת עזאזל (ויקרא ט"ז ח'). ובבאור ראב"ע שבדפוס נשמט שם רב מבשר וכתוב שם: והגאון הלוי תפשו. אולם בכ"י נמצא: והגאון ר' מבשר הלוי (ראה זכרון לראשונים מחברת ג' עמוד 12 הערה 15). והמקום השני הוא בבאור הראב"ע ליונה (א' ג') בהוראת שם המקום תרשיש. כי הגאון יתרגמו תרסוס (ובראשית י' ד' טרסוס) ור' מבשר יאמר כי הוא תונס באפריקא. ולא נודע על מה תמך רב מבשר את באורו הזר.

החלק הזה נחלק לשערים רבים שכל אחד מהם נקרא בשם כתאב (ספר) לכן נקרא כל החלק ההוא גם כתב אללגה (ספרי הלשון).

ג. מספר השערים (או הספרים) בחלק זה היה שנים עשר. והנקראים בשם מרב סעדיה בעצמו הם: כתאב אלדגש ואלרפי (ספר הדגש והרפה). כתאב אהחע (ספר אהח"ע) או כתאב אלמ"ב כאציה אלתי ללאהח׳ע (ס׳ מ"ב כללים לאהח"ע). ושם השער הראשון היה כפי הנראה כתאב אלחרוף (ספר האותיות) או כדומה. ועל כל פנים בו היה מדובר אודות האותיות שלא תוכלנה להצטרף למלות*).

ד. רב סעדיה האונן בספרו זה על אשר שכחו בני ישראל את לשונם הקדושה. גם הוכיח והראה את התועליות אשר תצמחנה מחבור מאמרי מליצה ושירים (פיוטים).

ה. אותיות הא"ב חלק רב סעדיה בס׳ אגרונו לשתי מחלקות לשרשיות ושמושיות. והשמושיות לפי דעתו הן: אבה"ו יכ"ל מנש"ת.

ו. בכללי הדקדוק לאותיות אהח"ע היו חלוקים רבים בין בני ארץ ישראל ובני ארץ בבל.

ז. נלמד לדעת כללים רבים באלה האותיות לפי דעת חכמי הלשון בזמן רב סעדיה וקודם לו.

---

*) בתרגום העברי שבכ"י מינכען כפי שהביא דוקעס בנחל קדומים (ראה אצלנו למעלה) הדברים מבולבלים. ועל כל פנים אין ללמוד ממנו שהספר אודות מ"ב כללים לאהח"ע היה הספר הראשון מספרי הלשון. כי זה יסתור לדברי רב סעדיה (בסימן 1 אצלנו וגם בכ"י מינכען) שבספר הראשון היה מדובר אודות האותיות בכלל לבד מאהח"ע.

3. ועוד דבר אחד בדקדוק הלשון הנמצא בפירוש ס׳ יצירה לקוח מספר האגרון כאשר רשם כבר מונק. ועד עתה עוד לא נדפס א) . והוא נמצא בפרק השני (משנה ב׳) מפירושו זה: ועלי מא שרחנאה פי כתאב אלדגש ואלרפי (וכאשר בארנו זה בספר הדגש והרפה).

4. כבר הבאתי למעלה ב) את המקום בפירוש שמות לרב סעדיה שבו זכר את כתאב אלשער (ס׳ השיר=האגרון) שלו. וכפי הנראה יכוון שם לחלק הדקדוק (ס׳ לשון עברית) ולא אל ההקדמה. כי לא הביא שם את האותיות השמושיות כפי הסימנים שהניח להן (האובים כשתלן. איתן בשלום כה) בהקדמתו. כי אם פשוט לפי סדרן בא״ב (אבה״ו יכ״ל מנש״ת).

5. בהקדמתו לספר הגלוי ג) יאמר רב סעדיה כי שלשת השערים האחרונים ממנו הם בידיעת צחות לשון הקדש וכללי חבור המאמרים והשירים. ואחרי כן יוסיף לאמר: „וכמא שרחת הדֹה אלג׳ אלמעאני פי כתאב אלשער אלעבראני פתוגֹעת פיה לנסיאן אלאמהֹ אללגהֹ ובינת פיה מנאפע אלנטֹאם ואלצֹמאת וכמא שרחת כתֹירא מן דֹלך איצֹא פי אלי״ב אלגֹז אלתי אלפתהא לתצחיח אעראב לגהֹ אלעבראניין (ובעברית: וכאשר בארתי שלשת הענינים האלה בספר השיר העברי. אשר בו התאוננתי על שכחת האומה את הלשון העברית ובארתי בו תועליות השירים ומאמרי המליצה ד). וכמו שבארתי הרבה מזה גם בשנים עשרה חלקים אשר חברתי להורות דקדוק לשון העברים״ ה).

וכמה דברים בנידון ס׳ האגרון (שאיזה מהם נודעו לנו גם מהקדמת הספר הזה או מספרים אחרים) למדים אנו מן המקומות האלה. ונסדר אותם פה בקצרה:

א. כי השם הערבי שלו בכללו היה: כתאב אלשער אלעבראני ובקצרה כתאב אלשער (ס׳ השיר).

ב. חלק הדקדוק שהוא החלק השני מהאגרון (הנוסף במהדורא שניה) היה נקרא בערבית כתאב אללגהֹ=ספר הלשון [העברית]. ועל כי

א) את דברי מונק הבאנו למעלה (עמוד כה). ומשלשת המקומות שציין שם האחד הוא ע״ד מ״ב כללי אהת״ע (אצלנו סימן 2). והשני עפ״י ההשערה הקרובה לודאי הוא אודות האותיות שאינן מצטרפות למלות (אצלנו סימן 1).

ב) ראה עמוד כ׳ הערה ו׳ ועמוד נ״ט הערה ס״ה.

ג) והוא בכ״י שלנו בדף ב׳ עמוד ב׳.

ד) כבר ראינו למעלה בהקדמת האגרון שכל זה היה כתוב שם.

ה) כוונתו לחלק השני מס׳ האגרון שהיה מכיל י״ב מאמרים. כאשר העירותי במבוא.

כז. וכשאהח"ע באמצע המלה בפעל עבר האות הראשונה היא בקמץ. באמרך כי רָחקו מעלי.

כח. ובעתיד היא בפתח. באמרך רַחקו מעל ה'. שַאלו שלום ירושלם. ושַחטו הפסח.

כט. ותאמר בעבר [בקמץ] רָעמו פנים סָחרו אל ארץ.

ל. וכשהיא בתמונת אפעלך א). [תאמר] אֲכבדך. אֲשלחך. ובאהח"ע אֲניעך עמו. אֲביאך.

לא. ובמקור תאמר על מִכרם בכסף צדיק. ובאהח"ע תאמר על מָאסם. תמיד בקמץ.

לב. ובפעל ההכרת ב) [הקמץ] ביוד. יָעמד חי. יָחרם כל רכושו.

לג. ובשער פעלו [תאמר] הֵראו. הִתעו. ובארבע תאמר הָעלו עולה.

לד. ובשמות המשולשים כשתבוא בהם אחת מאותיות אהח"ע באמצע יהי השם כלו בפתח. באמרך נַחל. נַער. הַיַער.

לה. ואם היא [האות מאהח"ע] בסופו החלק האחרון סמנו [בפתח]. באמרך זבַח. צמַח. בצַע.

לו. אולם אם היא בראשו לא יבוא בפתח כלל.

לז. וכן ג) אם בראש השם חלם. באמרך וראיתי לבית גֹבה. כי בֹחן.

לח. והשמות שבסופם סימן הנקבה, בכל האותיות תאמר מקבֶצת. מתקדֶשת. ובאלה הארבע ושרה שומַעת. ואש מתלקַחת.

לט. ואם תבוא נגינה ד) בסוף המלות עם החלם. תקבל האות הסמוכה פתח. באמרך לפקֹחַ. לשמֹעַ.

מ. וכן הוא בצרי. באמרך שומֵעַ. זורֵחַ.

מא. וכן הוא בחרק. באמרך יושִיעַ. יצלִיחַ.

מב. וכן הוא בשֻרק. באמרך סרוּחַ. יהושֻעַ.

אלה הם כל מ"ב הכללים המיוחדים לאהח"ע. וכבר ישתתפו עמהם הריש באיזה דברים ה) ובגדכפ"ת באיזה דברים. אך אין פה המקום לבאר זה".

מן הדוגמא הזאת בנקל לראות כמה מן העמל והיגיעה היה להבונה הראשון בחכמת הדקדוק. כי היה מוכרח לקבץ ולאסוף את החמר והלבנים לבנינו זה ממקומות רבים בטרח גדול ועבודה רבה.

א) אפעלך. ר"ל פעל עם הכנוי לנוכח.

ב) ובפעל ההכרת. למעלה ראינו כי כן קרא רב סעדיה לבנין נפעל. ופה כוונתו לבנין הָפעל. כי שני הבנינים האלה יסמנו קבלת הפעולה (פאססיוו).

ג) זהו מוסב על שלפני פניו ששם היא בפתח. אך לא על שלפניו שלא יבוא בפתח.

ד) נגינה. המלה הערבית נגם תרגם נייבויער פה תנועה גדולה. ויותר נראה כהעתקתי. ומכ"י מינכען שבו כתוב: מחברת המלכים אין ללמוד מאומה.

ה) אודות דיני הר"ש ידבר רס"ג בפירושו לס' יצירה פרק ד' משנה ג'. ואת המקום הזה הביא דרנבורג במה"ע Journal Asiatique לשנת 1870 חלק ב' עמוד 496 בהערה.

ט. ואם היא ה א בסגול. כאמרך הֶהמון. הֶהרים.
י. ואם היא ח י ת בפתח. כאמרך הַחוצה. הַחשך.
יא. ויצאו מן הכלל: והחלונים. והחריטים. והחמנים א).
יב. ואם תהיה ה ה א לשאלה היא בחטף. כאמרך הֲטוב טוב. הֲיד ה׳, ובאלה הארבע ה א ל ף היא משוכה. כאמרך והאלהים ב) אני. הָאל יעות.
יג. וב ה א הקמץ נעשה סגול. כאמרך הֶהֱמת המיתוהו. וכן [לפעמים] באלף. הֶאָכֹל אכלנו ג).
יד. ו ה כ ף הנוספת על [מלה] בלי ידיעה היא פתוחה ד). כאמרך כְּבוא כְּצאת. ובאלה הארבע תאמר כמשפטה. כאמרך כְּחתף תארוב.
טו. ואם תהי נוספת על הידיעה היא בדגש. כַּיום. כַּלַּיְלָה. ובאלה הארבע תהי בקמץ או בסגול. כאמרך כָּעב תעופינה. כֶּערים.
טז. ה ל מ ד הנוספת על [מלה] בלי ידיעה היא קלה פתוחה ה). ובאלה הארבע היא כמשפטה. לְעיני כל ישראל. לְעשה אורים. ובידיעה תקבל פעם פתח. כאמרך יראה לַעינים ו).
יז. ופעם תקבל קמץ. כאמרך מקדם לָעין. ופעם סגול. כאמרך לֶהרים ולגבעות. מודיעים לֶחדשים.
יח. וכשה מ ם נוספת [על השרש] תאמר בדגש. מִטוב ועד רע, מִיום. ובאלה [הארבע] תאמר מֵארץ מצרים.
יט. ובתמונת מ פ ע ל תאמר מַכְביר. מַרְבה. וכשתהיה מן הארבע תמשך. כאמרך מַחֲזיק. מַאֲריך.
כ. ובשער נ פ ע ל נִדבר. נִקוה. ובארבע נַעבר. נַעשה. משוך ז).
כא. ובשער הפעול לא נִכלם. ולא נִכשל. וכשהיא מן הארבע נֶחלץ חושים.
כב. וכן ב ת ו. תֵּעשה המנורה. תֵעזב הארץ. אל תַּעשה לך. בפועל ובפעול.
כג. ובשם הפעל תַאֲלתך להם. תַחֲנונים. ויוצא מן הכלל תַעְתועים.
כד. והמלה שהאמר בה דִברה אליו. פִּתחה אזנך. תאמר באלה הארבע לְהטה,
כה. ובאופן שיהי בה דגש. כמו יכבד. יספר. תמרה ח). תאמר באלה הארבע יבער. ירחם.
כו. וכשתאמר [המלה בתמונת] מ פ ע ל ה. כאמרך המְעֻשָׁקה בדגש. באהח״ע לא מטוהרה היא.

א) לא נודע במה יצאו אלה המלות מן הכלל לענין נקוד ה ה א. ואולי בא המאמר הזה שלא במקומו.
ב) והאלהים. צ״ל הָאֱלֹהים (מלכים ב׳ ה׳ ז׳).
ג) האכל. בשמואל ב׳ (י״ט מ״ג) כתוב ה א כ ו ל מלא.
ד) פתוחה. כמו למעלה באות ב׳ סימן ו׳. וראה ההערה שם.
ה) כפי הערת נייבויער חסר פה בהעתקה שבכ״י מינכען.
ו) כפי המסרה (שמואל ב׳ י״ט מ״ג) בפתח. וראה ההערה לאות ב׳ סימן ו׳.
ז) בכ״י מינכען כתוב: משוך פשוט.
ח) תמרה. אולי צ״ל תַּמֵּר (שמות כ״ג כ״א) שהיא תחת ת מ ר ה.

ובני בבל [א]. וכ"ה מהם הם לדעת בני ארץ ישראל לבד. וכבר ייחדנו לאלה המ"ב [כללים] ספר מיוחד מספרי הלשון. אולם נזכיר פה את החשובים מהם [מן הכללים] [ב] ונאמר [ג]:

א. כשהמלה היא אפעל אני [ד] [אזי האות הראשונה מן השרש] היא סגורה [ה] כאמרך אראה. ובאהח"ע היא פתוחה [ו]. כאמרך אֶהֱמֶה.

ב. וכשתהיה [המלה] בנפעל או בהכרח [ז] תקבל דגש. כאמרך אִבָּנֶה ואִכָּבֵד. ובאהח"ע היא משוכה [ח]. כאמרך ולא אֵעָנֶה.

ג. וכשהיא דומה אל אדבר ואספר בדגש. תהיה באלה הארבע [באהח"ע] משוכה. כאמרך אנחם. ארחם.

ד. וכשהיא דומה אל אוצג ואוקח [אֻצַּג ואֻקַּח]. תהיה בהן [באהח"ע] רפה. כאמרך יוחן. יועד.

ה. וכל בא הנוספת לידיעה [ט] היא בדגש. רצוני לומר [האות הראשונה מן המלה] הידועה. כאמרו בַטוב. בַכל. ובאהח"ע תהי בסגול [בלא דגש]. כאמרך בֶהָרים. בֶחלל.

ו. וכל בא הנוספת על [מלה] בלא ידיעה תהי בשוא פתוחה [י]. כאמרך בְ־ראשית. במים רבים. ובאהח"ע תאמר כמשפטה. כאמרך בְעם כבד. בְעיני ה'.

ז. ובאלף בידיעה תהי בקמץ. כאמרך בָאורך.

ח. וכשתהיה בהא הנוספת על השם לקיימו [יא] דרכה להיות בדגש. כאמרך הַיַּד. הַיּוֹם. ואם בה אחת מאלה הארבע אותיות אם היא אלף או עין תהי בקמץ. הָאדם. הָעם.

א) בערבית אלשאם ואלעראק. במסרה מערבאי ומדינחאי. ובתשובות הגאונים לפעמים אנשי (או בני) מערב ואנשי מזרח. ולפעמים אנשי (בני) ארץ ישראל ואנשי בבל.

ב) הדברים האלה אינם ברורים. ומה גם כי למטה כתוב: אלה הם כל המ"ב כללים.

ג) ליתר באור חלקתי את הכללים וציינתי אותם במספרים. ובאיזה מהם אני בספק אם חלקתי כראוי. אמנם יוכל להיות גם כן שבפירושו לס' יצירה הביא רס"ג רק חלק מן המ"ב כללים ולא כולם. וראה בהערה הקודמת.

ד) אפעל אני. ר"ל מדבר בעדו בעתיד.

ה) הברה סגורה היא הברה שסופה שוא נח. בכ"י מינכען (לפי הערת נייבויער שם) כתוב קבוצה וקמוצה.

ו) פתוחה. הברה פתוחה אל שלאחריה היא שוא נע. בכ"י מינכען כתוב גם כן פתוחה.

ז) בהכרת. כן יכנה רב סעדיה את הפעול או מקבל הפעולה. על כי לרוב אין קבלת הפעולה תלויה ברצונו. ובכ"י מינכען כתוב: וכשתהיה נפעלה או נחוצה.

ח) משוכה. תקבל אריכות והמשך כי תהיה לתנועה גדולה.

ט) הנוספת לידיעה. ר"ל בַּ תחת בְּהַ.

י) פתוחה. בכ"י מינכען פה כתוב מותטף. לפי העתקת נייבויער שם גם פה הכוונה לשוא נע. אולם כבר העיר באכער כי הכוונה פה כפשוטה: שקודם שאר האותיות מבטא השוא מאותיות בכ"ל הוא כמבטא הפתח. וקודם אותיות אהח"ע הוא דומה למבטא תנועת אותיות אהח"ע עצמן. והכלל הזה הוא לפי קדמוני המדקדקים ונמצא גם אצל ר"י חיוג (ס' אותיות הנוח מהדורת דוקעס ונוטט עמוד 4--5). ראה באכער במאמרו טערמינאלאגיע דעס חיוג עמוד 19 הערה 2 ועמוד 28 הערה 2.

יא) לקיימו. ר"ל עם הא הידיעה.

מטוהרה היא ואדא תוסטת אהח"ע אל כלמה פאן כאן אלפעל מאצ׳א כאן אלחרף אלאול קמץ בקולך כי רחקו מעלי ואן כאן אתיא כאן פתח כקולך רחקו מעל ה׳ שאלו שלום ירושלים ושחטו הפסח ותקול פי אלמאצ׳י רעמו פנים סחרו אל ארץ ומא הו עליה צורה אפעלך אכברך אשלחך ופי אהח"ע אניעך עמו אביאך (עמוד 264) ומא הו מצדר להם תקול על מכרם בכסף צדיק ופי אהח"ע תקול על מאסם אלכל קמץ ופי אלפעל אלאצטראר באליוד יעמד חי יהרם כל רכושן ה̇) ופי באב פעלוא הראו התעו ופי אלארבע תקול העלו עולה ומן אלאסמא אלתלאתיה אדא תוסט חרף מן אהח"ע אנפתח כלה כקולך נחל נער היער פאן כאן אכירא אלנצף אלאכיר כקולך זבח צמח בצע ואן כאן אולא לם יפתח ש״א וכדלך אן כאן אול אלאכם חלם כקולך וראיתי לבית גבה כי בחן ומא הו פי אואכר אלאסמא מן אלתאנית פי סאיר אלחרוף תקול מקבצת מתקדשת ופי הדה אלארבע ושרה שמעת ואיש מתלקחת ומא כאן מן אלנגם פי אואכר אלכלמאת מן אלחלם יפתח אדא גאורהא כקולך לפקח לשמע וכדלך מן אלצרי כקולך שומע זורח וכדלך מן אלחרק כקולך יושיע יצליח וכדלך מן אלשרק כקולך כרוח יהושע פהדה גמלה אלבואץ אלמ"ב פי אהח"ע וקד ישארכהא אלריש פי חאל ובגדכפ"ת פי חאל ולים הדא מוצע תחריר דלך".

ראש המקום הזה כפי תרגומו בעברית בכ"י מינכען מובא אצל דוקעס, וזה תארו: וכבר פירשתי ב) בספר הראשון מספרי הלשון. ישוה עם ג) חפץ בעל הספר בחלוק אלה הה׳ ד) ובספור השמות הישרות והעקומות ה) . ומצאתי להם במקרא כגולות. לא במקרא לבד אלא בכל לשון. כיצד אהח"ע יש ארבעים ושתים סגולה מהם י"ז בהפקת ו) קריאת ארץ ישמעאל ז) עם בבל. כלומר בהסכמת ח) . ומהם עשרים וחמש לקריאת ארץ ישראל. וכבר הפרדתי לשנים וארבעים ספר מספרי הלשון ואעפ"י כן אזכיר כאן ראשי ענינים וג"". וכפי הגוף הערבי שהביא נייבויער והעתקתיו למעלה תרגומו בעברית יהי כזה: „ואמנם [האותיות] אהח"ע יש להם מ"ב כללים מיוחדים. בי"ז מהם יסכימו בני ארץ ישראל

ה̇) רכושן, צ"ל רכושו.

ב) נחל קדומים מר׳ יהודה ליב דוקעס (הנזכר תרי"ג) עמוד 24—23. ועל כי נמצאו בתרגום זה איזה מאמרים שלא נמצאו בגוף הערבי נראה כי הוסיף המתרגם מדעתו. או לקח מדברים האמורים למעלה ושנה הסדר. ואיזה מלות מתרגום זה הביא גם נייבויער שם. ואביא אותן למטה בהערות.

ג) מן המלות ישוה עם עד בכל לשון הוספה מהמתרגם לעברית.

ד) כפי הנראה יצרף פה גם אות ריש (אההע"ר). וזהו מפאת כי בסוף המאמר הזה כתוב כי הריש הוא דומה לאהח"ע באיזה דברים.

ה) הישרות והעקומות. כפי הנראה כוונתו השמות שבאו כמשפטם לפי כללי הדקדוק והיוצאים מן הכלל.

ו) בהפקת. על דרך המלה הערבית אתפאק שיבארנה למטה בסמוך.

ז) ישמעאל, צ"ל ישראל.

ח) כלומר בהסכמת. הוא באור המלה בהפקת דלמעלה.

2. שם בפירושו זה גם כן לפרק ד׳ משנה ג׳ כתוב בגוף הערבי כזה:

(עמוד 261) „פאמא אהח"ע א) פאן להא פי אלמקרא מ"ב כאציה מנהא י"ז באתאפק קראה אהל אלשאם ואהל אלעראק ומנהא כאציה לקראה אלשאם וקד פרדנא ללמ"ב כתאבא מן כתב אללגה לכנא נדכר ההנא עיונהא ונקול אדא כאן אלכלמה אפעל אנא והו מצמומה כקולך אראה פאנהא מפתוחה פי אהח"ע בקולך אהמה ואדא כאנת תפאעלא או אצטראר תדגש כקולך אבנה ואכבד פהי פי אהח"ע ממדודה כקולך ולא אענה ומתל אדבר ואספר אלדגשין יכון פי הדה אלארבע ממדודאן כקולך אנחם וארחם ומתל אוצג ואוקח יכון פיהא רפי כקולך יוחן ויועד (עמוד 262) וכל בא תואד עלי מערפה פהי רגשה אעני אלמערפה כקולה בטוב בכל ועלי אהח"ע תכון בסגול בהרים בחלל וכל בא תואד עלי נכרה תכון בשוא מפתוחה כקולך בראשית במים רבים ועלי אהח"ע תקול כנחוהא כקולך בעם ככבד בעיני ה׳ ואלאלף מנהא פי אלמערפה יכון קמצה כקולך והנותר באורך ועלי הא יואד עלי אסם ליתבתה פסבילה אן יכון דגש כקולך היד היום פאן כאן מן הדה אלארבע חרוף כאן פי אלאלף ואלעין קמץ האדם העם ופי אלהא סגול כקולך ההמון ההרים ופי אלחית פתח כקולך החוצה החשך מא כאל והחלונים והחריטים והחמנים ואן כאן אלהא ואפיא כאן מכטופא כקולך הטוב טוב היד ה׳ ומן הדה אלא־בע פאלאלף ממדור כקולך והאלהים אני האל יעות ואלהא אלקמץ סגול כקולך ההמיה המיתוהו וכדלך אלאלף האכל אכלנו (ומתל ידבר ב) יספר יכון פיהא יעשה יוחק ומתל יכתב אד טתפאעל יציר פיהא לא יעשה כן) ואלכף אלמזאדה עלי נכרה תכון מפתוחה כקולך כבוא כצאת ופי הדה אלארבע תקול כנחוהא כקולך כחתף הארוב ואדא זידת עלי אלמערפה כאנת דגשה כיום כלילה ופי הדה אלארבע תכון קמצה או סגול כקולך כעב תעופינה (עמוד 263) כערים ואללמד אלמזאדה עלי אלנכרה תכון כפיפה מפתוחה ופי אלארבע תכון כאעראבהא לעיני כל ישראל לעשה אורים ופי אלמערפה קד תפתח כקולך יראה לעינים וקד תקמץ כקולך מקדם לעי וקד תכון סגול כקולך להרים ולגבעות מודיעים לחרשים ואדא זידת אלמים תקול באלדגש מטוב עד רע מיום ופי הדה תקול מארץ מצרים ופי צורה מפעל תקול מכביר מרבה פאדא כאן מן אלארבע ימתד כקולך מחזיק מאריך ופי באב נפעל נדבר נקוה ופי אלארבע נעבר נעשה ממדוד ופי באב נתפאעל לא נכלם ולא נכשל פאדא כאן מן אלא־בע נחלץ חשים וכדלך פי אלתו תעשה המנרה תעזב הארץ אל תעשה לך פי אלפאעל ואלמפעול בה ותסמיה אלפעל תאלתך להם תחנונים מא כאל תעתועים ואלדי תקול פיה דברה אליו פתחה אונך ונקול ג) פי הדה אלארבע להשה ופימא תדגש פיה מתל יכבד יספר תמרה פי הדה אלארבע פתקול יבער ירחם ואדא קלת מפעלה כקולך המעשקה דגש פי אהה"ע לא

א) את המקום הזה הביא נייבויער Journal Asiatique שם עמוד 464—261 , והעתקתו לצרפתית תמצא שם עמוד 267—264 .

ב) המוסגר הוא מיותר ונכתב בטעות ממעתיק הכ"י כהערת נייבויער שם .

ג) ונקול , כפי הנראה היא טעות הדפוס תחת ותקול . כי הנון והת׳ בנקל להחליף בערבית .

ד. המקומות מספר האגרון המובאים מרב סעדיה בשאר ספריו.

עד עתה נודע לנו כי רב סעדיה הביא איזה מקומות מהאגרון בספריו אלה: בכתאב אלמבאדי (פירוש ס׳ יצירה). בפירושו לספר שמות. ובהקדמתו לס׳ הגלוי. ונקבץ פה את המקומות הנודעים לנו.

1. בפירוש רב סעדיה לפרק ד׳ משנה ג׳ מספר יצירה כפי ההעתקה העברית בכ״י מינכען כתוב כזה: „כי אוסף א) המלות מן הכ״ב אותיות לא יהא שתופם וצרופם ברוב המלות. אלא אות עם אות שאינו מחלקו ב). ולא יתועדו שתי אותיות מחלק אחד אלא באקראי. כיצד כי לא ימצא בלשון זס. ולא זצ. ולא צש. ולא קכ. ולא קג ג). ולא כיוצא בזה יעודים ד) במלה. כאשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון" ה).

גם חכמי הלשון העברית שבאו אחרי הגאון הלכו בדרכו זאת. וחשבו את האותיות שאינן מצטרפות למלות (כולן או חלק מהן) באיזה שנויים. ומהם מנחם במחברתו ו). ר׳ יונה בכתאב אללמע (הרקמה) ז). הראב״ע ח). ר׳ יוסף קמחי ט) ואחרים. ואיזה מן הצרופים שלא יהיו למלות שנמצאו בס׳ האגרון הביא רב מבשר הלוי בתשובותיו על הגאון. כאשר נראה בסימן ה. הסמוך.

א) את המקום הזה מכ״י מינכען הביא ר׳ רפאל קירכהיים בהערותיו לס׳ הרקמה עמוד 242. ותוכן ענינו מגוף הערבי בשנויים הביא ר״א נייבויער בהעתקה צרפתית במה״ע Journal Asiatique לשנת 1862 (חלק ב׳ עמוד 261).

ב) מחלקו. בהעתקה זאת ישתמש במלה חלק בהוראת מבטא או מוצא.

ג) אצל נייבויער במקום הנזכר כתוב: לא סז. ולא שז. ולא קג. ולא דט. וע״ד דט ראה אצלנו למטה בתשובות רב מבשר אודות טד.

ד) יעודים; נראה דצ״ל ועודים. על דרך שכתב מנחם: לא נקבצים. לא יתקבצון במלה.

ה) כפי הנראה הוא המקום מפירוש לס׳ יצירה שציין מונק בדבריו שהובאו אצלנו למעלה (עמוד כה): קד שרחת דלך פי אלכתאב אלאול מן כתב אללגה (כאשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון).

ו) מחברת מנחם מהדורת פיליפאווסקי עמוד 10.

ז) כתאב אללמע מהדורת דרנבורג (פאריז 1886) עמוד 28. ספר הרקמה מהדורת גאלדבערג (פראנקפורט דמיין 1856) עמוד 6.

ח) ספר צחות מהדורת ליפמאן (פיורדא 1827) דף י״ב ע״א. ספר שפה ברורה מהדורת ליפמאן (פיורדא 1839) דף י״ח ע״א ומ״ג ע״ב. וראה באכער במאמרו על הראב״ע בתור מדקדק עמוד 57.

ט) ספר זכרון לר׳ יוסף קמחי מהדורת באכער (ברלין 1888) עמוד 4. וכפי הנראה לקח הדוגמא משם ירחע אצל הראב״ע במקומות שציינתי בהערה הקודמת. וכן ר׳ משה נשיאה בס׳ השהם (מהדורת קולינס) עמוד 4.

כא) להרבותם. לסמן את מספר הרבים.

כב) להקנותם. לציין את הכנויים. ראה בס' צחות להראב"ע (מהדורות ליפמאן דף ל"ב ע"ב). "ורב סעדיה הגאון ז"ל יקרא ע ש ר ת ה ק ו נ י ם כו' אני. אנחנו אתה כו'. ידכם. ידכן כו'". וראה גם בשפה ברורה (מהדורות ליפמאן דף ג' ע"א) ובאכער במחברתו על דקדוק הראב"ע (עמוד 12 הערה 56 ועמוד 108 הערה 2). וגם בן אשר בדקדוקי הטעמים (עמוד 35) יאמר: "וכאשר תוציא אותו אל ק ו נ ה תאמר דברי דברנו דברך". וראה עוד מדקדק אחד פלוני אלמוני במה"ע הצרפתי Revue des études juives (חלק עשרים, עמוד 143—142).

כג) אחור וקדם ועתה, עתיד עבר והוה. וקרא רב סעדיה לעתיד א ח ו ר ע"ד הכתוב האותיות לאחור (ישעיה מ"א כ"ג) בהוראת הבאות לעתיד. אולם אחרי כן תרגם לערבית כפשט המלה א ל י ו ר א. והציג את העתיד קודם העבר כדי להשתמש בלשון הכתוב אחור וקדם צרתני (תהלים קל"ט ה'). והנה נוכל לומר כמו כן שהוראת א ח ו ר היא עבר ו ק ד ם הוא עתיד ע"ד מושגינו החדשים. אולם הבאור הראשון נראה עקר.

כד) הוראת הבית הזה כי האותיות השרשיות תשארנה תמיד באופן אחד. ולהפך בשמושיות שתשתנינה בדרכים רבים כאשר יבאר בסמוך.

כה) בתחלת המלה. וכן בבאורו לס' שמות כ"י בפה יאמר על האותיות א ב ה ו י כ ל מ נ ש ת שהן נוספות בראש המלות (ל א ת ק ה ל ל ב ל מ א ת פ י א ו ל ה א) ויורה מקום ל כ ת א ב א ל ש ע ר שידענו עתה שהוא ס' האגרון (ראה במגיד לשנת 1877 עמוד 287. ונדפס בטעות 279. כי שם הדפסתי את כל המקום השייך לעניננו). ועל כי לא הביא שם את הסימנים שלפנינו נוכל להוכיח ששם הביא מחלק השני של האגרון הוא חלק הדקדוק ולא מן ההקדמה. ואודות הוספת השמושיות בסוף המלות דבר למטה לבד.

כו) האוכים כשתלן. בתשובות תלמידי מנחם (עמוד 40) הביא את המקום הזה: "והיה רב סעדיה גאון ז"ל חכם ממנו [מדונש] אשר לא החביר ה ט י ת ו ה ד ל ת במשרתים ב ס פ ר ה א ג ר ו ן אשר בנה (ראה למטה ע"ד המלה הזאת) כי זה סימן במשרתים האוכים כשתלן הן הנוספות".

כז) על היסודת וההפוכה. נראה כי הוראת המלות האלה: אחרי אותיות השרש (על במובן א ח ר י. וכן פי' רס"ג בשמות ל"ה כ"ב על הנשים כמו אחרי הנשים) ולהפך קודם האותיות השרשיות.

כח) על הנהפכת לבדה. ממשמעות הענין מובן כי כוונת רב סעדיה היא שאותיות א י ת ן תבאנה בראש המלות. ועל כי למעלה קרא לאותיות השמוש שבאות קודם השרשיות בשם ה ה פ ו כ ה לכן ציינן גם אחר זה בשם ה נ ה פ כ ת. כי על פי דרך המליצה שבחר רב סעדיה השתדל שלא להכפיל המלות בתאר אחד. ולכן נמצא אצלו פה: יסוד ויסודה. נוספות ומוספות ותוספת. והנה מלבד הקושי הרב שהיה לרב סעדיה כמחבר ראשון בדקדוק לשון הקדש למצוא מבטאים נאותים לכללים וסימנים שהמציא מדעתו עוד הכביד את עבודתו זאת בחפצו לדבר במליצה וצחות! ובתשובות דונש על רס"ג (№ 6) הביא את המקום הזה מס' האגרון בדברים אלה: "י"א מהם תשמש [גם פה נקבה יחידה תחת מספר רבות כמו בערבית] בתחלת התיבות ובתוכם ובסופם ועשה מסירתן א י ת ן ב ש ל ו ם כ ה". אולם את הסימן הראשון ה א ו כ י ם כ ש ת ל ן לא הביא. ואולי היתה זאת לכוונה ידועה. וכפי הנראה גם הסימן לאותיות השרש שהביאו מנחם ודונש: ח ט (או ט ח) ס פ ר ג ז ע צ ד ק היה כתוב בהמשך הקדמת האגרון אחרי השלימו לדבר אודות אותיות השמוש. ואודות הוראת הסימנים האלה וסימנים אחרים שהניחו המדקדקים ראה למטה בהוספה שלישית.

מה) הפורטים. כבר העיר רישז"ה בלבנון שהוא מלשון הכתוב הפורטים על פי הנבל (עמוס ו' ה') ור"ל המשוררים. ודערנבורג בלבנון שם רצה להגיה הפייטנים. ועל זה העירותי במה"ע לישטאדע כי רב סעדיה לא השתמש בהקדמה זאת בשרשים שאינם נמצאים בתנ"ך. ושטיינשניידר השיב להשיג עלי (במזכיר XXI, 97) ממלות מחרוזת. ובחפזו שכח את המקרא בשה"ש שהבאתי בהערה הקודמת. ומשרשים שנמצאים בכתבי הקדש הלא בנה וגזר רס"ג בהקדמתו זאת כמה מלות חדשות (אגרון. הורדת. יסודת. מוספת. תוספת. עלגה. מורשת). וכן ראינו למעלה כי השתמש בשרש ספר עפ"י הוראתו בתלמוד.

מו) הידות. לשון הכתוב (נחמיה י"ב ח') כהערת רשז"ה בלבנון.

מז) ישיחו בו. מוסב על לשון הקדש. וכן כל השאר בבתים הבאים. ולא כמו שחשבתי במה"ע לישטאדע שכוונת רב סעדיה לס' האגרון הזה. כי לזה יתנגד הנאמר בבית י"ט וביחוד המאמר: ועליו תעתיקו כל לשונות הארץ.

מח) משכל. עוד הפעם סגול תחת צרי.

מט) לא ימושו. ישעיה נ"ט כ"א.

נ) ועליו תעתיקו. פה נמצא הפעם הראשונה שמוש מלת העתקה בהוראת תרגום מלשון אל לשון. ומרב סעדיה למדו כל הבאים אחריו לציין את התרגום במלת העתקה. כי להעתיקו (במשלי כ"ה א') עכ"פ הוראה אחרת.

נא) הבאה והיוצאת. לפי דעתי הכוונה לשונות ארץ יציאת השמש ומבואה. ר"ל ארץ המזרח והמערב. ושטיינשניידער במזכיר שם חוה דעתו שזה מוסב על הלשון. אבל בכל ההקדמה ראינו כי לשון בא בזכר ולא בנקבה. וגם קשה להבין מה היא לשון באה ויוצאת.

נב) מתו עד תו. דערנבורג בלבנון שם העיר: „על דעתי נראה כי ירצה לומר מקצה העולם ועד קצהו". ורישז"ה העיר שם כי כוונת רב סעדיה לשני הא"ב שעל פיהם נסדרו השרשים. הא"ב מראשי המלות ומסופי המלות. ולי נראה כי מלת תו היא נרדפת למלת אות (על כי ביחזקאל ט' ובשארי מקומות נאמר תו במובן אות ורושם). ור"ל מאות ראשונה שבא"ב עד האחרונה. וכבר שער רעע (במה"ע ליטעראטורבל. דעס אר. VIII, 666) כי בראשונה נסמנו כל אותיות הא"ב במלת תו: התו הראשון, התו השני וכו'. ואח"כ נתקצר השם ונישאר רק אצל האות האחרונה. ובהעתקה השניה מס' האמונות לרס"ג יתרגם את המלות הערביות מדאכלה שכל פי שכל „איך יכנס תיו לתוך תיו" (קויפמאן במה"ע צייטשריפט דער דייטש. מארגענל. געזעללשאפט לשנת 1883 עמוד 242). ור"י אבן תבון יתרגם שם נכנסים בצורה.

נג) לחודרת. כזה נראה לפי הכתוב בכ"י. ואחשוב כי צ"ל להורדת. וכוונת רב סעדיה כי בשכר למוד לה"ק יזכנו הגואל בימי קדם להוריד לנו גם עתה את ישועתו ממרום. והמחבר ישתמש פה לפעמים במקור (מצדר) כמו למטה: הפוך שפתנו. בעלות על לבי.

נד) הספר. גם פה סגול תחת צרי.

נה) לשון מלאכי קדש. ראה ההערה לבית הראשון.

נו) בודאי לבי. ר"ל עשתונות הלב שעל ידיהן האדם ממציא ומחדש מדעתו. מלשון אשר בדא מלבו (מלכים א' י"ב ל"ג) מלבך אתה בודאם (נחמיה ו' ח'). ובשני המקומות האלה הפעל בדא נסמך אל לב כמו בכאן.

נז) פימו. ראה ההערה למעלה (בית ז').

נח) אחת משתי פנים. רב סעדיה היה הראשון אשר השתמש במבטא זה במובן באחד משני האופנים. וממנו לקחוהו כל הבאים אחריו.

נט) אם יסוד אם תוספת. או אותיות שרשיות או אותיות שמושיות. וכן יקרא מנחם בן סרוק בראש מחברתו את הראשונות בשם יסוד אך את האחרות יכנה בשם משרתים ודונש בתשובותיו על מנחם קרא להראשונות מלכים. ומהם לקחו המדקדקים שאחריהם. ורב סעדיה עצמו יכנה בערבית אות השרש אצלי (יסודי) ואות השמוש ערצי (מקרי) כאשר הביא רב מבשר בתשובותיו. וראה אצלנו בהוספה ג'.

ס) והנוספת יסודה בה. לפי הנראה ר"ל שגם המלה שנתוספו עליה אותיות שמושיות יש לה גם יסוד או אותיות שרשיות. ואולי כוונתו כי גם אותיות השמוש יש להן יסוד וטעם למה נתוספו כדמפרש ואזיל למטה. אך הפירוש הראשון נראה עיקר.

(עמוד ב) בַּעֲלוֹת עַל־לִבִּי לִכְתּוֹב אֶת הַסֵּפֶר נד) לְשׁוּמוֹ מַדָּע
לְכָל־בְּחִרֵי לְשׁוֹן מַלְאֲכֵי־קֹדֶשׁ נה) : [כב]. וָאֶתְּנָה בּוֹרְאֵי־
לִבִּי נו) אֶל־כָּל־דִּבְרֵי בְּנֵי הָאָדָם וּלְכָל־מִבְטָא
שְׂפָתָם וּמִפְצֵה פִּימוֹ נז) הַנִּמְצָא בְּכָל־שְׂפַת עָם : [כג] .
וָאֶמְצָא אֶת־מִלַּת כָּל־גֶּבֶר עַל־אַחַת מִשְּׁתֵּי
פָּנִים נח) אִם־יְסוֹד אִם תּוֹסֶפֶת נט) תִּמְצָאֶנָּה
וְהַנּוֹסֶפֶת יְסוֹדָה בָּהּ ס) : [כד] . וְהַנּוֹסָפוֹת עַל־אַחַת
מֵהַשָּׁלוֹשׁ תִּהְיֶינָה אִם־לְהַרְבּוֹתָם סא) אִם־לְהַקְנוֹתָם סב)
אִם־לְהַגִּיד זְמַנֵּיהֶם אָחוֹר וָקֶדֶם וָעָתָּה סג) : [כה] . הַיְסוֹדוֹת
הֵמָּה הָעוֹמְדִים עַל־מַתְכֻּנְתָּם וְהַנּוֹסָפוֹת
נֶהֶפְכוּ הָפֵךְ סד) : [כו] . הָאוֹתִיּוֹת הַמּוּסָפוֹת בִּתְחִלַּת
הַמִּלָּה סה) הֵמָּה הָאוֹבִים כְּשִׁתְלָן סו) שֶׁבַע מֵהֵנָּה
עַל־הַיְסוֹדֶת וְהַהֲפוּכָה סז) הֵמָּה בְּשָׁלוֹם כֹּה
וְאַרְבַּע עַל־הַנֶּהֱפֶכֶת לְבַדָּהּ סח) הֵמָּה אֵיתָן : [כז]. כָּל־. . . .

המלה ע ש ר ה וכל חשש זיוף לא נמצא בה. אך היא טעות הסופר המעתיק שכפי הנראה חשב לתקן מה שמצא ב א ר ב ע ע ש ר י ם בלא ו א ו החבור. ואמנם כבר העיר גייגער במה״ע שם שכן נמצא מרס״ג גם במקום אחר. ראה אצלנו למטה בס׳ הגלוי.

מא) מיום נחתום חזון. לפי סדר עולם רבא (פרק ל׳ : „עד כאן היו נביאים מתנבאים ברוח הקודש מכאן ואילך הט אזנך ושמע דברי חכמים״) וס״ע זוטא וכן גם בדקדוקי הטעמים לבן אשר (עמוד 60) היתה חתימת הנבואה בתחלת מלכות יון שחשבוה הקדמונים מתחלת מנין שטרות. וכן רס״ג למעלה (בית ט׳).

מב) ויכתב האוגר, המחבר את ס׳ האגרון. ופה וכן בס׳ הגלוי דבר רב סעדיה מעצמו בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו.

מג) ולהכין כל מתכונת. לשון נופל על לשון. וכוונתו למליצות שנכתבו בלי חרוזים הנקראות בערבית צ מ א ת.

מד) ולחרוז כל מחרוזת, לכתוב שירים בחרוזים, והשרש ח ר ז נמצא במקרא צווארך בחרוזים (שיר השירים א׳ יוד), ולהבדיל חרוזי השירים מחרוזי תכשיטי הצואר לקח רב סעדיה את המלה מ ח ר ו ז ת משרש זה הנמצאת גם כן בתלמוד. וכבר העיר ר׳ יונה (כתאב אלאצול שרש ח ר ז) וממנו לקח הפרחון שמן השרש הזה לקחו בתלמוד את המלה מחרוזת, ולפי הנודע עד עתה היה רב סעדיה הראשון שהשתמש בשרש ח ר ז לשירים, אולם יוכל להיות שכבר קדמהו בזה אחד הפיטנים שלפניו. ובשיר תלמידי דונש בראש תשובותיהם (עמוד 5 בית 21) נמצא בלשון זכר : מ ח ר ו ז י חכמה, וראה הערת המו״ל ר״ז שטערן שם. אך מנחם בן סרוק (עמוד 60 שרש ג ש) ישתמש במלת מ ח ר י ז י ם כפי הנראה על בעלי ספרי מלים, ולא כהערת המו״ל פיליפאווסקי שם (הערה ק״א), וראה אודות השרש ח ר ז ע״ד חרוזי השיר מ. זקש (רעליג. פאעזיע עמוד 174—175 הערה 4) ושטיינשניידער במאמרו יידישע ליטעראטור (עמוד 3—422 הערה 31).

(דף ו) הֲיָדוּתמו) : [יז] . שׂוּחַ יָשִׂיחוּ בו מז) עַם־אֱלֹהֵינוּ בְּצֵאתָם
וּבְבוֹאָם וּבְכָל־מִשְׁלַח יָדָם וּבְחַדְרֵי מִשְׁכָּבָם
וְאֶל־עוֹלְלֵיהֶם : [יח]. סוּר לֹא יָסוּר מִשָּׂכָל מח) לְבוֹתָם
כִּי־תוֹרַת יְיָ בּוֹ יְדָעוּהָ לְמַעַן
יָקִים יְיָ אֶת־דְּבָרוֹ אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד־יְשַׁעְיָהוּ
בֶן־אָמוֹץ עַבְדּוֹ לֹא יָמוּשׁוּ מט) דִבְרֵי מִיַּעֲקֹב
וּמִזַּרְעוֹ עַד־עוֹלָם : [יט] . פְּנוּ אֵלָיו כָּל־יוֹדְעֵי דַעַת
וּמְבִינֵי מַדָּע וְשִׁיתוּ לְבַבְכֶם וְנַפְשְׁכֶם
לְהַשְׂכִּילוֹ וְכָל־הַמְלִיצִים אֵלָיו נָהֲרוּ וְעָלָיו
הֶעְתִּיקוּ נ) כָּל־לְשׁוֹנוֹת הָאָרֶץ הַבָּאָה וְהַיּוֹצֵאת נא)
מִתּוֹ עַד־הֹוֶ נב) : [כ] . פּוֹדֶה נַפְשֵׁינוּ גוֹאֲלֵינוּ מִקֶּדֶם
בַּעֲשׂוֹתֵינוּ כֵּן אָז יְחָנֵּנוּ לְחוֹזֶרֶת נג) יְשׁוּעָתָה
אֲשֶׁר נִכְסַפְנוּ לָהּ הָפוֹךְ שְׂפָתֵינוּ הַבְּרוּרָה עַל־
כָּל־הָאָרֶץ לִקְרֹא בִשְׁמוֹ לְעָבְדוֹ יַחַד : [כא] . וַיְהִי

לג) בני קנז ובני ספרד. קנז הוא כינוי לאדום (בראשית ל״ו י״א ט״ו ומ״א). ואת השם ספרד בארו מימות בעל הרגום נביאים בשם המדינה אספמיא (היספניא) כאשר הארכתי להוכיח במקום אחר (ראה מחברתי האשכנזית אלטיידישע דענקמאָלער אויס דער קרים עמוד 30 והוספות).

לד) ישיחו גועז. ידברו בלשון עם לועז. כמו שהביאו הראב״ע לישעיה (ל״ג י״ט) והרד״ק בשרש געז בשם יש מפרשים. וכפי הנראה כוונתם לרס״ג אשר יתרגם בערבית אלקום אללגט (העם העושה מהומה) שהוראת המלות היא העם המדבר בשפת זרה שנשמע כאלו עושה מהומה. כי כן יפרשו ר׳ יונה (כתאב אלאצול בשרש יעז לפי כ״י רואן: פסר פיה אללגט והו אלעגמי אללסאן). וכבר הביא דונש בתשובותיו על רס״ג (115 №) את דברי הגאון כי הגון יתחלף ללמד.

לה) גרי יתת. שוכני ארץ יתת שהוא גם כן מבני אדום (בראשית ל״ו ה׳).

לו) מעוזינו. מלא יוד כנהוג אצל המעתיקים לנקודת הצרי. וכן למטה צורינו חייתינו אורינו.

לז) ובהקיץ כחזיון. גם בהקיץ לא יובנו לנו כתבי הקדש כחלום חזיון ליל.

לח) נלעג לישון. כי הלישון נהפכה לשפת עלגים. וכן תרגם רס״ג בישעיה (ל״ג י״ט). ודומים לרעיוני הבית הזה הם דברי ר״ש בן גבירול בשירת הענק כהערת קויפמאן ור״מ בן עזרא בכתאב אלמחאצרה שהבאתי במאסף נדחים (I, 101).

לט) נבון. כפי הנראה טעות המעתיק תחת גבין.

מ) בארבע עשרה. צ״ל בארבע עשרים שהוא במקום ארבע ועשרים. ושנת אלף רכ״ד לשטרות היא שנת דתרע״ב ליצירה (912 למה״נ) שאז נמלאו כ׳ שנה לרס״ג. ובחנם חשדו אחרים וגם אנכי (בטרם ראיתי את הכ״י) את אבן רשף בפעם הזאת. כי באמת נמצא בכ״י

(עמוד ב) נֶעְדַּר מִפִּינוּ הֲגוּת קֹדֶשׁ מָעוּזֵּינוּ לו) וַתְּהִי־לָנוּ חָזוּת
כָּל־מַשְׂאוֹתָיו וְנָאֳמֵי דְבַר־פִּיהוּ כְּדִבְרֵי הַסֵּפֶר
הֶחָתוּם וּבְהָקִיץ כְּחִזָּיוֹן לז) כִּי־נִלְעַג לָשׁוֹן לח) בְּאַרְצוֹת
שִׁבְיֵינוּ : [יד] . יָאֲתָה־לָנוּ וּלְכָל־עַם אֱלֹהֵינוּ לִדְרוֹשׁ
וְלָבִין וּלְחָקְרֵיהוּ תָּמִיד גַּם־אֲנַחְנוּ גַּם־טַפֵּינוּ
גַּם־נָשֵׁינוּ וַעֲבָדֵינוּ לֹא יָזַח מִפִּינוּ כִּי־בוֹ נָבוֹן לט)
חֻקֵּי תוֹרַת צוּרֵינוּ אֲשֶׁר הֵמָּה חַיֵּינוּ חֲיָתֵינוּ
אוֹרֵינוּ מִקְּדוֹשֵׁנוּ לְמֵעוֹלָם וָעַד עוֹלָם : [טו] . וַיְהִי
בְּאַרְבַּע עֶשְׂרֵה מ) שָׁנָה וּמָאתַיִם וָאֶלֶף מִיּוֹם
נַחְתּוּם חָזוֹן מא) וְנָבִיא וַיִּכְתֹּב הָאוֹגֵר מב) אֶת הַסֵּפֶר הַזֶּה
לִהְיוֹת לְחָכְמָה לְכָל־עַם יְיָ לְכָל־יוֹדְעֵי דָת וָדִין : [טז]
וַיָּכֶן אוֹתוֹ לָחוּד חִידוֹת וְלִמְשׁוֹל מְשָׁלִים
וּלְהָכִין כָּל־מַתְכּוֹנֶת מג) וְלַחֲרוֹז כָּל־מַחֲרֹזֶת מד).
אֲשֶׁר יַעַרְכוּ־בוֹ הַפּוֹרְטִים מה) וְכָל־שָׁרֵי שִׁיר עַל

כג) שרינו. אולי צ״ל בשין ימנית ע״ד ושרים כהוללים (תהלים פ״ז ז׳) ולמטה (בית ט״ז) וכל שׂ ר י שיר. ובסגנון רב סעדיה בבתים אלה הלך ר״ש בן גבירול בשירת הענק כמו שהעיר קויפמאן בכרמל שם.

כד) מאה ואחת. גם זה החשבון עפ״י סדר עולם רבא פרק ל׳ כהערת רשזח״ה בלבנון.

כה) לחרבות. אות ח׳ נקוד בפתח במקום קמץ בכ״י.

כו) ולספר בלשונות עמי נכר הארץ. אודות המלות האלה ראה במבוא.

כז) שלש שנים לפני מלך. ר״ל ג׳ שנים לפני השבון שטרות. עפ״י חשבון סדר עולם רבא שם.

כח) נחמיהו. אות ח׳ בכ״י בפתח במקום סגול. מרב סעדיה ראו רב שמואל בן חפני (כמובא מר׳ יונה אבן גנאח ב כ ת א ב א ל ל מ ע עמוד 4, ובהקדמה עמוד V) ור״ש בן גבירול בשירת הענק וכן עשו להציג את נחמיה למופת בקנאו את קנאת לה״ק.

כט) מדברים אשדודית. נחמיה י״ג כ״ד—כ״ה.

ל) ותלט עלגתם. ר״ל ותכס לשון עלגים שלהם. רס״ג יתרגם בערבית לשון עלגים (ישעיה ל״ב ד׳) במלת א ל ע ג ם שהיא שפה נכרית (ואצל הערבים כינוי ביחור לשפת בני פרס שכניהם).

לא) מזרחה מספרת. מזרחה ב ה א הנוסף כהערתנו למעלה. ומספרת כמו מ ד ב ר ת ב ל ש ו ן. וכן למעלה בבית ט׳.

לב) תנסית. בלשון המקום ת נ ס שבמצרים (ישעיה ל׳ ד׳) ר״ל מצרית. וכן בפתיחה לאזהרותיו ישתמש רס״ג בשם חנס תחת מצרים (קובץ מעשה ידי גאונים עמוד 28). גם ר״ש בן גבירול (שירי שלמה מדוקעס סימן כ״ה בית ז׳) יאמר ת נ ס י ם במקום מצרים. ולמעלה שם (בית ג׳) ישתמש בשם ת ה פ נ ס י ם תחת מצרים. וכזאת נמצא גם אצל הפייטנים.

(דף ה) גָּלוּת יְרוּשָׁלַםִ בִּימֵי צִדְקִיָּהוּ בָּבֶלָה׃ [ט]. בִּשְׁנַת
מֵאָה וְאַחַת כד) שָׁנָה לְחַרְבוֹת כה) עִיר־אֱלֹהֵינוּ
הֶחִילוֹנוּ לִטּוֹשׁ לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ וּלְסַפֵּר בִּלְשׁוֹנוֹת
עַמֵּי נֵכַר־הָאָרֶץ כו) שָׁלֹשׁ שָׁנִים לִפְנֵי מְלָךְ־מֶלֶךְ
לִבְנֵי יָוָן כז)׃ [יוד]. בִּימֵי נְחֶמְיָהוּ כח) הַפֶּחָה וְכָל־מְתָיו רָאָה
רָאָנוּ מְדַבְּרִים אַשְׁדּוֹדִית כט) וַיִּחַר לוֹ וַיִּגְעַר בָּעָם
וַיָּרֶב בָּם׃ [יא]. נִגְלֵינוּ אַף־אַחֲרָיו בְּכָל־שַׁעֲרֵי אֶרֶץ
וְאִיֵּי הַיָּמָּה לֹא־הָיָה גוֹי שֶׁלֹּא בָאוּ־בוֹ נִדָּחֵינוּ
גַם בְּתוֹכָם רִבִּינוּ יְלָדֵינוּ לְשׁוֹנוֹתָם לָמְדָנוּ וַתְּלַט
עִלְגָתָם ל) עַל־שֶׁפֶר אֲמָרֵינוּ וְלֹא נָכוֹן כֵּן׃ [יב]. נְפוּצַת
מִזְרָחָה מְסַפֶּרֶת לא) יְוָנִית וּשְׂפַת פָּרָס וּמִצְרַיִם
הָגוּ חַנְסִית לב) וְגַם־גָלוּת בְּנֵי־קְנַז וּבְנֵי סְפָרַד לג)
יָשִׂיחוּ נוֹעָז לד) גְּרֵי־יָתֵת לה) כָּהֶם וְכִלְשׁוֹן עַם וָעָם׃
[יג]. יָחִיל לִבֵּנוּ עַל־זֹאת וְחַיַּת רוּחֵנוּ כִּי נֶעְדַּר

יג) ירעה. לפי תרגום רס״ג בישעיה (ט״ו ד׳ תראעת) הוראת המלה ירעה היא חרדה ונבהלה.

יד) ותחץ. ע״ד הכתוב (דניאל י״א ד׳) ותחץ לארבע רוחות.

טו) במספר לאמיה. לפי המובא תמיד בדחז״ל שבעים לשונות ושבעים אומות.

טז) עבר. בכ״י נקוד העין בסגול תחת צרי. וכן למטה מנצר, שכל. ולמעלה עבר.

יז) כנים. לשון נופל על לשון עם כנם דלמטה. ומקויפמאן (בכרמל IV, 617) נעלמה הערתי שם (III, 666).

יח) כנם. בכ״י נקוד הנו״ן בפתח תחת קמץ. ומנצר כנם הוא ע״ד הכתוב (דניאל י״א ז׳) ועמד מנצר שרשיה כנו.

יט) וארץ פתרוס. כינוי למצרים גם אצל הפייטנים ור״ש בן גבירול.

כ) מפימו. וכן למטה (בית כ״ב) ומפצה פימו. ובפתיחה לאזהרותיו (בקובץ עמוד 28) הטופתימו. וכן באזהרות עצמן כמה פעמים (שם עמוד 39—54. ועמוד 53: פימו). ורב סעדיה אמר בפירוש כי הוספת מו בסוף המלות היא לתפארת המליצה כמו שהביא דונש בתשובותיו עליו (№ 110). וכפי הנראה גם החרוזים שהביא שם לדוגמא לקוחים מרס״ג: „ובניך הכינמו [אולי צ״ל הבינמו]. ישרים אז תשיתמו. והניח בצל גפני כרמימו. להריח בשמימו״.

כא) דברי צחות. ראה ההערה אודות המלה צחות במבוא. ובלשון הכתוב דבר צחות השתמשו גם מנחם בראש מחברתו ור״ש בן גבירול בשירת הענק (בית נ״ה): „עדי יעשה שדי [נדפס בטעות שרין] וישלים מועדו לשון עלגים צחות תהי דוברת״. וראה עוד הערת באבער ע״ד צחות=פצאחה במאמרו אודות ר״י חיוג (עמוד 1114=14 והערה 4 שם).

כב) למורשת. שם הדש שהמציא רב סעדיה תחת מורשה שבתנ״ך (שמות ו׳ ח׳. דברים ל״ג ד׳ ועוד). והוא לשון נופל על לשון עם ירושתנו דבסמוך.

(עמוד ב) בְּחָמְסָם יא) וַיִּתְמַהֲרוּ הָעֲתִידוֹת יב) : [ה] • יָרְעָה יג) הָאָרֶץ וַתֵּחָץ יד) לְשׁוֹנוֹת בְּמִסְפַּר לְאֻמֶּיהָ טו) לֹא נִשְׁאַר לְשׁוֹן הַקּוֹדֶשׁ רַק בְּפִי בְּנֵי־עֵבֶר טז) לְבַדָּם : [ו] • יַעַן כִּי־נִמְצְאוּ בֵנִים יז) לִפְנֵי אֱלֹהֵינוּ כִּי מִנֶּצֶר כַּנָּם יח) עָמְדוּ הוֹרֵינוּ אָבִינוּ אַבְרָהָם אֲשֶׁר אֲהֵבוֹ יִצְחָק בְּחִירוֹ יַעֲקֹב סְגֻלָּתוֹ וְכָל־שִׁבְטֵי יָהּ : [ז] • דָּרְכָה רַגְלָם בְּכָל־הָאָרֶץ בְּכָל־מַמְלְכוֹת כְּנַעַן וְאֶרֶץ־פַּתְרוֹס יט) מִסָּבִיב וְלֹא־מָשׁ מִפִּימוֹ כ) וּבַעֲלוֹתָם מִמִּצְרַיִם בּוֹ־דִבֵּר אֱלֹהֵינוּ אֵלֵינוּ דִבְרֵי צָחוֹת כא) בְּיַד־עַבְדּוֹ מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים עַל־הַר חוֹרֵב חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים : [ח] • דּוֹר אַחֲרֵי־דוֹר הָיָה־לָנוּ לְמוֹרָשָׁה כב) מִדֵּי הֱיוֹתֵינוּ בְּאֶרֶץ יְרוּשָׁתֵינוּ בְּחַסְדֵי קְדוֹשֵׁינוּ לְמַלְאֲכוֹת מְלָכֵינוּ לְשִׁירוֹת לְוִיֵּנוּ לִנְגִינַת כֹּהֲנֵינוּ בְּיַד־נְבִיאֵינוּ לְחָזוֹן בְּפִי שָׁרֵינוּ כג) לְהִגָּיוֹן עַד־

ו) שנים אלף. החשבון מיוסד על פי סדר עולם רבא בתחלתו. מאדם עד המבול אלף ותרנ״ו ומן המבול עד דור הפלגה ש״מ שנה. כהערת רשוח״ה בלבנון.

ז) להקת שערה. כן בכ״י ונוכל לקיים הנוסח הזה ולומר שהוראתו להקת או חבורת אנשים שבאו בסופה וסערה (ראה נחום א׳ ג׳. איוב ט׳ י״ז). ור״ש בן גבירול בשירת הענק (בית פ״א) יאמר להקת מלכים. ובתרי״ג מצות לרס״ג (בקובץ שם עמוד 30) ל ה ק י ם במספר רבים זכרים. ורשוח״ה בלבנון יגיה ש נ ע ר ה כי בדור הפלגה כתוב וימצאו בקעה בארץ שנער (בראשית י״א ב׳). ואם כן הוא הנוסח האמתי ר״ל הלהקה שבאה לשנער. גם ישתמש בה״א הנוסף למטה (בית י״א ה י מ ה. בית י״ב מ ז ר ח ה) ובעבודה שלו (בקובץ עמוד 16) ב פ נ י מ ה ישוב.

ח) מהרי ההרמון, רשוח״ה העיר כי בתרגום ההרמונה (עמוס ד׳ ג׳) כתוב טורי הרמוני והיא ארמיניא. ובתרגום יונתן להרי אררט (בראשית ח׳ ד׳) קרתא דארמינא בארעא מדינחאי, ומדינחאי הוא גם תרגום המלה מקדם (בראשית י״א י״ב) אצל דור הפלגה. ואוסיף כי אחרי כן תרגם רס״ג את הרי אררט בערבית ג ב ל ק ר ד א (הרי הקורדים). ואמנם לפי דברי כותבי הארצות הערבים מקום הרי הקורדים היה גם כן בארץ ארמעניא.

ט) בשנת מות פלג. גם זה לפי סדר עולם רבא שם.

י) ותחשַׁבְנה. כן נקוד בכ״י תחת ותחשֹׁבְנה.

יא) בחמם. גייגער הגיה לחנם ב ח מ ס ם. כי הוא ע״ד הכתוב (ירמיה נ״א ל״ט) ב ח מ ם אשית משתיהם.

יב) ויתמהרו העתידות. ר״ל ריבוי הלשונות שהיה עתיד לבוא כפי מחשבת הבורא נתמהר לבוא ע״י דור הפלגה.

(דף ד) [א] . סֵ֫פֶר הָאֱגְרוֹן א) לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר בָּחַר־בּוֹ ב) אֱלֹהֵינוּ
מִנִּי־עַד וּמַלְאֲכֵי קָדְשֵׁהוּ ג) בּוֹ יְזַמְּרוּהוּ ד) סֶלָה
וּבוֹ יַעֲרִיצוּהוּ כָּל־בְּנֵי עֶלְיוֹן : [ב]. שָׂפָה אַחַת
וּמִלִּים אֲחָדִים הָיָה בְּכָל־הָאָרֶץ לְמִיּוֹם בְּרֹא
אֱלֹהִים אָדָם עַל־פְּנֵי הָאֲדָמָה וַיָּאצֶל עָדָיו ה)
חָכְמָתוֹ גַּם תּוֹלְדוֹתָיו שָׁנִים אֶלֶף ו) תֵּשַׁע מֵאוֹת
תִּשְׁעִים וָשֵׁשׁ : [ג] . עַד־יְמֵי לַהֲקַת שְׂעָרָה ז)
הַמּוּבָאת שָׁמָּה מֵהָרֵי הַהֶרְמוֹן ח) בִּשְׁנַת־מוֹת
פֶּלֶג ט) בֶּן־עֵבֶר כִּי בְיָמָיו נִפְלְגָה הָאָרֶץ שָׂפָה
אַחַת לִפְנֵי מוֹתוֹ : [ד] . עַל כִּי־יָזְמוּ רָע וַתִּחָשַׁבְנָה י)
שְׁרִירוּתָם לְהִזָּהֵר מֵאֵל שַׁדַּי פֶּן־יְפִיצֵם
בְּכָל־פַּאֲתֵי אֶרֶץ וַיָּבִיא מְגוּרוֹתָם וַיָּפֻצוּ

---

*) ההקדמה הזאת נדפסת בזה כמו שהיא בכ״י אולם את הטעמים עזבתי (ולא הבאתי מהם רק את האתנח וסוף פסוק ואת המקף) וכן עזבתי את סימני הרפה הנמצאים בכ״י. ושתי שורות מראש דף ד׳ בערבית ספחתי אל דף ג׳. — בעשרים הבתים הראשונים מצויין בראשי התיבות שם המחבר סעיד בן יוסף כפול. והוספתי בשני חצאי רבוע את מספרי הבתים להקל החפוש והציון למראה מקום.

א) האגרון. על משקל חברון, וראה אודות נקוד המלה במבוא.

ב) בו. בכל ההקדמה הזאת באה המלה לשון בזכר כנמצא כמה פעמים בתנ״ך ותמיד אצל חכמי התלמוד והמדקדקים.

ג) קדשהו. גייגער יגיה ללא צרך קדשו, כי רב סעדיה חשב הוספת אות ה׳ לתפארת המליצה כנראה מתשובות דונש על רס״ג (№№ 100. 105). וכן באמת נמצא בסדר העבודה שלו (קובץ מעשה ידי גאונים עמוד 16—15 .10): מעבדהו. לכבודהו. לממדהו. מצפהו. פיהו. וגם באזהרותיו (בקובץ שם עמוד 44): בחדשהו. לדושהו. קידושהו.

ד) בו יזמרוהו ובו יעריצוהו. וכן למטה בית כ״א לשון מלאכי קדש. ואולי רמז למאמרם (שבת י״ב וסוטה ל״ג) שאין המלאכים נזקקין ללשון ארמי. וראה הערתי נידון זה במאסף נדחים (I, 18). ובסגנון רב סעדיה השתמש גם דונש בתשובותיו על הגאון (№ 4): מלשון הקדש שבו יזמרוהו אלהינו המלאכים בשמים. וכבר העיר קויפמאן בכרמל (IV, 617) כי ר״ש בן גבירול בשירתו הענק כמו כן כתב (בית ל״ט בנדפס אצל ר״ז שטערן ולפי נוסח הכ״י המתוקן הוא בית מ׳. ואביא את הבית שנשתבש בדפוס עפ״י הכ״י): דרי שחקים יתנו בה יום ליום הדר לעוטה (ובדפוס בשבוש ביום אדר לעושה) אור כמו אדרת.

ה) עדיו. לחנם הגיהו בלבנון עליו. כי לתפארת המליצה בחר רב סעדיה במלה היקרה במציאות בתנ״ך (מיכה ד׳ ח׳. איוב ד׳ ה׳). וכן בתרי״ג מצות לרס״ג (קובץ עמוד 35 בבית האחרון): ברדת עדי כלתו. ובשירת מנחם לחסדאי המתחלת לגבור בתעודה (בית מ״ח): והאזינה עדי אדוני רב חסראי. ובתשובות תלמידי דונש (בית י״ט משיר המתחיל את מי תרפת): ואשרי תלמידיו והבאים עדיו. וכדומה הרבה.

(עמוד ב) הו מוגוד פי אלשי אלממת׳ל ותלך מאכ׳וד׳ה מן אלמולוד [1])
פי אלשי אלממת׳ל בה : ויתבע הד׳ה אלג׳ אלעיון פצול
אכ׳ר כת׳ירה יחתאג׳ אליהא אלשערא [2]) ת׳ם מא ראית אן
אסתשהד עליה מן קול אלשערא אלאולין [3]) יוסי בן יוסי
וינאי [4]) ואלעזור ויהושע [5]) ופינחס פעלת ד׳לך : ואמא מן קול
אלשערא אלאקרבין אלינא פלא תג׳דני אד׳כר שיא אלא
לאחמד מן כאן קולה מרצ׳יא . פאקול ולקד אג׳אד פלאן
פי מא קאל ואדע [6]) עכסה אן אקול ולקד אסי [7]) פלאן פי מא קאל :
ותרכת צדר אלכתאב עבראניא עלי מא כ׳נת אנשאתה
מן אול בל ג׳עלתה אבתדי כתאבי ואלומת נפסי
תפסיר מעאניה [8]) אד׳ תבינת חאג׳ה אלאמה׳ אלי ד׳לך
פאד׳א נסכ׳ת [9]) קסמי אלחאשיתין אלתי כנת ג׳מעתהא [10])
את׳בת בעדהמא אלמעאני אלוסאיט [11]) אלתי אוידהא :
(דף ד) וארג׳ו אן יכון בקצרי נפעהם בה אן ינפעני אללה
בכל מה אענא בה [12]).

---

[1]) אלמולוד, אולי צ״ל אלמוגוד.
[2]) אלשערא. (פ.=בהעתקת פרג שנדפסה מדערנבורג) תחסר שורה שלמה בין שתי המלות אלשערא שבשורת זו ובשורה שאהריה.
[3]) אלאולין, פ. אלאולון.
[4]) וינאי, פ. תחסר המלה זאת.
[5]) ויהושע. פ. והושע.
[6]) ואדע. פ. ואצע.
[7]) אסי, פ. אסא.
[8]) מעאניה, פ. צעאניה (כפי הנראה מטעות הדפוס).
[9]) נסכת. בכ״י שלנו בטעות נסבת.
[10]) גמעתהא. צ״ל גמעתהמא.
[11]) אלוסאיט. פ. אלוצאייט.
[12]) פ. יוסיף בסוף המלה תם.

בברור אם הוסיף רב סעדיה במהדורא שניה רק תרגום או פירוש גם כן. ולפי השערתי הוסיף את שניהם כמעשהו בכתבי הקדש ובספר הגלוי.
ט) שאספתי בראשונה. ר״ל ספרי השרשים שדבר מהם למעלה.
י) בהעתקת פרג מוסיף המלה תם בסוף.

(עמוד ב) שהוא נמצא בדבר הנמשל. ואלו לקיחים מן הנולד א) בדבר שימשילו אליו. ואחרי ב) שלשת העקרים האלה יבואו פרקים רבים אחרים שנצרכים הם להמשוררים ג). זולת זה מה שראיתי כי אוכל להביא עליו עדות מדברי המשוררים הקדמונים יוסי בן יוסי וינאי ואלעזר ויהושע ופינחס ד) עשיתי זאת. אולם מדברי המשוררים הקרובים אלינו [בזמן] לא תמצאני שאזכירם אלא להלל את מי שדבריו נרצים [טובים ומשובחים]. ולכן אומַר: „וכבר הטיב פלוני במה שאמר". אך אעזוב לומר בהפך: „וכבר הֵרע פלוני במה שאמר". ה) והנחתי את מבוא הספר בעברית ו) כמו שחברתי אותו בראשונה. אמנם הצגתיו בתחלת ספרי ז) וחשבתי לעצמי לחובה לפרש עניניו ח) מפני שראיתי צורך האומה לזה.

ואחרי אשר אעתיק חלקי שתי הקצוות שאספתי בראשונה ט) אבאר אחריהם את הענינים האמצעיים שאוסיפם עתה.

(דף ד) ואקוה כי כמו שמטרתי להועילם בִחבורי כן יעזרני האלהים בכל מה שאשתדל בו י).

א) הנולד. בערבית אלמולוד. ואולי צ"ל אלמוגוד. ובעברית הנמצא.

ב) ואחרי. מכאן עד סוף ההקדמה הערבית נדפס מדערנבורג במה"ע מגייגער (יידישע צייטשריפט שם X. 303) עפ"י העתקת פרג שׁשלח לבריל (?). ואמנם ההעתקה הזאת מוטעת היא. כי תחסרנה בה מלות וגם שורה שלמה. כאשר העירותי במה"ע לשטאדע שם.

ג) שנצרכים להמשוררים. גם פה דברי רב סעדיה ברור מללו מה היתה מטרתו במאמרי הדקדוק וכללי המליצה והשיר שהוסיף במהדורא שניה מס' האגרון.

ד) אודות המשוררים והפייטנים האלה ראה בפרטות בהוספה ראשונה. ובהעתקת פרג נשמט שם ינאי לגמרי. ותחת ואלעזר ויהושע כתוב שם בטעות ואליעזר והושע.

ה) מזה נראה כי במה שהביא רב סעדיה את המשורר גהרואני (כמו שנראה למטה בדברי רב מבשר) היתה כוונתו להללו ולא לְגַנותו.

ו) מבוא הספר בעברית. היא ההקדמה העברית שראשה נשאר לנו לפליטה ביחד עם סוף ההקדמה הערבית.

ז) בתחלת ספרי. קצת קשה להבין זה. כי גם במהדורא ראשונה בלי ספק מקום מבוא הספר (צדר אלכתאב) היה בראשו. כאשר יורה השם מבוא. ונראה כי כוונת רב סעדיה היא כי אף שהוסיף במהדורא שניה חלק הדקדוק ביחוד. ואם כן כללי הדקדוק שהביא במבוא מקומם גם כן בחלק זה. בכל זאת הניחם במקומם הראשון בראש הספר.

ח) לפרש עניניו. המלה תפסיר בערבית הוראתה גם תרגום גם באור ופרוש. ולא נדע

(דף ג) ארכאן אלשער ואואכ֗רהא מחתאג֗ין אלי אן אכשף להם מן אלוסאיט מא יסתעינון בה עלי אלמעאני אנפסהא אלתי פיהא ישערון אדכ֗לתהא איצ֗א פי אלכתאב: והד֗ה אלוסאיט אלתי הי נפס אלשער ואנמא אלחאשיתין להא כאלחאפט֗תין פהי ואן כת֗רת פנונהא פאן עיון ד֗לך וג֗מהורה ג׳ אצול אחדהם אקסאם אלקול אלד֗י בה יתכלם ג֗מיע אלנאס. והו אלנדא ואלמסלה֗ ואלכ֗בר ואלאמר ואלשפע כמא סאביין: ואלת֗אני אקסאם אלנעות אלתי הי אד֗א כאנת הרודהא ד׳ אקסאם אמא מן אלענצר. או מן אלצורה֗ או מן אלפעל או מן אלתמאם עלי מא סאשרח אלג֗מיע: ואלג׳ אקסאם אלאמת֗תאל והי שביהה֗ בהד֗ה אלאקסאם אלת֗אניה֗ אלא אן הד֗ה מאכ֗[ודה֗] ממא

ד) נפש השיר. אבן רשף במליץ שם כתב: „ויקרא אותם בשם נפש השיר". ואולי לא היתה כוונתו כלל לקריאת שם חדש. אולם הרש"י פין במה"ע הכרמל שם (עמוד 63) גייגער בצייטשריפט (עמוד 261—260) ור"ד קויפמאן במה"ע המזכיר שם (עמוד 68) הבינו מדבריו כי בספר מיוחד ששמו נפש השיר הדברים אמורים. ועל כל פנים מהמשך דברי רב סעדיה פה נראה ברור כי נפש השיר אינו שם הספר.

ה) כשני שומרים. שטיינשניידער העיר שם כי כוונת רב סעדיה לשמירת הזכרון (שומרים אים זיננע פאן כת השומר דאס געדאכטניס). וכן נקראו בערבית המלאכים הממונים לזכור מעשי בני האדם ולכתבם בשם אלחאפטון [צ"ל אלחפטה]. ואולי האמת אתו אף כי אין זה מוכרח.

ו) במחברת התיגאן (עמוד 323) יחלק באופן אחר. לחלק הספור וההגדה וששה חלקים שאינם ספור והגדה: הבנה וידיעה (=השאלה). הקריאה. האווי והחמוד (אָפטאטיף). התחינה והשועה. הצווי. האזהרה. והדמיון יחסר שם.

ז) החלקים השניים. ר"ל חלקי התארים שדבר מהם לפני זה בסמוך.

ח) לקוחים. מן המלה הערבית מאכודה נראה עתה בכ"י רק ג׳ אותיות הראשונות והשלמתי אותה לפי הענין. גם בהעתקת פירקאוויץ כתוב כן. ואולי היתה המלה נקראת בשלמות בעת נעשתה ההעתקה

(דף ג) עמודי השיר וסופיהם — צריכים עוד שאגלה להם מן החלקים האמצעיים א) מה שישתמשו בו לפי הענינים ב) עצמם שעליהם יחברו את שיריהם ג) הכנסתי אותם גם כן בספר זה. ואלה החלקים האמצעיים שהם נפש השיר ד) — ואסנם שתי הקצוות כשני שומרים להם ה) — אף כי רבו אופניהם אך עקרי הדבר וכללו שלשה יכורות. האחד מהם חלקי הדבור שבו ידברו כל האנשים. והוא הקריאה והשאלה והספור והצווי והדמיון ו) כמו שאבאר. והשני הוא חלקי התארים אשר הם מוגבלים בארבעה חלקים. או מן [החמר] היסודי. או מן הצורה. או מן הפעולה. או מן התכלית כאשר אבאר כל זה. והשלישי הוא חלקי ההשתוות. והם דומים לאלה החלקים השניים ז) אלא שאלה [לקוחים] ח) ממה

א) החלקים האמצעיים. מדברי רב סעדיה למטה נראה ברור מהות החלקים האמצעיים איכותם. עצמותם לפי דבריו הם גופי חרוזי השירים הנמצאים בין האותיות שבראשי החרוזים וההברות שבסופם (שאודותן יוכלו המשוררים והפייטנים למצוא הכל ערוך ומסודר בשני חצאי ס' השרשים שלו בחלק הראשון מס' האגרון). ואיכותם היא ידיעת חלקי הדבור. מיני התארים. מיני הדמיון וההשתוות. כללי דקדוק הלשון. ידיעת דרכי השיר והמליצה עם דוגמאות משירים ופיוטים. ולמטה בהקדמה זאת נראה ברור כי כל זה היה נמצא בשני החלקים הנוספים לס האגרון במהדורא שניה לבאר ולפרש את החלקים האמצעיים. וכזה נוכל להוכיח גם מדברי רב מבשר ודונש. והנה בנקל לראות כי רב סעדיה בחלוקתו זאת סלל לעצמו מסלה חדשה. ועל כל פנים דרכו זה שונה מדרך ההגיון ומושגיו וידיעת הלשון והמליצה שבימינו אלה. ובכל זאת אי אפשר להטיל ספק בכוונת רב סעדיה. וכל דברי הספקות והטענות שנאמרו בזה (באחרונה משטיינשניידער במה"ע המזכיר) אין להם לא שרש ולא ענף.

ב) הענינים עצמם. בערבית אלמעאני אנפסהא. ולא ידעתי מה עול מצא שטיינשניידער (במזכיר שם) בהעתקתי האשכנזית (דיא געגענשטאֶנדע דער דיכֿטונג זעלבסט) שעליה יורה גם המשך הדברים אלתי פיהא ישערון?

ג) את שיריהם. מהדברים האלה וכן גם מקריאת שם ס' האגרון בערבית כתאב אצול אלשער או כתאב אלשער (ס' יסודות השיר או ס' השיר) נראה ברור את מטרת הספר הזה. ולכן כל השאלות והספקות של שטיינשניידער במזכיר שם אין להם מקום. גם שם טעה בכוונת דברי במה"ע לשטאדע (כי המלה אויך=גם מוסבת למעלה ולא למטה. ורצוני לומר כי לא בלבד כללי השיר והמליצה כי אם גם השרשים וכללי הדקדוק נתחברו לתועלת המשוררים) שאין בהם כל סתירה להנאמר אצלי למעלה שהספר נכתב רק (בלאס) בעד המשוררים.

(עמוד ב) כתאבא אג̇מע פיה אכת̇ר אללפט̇ ג̇מעין . אלאול צ̇ם כל אסם אולה אלף בעצ̇ה אלי בעץ̇ וכד̇לך כל אסם אולה בֵא בעצ̇ה אלי בעץ̇ וכד̇לך ג̇ים ודל וסאיר אלאחרף : ואלב' ג̇מע כל קאפיה̈ אלי נאחיה̈ וכד̇לך כל אסם אכ̇רה בֵא . וכד̇לך אלקואפי אלג̇ימייה ואלדאלייה̈ ואלהאייה̈ אלי אכ̇ר אלאחרף ליכון אסהל לצ̇בט אלג̇מיע וחפט̇ה . ואלאחרם בד̇לך אללגה̈ עויצהא ובסיטהא פולפת ד̇לך עלי מא וצפת וקד מצ̇א אלי כ' סנה̈ וקדרת אן אלטאלב יקנעה ד̇לך והו אן יאכ̇ד̇ מן אלרכן אלאול מא הו אליק במראדה פיבני עליה מן אלכלאם חסב מקצודה ויכ̇תם עלי אלקאפיה̈ אלמשאבה לגרצ̇ה ד̇אך . פלמא תבינת בעד כ̇רוג̇ אלכתאב בסנין אן [1]) אלמתעלמין ועלי אני קד ג̇מעת להם אואיל

[1]) אן. המלה הזאת בכ"י כתובה על גבי השורה.

ז) ואדמה , בפעל הערבי ק ד ר השתמש רב סעדיה לתרגם את המלות ד מ ה ש ע ר . ראה אצלנולמטה .

ח) היסוד הראשון . ר"ל הקובץ הראשון משרשיו שבו היו המלות מסודרות עפ"י א"ב מאות השרש הראשונה . ולזה היה צורך בחבור הפיוטים ע"פ א"ב ובעת חפצו הפייטנים לציין את שמם ושם אביהם בראשי הבתים . דוגמת מה שעשה רב סעדיה עצמו בהקדמתו העברית ובשארי מליצותיו .

ט) לכוונתו זאת . ר"ל שיקח המלות הנצרכות לו מקובץ השני שבו היו השרשים מסודרים עפ"י א"ב מסופי המלות לצורך השוואת התרוזים .

י) וכאשר התבוננתי . מכאן ואילך תתחיל הוספת ההקדמה למהדורא שניה .

(עמוד ב) ספר שאקבץ בו רוב המלות א) בשני קובצים ב). הראשון
יכיל כל שם המתחיל באלף זה אחר זה. וכן כל שם
שראשיתו בֵא [בית] זה אחר זה ג). וכן גים ודאל [ג׳ וד׳] וכל
האותיות. והשני יקבץ כל חרוז ד) המסיים באלף אל מקומו. וכן
כל שם שסופו בֵא. וכן החרוזים הגימיים והדאליים
וההאיים [המסיימים בג׳ ד׳ וה׳] עד סוף האותיות ה). למען יקל להחזיק את הכל
ולשמרו [בזכרון]. ועל ידי זה תשתמר הלשון ביותר. הקשה והפשוט [הקל] שבה
וחברתי זה על האופן שתארתי כאשר עברו עלי עשרים שנה ו).
ואדמה ז) שיספיק זה להמבקש. וזהו שיקח מן היסוד
הראשון ח) מה שיאות למבוקשו ויבנה עליו במלות
כפי מטרתו וישלים בחרוז הדומה [הנאות]
לכוונתו זאת ט). וכאשר התבוננתי י) אחרי צאת הספר
איזה שנים כי המתלמדים—אף כי קבצתי בעדם התחלות

א) רוב המלות. מזה נראה כי לא היתה מטרת רב סעדיה לחבר ספר המלים שלם. ולפי ההשערה קבץ רק את המלות הנאותות לפי דעתו בשירים ומליצות (ומטעם זה כלל בתוכו גם מלות מלשון חכמים שהפייטנים לא נמנעו מלהשתמש בה). אולם על כל פנים העיר על צירופי האותיות שלא נמצאו מהם שרשים כלל בלשון הקדש. כאשר נראה למטה.

ב) קובצים. בפה ולמטה ישתמש בפעל הערבי ג מ ע. וכבר ראינו במבוא שמימות רב סעדיה והלאה הנהיגו לתרגמו בעברית בפעל א ג ר.

ג) שמות אותיות הא״ב הביא רב סעדיה משפת ערבית.

ד) כל חרוז. כוונתו להברות שבסופי המלות שבחרוזי השירים שווים הם.

ה) סוף האותיות. למטה מתשובות רב מבשר וממחברת מנחם וגם מכ״י נביא דוגמאות משני הקובצים.

ו) עשרים שנה. מחוה שוא חזה אבן רשף במאמרו במליץ הנזכר בהוסיפו את הדברים האלה: „ר״ל מן היום אשר בו התחלתיו עד היום אשר בו השלמתיו". כי כוונת רב סעדיה ברורה שחבר את המהדורא הראשונה מס׳ האגרון בהיותו בן עשרים והיא שנת דתרע״ב (912 למה״נ). ופרט השנה הוסיף כפי הנראה בהקדמה למהדורא שניה.

(דף ב) יחכון אן כת̇ירא מן אלעלום אלכ̇בריה̈ ואלקיאסיה̈ אנדרס אכ̇תרהא וג̇בי ען אלנאס בג̇מלה כתאב אלאת̇קאל ועלום אלמבאדי ומא אשבה ד̇לך : וכמא ירון בני אסמאעיל אן בעץ̇ כ̇ואצהם ראי קומא לא יפצחון אלכלאם אלערבי פגמה ד̇לך פוצ̇ע להם כלאמא מכ̇תצרא פי כתאב יסתדלון בה עלי אלפציח : כד̇לך ראית כת̇ירא מן בני אסראיל לא יבצרון מרסל פציח לגתנא פכיף עויצה ואד̇א הם תכלמו כאן כת̇ירא ממא ילפט̇ון בה מלחונא ואד̇א הם שערו כאן אלמסתפיץ̇ פי מא בינהם מן אלארכאן אלאואיל הו אלקליל ואלמתרוך הו אכת̇ר : וכד̇לך פי אלקואפי חתי צאר אלכתאב נפסה ענדהם כאלגאמץ̇ מן אלכלאם ואלג̇בי מן אלקול . פאוג̇בת אן אולף

ד) שאחד מבחיריהם. במבוא הגדתי השערתי שאולי כוון רב סעדיה אל הסופר הערבי הנודע אחמד בן יחיי המכונה תעלב שחבר ספר הנקרא כתאב אלפציח (ספר צחות) ומת כשמונה שנים לפני חבור ס׳ האגרון.

ה) צחות. בערבית אלפציח. וכן למעלה שורה 5 ולמטה שורה 8 בעמוד זה ובמקומות רבים ישתמש רב סעדיה במלה זאת להוראת הצחות. ועל זה נוסדה השערתי במבוא אודות השם הערבי מחלק ג׳ של האגרון. וראה עוד למטה שציינתי את המקומות שבאו בהם המלות צחות בעברית ופציח או פצאחה בערבית.

ו) אל הנמסר. בערבית מרסל (נשלח ונמסר). וכפי הנראה הכוונה אל הנמסר לנו על ידי השלוחים (אלרסל) שהם הנביאים בלשון ערבית. ור״ל ספרי הנביאים שבכתבי הקדש.

ז) הקשה בו. ידוע כי בימים הקדמונים היתה חשובה מאד מעלת הספרים הכתובים במליצות קשות ההבנה ומלות בודדות. עד שכמה מחברים הוכרחו לכתוב בעצמם באורים ופירושים לספריהם ומאמריהם הקשים. וכן עשה הרס״ג בספר האגרון ובס׳ הגלוי מהדורא שניה. ורב שמואל הנגיד יהלל את השיר ששלח לו ר׳ שמואל הבגדאדי (זכרון לראשונים, מחברת א׳ עמוד 103) שדבריו הם „מכוסים כירחים בעונת עבורם״. וגם הראב״ע יאמר אודות הפייטנים (שפה ברורה דף י״ד ע״א): „הם מבקשים לומר מלות קשות״.

ח) וכאספת אמרים. ידוע כי הרס״ג השתדל בתרגומו ובאוריו לתהלים משלי ואיוב לקשר ולחבר את הפסוקים והמשלים שעל פי פשוטם הם כענינים נפרדים.

(דף ב) מספרים כי הרבה מן המדעים המקובלים וההיקשיים א) אברו ברובם ונעלמו מן האנשים. מכללם כ ת א ב א ל א ת ק א ל [ספר הדברים היקרים] ב) וידיעות ההתחלות ג) והדומה להם. וכמו שיספרו בני ישמעאל שאחד מבחיריהם ד) ראה אנשים [מבני עמו] שלא ידעו צחות לשון ערביה ונהעצב על זה. וחבר להם מאמר קצר בספר למען ילמדו בו לדבר צחות ה). כמו כן ראיתי שרבים מבני ישראל לא יביטו אל הנמסר ו) מצחות לשוננו ואל הקשה בו ז). ובעת שהם מדברים יהיה הרבה ממה שיגידו בטעות. ובעת שהם ישירו [יחברו שירים] יהיה המתפשט ביניהם מן העמודים [היסודות והכללים] הקדמונים מעט מזער והנעזב [מאלה הכללים] הוא הרוב. וכן הוא בחרוזים [שלהם]. עד כי הספר בעצמו [התנ"ך] היה אצלם כחתום בדבריו וכאסיפת אמרים [בלי קשור] ח). ולכן הוכרחתי לחבר

א) המקובלים וההיקשיים. ר"ל החכמות המיוסדות על הכתוב בכתבי הקדש ומקובל באומה ועל היקש השכל. וראה בס' האמונות בהקדמה (עמוד 13—14 מגוף הערבי) שבין ארבעת היסודות (מואד) שעליהם בנה ספרו נחשבו הידיעה בשכל (עלם אלעקל) והקבלה האמתית (אלכבר אלצאדק). ור"ש בן גבירול בתקון מדות הנפש (מאמר א' חלק א', דפוס לינעוויל דף יוד ע"א) יאמר: „וכשתהיה הדעת מחייבת זה מן ה ה ק ש ה ה ש כ ל י ת ו מ ח כ מ ת ה ק ב ל ה". ורבים כאלה.

ב) כתאב אלאתקאל. ספר כזה לא נודע. ואולי צריך לתרגמו: ס פ ר ה א ב נ י ם ה ט ו ב ו ת. ותהיה הכונה לספר אודות אבני החשן, כדוגמת שנמצא אודותם דברים ארוכים בפי' ר' בחיי על התורה ובמדרש תלפיות לר"א די וידאש. ואמנם כבר בימי רב סעדיה היה נודע רק בשמו. ובהעתקת פירקאוויץ כתוב בטעות כ ת א ב א ל מ ת ק א ל (ספר המשקל). וכן נדפס מאתי במה"ע לשטאדע קודם שראיתי את גוף הכ"י.

ג) וידיעות ההתחלות. במלת ה ת ח ל ה ו ה ת ח ל ו ת (מ ב א ד י בערבית) יכוון רב סעדיה כפי הנראה להתחלת הבריאה. וכן קרא את שם פירושו לס' יצירה בשם כ ת א ב א ל מ ב א ד י. ולפי ההשערה ירמז פה ל מ ע ש י ב ר א ש י ת הנזכרים בריש פרק שני ממשנה חגיגה. וראה במבוא.

(עמוד ב) על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי : ערפונא אן אלמלאזמה̈ ואלמת̇אבתה̈ תקאום חאל אלנסיאן . ונבהו איצ̇א עלי אן אלתרך הוא אלסבב לנסי אלעלם ואנדראסה בקולהם באין חזון יפרע עם ושומר תורה אשרהו : וצ̇רבו אלמת̇ל ללעלם ולג̇מיע מא יחתאג̇ אלי תעאהד ותפקד אלצ̇יעה̈ אלתי לא תפלח ולא תזרע כיף תנבת שוכא וחרשפא בקולה על שדה איש עצל עברתי והנה עלה כלו וג׳. וג̇עלו ד̇לך ללעאקל אעתבארא כמא קאלו ואחזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי מוסר : וכמא ינדרס עלם אלפראד מן קלה̈ אלתפקד כד̇לך ינסא עלם אלג̇מאעה̈ בתרכהם תעאהדה . ת̇ם ראית פי אלג̇זו מן אלזמאן אלד̇י שא אלבארי ג̇ל ועז אבתדאיי פיה תלאמיד̇א כת̇ירין

הערבי (כתאב אלאמאנאת, עמוד 72 הערה 3) לא הרגיש בזיוף והעיד עדות שקר בכ״י שלנו אף כי היה הכ״י נמצא בידו בעת ההדפסה.

ס) תלמידים. אצל היהודים הכותבים בשפת ערבית נמצא כמה פעמים את המלה ת ל מ י ד בהוראת תלמיד חכם, איש עוסק בחכמה, חכם. ומדברי הרס״ג בס׳ האמונות (בגוף הערבי עמוד 6 שורה 6: א ל ע א ל ם ו א ל ת ל מ י ד. ובהעתקת ר״י אבן תבון שם: החכם והתלמיד) אין להוכיח מאומה כי שני השמות יוכל להיות נרדפים ויוכלו להיות גם כן בהוראת המבטא מ ב י ן עם ת ל מ י ד. אך שם (עמוד 10 שורה 5 בגוף הערבי) בודאי הכוונה לצעירים המתלמדים.

(עמוד ב) על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פִּתחי. הודיעונו [הנביאים]
כי השקידה והעיון התמידי יקומו נגד מצב השכחה.
והעירו גם כן כי העזיבה [מלשקוד] היא הסבה לשכחת המדע
וְאָבְדַנו. באמרם באין חזון א) יפרע עם ושומר תורה אשרהו.
והמשילו אל המדע ולכל דבר הנצרך לשקידה
והתמדה את השדה אשר לא יֵחָרֵשׁ ולא יִזָּרַע שיצמיח
קוץ ודרדר. באמרו על שדה ב) איש עצל עברתי
והנה עלה כלו וג׳. והציעו זאת להתבוננות הנבון.
כמו שאמרו ואחזה אנכי ג) אשית לבי ראיתי לקחתי
מוסר. וכמו שתאבד חכמת היחיד ממעוט
השקידה כמו כן תִּשָּׁכַח ידיעת הרבים בעזבם
את העיון בה. גם ראיתי בחלק מן הזמן אשר רצה
הבורא יתעלה ויתנשא שֶׁאוּלַד בו ד) תלמירים ה) רבים

א) באין חזון. משלי כ״ט י״ח.

ב) על שדה. משלי כ״ד ל׳. את הכתוב הזה הביא רב סעדיה גם בהקדמתו הקצרה לתרגום התורה בערבית בדברו מפרי העצלות שהיא השכחה, כאשר העיר על זה ר״ח פרג במה״ע הלבנון. ראה במבוא.

ג) ואחזות אנכי. משלי כ״ד ל״ב.

ד) שאולד בו. בגוף הערבי כתוב ר א ש י ת י (או ה ת ח ל ת י) בו. ואין ספק שכוונתו יצירתי והוּלְדִי. ופירקאוויץ (עפ״י העתקת נכדו שמואל) פירש דברי רס״ג באופן שהוראתם תהיה לזמן שהתחיל לחבר את ס׳ האגרון. וכבר דחה גייגער במה״ע שלו את דבריו המוטעים. ראה במבוא. ואמנם פירקאוויץ השתדל גם זולת זה להקדים זמן הולדת רס״ג ולכונה זאת זייף גם את פרט השנה בכ״י מספר האמונות דפה. כאשר הודעתי מזה במאסף נדחים (I, 104) עפ״י הכ״י. גם גייגער ושטיינשניידר הכירו את הזיוף עפ״י הפוטוגראפיא. ולנדויער במהדורתו מגוף

(דף א) ... אלמקולה̇ [1]) עליהא אִלקאימה̇ פיהא. ועלי אן אלאעראץ̇ אצולהא תסעה̇ ופרועהא לא תחצי: פאנא ג̇עלנא מקצודנא מנהא אלערץ̇ אלמסמי אלמלך והו מא ימלכה [2]) אלאנסאן: והד̇א אלצ̇רב איצ̇א עלי אן מנה מא הו דאכ̇ל פי אלמאלך ומנה מא הו כ̇ארג̇ ענה פאנא קצדנא אלצ̇רב אלאול וכ̇צצנא איצ̇א אלנפסאני מנה והו באב אלעלם: פנקול עלי אלעלם אנה בתוסט חאל תגייר אלג̇סם אלד̇י הו חאמלה ילזמה הו איצ̇א אלתגייר. ולד̇לך אחתאג̇ מן קד אועא לה עלמא אן יתדארסה [3]) וינתה ויהדה ליקאום בד̇לך חאל נסיאן מא ילקאה אלחאמל לה מן אנואע אלהגייר: וקד ח̇תת אלאנביא עלי ד̇לך מע וצ̇וחה ללעקול בקולהם והם מעד̇בין ען אלחכמה̇ אשרי [4]) אדם שומע לי לשקוד

---

[1]) הדפסתי פה את ההקדמות כפי המצאן בכ״י דף על דף ושורה בשורה.

[2]) ימלכה. אות היוד נמחקה בכ״י ואולי בכוונה.

[3]) יתדארסה. אולי כתוב י ת ד א ר כ ה כי האות שלפני האחרונה היא מסופקת בכ״י.

[4]) כל פסוקי תנ״ך הובאו בהקדמה בכ״י עם נקודות וטעמים.

(דף א) ... הנאמר עליה והקיים בה א). ועל כי המקרים שרשיהם תשעה ב) ולענפיהם אין מספר. לכן שמנו למטרתנו את המקרה הנקרא קנין. והוא מה שקנהו האדם. וכמו כן בזה האופן על כי [חלק] מזה הוא מה שנכנס בתוך הקונה [וחלק] מזה מה שהוא חוץ ממנו. לכן אנחנו שמנו למטרה את האופן הראשון. וייחדנו גם כן את [הקנין] הנפשיי ממנו והוא שער הידיעה [או החכמה] ג): ונאמר אורות הידיעה שהיא בתוך מצב השתנות הגשם אשר הוא נושאה. ולכן ההשתנות היא הכרחית גם לה. ובעבור זה מוכרח מי שאסף לו מדע לדרוש בו ולהשתדל לקיימו נגד מצב השכחה [ונגד כל] מה שיקרה לנושאו ד) ממיני השנויים. וכבר הזהירו הנביאים על זה—עם כי ברור וגלוי הוא לבעל הבינה—באמרם כשהם מציירים את נעימות החכמה: אשרי אדם ה) שומע לי לשקוד

א) או אולי: הנאמר עליהם והקיים בהם (לשון נקבה יחידה תשמש בערבית גם למספר רבים).

ב) כפי דברי אריסטו שמספר המקרים המגיעים לעצם הם תשעה. ובעל מחברת התיגאן מהדורות דרנבורג במה"ע הצרפתי Journal Asiatique (עמוד 320) הביא גם כן בראשית כלליו לדקדוק כי „הגוף אחד והמאורעים תשעה". וכפי הנראה לקח מרס"ג.

ג) כוונתו כפי הנראה כי יש מקניני האדם שהם חצוניים. כמו הממון והחפצים שנקנים בו. ויש מהם פנימיים כמו תכונת נפשו. ומטרת המחבר היא לדבר פה אודות החכמה שהיא קנין הנפש.

ד) העתקתי משלשת המלות האחרונות היא בספק.

ה) אשרי אדם. משלי ח' ל"ד.

ג. הקדמות ספר האגרון בערבית ועברית הנמצאות בכ"י בפטרסבורג.

בכ"י שלנו נמצאו ששה דפים קטנים (י"ב עמודים) מחוברים יחד בעלי י"ג שורות בהקדמה הערבית וי"ד שורות בהקדמה העברית בכתב מזרחי ישן נושן. ומהם תכיל ההקדמה הערבית שראשה חסר שלשת הדפים הראשונים ושתי שורות הראשונות מדף הרביעי. ועל הרוב נמצא בקונטרס כ"י שמנה או עשרה דפים. לכן כפי הנראה נחסרו בקונטרס זה שני דפים או ארבעה. ומהם מראש ההקדמה הערבית דף אחד או שנים. וכזה מהמשך ההקדמה העברית. ההקדמה הערבית כתובה בכתב משיטא מזרחי. ונקודות ההבדל הערביות באותיות השוות בכתב תמצאנה בכ"י אך מעט מזער ואני הוספתי אותן בכל המקומות. ובכלל תצטיין ההקדמה הערבית בסגנון כתיבתה בכל הסימנים המיוחדים לשפת ערבית שהיתה נהוגה אצל בני ישראל שוכני ארצות הקדם. ופסוקי תנ"ך שבאו בהקדמה זאת המה מנוקדים ומוטעמים. וכן באה גם ההקדמה העברית בנקודות וטעמים. את הנקוד הבאנו כצורתו בכ"י שלפעמים תתחלפנה בו הנקודות הדומות במבטא אצל אנשי המזרח. ומן הטעמים הבאתי רק האתנח וסוף פסוק והמקף. וחשבתי למותר להביא פה בהערותי את הנוסחות המוטעות שבאו בדפוס משתי ההעתקות של ר"ח פרג ונכד אבן רשף אחרי אשר עתה לנגד עיני נמצא גוף הכ"י שממנו נעשו ההעתקות הנזכרות. רק העירותי באיזה מקומות שהנוסחות הנדפסות נתנו ידים להשערות בלתי נכונות לי ולאחרים. כן בכ"י זה וכן בכ"י הבאים שאעתיק מהם לא אכניס עצמי להגביל את זמן כתיבתם. וכבר חויתי דעתי שכל אותם הכותבים ומודיעים שכ"י פלוני וכתובת פלונית (שפרט הזמן לא נרשם שם וגם הוא בלתי נודע לנו ממקום אחר) נכתבו בראש מאה פלונית או באמצעה ובסופה אינם אלא טועים ומטעים את הרבים א). וערכתי את תרגומי העברי מול הגוף הערבי עמוד בעמוד ושורה בשורה כמו שנמצא בכ"י. למען תת ציור נאמן מהפליטה היקרה גם להקוראים הבלתי יודעים שפת ערבית.

א) ראה במחברתי האשכנזית אלטיידישע דענקמאָלער אויס דער קרים במקומות רבים. ובמאסף נדחים (1, 190) בבקרת ספר שאל נא לדור רישון מהחכם האנגלי לו (Lowe).

וכן הלכו המדקדקים הקדמונים בישראל בנתיבת רב סעדיה לחבר בספר אחד את כללי הדקדוק עם שרשי לשון הקדש. כי כן עשו מנחם בן סרוק במחברתו. ר' יונה בן גנאח ב כ ת א ב א ל ת נ ק י ח. ר' שלמה פרחון במחברת הערוך. ר' יוסף קמחי בספר הזכרון. ר' דוד בנו בס' מכלול (שכלל גם את ס' השרשים). ר' משה נשיאה בס' אבן השהם. ואחרים.

מן רב סעדיה בס' האגרון שחשב ומנה את צירופי האותיות שלא נוכל לעשות מהם מלה עברית ראו כמה מדקדקים אחרים וכן עשו. כאשר נראה למטה בפרטות.

ומזה נוכל להקיש על השאר כי עוד כמה דברים בחכמת הלשון שאבו בעלי הדקדוק הקדמונים מן הבאר אשר חפר רב סעדיה בבינת לבבו בספרו הראשון שחברו בהיותו בן עשרים שנה. אשר אמנם על איזה מהם נוכל להראות באצבע. והנשארים יהיו סתומים וחתומים עד אשר יתגלו לנו עוד חלקים חדשים מס' האגרון. ומי יתן והיה זה בימינו ועינינו רואות!

מן האמור עד כה נראה כי כפי הנודע עד עתה הביאו המחברים הקדמונים האלה את דברי רב סעדיה בספר האגרון או השתמשו בדבריו מבלי הזכיר שמו:

הרס"ג עצמו הביא את ספרו זה שלש פעמים: ב כ ת א ב א ל מ ב א ד י (פירוש ס' יצירה). בפירושו לס' שמות ובהקדמתו לספר הגלוי.

רב מבשר הלוי בתשובותיו על רס"ג שנביא למטה.

מחבר קדמון בכ"י שיביא דברי רס"ג ויפרש כוונתו לפי השערתנו. וכפי אשר נעתיק דבריו במה שיבוא.

מנחם בן סרוק במחברתו.

דונש בן לבראט בתשובותיו על רס"ג ועל מנחם.

תלמידי מנחם בתשובותיהם על דונש.

בעל מחברת התיגאן מתימן.

רש"י לתהלים (בספק).

ר' יונה בן גנאח ב כ ת א ב א ל ל מ ע (ס' הרקמה).

ר' שלמה בן גבירול בשירת הענק.

ר' אברהם בן עזרא במאזנים צחות ועוד.

הרד"ק במכלול (בספק).

ר' משה נשיאה מאנגליטירה בס' אבן השהם (בספק).

הקראי דוד אלפאסי בשרשיו (שלקח מרס"ג את השם אגרון לספרו וחלוקת האותיות).

הקדמונים הם בחזקת קראים. אמנם כל זה בנוי על יסודות תהו ואבני בהו. ולפי הידיעות הברורות הנמצאות בידינו לעת כזאת נוכל להגיד כי הקראים היו מיום היותם המקבלים השפעה מספרות הרבנים ולא המשפיעים עליה. ואף כי דברי הראב"ד בספר הקבלה נאמרו על צד הגוזמא ומקנאת הוכות אך בכללם ועיקרם נכונים ואמתים הם. כמו כן יוכיחו לנו דברי רב סעדיה כי כבר בדורות שלפניו ובימי עלומיו היו אצל הרבנים משוררים פייטנים ומליצים. אף כי שיריהם ומליצותיהם לא זכו בעיניו. ולמען הקל להם את עבודתם זאת ולתקנם ולהיישירם שנס את מתניו לחבר את ס' האגרון. ובאמת נראה כי בתוך מציאות כ"י עתיקים מפאפירום שנתגלו בימינו במצרים נמצאו לרוב פיוטים ומליצות מרבנים מזמנים קדומים לרס"ג ולכל החבורים מהקראים הנודעים לנו בענינים אלה.

רב סעדיה היה הראשון אשר חלק אותיות הא"ב לשרשיות (שנקראו אצלו יסוד יסודה ויסודת ובלשון רבים יסודות) ושמושיות (נוספת והוספת ובל"ר מוספות ונוספות). וכזה הלכו אחריו כל חכמי הלשון. הן אמת כי ר' יצחק בער ישער שבדברי ר' אהרן בן אשר: „ומהם שנים עשר א). מתלחמים עם כל בשר. לכל אחד נגיד ושר. בדעת וחכמה ומוסר" כוונתו לאותיות השמושיות. אולם מלבד כי הדברים האלה סתומים וחתומים ב). הנה לא נמצא עוד מי שחשב י"ב אותיות לשמושיות. כי כל המדקדקים יחשבו י"א ודונש יחשוב י"ג אותיות ג). והמאמר בספר יצירה (פרק א' משנה ב' ויוד. פרק ב' משנה א' ופרק ה' משנה א'): „שתים עשרה פשוטות" שרמז עליו ה' בער בודאי לא נאמר על האותיות השרשיות או השמושיות. כנראה ברור ממקום האחרון שיחשוב שם את האותיות האלה: ה ו ז ח ט י ל נ ס ע צ ק. ועל כל פנים לא נמצא מהבאים אחרי בן אשר המדברים אודות חלוקת האותיות מי שמביא דעתו ומסכים עמו או חולק עליו.

גם הניח רב סעדיה סימנים לאותיות השמושיות: ה א ו ב י ם כ ש ת ל ן גם א י ת ן ב ש ל ו ם כ ה ד). ולאותיות השרשיות: ח ט (או ט ח) ס פ ר ג ז ע צ ד ק ה). וכל הבאים אחריו מהמדקדקים הקדמונים עד האחרונים שבימינו אלה ממנו ראו וכן עשו לתת סימנים מיוחדים לאותיות אלה ו).

א) ראה דקדוקי הטעמים (לייפציג 1879) עמוד 4—5 סימן 5 והערת a שם.

ב) כי מה היא הוראת המלה מתלחמים למשרתים? גם מדוע חשב את השמושיות ואמר כי לכל אחד מהן נגיד ושר ולא חשב את המלכים והשרים (השרשיות) ואמר כי עבד ומשרת ימצא אצל כל נגיד ושר כיאות באופן כזה?

ג) ראה תשובות דונש על רס"ג (№ 6). תשובות דונש על מנחם עמוד 9. תשובות תלמידי מנחם עמוד 37. תשובות תלמידי דונש עמוד 28. וראה למטה דברים ככתבם.

ד) מדברי תלמידי מנחם בתשובותיהם עמוד 40 שישאלו מדונש על הסימן שהניח: „ואמנם זה הסימן אין לו ענין מה פירוש יש' וכו'. ושם למעלה הביאו מס' האגרון את הסימן של רס"ג. נראה שחשבו שיש פירוש לסימן זה. וכן לדעתי כל הסימנים שהניחו המדקדקים האחרים יש להם הוראה כאשר אשתדל לבאר זה למטה בהוספה שלישית.

ה) בתשובות דונש למנחם ואצל ר' יונה (למע 35 ורקמה עמוד 11) במחברת התיגאן (עמוד 315—316 ועמוד 327 במה"ע Jour. Asiat. לשנת 1870 חלק א') ובשרשים של הקראי דוד אלפאסי הנוסח ח ט. ובתשובות דונש על רס"ג ובמחברת מנחם כתוב ט ח. ובאור הסימן לפי שתי הנוסחות האלה תמצא למטה בהוספה שלישית.

ו) את הסימנים האלה אספתי בראשונה בהמגיד לשנת 1877. אך נפלו שם שבושי הדפוס ואתקנם בהוספת שלישית למטה.

יהודי. ובספר שניא) אולי כוונת רב סעדיה למעשי בראשית הנזכרים במשנה ריש פרק ב׳ דחגיגה.

רב סעדיה יאמר בפה מלא כי נתעורר לחבר את ספרו זה מסופר ערבי שחבר ספר ללמד את בני ישמעאל צחות לשון ערבית. ומפני שראה כי רבים מבני ישראל לא יתבוננו לצחות לשון עברית ולא ישמרו בשיריהם ומליצותיהם את כללי הלשון והדרת המליצות היפות שנוכל ללמוד מכתבי הקדש ומהפייטנים המובחרים. והנה גם על ר׳ יהודה חיוג ראש המדקדקים בספרד העיד ר׳ שלמה פרחון: „עד שעמד ב) חיוג ז״ל ומצא ערוך שעשו חכמי לשון ישמעאל ללשונם וקרא אותו ולמד דרכיו ועשה כן ללשון הקדש״. ובלי ספק מצא הפרחון כזה בדברי החיוג בספרו הרביעי הוא ספר הקרחה ג) או אצל אחד הקדמונים. כי בהקדמת ר״י חיוג לספריו הנמצאים אתנו לא נזכר מזה. ואמנם ירענו עתה כי היסוד לאהבת לה״ק ולחבר חבורים במסה בדקדוק ובמליצות ופיוטים הונח בארץ ישראל עוד קודם התעוררות הערבים (ואולי היתה בזה יד הסורים בני ארם שלמדו מן היונים באמצע). אולם אין לכחד כי ביחוד על ירי התפשטות למוד המדעים ואהבת השיר והמליצה אצל הערבים התחילו גם היהודים היושבים בארצות בני ישמעאל והמדברים ערבית להחזיק בלמוד המדעים ולהתבונן בחכמת הלשון העברית והערבית ולכתוב מליצות ושירים ד). ועדות שני המחברים מהיותר נכבדים בחכמת הלשון רס״ג ור״י חיוג שלשניהם קראו המדקדקים הבאים אחריהם בשם ראשי המדברים ה) תוכיח זאת בהוכחה ברורה. ובמשך זמן מה נתפשטו אצל איזה מחכמי עמנו בני הדור הזה הידיעות המזויפות של הקראים החדשים המשתדלים להוכיח כי הרבנים שאבו מבאר החכמות והידיעות הנמצא אצלם ו). וביחוד למן העת אשר קם פינסקער שהרבה יותר מראי תקע עצמו להאמין בזיופי אבן רשף ובשבושיו ותקע בשופר גדול בכל מחנה ישראל כי כל בעלי המסרה והמדקדקים ובעלי המליצות והשירים

א) יוכל להיות שהמלות עלום אלמבאדי אינן שם ספר וכוונת רס״ג היא שהידיעות ע״ד התחלת הבריאה בכללן נאבדו מאתנו. והסופר הערבי מסעודי כתב בספרו מרוג אלדהב (חלק ח׳ עמוד 291) כי סופר ערבי ששמו מחמד בן אסחאק בן דורו של הכליף אלמנצור חבר ספר אכבאר אלמבתדא (ספורי ההתחלות) שלא נורע ענינו. ושם המחבר הזה הסר במפתח למסעודי בחלק התשיעי.

ב) מחברת הערוך לפרחון בשרש פרח (דף נ״ד ע״ד) ובאיזה שגוים אצל דוקעס (בייטראֶגע 160, II הערה 2).

ג) בהקדמת ר׳ תנחום לכתאב אלביאן מצאתי את המקום הזה (ואח״ז דבר ממנו ה׳ איזראעלזאהן) אודות ר״י חיוג: ולה ארבע כתב כתאב חרוף אללין וכתאב דואת אלמתלין וכתאב אלנקט וכתאב אלנתף והו כתאב תצריף אלאלפאט אלדי אהמל דכרהא פי כתאב חרוף אללין וכתאב דואת אלמתלין לכנה עלי נצאם [=נטאם] אלאספאר ואלנצוץ אול באול. ובעברית: „ולו ארבעה ספרים. ס׳ אותיות הנוח. ס׳ הכפולים. ס׳ הנקוד. וספר הקרחה שהוא ס׳ נטיות המלות שלא בא זכרם בס׳ הנוח וס׳ הכפולים. כי הוא על סדר ספרי המקרא והפסוקים כסדרם״.

ד) וכי גם במליצות שפת ערבית היו ידי יהודי בבל רב להם נראה מספור ר׳ נתן הבבלי אודות עוקבא ריש גלותא ביוחסין (ד׳ אמשטרדם דף צ׳ ע״ב) ומדברי רס״ג בהקדמת ס׳ הגלוי.

ה) כמו שקרא הראב״ע להרס״ג בשם ראש המדברים כן יכנה ר״מ גיקטילה את חיוג בהקדמתו להעתקת ספריו: היה נודע בראש המדברים. והרד״ק יקרא לו בהקדמתו לס׳ המכלול ראש המורים ומישרי הלשון.

ו) כן חשבו מונק. שטיינשניידער. גראֶטץ, פּירסט ורבים אחרים,

והדמיון. ובפרק השני דבר אודות ארבעת אופני התארים הלקוחים מן היסודות ומן הצורה ומן הפעולה ומן המטרה והתכלית. והפרק השלישי היה מכיל בקרבו את הכללים אודות ההשואה ודמיון דדברים זה לזה. ואחרי שלשת הפרקים האלה באו בספר הצחות עוד הרבה פרקים אחרים (פצול אכ̇ר כ̇תירה̈) שהמשוררים צריכים להם. ומהקדמת ס׳ הגלוי נראה שדבר בו גם כן מתועלת השירים ומאמרי המליצה. ואולי עשה זאת במבוא מיוחד לחלק זה או שנכללו דבריו אלה בפרק הראשון אודות חלקי הדבור. ובסוף ספר הצחות הביא רב סעדיה דוגמאות למבמאי המליצה והשיר אצל המשוררים הקדמונים שהם הפייטנים יוסי בן יוסי. ינאי. אלעזר (הקליר). יהושע ופינחס א). וגם מן המשוררים הקרובים אליו בזמן ושהיו בימיו הביא דוגמאות משיריהם ומליצותיהם. ומאלה האחרונים רק משורר אחד נודע לנו בכנויו הוא נהרואני (אולי ר׳ נסי נהרואני הנזכר מר׳ נהן הבבלי) אשר לפי עדות רב מבשר פנה אל רב סעדיה בשיר שדוגמא ממנו הובאה בסוף ס׳ האגרון. ר״ל בחלק השלישי ממנו שהוא הצחות. ואולי הביא שם גם כן דוגמאות מחבוריהם של אנשי קירואן שמזכירם בהקדמתו לס׳ הגלוי אם כבר יצאו חבוריהם לאור בעת שכתב רב סעדיה את המהדורא השניה מהאגרון ב). מתשובת דונש על רס״ג (№№ 105 .110) נראה כי בחלק זה הציג המחבר את כללי תפארת המליצה והשיר וחשב את המבטאים והאותיות הנוספות הנותנים להם פאר והדר. כן למשל חשב הוספת אות ההא אחרי האותיות אית״ן ובכלם״ש והוספת האותיות הו, וֹהִי, נֵהוּ, מוּ בסוף הפעלים והשמות כי הם מרבים תפארת השירים והמליצות. גם הביא דוגמאות להם מבתים וחרוזים שונים.

ונעיר פה על איזה דברים שנוכל ללמור מהקדמות ס׳ האגרון ואשר יתבררו לנו על ידן בקורות ספרות ישראל. וכן נרשים את הדברים אשר ירמז עליהם רב סעדיה ולעת כזאת נעלם פתרונם מאתנו.

בהקדמתו הערבית יאמר רב סעדיה כי שמע מכמה חכמים שהרבה ספרים המדברים מחכמות המקובלות וההיקשיות (הן הנוסדות על יסודות ההיקש וההגיון) נשכחו ונאבדו. ויביא למשל שני ספרים: האחד הוא כתאב אלאת̇קאל א). שכפי הנראה הוראת השם הוא ספר הדברים היקרים או ספר הסגולות הנכבדות. והשני הוא עלום אלמבאדי ובעברית חכמות (או ידיעות) ההתחלות. והנה לשוא ניגע לחפש ולמצוא מה שחשבו כבר לפני אלף שנה לדבר האבד. ואולי הספר הראשון נתחבר מסופר ערבי מבני ישמעאל ולא ממחבר

וראה המקומות שאסף רי״ל דוקעס בשירי שלמה עמוד 81—80. וגם באכער במאמרו על הראב״ע עמוד 18 הערה 81.

א) אודות הפייטנים האלה ראה למטה בהוספה ראשונה.

ב) כי בין זמן חבור מהדורא ב׳ מהאגרון (בערך 920—915 למה״נ) עד זמן חבור מהדורא ב׳ מהגלוי (935—932) עברו בערך משתים עשר עד עשרים שנה.

ג) בהעתקת פירקאוויץ שעל פיה נתתי את תרגומי האשכנזי במה״ע לשטאדע כתוב בטעות כתאב אלמתקאל (ספר המשקל). אולם בגוף הכ״י שמצאתי אחרי כן כתוב ברור כתאב אלאתקאל.

הזה לא נדע. וזולת זה נזכרו עוד מרונש שם שער החילופים (№ 98) א) ושער הצירוף (№ 104). מתשובות דונש נדע גם כן כי הציג רב סעדיה בספרו תמונות כל נטייה השמות והפעלים ובנוייהם כפי מה שנמצא דוגמתם במקרא, וכפי מה שאפשר להמציאם על פי כללי הדקדוק. גם חשב ומנה מספר השנויים שנוכל לעשות במלה בזה האופן. ועלה המספר לפי חשבונו תשע עשרה אלפים ומאה וששים ותשעה. ולבד מדוגמאות דונש נשארו לנו כפי הנראה עוד איזה דוגמאות מנטיות הפעלים לרב סעדיה בב"י אחד שנביא למטה. וכל זה היה נבלל בספר הנטיות (כתאב אלתצריף או אלתצארף) הנקרא אצל הקדמונים ס' הצירוף או שער הצירוף. וכן קרא אחרי רס"ג המדקדק ר' יצחק בן ישוש את שם ספרו כתאב אלתצארף והראב"ע יתרגמו (בראש ספרו מאזנים) ספר הצירופים. ושני דברים אחרים הביא דונש מחלק הדקדוק הזה ולא ציין באיזה שער נמצאו: אודות כנויי מדבר בעדו (№ 102) ואודות שמות בעלי חיים (№ 104). וכפי הנראה גם מקומות רבים אחרים מדברי רב סעדיה שהביא דונש בתשובותיו אלה סתם והשיג עליהם לקוחים מספרי הדקדוק להגאון ב). אך קשה לברר הדבר יען כי גם בבאוריו לכתבי הקדש יפרש הגאון דברים רבים בדקדוק הלשון ג). וקרוב לודאי כי גם קצת מדקדקים קדמונים אחרים שאבו ממנו. או שראוהו בעצמם ד) או שמצאו דבריו מובאים בספרי מחברים אחרים שקדמום ה). אולם בכלל נראה כי ספרו זה היה יקר במציאות. וכמאה שנה אחרי פטירת רס"ג התאונן ר' יונה בן גנאח ו) שלא ראה אותו. גם במאמר (מקאלה) אחד שראה היה מסופק אם הוא להגאון ז).

בחלק השלישי מהאגרון הנקרא מראב"ע בשם ספר צחות (ולפי השערתי היה שמו בערבית כתאב אלפצאחה או אלפציח פי אללגה) ח) דבר רב סעריה בפרק הראשון אודות חלקי הדבור: הקריאה והשאלה והספור והצווי

א) גם למטה שם (№ 115): „ואמר [רס"ג] בחילופין" יכוון דונש כפי הנראה לשער החילופים.

ב) ראה למשל בתשובותיו אלה המצויינות בנומרא 124. 122. 103 №№ כאשר נדבר עוד מזה למטה.

ג) ועתה נדע מהקדמת ס' הגלוי כי גם תוכן שלשת הפרקים האחרונים מספר הזה היה בכללי הדקדוק וצחות הלשון.

ד) כן למשל מנחם בן סרוק במחברתו (עמוד 51—52 בשרש נבה) השיג על אנשי פתרון בבאור מלת ותלה (בראשית מ"ז י"ג). ומתשובות דונש על רס"ג (№ 98) נדע כי הבאור הזה היה כתוב בשער החלופים שבס' צחות לה"ק. אך ראה עוד למטה אודות התשובה הזאת.

ה) כמו למשל רש"י שהביא נקוד רב סעדיה והרד"ק במכלול מהדורת ריטטענבערג (ליק תרכ"ב) דף ע"ב ע"א.

ו) כתאב אללמע עמוד 29 ועמוד 170=ס' הרקמה עמוד 7 ועמוד 97.

ז) כתאב אללמע עמוד 236= ס' הרקמה עמוד 141, והרד"ק במקום שציינתי ייחסו בודאי לרס"ג.

ח) רס"ג ר' יונה ובן בלעם יתרגמו את המלה צחות (ישעיה ל"ב ד') בערבית פצאחה. וכן ישתמש רס"ג בהקדמת ס' האגרון וס' הגלוי כמה פעמים במלות פצאחה ופציח להוראת הצחות. גם ר' משה בן עזרא בכתאב אלמחאצרה יאמר על בני ירושלים: כאנו אעלם בפציח אללגה (היו היותר בקיאים בצחות לשון עברית. ראה מאסף נדחים I, 103).

אמצעיים על כי תעודת שני ספרי השרשים של האגרון היתה להעריך לפני המשוררים והמליצים את המלות שבהן יתחילו ויסיימו את בתי השירים והפיוטים. ולכן נשאר עוד להמחבר לבאר להם את חקי הלשון וכללי המליצה להורות להם את ידיעת חבור גוף החרוזים הנמצאים באמצע הבתים בין ראשם וסופם א). ועל כי מטרת כל החלקים האלה היתה ללמד את בני ישראל מלאכת השיר והמליצה. לכן נשאר שם הספר בכללו ס׳ יסודות השיר או ס׳ השיר ב). ומזה נראה כי דברי הראב״ע אודות הספרים האלה בראש מאזנים („אגר ס׳ האגרון וס׳ לשון עברית וס׳ צחות") נאמרו בדיוק. כי אם על האגרון בעצם (החלק הראשון בשרשים) השתמש בלשון נופל על לשון אגר לא היה נמנע לומר על שני הספרים האחרים אם היו ספרים נפרדים ועומדים בפני עצמם חבר או כתב וכדומה. ועל כל פנים היה אומר אגר שלשה ספרים כמו שאמר אצל החכם הירושלמי („תקן ח׳ ספרים") ר״י חיוג („ומחשבתו הולידה ד׳ ספרים") ור׳ יונה בן גנאח („השלים ז׳ ספרים"). אולם אחרי אשר נדע כי שלשת הספרים האלה נחשבו גם כספר אחד בנקל להבין מדוע כלל אותם הראב״ע ביחד במלה אחת לומר כי הם שלשה ספרים שהם אחד.

בחלק השני מהאגרון (הראשון משני הספרים הנוספים במהדורא שניה) שהוא ספר הדקדוק היו י״ב מאמרים או פרקים ג) הנקראים בהקדמת הגלוי לרס״ג חלקים [ג׳ז]. ובפירושו לס׳ יצירה נקרא כל מאמר מיוחד בשם ספר (כתאב). וכל החלק הזה נקרא שם בשם ספרי הלשון העברית (כתב אללגה). ודונש יקרא לכל מאמר מהם בשם שער.

בהקדמתו הערבית לא ידבר רב סעדיה בפרטות מתכונת החלק הזה ופרקיו (ואולי נשמטו דבריו בזה באשמת הסופר המעתיק כ״י שלנו). אך בפירושו לס׳ יצירה (פרק ד׳ משנה ג׳) יאמר שכבר באר בספר הראשון מספרי הלשון (קד שרחת ד̇לך פי אלכתאב אלאול מן כתב אללגה) שלא נמצא שתי אותיות שהן ממוצא אחד במלות לה״ק ביחד. וקרובה בעיני השערת פירסט שהבאנו למעלה שהמאמר או הספר הראשון היה אודות אותיות לה״ק (כתאב חרוף אללגה). ושם למטה יאמר רב סעדיה כי אודות מ״ב כללי אותיות אהח״ע דבר בס׳ מיוחד בספרי הלשון (וקד פרדנא ללמ״ב כתאבא מן כתב אללגה). אולם לא זכר שם את מקום הספר הזה בחלק הדקדוק ואם היה הספר השני או השלישי וכו׳. ולמעלה בפירושו זה (פרק ב׳ משנה ב׳) יזכיר את ספר הדגש והרפה (ועלי מא שרחנאה פי כתאב אלדגש ואלרפי). והוא הספר הנזכר גם כן מדונש בתשובותיו על רס״ג (№ 120) בשם שער ידיעת דגש ורפה הנמצא בכתב צחות לשון הקדש ד). וגם את מקום הספר

אותו בלה״ק צחות. ובמלה זאת השתמשו חכמי ישראל תמיד תחת המלה פצאחה או פציח בערבית. ראה למטה בהערותינו לס׳ האגרון והגלוי.

א) למטה נראה כי אי אפשר לפרש דברי רב סעדיה בהקדמתו באופן אחר.

ב) כנראה מזה שבהקדמת ס׳ הגלוי ידבר מחלקי הדקדוק הנכללים בספר השיר.

ג) ומדבריו שם נראה כי שנים עשרה החלקים האלה הם רק בדקדוק ולא נכללו בהם ספר השרשים וספר הצחות.

ד) כבר אמרנו למעלה שדונש בחר לשון קצרה והרכיב שמות שני החלקים (ס׳ לשון עברית וס׳ הצחות) ביחד בשם אחד ס׳ צחות לשון הקדש.

לפה פטרסבורג ה) . ואח״י הדרישה והבדיקה בתוכן עניני כל הכ״י האלה (שכמה מהם בודאי נכתבו קודם זמן רס״ג ובזמנו) נמצא כי לבד משטרות בעסקי ממון נמצאו בהם רק פיוטים. ומזה נראה ברור כי ביותר התעסקו יהודי מצרים בפיוטים. ומהקדמת רס״ג לס׳ הגלוי נראה כי גם אנשי קירואן התעסקו בימים ההם בחבור שירים ומליצות וחברו ספר בזה המופסק לפסוקים ומנוקד ומוטעם בטעמים כתבנית כתבי הקדש. וכן רס״ג בעצמו חבר עוד שני ספרים כאלה. האחד בשנת ארל״ג לשטרות (921 למה״נ) בענין חשבון המועדים שהיה ערוך נגד רב אחד בירושלים ששמו בן מאיר. והשני הוא ספר הגלוי כאשר נראה למטה. ואם כן תסור הפליאה מרוע שנס הבחור רב סעדיה את מתניו לצאת לעזור מחברי הפיוטים.

ואחרי עבור איזה שנים (בערך דתרע״ה—דתר״פ לבריאה=920—915 למה״נ) ראה רב סעדיה את ההכרח לתת מספרו זה מהדורא שניה שבה נעשו השנוים האלה. א. המחבר הוסיף תרגום ערבי משני ספרי השרשים ומבואם שנכתבו במהדורא ראשונה רק בשפת עברית. ובעבור זה נקרא האגרון בפי מנחם בן סרוק בשם פתרוני רב סעדיה ב). כי התרגום מלשון ללשון והבאור נקראו על הרוב בימים קדמונים בשם פתרון לקרבת השרש פתר בעברית ופסר בערבית (ועוד נדבר בזה למטה). ב. הוסיף על ס׳ השרשים עוד שני חלקים שהוא קורא להם חלקים אמצעיים (בערבית אלוסאיט) שהראשון מהם מכונה בשם כתאב אללגה̈ (ספר הלשון העברית) ג). ועל כי נחלק למאמרים רבים נפרדים שכל אחד מהם נקרא בשם כתאב (ספר) יכונה גם בלשון רבים כתב אללגה̈ (ספרי הלשון העברית). והשני נקרא כפי הנראה בערבית כתאב אלפציח או כתאב אלפצאחה̈ (ספר צחות) או כתאב אלפציח פי אללגה̈ (ספר צחות לשון עברית) ד). וקרא אותם בשם חלקים

ה) עליו דברתי במאמר קצר במה״ע הרוסי זאפיסקי למחלקה המזרחית מחברת דורשי קדמוניות (חלק חמישי 1890). ושם באה גם הערתי אודות היחס של כ״י פאפירוס אל ס׳ האגרון.

ב) מחברת מנחם (מהדורת פיליפאווסקי, עמוד 68) בשרש הג.

ג) הוספתי המלה העברית. כי כמו שהערבים יקראו ללשונם הנקיה והצחה אשר בה כתובים ספר האלקראן ושיריהם הקדמונים בשם אללגה (הלשון) סתם. כן עשה כפי הנראה רב סעדיה לקרוא ללה״ק בשם אללגה סתם. וכבר מצאנו כי אחד מקדמוני מחברי ספרי שרשי לשון ערבית מחמד אלאזהרי (מת בשנת 883 למה״נ תשע שנים קודם לידת רס״ג) קרא את חבורו בשם תהדיב אללגה (תקון הלשון הערבית) או אלמהדב פי אללגה (המתקן בלשון הערבית). גם ראינו למעלה כי תעלב קרא שם ספרו אלפציח פי אללגה (הצחות בלשון ערבית). וכן עשו הסופרים הערבים המאוחרים. וחכמי היהודים שכתבו בשפת ערבית הסבו כפעם בפעם את השמות המיוחדים לבני ישמעאל על מושגים המיוחדים לבני ישראל. כן למשל קראו לפעמים את התנ״ך בשם אלקראן. ולמשה רבנו נתנו את השם אלרסול (השליח) שבו יסמנו הערבים את מחמד. מפאת כל זה הטיבו דונש והראב״ע לתרגם את שם ספר רס״ג: כתב צחות לשון העברי. כתב צחות לשון הקדש. ספר צחות לשון הקדש. ספר לשון עברית. ורק פעם אחת נמצא אצל דונש (№ 104) כתב צחות הלשון. וזה אולי רק בעבור שקדם שם בסמוך כתב צחות לשון הקדש. וכן אצל הראב״ע.

ד) שמו הערבי לא נמצא עד עתה, ורק נשער כי כן שמו על כי דונש והראב״ע יתרגמו

מיוחד בעבור מחברי מליצות ושירים בחרוזים ? ולפי דברי הקדמתו בערבית נראה כי מאנשי זמנו ידבר. ויוכל השואל לשאול מדוע זה לא נודע עד עתה דבר ממשוררים ומליצים בעברית בראשית ימי רס"ג ? וחבור השירים והמליצות בחרוזים בכלל הלא נחשב בעיני חכמים רבים גם בימינו לדבר בלתי חשוב וענין קל הערך. עד כי הרמש"ש למשל ברצותו להטיל חשד במציאת ס' האגרון ולהקטין ערכו יכנהו דרך גנאי ר י י מ ל ע ק ס י ק א ן א)?—אולם גם הדבר הזה יובן לנו על ידי איזה מציאות חדשות שנתגלו בימים האחרונים האלה ב פ י ו ם במצרים מקום משכנו ב) של רס"ג המוכיחות ברור כי חבור הפיוטים והמליצות היה באמת ענין נכבד ליהודי מצרים. כי זה לא כביר נמצאו ב פ י ו ם כתבים עתיקים רבים בלשונות שונות שהיו להן מהלכים במצרים והם נכתבים על עלי פאפירוס (שלפי דעת הקדמונים שמו בעברית א ג מ ו ן ו א ח ו או ג מ א ג). וחלק מהכתבים האלה הוא בעברית. בראשונה באו איזה מכ"י פאפירוס בעברית לאוצר הדברים העתיקים (מוזעאום) בברלין ד). אחרי כן נמצאו כמה מהם באסיפה הגדולה של כ"י ממין זה להנסיך ראינער בוויען ה). ומקרוב הביא ה' וולאדימיר גאלענישטשעוו חתיכה קטנה מפאפירוס עברי

א) ובמחילה מכבוד בעל ה מ ז כ י ר כי לא אראה שום פחיתות כבוד לרס"ג אם חבר ר י י מ ל ע ק ס י ק א ן. הן מלבד כי כשאדם נער אומר שיר (כמאמר חז"ל)—ידענו עתה כי גם כאשר בא בימים לא בזה ולא שקץ את השירים והמליצה וחבר ספרים בהם ופיוטים.

ב) או מקום מולדתו. ראה נידון זה בתולדותיו בזכרון רס"ג.

ג) אודות א ח ו שהרס"ג יתרגמו (בראשית מ"א ב') א ל ק ר ט מצאתי כי גם רב האי גאון ב כ ת א ב א ל ח א ו י (כפי הכ"י דפה שברצות ה' יצא לאור במחברת הששית מזכרון לראשונים) כתב בשרש א ו ח כזאת: „אוח.... [פה נמחקה מלה בכ"י וצ"ל א ח ו]. חשיש מן גנס א ל ב ר ד י ישבה א ל ק ר ט. ותרעינה באחו. ישגה אחו", ו ב ר ד י הוא פאפירוס. וע"ד ג מ א כבר העיר ר' ליבוש לעף (גראפישע רעקוויזיטען חלק א', לייפציג 1870, עמוד 97) כי רס"ג יתרגמו ב ר ד י. וכן יפרש את המלה הזאת ר"י בן בלעם בפירושו לישעיה בכ"י דפה. ומצאתי עוד בפירוש נביאים כ"י בפה שעל כל פנים חלק גדול ממנו הוא לרס"ג שגם המלה א ג מ ו ן בישעיה יתרגם ב ר ד י. ואם כן אליו כפי הנראה כוון ר' יונה בשרשיו (כתאב אלאצול מהדורת נייבויער שרש א ג ם עמוד 20) באמרו: וקאל בעצהם אנה אלברדי—ויש שאמרו שהאגמון הוא ב ר ד י.

ד) ראה המאמר אודותם משטיינשניידער במה"ע צייטשריפט פיר אֶגיפטישע שפראכע (לייפציג 1879) עמוד 96—93. ובמה"ע מאגאצין פיר דיא וויססענשאפט דעס יודענטהומס (שנה ששית, ברלין 1879) עמוד 254—250.

ה) אודותם דברו החכמים ר"ד קויפמאן וה' מיללער במה"ע מיטטהיילונגען אויס דער זאממלונג דער פאפירוס ראיינער (חלק א', וויען 1886) עמוד 44—38. ודעת החכמים האלה כי איזה מכ"י אלה נכתבו משומרונים לא נהירא. כי לא נמצא לשומרונים שישתמשו בכתב עברי שתועבה הוא להם (וגם את ירושלים יכנו א ר ו ר ש ל ם!). וראיות החכמים האלה אינן ראיות כלל. כי מה שנוגע לענין רוב השמוש במלות משפת יון אין להתפלא עליו במצרים מקום מושב ההעלעניסטים שדברו וגם כתבו רק ביונית. והכנוי א ה י ה א ש ר א ה י ה (אשר יחשבו החכמים האלה כי היהודים לא השתמשו בו) נמצא בתפלת הש"ץ קודם מוסף לימים נוראים וגם בתפלה המיוחסת לאריסטו (לבל. ד. אר. 111, XII). ור' טוביה ב"ר אליעזר בעל לקח טוב חבר סליחה שתחלתה א ה י ה א ש ר א ה י ה. ראה צונץ זינאגאגלע פאעזיע עמוד 154 ועמוד 371. ליטעראטורגעש. דער זינאג. פאעזיע עמוד 258. והרר"ש בובער חזר והדפיסה במבואו לס' לקח טוב (ווילנא תר"ם) דף ל"ד.

טפני הענוה על דרך ההקטנה כמו אישון מאיש וכבאור רס"ג למלת שבתון א).
ואחרי רב סעדיה נתפשט השמוש במלה זאת אצל מחברי הרבנים והקראים ב) ·
כאשר נתפשט אצלם כמו כן המנהג לחבר ספר הדקדוק וספר השרשים ביחד
כאשר עשה רב סעדיה שהיה באמת ראש המדברים גם בפנה זו.

וזולת שם הספר בעברית קרא לו שם גם בערבית: כתאב אצול אלשער אלעבראני (ספר יסודות השיר העברי) ובקצור כתאב אלשער (ספר השיר) ג). וזהו בעבור שמטרת רב סעדיה היהה ללמד את בני ישראל צחות המליצה והשיר ולהקל מלאכת חבור הפיוטים והחרוזים שנתפשטה אז ביחוד אצל יהודי מצרים כאשר נוכיח למטה.

ולבד ההקדמה העברית נראה כי גם במהדורא ראשונה נספחה אל הספר בראשו הקדמה ערבית אשר בה באר רב סעדיה את הסבה שהניעה אותו לחבר את אגרונו ואופן השמוש בו. ואמנם יוכל להיות כי לא כל הנמצא עתה לפנינו בהקדמה זאת (גם זולת השייך למהדורא שניה) כבר היה נמצא בה במהדורא א'. כי היה מדרך הגאון להוסיף בחבוריו במהדורות שונות ולספח בספריו הקודמים את הציונים ומראה מקומות לחבורים שכתב אחרי כן בזמן מאוחר. ומטבעו היה כארח כל מחבר ישר לתקן את חבוריו הקודמים עפ"י הידיעות אשר רכש בהמשך הזמן וכפי אשר נתברר בספריו המאוחרים ד). בהקדמתו הערבית יודיע כי ס' האגרון יכיל שני ספרי שרשים. בראשון נסדרו השרשים עפ"י א"ב מאות הראשונה מהשרש ובשני עפ"י א"ב מאות האחרונה שבשרש. ורב מבשר יקרא את ספר הראשון בשם אלנצף אלאול (החצי הראשון) ואת השני אלנצף אלתֿאני (החצי השני). וכפי הנראה כבר נקראו כן מרב סעדיה. תעודת ס' השרשים הראשון היתה להקל למשוררים ופייטנים את חבור השירים והפיוטים עפ"י א"ב וגם לחתום את שמם בראשי הבתים או החרוזים. כאשר חתם גם רב סעדיה את שמו ושם אביו בהקדמה העברית. ומטרת הספר השני היתה להמציא להמשוררים את המלות הדומות בהברתן האחרונה לצורך החרוזים ה). ובעבור זה נקרא בזה הספר כל אות מאותיות האחרונות מהמלות בשם קאפיהֿ (חרוז) כמו שהודיע לנו רב מבשר. ואמנם בהשקפה ראשונה יפלא מה זו כל החרדה אשר חרד רב סעדיה לחבר ספר

א) כעדות הראב"ע בפירושו הקצר לשמות (ט"ז כ"ג, במהדורת יש"ר עמוד 39): והגאון אמר ששבתון פחות משבת. ואם כן הוא נוכל לומר כי החכם הרשי"ר עדיף מנביא כי במכתבו שבראש הערוך לפרחון כתב: הספר הקטן אגרון (עמוד XIV).

ב) ראה בהוספה שניה שרשמנו בה את המחברים המשתמשים בשרש אגר ובמלה אגרון.

ג) רס"ג בעצמו יקרא את שם ספרו בפירושו לשמות בשם כתאב אלשער. ובהקדמתו לס' הגלוי בשם כתאב אלשער אלעבראני. ופי רב מבשר יקבנו בשם כתאב אצול אלשער. ואחשוב כי השם היותר ארוך הוא האמתי שנתקצר באופנים שונים.

ד) כן למשל יביא את באורו לתורה בס' האמונות ובס' האמונות את באורו לתורה. וראה עוד למטה את תלונות רב מבשר בענין זה על אשר לא זכר רב סעדיה כפעם בפעם בפירוש שטעה מקודם ועתה הוא חוזר מדבריו.

ה) כדוגמת הספרים יד חרוזים מר' גרשם חפץ. שרשות גבלות מר' שלמה די אולוירה. ואמרי נואש מר' שלמה דאפירה בכ"י (ראה באוצר הספרים לבן יעקב, עמוד 43—817 №).

סדר א"ב לפי התחלות המלות. ובחלק השני באו השרשים האלה כמו כן עפ"י א"ב מסופי המלות. ולבד ממלות המקרא באו בו גם כמה מלות מלשון חכמים א). וכמו כן כלל רב סעדיה בספרו זה את שרשי המלות הלקוחות משפות זרות שנזכרו בכתבי הקדש ב). שני חלקים ס' השרשים נתחברו מרב סעדיה לתועלת החפצים לדבר צחות המליצה היינו לחבר שירים ופיוטים. ובעבור זה נקרא הספר גם בשם כ ת א ב א ל ש ע ר (ס' השיר). כפי המבואר בהקדמתו היתה הסבה שהניעה אותו לחבר את ספרו זה על כי ראה כי גברה שכחת צחות לה"ק אצל בני ישראל ומחברי הפיוטים והשירים לא ישמרו את הכללים ההכרחים ולא יכינו לדבר במליצה נבונה. ואחד המחברים הנכבדים מבני ישמעאל היה לו למשל ולמופת בדבר הזה. אשר אולי הוא הסופר הערבי הנודע א ח מ ד ב ן י ח י י המכונה בשם ת ע ל ב ג). או הכליף ע ל י ב ן א ב י ט א ל ב חתן מחמד נביא הישמעאלים ד). בהקדמת הספר הכתובה במליצה נשגבה יספר המחבר הצעיר בקצור את קורות לשון הקדש ואת חשיבותה ויקר ערכה. גם יתאונן על מצבה השפל מזמן גלות בני ישראל מארצם והחזיקם בלשונות ארצות פזוריהם. ובסוף ההקדמה באו בקצרה כללי הדקדוק לשפת עבר. אשר אמנם אפס ראש הכללים האלה נשאר בידינו לפליטה.

את מחברתו זאת קרא רב סעדיה בעברית בשם ספר הָאֶגְרוֹן אי ס' הַאַגְרוֹן ה) אשר הוראתו הוא ס' ה מ א ס ף אי ה מ ק ב ץ. וכן נמצא כי אחד המדקדקים לשפת ערבית היותר קדמונים הוא ע י ס י ב ן ע מ ר א ל ת ק פ י ו) קרא את שם חבורו בשם כ ת א ב א ל ג א מ ע הדומה מכל וכל לשם ס פ ר ה א ג ר ו ן בעברית ז). ובחר רב סעדיה בשרש א ג ר על כי השרש הזה יקר הוא במציאות בכתבי הקדש בערך אל השרשים א ס ף ו ק ב ץ. ומדרך המליצה היה אז כעתה לבחור במלות יקרות במציאות (בערבית א ל נ ו א ד ר). ומפני שנמצאו כבר בתנ"ך משרש זה המלות א ג ר ת ו א ג ר ו ת המורות כתבים ומכתבים. ואמנם בחר רב סעדיה את המלה א ג ר ו ן על כי אהב להשתמש במלות ממשקל זה שסופן וֹ ן. גם אולי

א) כאשר נראה למטה מעדות ר' מבשר ומחבר אחר שהביא כפי הנראה איזה דברים מס' האגרון בספרו.

ב) ראה למטה הערתנו אודות המלה ה ב י ת ן שהביא מנחם בשם הגאון. וכפי הנראה חשבה למלה פרסית.

ג) הערבי הזה חבר ספר הנקרא כ ת א ב א ל פ צ י ח (ס' הצחות) ומת בשנת 904 למה"נ ח' שנים קודם חבור ס' האגרון. הספר נדפס ע"י ה' בארטה בלייפציג 1876. ודברתי בפרטות מהשערתי זאת במה"ע זאפיסקי למחלקה המזרחית מחברת דורשי קדמוניות ברוסיא חלק ה'. במאמר ע"ד שארית פאפירוס שבו היתה כתובה עבורה ליוהכ"פ.

ד) הערביים ייחסו לעלי את התחלת הדקדוק בערבית.

ה) בכ"י נקוד בסגול על משקל ח ב ר ו ן. אולם על כי בכ"י הנכתבים בארצות הקדם (וכן בהקדמת האגרון) נמצא ערוב נקודות הדומות בהברת אנשי המזרח יוכל להיות כי צריך לבטא אַגרון בפתח כדעת רשד"ל שהבאנו למעלה. ועכ"פ לא היה שמו אִגרון בחיריק כדעת פירסט.

ו) הסופר הערבי הזה (מת בשנת 766 למה"נ) היה רבו של המדקדק המפורסם לערבים אבו בשר עמר סִיבַוַיְהִי המובא מר' יונה ברקמה וגם מר' יהודה בן בלעם.

ז) וכבר ראינו למעלה כי הקראי דוד אלפאסי קרא לספר השרשים שלו א ג ר ו ן בעברית וכ ת א ב א ל ג א מ ע בערבית. ובלי ספק חקה בזה את רס"ג המובא אצלו שם.

לשון הקדש הנקרא מראב"ע בקצור ס' צחות שתוכן ענייניו היו: גזרת המלות, ע"ר היוצאים מכללי הדקדוק. כללים איך להשתמש בלה"ק למאמרי מליצה עם דוגמאות מפיוטי רס"ג. זהו תוכן דברי פירסט שם.

על דברי החכמים האלה בענין שני הספרים לא הוסיפו החכמים הבאים אחריהם כמו שטיינשניידער א) נייבויער ב) גרעטץ ג) גראס ד) לערנער ה) ואחרים ו).

ועתה אחרי אשר עברנו על פני דברי החוקרים ודורשי רשומות וספרנו את קורות ספר האגרון וחלקיו בספרות ישראל נציג הנה את הנודע לנו עתה ממהות הספר הזה ואיכותו.

ב. מהות ואיכות ספר האגרון ושלשת חלקיו.

רב סעדיה חבר את ספר האגרון בשתי מהדורות ז). אשר הראשונה מהן הוציא לאור בהיותו בן עשרים שנה ח) בשנת אלף רב"ד לשטרות היא שנת דתרע"ב או דתרע"ג ליצירה (912/3 למה"נ) ט). במהדורא זאת היה הספר כולל ס' שרשי לשון הקדש בשני חלקים. בחלק הראשון מהם נסדרו השרשים על פי

א) במאמרו יודישע ליטעראטור הנזכר למעלה עמוד 414 (שם יאמר כדבר ברור כי מהקראים למדו הרבנים את חכמת הדקדוק. ועתה נדע מדברי רס"ג כי הוא היה ראש המדברים גם בזה אשר אמנם למד מחכמי ישמעאל). רשימת ספרי בודליאנא, עמוד 2190—2200. וכבר הבאתי למעלה דבריו במזכיר בענין זיוף האגרון והשבתי עליהם.

ב) ראה מאמרו במה"ע Journal Asiatique אודות ספרי השרשים בלה"ק אשר זכרתי למעלה.

ג) ראה געשיכטע דער יודען (חלק חמישי, מהדורא ב', לייפציג 1871) עמוד 481. ושם יסכים עם דברי פירסט אודות ספרי הדקדוק מרס"ג אשר אמנם ראינו כי חלק גדול מדבריו אין לו כל יסוד. כמו כן יאמר שם גרעטץ כי רס"ג חבר ספרי הדקדוק אחרי תרגומו ובאוריו לכתבי הקדש. ועתה נדע כי בהפך הוא כי ס' האגרון נתחבר קודם כל חבוריו האחרים. וגם בא זכרו בפירושו לס' שמות ולס' יצירה ובס' הגלוי.

ד) כמו שהבאתי למעלה את דבריו ממחברתו אודות מנחם בן סרוק.

ה) במחברתו תולדות הדקדוק הנספחות למה"ע השחר (שנה שביעית תרל"ו) כמו שהבאתי למעלה.

ו) למשל ה' טויבעלעס במחברתו האשכנזית ע"ד רס"ג שהבאתי ג"כ למעלה. ומה' דראבמאן במחברתו שטעללונג אונד בעדייטונג דעס יהודה חיוג (ברעסלויא 1885, עמוד 10—6) נעלם כל הנכתב אודות רס"ג אחרי רי"ל דוקעס!

ז) ואולי גם בשלש. וראה בהערותי לס' הגלוי.

ח) מדברי רס"ג בהקדמתו הערבית; וכבר עברו עלי כ' שנה נראה שכתבו בתוך שנת האחת ועשרים לימי חייו

ט) בכ"י כתוב ארבע עשרה בטעות המעתיק תחת עשרים. ורס"ג חשב ההבדל בין מספר השטרות למספר היצירה בשנתים (אם נחשוב רק השנים היחידיות) ככתוב בספר העבור לר' אברהם בר חייא עמוד 56. ואמנם שנת השטרות תתחיל מחדש ניסן. ואם כן עד החדש תשרי שהוא השביעי בשנת השטרות ההבדל בשתי שנים, ומחדש הזה שבו ראש שנת היצירה ההפרש הוא רק בשנה אחת. ועל כי לא נודע החדש שבו נולד רס"ג לא נוכל לדעת בברור את שנת היצירה.

שמצאנו מי כהחכם נוכל לומר גם כן [№ 110]: להחכם אשר ישתה במזרק דם גפנים (ואולי מלת דבריו משובשת וצ"ל דבָרַי או דבר אֱל) א). ובדרכו הלכו כל משוררי ספרד אשר קראו את ספרו, אך חכמי צרפת אשכנז ואיטליאה לא נהנו מאורו, כי נכתב בלשון ערבית ב). ולפעמים התיר לעצמו דברים שלא היתה דעת דונש נוחה מהם, כגון אמר [№ 87]: ברקת וזהב ויהלום. וראמות וכדכד ואחלם. חבורת צדק הקדושה. ודונש ממאן לקבל שנוי אחלמה באחלם וכו'. ספר צחות לשון עברית היה נחלק לכמה שערים, ודונש בהשגותיו מזכיר שלשה מהם, והם שער החילופים (חילופי אות באות) [№ 98], שער הצירוף (קוניוגאציא) [№ 104], ושער ידיעת דגש ורפה [№ 120]. והנה ידידי החכם רי"ל דוקעס בספרו הנכבד ליטעראַרהיסטארישע מיטטהיילונגען הביא בין ספר דקדוק לרס"ג א' ספר הלשון (כתאב אללגה), ב'כתאב אלדנש ואלרפי, ד' ס' אותיות אהח"ע, ה' ספר צחות, ולפי הנראה כל אלה אינם רק שמות הס' כלו, או שמות קצת משעריו".

פירסט בהביאו את דברי רשד"ל אלהג) העיר כי אין להאשים את הראב"ע שחלק ספר אחד מרס"ג לשנים. ואחרי אריכות דברים הרבה יגיע לתוצאות אלה אשר רק החלק מהן מיוסד על האמת. והחלק השני בנוי על יסודות רעועים והשערות התלויות באויר. ואלה הן תוצאותיו: ספרי רס"ג בדקדוק הם כתב אללֻגהֿ נחלקו לעשרה מאמרים והם: 1. שער האותיות ד). 2. שער אותיות אהח"ע. 3. שער החלופים. 4. שער הנקוד ה). 5. שער ידיעת דגש ורפה. 6. שער הנגינות ו). 7. שער הקריאה ז). 8. שער הצרופים. 9. שער השמות ח). 10. שער אותיות הענינים ט). וזולת זה (יאמר פירסט שם) חבר רס"ג עוד תשובות על מחברת בן אשר י). ובידיעת שרשי לה"ק חבר ס' אגרון או פתרוני רב סעדיה ופתרון ע' מלות בודדות. ובחכמת המליצה (ריטוריקא) כתב ס' צחות

א) לעת כזאת נדע כי רס"ג בשיריו דבר מעצמו על הרוב בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו. ראה בהערותי לספר האגרון והגלוי.

ב) אך ראה למעלה מה שהביא נייבויער מס' אבן השהם לר' משה נשיאה. אשר אמנם יוכל להיות כי לא ראה את גוף ס' האגרון כי אם דברי מחבר ספרדי המביא את ספר רס"ג; ואולי לקח ממחברת מנחם בשרש הג אף כי שם מובא רק ציון הפסוקים.

ג) ראה המאמר הארוך מפירסט במה"ע ליטעראטורבל. דעס אריענטס (חלק עשירי 1849) עמוד 585—583 ,565—557 ,542—540 ,518—516., והמקום האחרון הוא המובא פה בקצרה.

ד) זהו רק מהשערת פירסט שיש לה איזה יסוד. כי בפי' ס' יצירה הובא אודות האותיות שלא תתחברנה במבטא מס' הראשון. ראה למטה.

ה) השערת פירסט עפ"י המובא מרש"י נקוד דרב סעדיה. ולפי השערת דעליטצש שאין לה על מה שתסמוך אליו יכוון גם ר' יוסף הנקדן בדבריו למלת טרף (בראשית ח' י"א): וכן מצינו בנקוד.

ו) השערת פירסט שעוד לא נתקיימה ממקום אחר.

ז) גם כן מהשערתו גרידא.

ח) עפ"י השערתו כנ"ל שאין לה סמוכין.

ט) ג"כ מהשערתו כנ"ל שעוד לא נתקיימה. ונודע שם מחברת כזאת מר' יהודה בן בלעם.

י) עפ"י דברי רשד"ל שהביא מדונש [№ 72]. אך הדבר עוד מוטל בספק כאשר נראה למטה.

אודות ספרי הדקדוק הנזכרים. ובטעות הפריד שם כ ת ב [אצלו כ ת א ב] א ל ל ג ה֗ הם ספרי הלשון והספרים בדגש ורפה ואותיות אהח"ע לספרים שונים. וכפי הנראה קרא בחפזה את דברי מונק האומר בפירוש כי הספרים האחרונים הם חלקים מ ס פ ר י ה ל ש ו ן שהוא השם הכולל לכל ספרי רס"ג בדקדוק. גם אסף שם דוקעס איזה מקומות מס' האמונות והדעות מהראב"ע ומהרד"ק אשר על ידם יודע לנו מצב ידיעת רס"ג בדקדוק.

הר"א גייגער זכר בקצרה את ספרי הדקדוק לרס"ג עפ"י דברי מונק. אולם דבר ברחבה אודות ידיעת הגאון בחכמת הלשון א).

ורשד"ל כתב נידון זה על הרס"ג: „והוא כתב ב) בלה"ק ספר האגרון ובלשון ערבי ס' צ ח ו ת ל ש ו ן ע ב ר י ת (לא ס' לשון עברית וס' צחות ככתוב ברשימת הראב"ע) ג), ולא נודע הימצא עוד בעולם, אבל נמצאו קצת דברים ממנו מובאים בהשגת דונש בן לברט אשר השיג על רס"ג (אשר עליהן הראב"ע כונן חציו על יתר בס' שפת יהר וכו'). והנה בתוך השגות האלה דונש מביא דברים מס' צחות לשון עברית המוכיחים בבירור כי הרבה עסק רס"ג בחכמת הלשון, כי הנה הוא מנה כל המלות שאפשר להוציא משרש אחד, ואמר שהן תשע עשרה אלפים וקס"ט [№ 102] ד), ומלאכת החפוש הזה, אשר היא מלאכה ארוכה וקשה, ולעינינו עתה היא אבוד זמן ואבוד נייר נ"ל כי בימיו היתה לתועלת גדולה, כי הפייטנים אשר היו לפניו, ובראשם ר' אלעזר בריבי קליר (הזכירו רס"ג בפירושו לס' יצירה, כ"י בפארמה ובמינכען ה), וכן בן אשר שהיה בימי רס"ג התירו להם הרכבת מלות זרות אשר אינן לפי דרכי הלשון, ורס"ג ז"ל בחכמתו ובתבונתו נתן לבו לעמוד בפרץ ולגדור גדר, ולשים גבולות להרכבת המלות, לבלתי תהיה עוד הלשון כעיר פרוצה אין חומה, ואמר לבאים אחריו עד פה תבואו ולא תוסיפו. והנה כל מה שנמצא לו דומה במקרא אפי' פעם אחת, הוא מתיר לומר כיוצא בו בכל שרשי הלשון, כגון אחר שמצאנו כל תגמולוהי עלי נוכל להת בכל אחד מן השמות הכנוי הארמי והִי, ואחר שמצאנו יהושיע יהורוך, יש להכנים ה"א ההפעיל בכל העתידים מנחי פ"י, ויתכן לומר דרך משל אהוכיח, והוא ז"ל אמר [№ 110]: ו כ ל ח כ ם א ה ו כ י ח ב מ ל י ו ל א ל צ י ם מ ש נ א י ה א ל ה י ם. ואחר

א) במה"ע שלו ציטשריפט (חלק חמישי) עמוד 316—282.

ב) בית האוצר לרשד"ל דף י"א. ובקצרה הגיד דעתו בליטעראטורבל. דעס אריענטס לשנת 1846 עמוד 117.

ג) בזה לא כוון רשד"ל אל האמת. כי מהקדמת רס"ג נראה עתה ברור שצדקו דברי הראב"ע בזה. ובאמת היו באגרון שלשה ספרים (ה א ג ר ו ן הוא ס' השרשים. ס' לשון עברית הוא מאמרי הדקדוק. וס' צחות הלשון) ולא שנים. וספר ל ש ו ן ע ב ר י ת שוכר הראב"ע הוא הוא הנקרא מרס"ג עצמו בפירוש ס' יצירה ומר' יונה ברקמה בשם כ ת ב (או כ ת א ב) אללגה֗. וס' צ ח ו ת הוא החבור המיוחד למליצים ומשוררים שזכר רס"ג בהקדמתו לאגרון. ובו הראה לדעת דרכי המליצה והשיר וסגנון לשונם והביא לדוגמא בתים וחרוזים ממשוררים ופייטנים שקדמוהו. אשר אמנם שני חבורים האלה נכללו במהדורא שניה מס' האגרון. אמנם דונש לא חשש להפריד את שני החבורים האלה וקרא להם שם אחד הכולל את שניהם.

ד) הוספתי ציוני המספר בתשובות דונש עפ"י הנדפס אחרי כן ע"י שראָטער, ברעסלויא 1866.

ה) וגם במקומות אחרים כמובא מאתי למטה בהוספה ראשונה.

מאומה מארבע מחברות האחרונות [האזהרות וג׳ הספרים האלה] רק דוגמא קטנה נשארה לנו ממחברת אזהרות״ א).

איזה שנים אחרי כן כתב ר׳ שלמה מונק את מאמרו הנודע אודות רס״ג ב). החכם הזה אשר היה הראשון מבני עמנו אשר קרא ושקד בספרים הכתובים בשפת ערבית מרס״ג. ר׳ יונה. ר׳ בחיי. והרמב״ם ואחרים והודיע טבעם בעולם המדעים הפיץ גם מעט אור על שני החבורים הנזכרים מהראב״ע. ובחשבו את ספרי רס״ג הכתובים בערבית יאמר כדברים האלה: (כפי אשר אעתיקם משפת צרפת לעברית): „כתב אללגה ג), ספרי הלשון, חבור גדול בדקדוק הנקרא מאבן עזרא בשם ספר לשון עברית ד). רב סעדיה בעצמו יזכיר לפעמים את חבורו זה בספרו כתאב אלמבאדי שהוא פירושו לס׳ יצירה, ומשם נראה שהיה כולל מאמרים רבים בדקדוק. וגם אבו אלוליד [הוא ר׳ יונה אבן גנאח] יזכירו בתוך שאר ספרי הגאון בתהלה ושבח. כן נראה כי מאמר אחד מספר הדקדוק הזה היה נקרא בשם כתאב אלדגש ואלרפי [ס׳ הדגש והרפה], כאשר יקראהו רב סעדיה בעצמו בפירושו ע״ד הפילוסופיא לס׳ יצירה הנזכר (פרק ב׳ משנה ב׳): ועלי מא שרחנאה פי כתאב אלדגש ואלרפי [וכאשר בארנוהו בס׳ הדגש והרפה]. במאמר אחר מן הספר הזה ידובר אודות האותיות אהח״ע שהם מיוחדים בארבעים ושנים אופנים שונים וכו׳ (שם פרק ד׳ משנה ג׳) ה). ונוכל להוכיח מדברי רב סעדיה שם שהיו בו מאמרים רבים: קד שרחת ד̇לך פי אלכתאב אלאול̇ מן כתב אללגה̇ (כאשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון; שם פרק ד׳ משנה ג׳)״ וכו׳ ו).

אודות ר״א כרמולי כבר ראינו למעלה שהוא מערבב ומבלבל את ס׳ האגרון עם הספר ע״ד אותיות אהח״ע (אותיות הגרון). גם יביא את המקום מר׳ יונה (עפ״י ההעתקה העברית בס׳ הרקמה) המדבר אידות ספרי הלשון לרס״ג ויערבנו עם דברי הראב״ע ז).

הרי״ל דוקעס במאמרו על רס״ג ח) לא חדש ולא הוסיף על דברי מונק

שנזכרו מהראב״ע. בכל זאת נתאמתה עתה השערתו שהראב״ע לא השמיט שום ספר בדקדוק מרס״ג.

א) אזהרות רס״ג נדפסו אחרי כן בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים (ברלין תרט״ו).

ב) המאמר הזה נדפס כהוספה לס׳ ישעיה עם העתקה ובאור בשפת צרפת מר״ש כהן, וההוספה הזאת יצאה לאור גם במחברת מיוחדת בפני עצמה שאיננה אצלי La Bible de S. Cahen vol IX, Isaie, Paris 1838 p. 73 seq. Notice sur Rabbi Saadia Gaon, par S. Munk.

ג) במאמר מונק אצל כהן שם, עמוד 86 הערה 1. והדברים האלה נעתקו לאשכנזית מיאסט במת״ע אננאלען (31, I) ומפירסט במה״ע ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס (362, I בהעלמת שם מונק!).

ד) העתקת הראב״ע נכונה היא כאשר נראה למטה.

ה) המקום הזה שמונק הביאו בקצרה נביאהו למטה בשלמות ולכן השמטנוהו פה.

ו) בהמשך מאמרו שם וכן בהוספותיו אל המאמר הזה הנוספות לפירוש ר׳ תנחום לס׳ חבקוק (בתנ״ך הצרפתי לכהן חלק י״ב תרי עשר, פאריז 1843, עמוד 114) יציין מונק את המקומות ברקמה מר׳ יונה שמביא ספר רס״ג בדקדוק כפי שהבאנום למעלה.

ז) במה״ע שלו שוכרנו Revue Orientale (חלק שני, בריסעל 1842) עמוד 40. ושם העלים עיניו ממאמרי רשי״ר ומונק ולא זכרם אף ברמיזה קלה.

ח) בספרו וספר עוואלד הנזכר למעלה בייטראֶגע (חלק ב׳) עמוד 37—35.

על לשון, וכדומה. — זולת זה עלינו להיות מתונים בדין בשפטנו אודות הקדמות האגרון. על כי לעת כזאת אין בידינו רק כ"י אחד הנמצא בפה אשר מי יודע אם מדוייק הוא בכלו ולא נפלו בו איזה שגיאות מטעות הסופר. וכבר מצאנו כמה חלופים בין שתי ההעתקות שנעשו מכ"י זה ע"י נכד פירקאוויץ ופרג.

ומן העת ההיא לא נודע לי אם חדש אחד החכמים דבר מה אודות ס' האגרון. אולם צלחה בידי למצוא זה לא כביר את גופי הכ"י העתיקים מהאגרון והגלוי ולתקן כמה שבושים שנפלו בהעתקות שנעשו מהם כאשר יראו הקוראים למטה. ועוד מצאתי בין כ"י שלנו חבור בלתי נודע עד כה בשפת ערבית ששם מחברו הוא ר' מבשר. והוא חסר בראשו אולם תוכנו הוא תשובות והשגות על רס"ג בכמה דברים מחבוריו הרבים א). ובתוך ההשגות האלה תמצאנה גם חמש השגות על ס' האגרון. והמשיג מביא את דברי רס"ג בלשונו. גם עלתה בידי למצוא חלק מס' השרשים ודקדוק ישן מאד שלפי השערתי הוא לקוח גם כן מס' האגרון ב). וכדאי הוא החבור הראשון מרס"ג שהוא ג"כ הספר הראשון בשרשי לה"ק ודקדוקה הנודע לנו עד עתה להיות נדפס לחג שנת האלף מעת הולדת גאון ישראל זה בשלמות היותר אפשרית לעת עתה.

ועל כי נרע עתה ברור שספר האגרון לבד השרשים היה מכיל בקרבו גם איזה מחברות בדקדוק הלשון העברית (אשר הרס"ג יכנה אותן בשם החלקים האמצעיים כאשר נראה למטה). וחוץ מזה עוד מחברת בידיעת המליצה העברית והוראת כללי צחות הלשון — צריכים אנו לעבור בהשקפה גם על פני קורות הספרים האלה בספרות ישראל.

גם אודות הספרים האלה לא נודע ימים רבים רק מה שזכר הראב"ע בראש מאזנים. באמרו כי לבד מס' האגרון חבר רס"ג עוד ספר לשון עברית וספר צחות. וגם אל הדברים האלה לא פנה איש מרושמי הספרים עד ימי הדור הקודם. ולחנם נחפש זכרם בשפתי ישנים בסדר הדורות ובשם הגדולים. הראשון שהחל לחקות על שרשיהם הוא הרב רשי"ר בתולדות רס"ג שכתב (אחרי דבריו שהבאנו למעלה אודות ס' האגרון המצויין אצלו במספר י"ב): „יג. לשון עברית ג). יתכן שהיה כולל פירוש שבעים מלות זרות בהנ"ך הנמצא עוד היום באוצר הספרים של אקספארד בלשון ערבית. והגאון מינע שמה להביא דמיונות ממלות תלמודיות ד). יד. צחות. ולא נדע רק ענינו משמו. ואין בידינו

מזה נראה כי נחשב זה בימים ההם לתפארת המליצה להשתמש בלשון זכר במקום נקבה. וכן כתוב בס' הגלוי נשם מן נשמה. וכל זה הנהיגו כבר הפייטנים הקודמים לרס"ג בזמן.

א) את השגות ר' מבשר נביא למטה.

ב) אודות הספר הזה ראה למטה אצלנו.

ג) במה"ע בכורי העתים (חלק יוד, וויען תקפ"ט) עמוד 25—24.

ד) בהערה 45 שם (עמוד 36) יאמר רשי"ר כזאת: „געזעניוס בהקדמתו למדרש מלות עבריות מהדורא ב' מביא ספר כזה שראה באקספארד מהגאון מבלי קרוא שם הספר [לעת כזאת נדע כי כן היה שמו: פירוש ע' מלות בודדות]. וקצת הכרת שהוא ספר לשון עברית שמביא ראב"ע, ששם צחות לא יאות לו, וכבר ראינו תכונת ספר אגרון. גם הוא בעברית וזה באקספארד הוא בערבית. וכ"ז בהנחה נכונה שהראב"ע לא השמיט שום ספר מהאגרון בדקדוק לה"ק'. והנה אף כי אי אפשר היה להרשי"ר בעת כתבו זאת לעמוד על תכונת שלשת הספרים

וכשנשים עין על הערות שטיינשניידער שבשבילן יכנה את רס"ג בשם נלעג לשון נראה שהן או בלתי צודקות כלל או קלות הערך. ועל כל פנים אינן כדאות לבזות בעבורן את מליצת הגאון המלאה כח עלומים ולהקל בכבודה. ונראה מה הן הערותיו: בבית ד' נמצא המבטא ותחשבנה שרירותם. בלשון רבים! יקרא שטיינשניידער כמתפלא. ובאמת בימינו אלה אחרי שנתחברו ספרי החנוך בדקדוק למאות ולאלפים והתינוקות ילמדו את כללי הלשון בגירסא דינקותא יהי לפלא אם יערבב איש את הגופים והמספרים א). אולם בימי עלומי רס"ג שלא היו עוד בעולם שום עלעמענטארביכער לשפת עברית הנקל היה לערבבם. ומאיזה סימנים נוכל להוכיח כי החלוף מוכר ונקבה יחיד ורבים היה נחשב אז לאחד מתנאי תפארת המליצה ב). גם הדבור והכתיבה בלשון ערבית שבה סימן הנקבה וסימן מספר רבים שווים בבנויי השמות והפעלים נתנו לפעמים ידים להחליפם גם בשפת עברית. והרוצה ללמד זכות על רס"ג יוכל לומר שאולי אצלו היה כתוב שרירותם והמעתיק השמיט היוד, אחרי שאין לפנינו רק כ"י אחד. — עוד מצא שטיינשניידער כי בבית ט' כתוב: ולספר בלשונות עמי נכר הארץ. וישאל בתמיה: „הכזה כתב רס"ג בספר שתעודתו ללמד צחות (דעסגלייכען שריעב סעדיה אין איינער אנלייטונג צום עלעגאנטען סטיל)?" ובעניות דעתי לא ארע איזה שמץ פסול מצא המזכיר במאמר זה. אם על השמוש בפעל ספר בהוראת דבור (וגם בבית י"ב נמצא: מספרת יונית) השגור בתלמוד ונמצא גם בספר יצירה חרה אפו — הלא נראה בהקדמה זאת (וביחוד בבית י"ב וי"ג) כל הבטויים שהוראתם דבור ונודע כי מתפארת המליצה היה ויהיה תמיד השמוש בפעלים ושמות נרדפים למושג אחד. או אולי שכח המזכיר לפי שעה את הכתוב אלהי נכר הארץ (דברים ל"א ט"ז)? — גם יתפלא רמש"ש על אשר המלה לשון היא אצל רס"ג בלשון זכר. ועל זה אשיב כי גם בתנ"ך מצאנו כזאת כמה פעמים ג) ולכן ברשות המשוררים והמליצים לכתוב ככה (licentia poetica). גם נודע כי בכלל לא שמרו הקדמונים כמה פעמים את המין בדברים שאינם בעלי חיים, ומפורסם מאמר הראב"ע כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו ד). וביחוד שגור על פי הקדמונים: לשון זה. לשון נופל

א) ובכל זאת גם בימינו אלה קרה שחכם אחד מברלין חבר ספר החנוך לשפת עברית ונמצא כי בו הפרוץ מרובה על העומד. ככתוב בשנים הראשונות מהמזכיר.

ב) ואיזה דברים בענין הזה ימצא הקורא בהערותינו למטה. ואודות מספר רבים שהנהיגו הפייטנים לרוב ראה צונץ בספרו זינאגוגלי פאעזיע (הוספה ששית ושביעית) עמוד 377—374.

ג) ראה יהושע ז' כ"א. ט"ו ב'. ישעיה ל"ג י"ט. תהלים כ"ב ט"ז. משלי כ"ו כ"ח. איוב כ"ז ד'.

ד) בתשובות דונש על רס"ג (עמוד 49 נומר 145) נראה כי היה בדעתו להתוכח בענין זה. ואמנם דבריו לא הגיעו אלינו כי רק ראש הערתו רשום שם. וכפי הנראה לא הספיק לכתוב את השגתו. ובפירוש נביאים כ"י בפה שעב"פ חלק גדול ממנו הוא מרס"ג (הפירוש לישעיה מכ"י זה שלחתי לדרנבורג והדפים חלק ממנו במה"ע לשטאדע) מצאתי את המקום הזה: וקאל והנה יד שלוחה אלי והנה בו מגלת ספר. אנתֿ ודֿכר ההנא אליד לקו' וידי משה כבדים. וכהֿיר פי אלעבראני יונתֿ וידֿכר פי פסוק ואחד לקו' ורוח גדולה וחזק וכו'. ובהעתקה עברית: ואמר והנה יד שלוחה אלי ובו מגלת ספר (יחזקאל ב' ט'). המלה יד היא פה בלשון זכר ונקבה כמו ורוח גדולה וחזק וכו'. ובחלק מס' הגלוי שנביא למטה כתוב כי עשה רב סעדיה לעָן מן לענה כמו שהוא המנהג לגזור לשון זכר מלשון נקבה (כמא מן אלעאדהֿ אן ידֿכר אלמונתֿ).

הביא באגרון סימני האותיות השרשיות והשמושיות כמו שמובאים אצל דונש ותלמידי מנחם ושדבריו בסדר הזמנים מיוסדים על דברי ס׳ סדר עולם רבא—גם כן אחרי נודע ממציאת פירקאוויץ. גם נתקיימו דברי הקדמת האגרון שחבר ספרו זה לתועלת המשוררים (הפייטנים) מדברי הרס״ג עצמו בפירושו לס׳ שמות ובספר של ר׳ מבשר (שארבר ממנו למטה) שמצאתי אותם אחרי מות אבן רשף. כי בשניהם נקרא האגרון בשם כתאב אלשער (ספר השיר). ושש שנים אחרי מות פירקאוויץ מצא קויפמאן כי סדר הרעיונות וגם איזה מבטאים משירת הענק לר״ש בן גבירול לקוחים מס׳ האגרון. ושמונה שנים אחרי מות הקראי הזה מצא באבער כי המלה להקנותם (אודות איתיות הבינויים) שבאה באגרון כבר באה עליה עדות הראב״ע (ואמנם כבר דבר מזה איזה זמן קודם בטרם שירע ממציאות המלה בהקדמת האגרון). ואודות ספר השרשים הכפול שאודותו ידובר בהקדמת האגרון נמצא גם בספר ר׳ מבשר שנתגלה לי חמש עשרה שנה אחרי מות אבן רשף. ועוד הערות כאלה ימצא הקורא בהערותי להקדמות האגרון והגלוי מאחרים וממני. ומכל זה נוכל להוכיח כדבר ברור שאין עליו תשובה כי הקדמת האגרון שאנכי מציג בזה לפני הקוראים אמתית ונכונה שרירה וקיימת היא ואין לפקפק נגדה בשום פנים.

ואבוא לשאר הערות שטיינשניידער במזכיר שם אודות מאמרי הנזכר. בראשונה יאמר כי רס״ג ידבר בהקדמתו העברית בשפת נלעג לשון (דאס העבראֶישע קלינגט בארבאריש). והנה מלבד כי סגנון כזה נגד ראש המדברים שהאיר עיני כל ישראל בחבוריו יאות רק להחצוף הנודע יה״ש מבראדי שנשתרש בחטאיו לרמים ברגל גאוה את גאוני תפארת ישראל. גם בעקר הדבר טעה שטיישניידער. ובאמת נראה בסגנון לשון הקדמת האגרון שפת איש הנלחם בזרוע עוז לסלות לו מסלה חדשה במליצה שלא ראוה הפייטנים ולא שערוה בעלי המסרה (כגון ר׳ פּנחס ובן אשר) ולא עלתה על לב הקראים הקודמים לרס״ג. אך לא שפה בַּרְבָּרִית היא. וכל שופט צדק אשר התבונן בלי משוא פנים על מליצת זה העלם בן עשרים שנה שיצא בחבּיר ס׳ השרשים הראשון לשפת עברית בודאי אמר: זה החכם הקטן בשנים גדול בחכמה יהיה וישנה לטוב את פני המליצה העברית! כי באמת רק אחרי רס״ג וההולכים בדרכיו בבבל ובאפריקא היה באפשרי כי יקומו אחרי כן בספרד המליצים המדקדקים והמשוררים הגדולים אשר מלאה כל הארץ תהלתם. ששאבו גם כן הרבה מן הבארות אשר חפר רס״ג וביחוד בס׳ האגרון. ובכל זאת כאשר נתבונן גם בזקני הלשון הספרדים מנחם ודונש בבואם לדבר בעניני דקדוק נראה את קושי לשונם ונמצא כי מליצתם תתנהג בכבדות. כי עוד לא נסתה השפה העברית בימים ההם לענינים כאלה. וגם המשורר הגדול ר׳ שלמה בן גבירול בשירתו השקולה הענק ברקדוק לה״ק שפתו לא תטהר בה לדבר צחות. ואין לה יתרון גדול על הקדמת האגרון רק שהיא בחרוזים. הן אמת כי בפיוטיו הלך רס״ג גם אחרי כן בדרך הפייטנים הקודמים לו בכלל והקליר בפרט (ואמנם תפלותיו הקלות והצחות מצאו חן גם בעיני הראב״ע). אולם זהו על כי בימיו כבר היתה קדושת הזקנה חופפת על סגנון מליצות הפייטנים שהיה מקובל אצל היהודים שוכני ארץ ישראל בבבל ומצרים. אולם על פני מליצות האגרון תרחף רוח חדשה כנראה למבינים באמת.

החכמים באכער א) דערנבורג ב) ואחרים ג). ושטיינשניידער אשר כבר זכרנו שהתפאר בפומבי בדעתו שחלקי האגרון והגלוי הם מזויפים ולכן יקראם תמיד בהמוכיר: דיא אנגעבליכען (החשודים, המזויפים) ד) יצא נגד מאמרי באיזה הערות ה) שרובן ככולן מוטעות ונמהרות כאשר אוכיח פה.

ובראשונה נברר כי על פי הבקרת האמתית והמתונה לעת כזאת אחרי אשר מצאתי את גופי הכ"י הישנים מאד והדרת השיבה חופפת עליהם (כאשר על דברי אלי יוכלו להעיד הבארון ראָזען ה' איזראעלזאָהן וה' קאָקאָווצאָוו מפה) ואחרי כל ההוכחות האחרות שאביא אין באפשרות להטיל שום ספק באמתתם. ובמה שנוגע לס' האגרון (וע"ד ס' הגלוי אדבר למטה בקורות הספר הזה) הנה מלבד שחזותו מוכיח עליו אין לשכוח כי חוץ מאבן רשף ראה אותו גם הרבני ר' חיים פרג במצרים ושלח ממנה העתקה להמו"ל הלבנון. כמו כן ארע ברור כי לא היה ביכולת פירקאוויץ (וגם לא ביכולת נכדו שמואל) להמציא מדעתו אף שורה אחת בלשון ערבית (וגם בעברית בסגנון הקדמת האגרון לדעתי אין ביכולת מזייף חדש להמציא מלבו). וכל זיופיו היו רק במספר השנים והלפרטים וברשימות עבריות שעל המצבות ועל הכ"י. גם איך נהיה הפלא הגדול הזה כי כמה דברים בהקדמות האגרון נתבארו כהוגן ע"י חכמים אחרים אחרי נדפס המאמר מפירקאוויץ ורובם גם לאחר מותו בשנת תרל"ה. כן למשל השתמש רס"ג בהקדמתו הערבית לאגרון בפסוק ממשלי על האופן שהשתמש בו גם בהקדמתו הקצרה לתרגום התורה שהביא ר' יעקב ספיר מתימן שנדפסה זמן רב אחרי הודיע אבן רשף בדפוס ממציאתו גם הראה אותה לאנשים שונים כאשר העיר על זה ר"ח פרג. ורשוח"ה מצא שהרס"ג

(במזכיר 7—96, XXI) העלים עיניו מתקוני אלה. וע"ד איזה הערות משובשות אחרות שלו שם ראה למטה.

א) ראה מאמרו: דיא גראממאטישע טערמינאָלאָגיע דעס יהודה חיוג (וויען 1882) במקומות שונים.

ב) ראה הערתו במבואו למאמרי ר' יונה בן גנאח (בצרפתית Opuscules d' Ibn-Djanah) עמוד 107 הערה 3. ובמה"ע הצרפתי Revue des èt. juives (חלק כ', פאריז 1890) בהערתו למכתבי (ובחפזו טעה שם לכתוב שהיה רס"ג בן י"ח שנה תחת כ' שנה).

ג) כן למשל ה' באָנדי במחברתו ע"ד כתאב טלב אלחכמה הוא פי' ותרגום משלי לרס"ג (האללע 1888) עמוד 16—15 (ובכל זאת הוא כותב שם Iggaron !). וה' טויבעלעס במחברתו אודות רס"ג (האללע 1888) עמוד 5 ועמוד 34 (וכל ההערה 61 שם לקח אצלי כאדם העושה בתוך שלו, וגם הוא כותב Iggaron).

ד) ראה המזכיר (שנה י"ג 1873) עמוד 68: אין דער אנגעבליכען פאררעדע דעס סעדיה גאון צום בוך אגרון. שם שנה י"ח (1878) עמוד 18: זא האבע איך פאר אייניגען יאהרען איינע בעטהייליגונג אן דער הערויסגאבע דער אנגעבל. פראגמענטע אויס סעדיה'ס אגרון (אלס רייםלעקסיקאן!) אונד ס' הגלוי אבגעלעהנט. שם עמוד 69 בהוספה לדברי קויפמאן: וואס אגרון אנבעטריפפט. זא איזט עס שאן אונוואהרשיינליך, דאס אבן עזרא איין רייםלעקסיקאן אויפפיהרע. שם (שנה כ' 1880) עמוד 23 בהערה לדברי דערנבורג: דיא פאן פירק. געפונדענען פראגמ. דעס אנגעבליכען אגרון אונד גלוי פון סעדיה, דערען עכטהייט אונד אונפערפאַלשטהייט נאך צו ערוועיזען וואָרע. וראה עוד שם (שנה כ"א 2—1881) עמוד 13.

ה) במזכיר שם (שנה כ"א, עמוד 97 - 96). ושם ישאל כמתפלא עלי: ווארום Agron אונד ניכט Iggaron? ושכח לא בלבד את דברי רשד"ל שהבאנו למעלה. כי אם גם דברי עצמו בקטלוג בודל. 2200.

בפומבי ובלי משוא פנים. ועל כל פנים אין זה סימן גבורה ואומץ הלב להסתיר פניו מספרים כאלה ולפנות אליהם עורף גם לצעוק כי ירא הוא פן ואולי הם מזויפים. ועוד רע ומר מזה לצעוק מזויף! מזויף! על חבור קדמון שחכמים כגייגער והאלבערשטאם הכירו שאמתי הוא מבלי להביא אף צל הוכחה וסימן חשר. ועוד נדבר מזה למטה. — אולם במה"ע הזה העיר ר' דוד קויפמאן א) כי במקום אחד מפי' רס"ג לס' שמות שהדפסתי במגיד ב) נמצא הוכחה לאמתת ס' האגרון. הן אמת כי נמשך קויפמאן לזה מטעות אבן רשף בדבר השם נ פ ש ה ש י ר שזכרנו למעלה. אך זולת השגיאה הזאת דבריו נכונים.

וכמו כן בשנת תרל"ט או תר"מ הדפיס ר' דוד קויפמאן בכרמל מאמר קצר אודות ס פ ר ה א ג ר ו ן ג) ובו יחוה דעתו כי כל סימן חשד וחשש זיוף לא נמצא בהקדמה העברית שנדפסה בלבנון ואצל גייגער. גם השתדל להוכיח שם כי ר' שלמה בן גבירול בשירתו השקולה הנקובה בשם ה ע נ ק (המובאה במחברת הערוך להפרחון) השתמש לרוב בדברי רס"ג ב א ג ר ו ן ד).

ובמה שנוגע אלי אני הכותב המעט אשר כתבתי עד עתה אודות ה א ג ר ו ן הוא זה: בשנת תרל"ד אחרי מות אבן רשף נשלחתי מבית איצר ספרי המלכות דפה לבקר את עזבונו מספרים כ"י ולחוות דעתי עליו. ובין שארי מציאות אשר מצאתי בסלע היהודים היתה גם ההעתקה מהאגרון (מנכד אבן רשף?) אשר מיד התבוננתי על יקרת ערכה. כן מפאת כי תכיל את כל החלק הערבי הנשאר לפליטה בגוף הכ"י (אשר לא מצאתיו עוד בעת ההיא) שממנו נודעו רק איזה שורות שהדפיס דרנבורג. וכן בעבור הנוסחאות הישרות בחלק העברי שנפלו בו איזה שבושים בהנדפס בלבנון ובמה"ע לגייגר. ובשנת תרל"ז הדפסתי בכרמל את התקונים היותר נכבדים להבנת החלק העברי ה). אמנם לא הספיקה השעה בידי שהיתה מלאה עבודה אחרת במשך כמה שנים להתבונן בחלק הערבי, ולכן במקום אחד שהוצאתי לאור מפירוש רס"ג לס' שמות נמצאה הוכחה לאמתת הקדמת ה א ג ר ו ן ואני לא הרגשתי ו). אך מעז יצא מתוק. ומשבוש פירקאוויץ ע"ד השם נ פ ש ה ש י ר באה הערת קויפמאן אשר זכרתי למעלה. ואחרי כן בשנת תרמ"ב הוצאתי לאור במה"ע לשטאדע את כל הנשאר לפליטה בהעתקת הכ"י הנ"ל עם העתקה אשכנזית והקדמה קצרה עם איזה הערות ז). לתוצאות מאמרי זה הסכימו

א) במזכיר שם, עמוד 68.

ב) במה"ע המגיד (שנה כ"א, ליק 1877) עמוד 287. וראה למטה.

ג) במה"ע הכרמל החדשי (שנה רביעית, ווילנא 1879—1880) עמוד 615—618.

ד) הערותיו אלה מובאות אצלי למטה בבאור דברי הקדמת האגרון.

ה) במה"ע הכרמל החדשי (שנה שלישית 1875—1878) עמוד 666—667.

ו) במה"ע המגיד (שנה כ"א, ליק 1877) עמוד (נדפס בטעות 279 וצ"ל) 287. ואלה דברי רס"ג שם השייכים לענין זה: „[ויס]תקים איצא אן נקול אן ערד י"א כפתרים כעדד י"א [חרף] לאחקה ללכלמאת פי אולהא ועלאמתהא אֹבֹהֹו יֹכֹל מֹנשֹת כמא קד שרחנא פי כתאב אלשער (ונוכל לאמר ג"כ שמספר י"א כפתרים הם כמספר י"א האותיות הנסמכות להמלות מלפניהן כאשר פירשנו ב ס פ ר ה ש י ר)". וראה למטה המקום בהקדמת האגרון שאליו ירמז רס"ג (והוא נמצא בכ"י דף ו' ע"ב שורה 11—12) והערתי שם.

ז) במה"ע האשכנזי צייטשריפט פיר דיא וויססענשאפט דעס אלטען טעסטאמענטס (שנה שניה, גיעססען 1882 עמוד 73—94). ואיזה תקונים ממני נדפסו שם עמוד 175. ורמש"ש

מנחםא) כי תפסיר ע׳ מלות הוא כנראה החבור היחיד שכתב רס״ג בבאור המלים (איזט דאס איינציגע לעקסיקאגראפישע ווערק, דאס ער געשריעבען האבען מאג) כי המובא ממנחם בשם ספר פתרוני רב סעדיה לא היה ספר מלים כי אם פירוש המקראב). וגם יאמר שם כי רס״ג לא כתב מאומה בעברית רק בלשון ערביתג) — כי כפי הנראה עוד לא ידע מאומה ממה שנדפס בשנה הנ״ל אודות ס׳ האגרון. אף כי אין לכחד שגם זולת זאת דבריו אלה משובשים ומופרכים מדברי מנחם ודונש ותלמידיהם גם מדברי הראב״ע ומחקירות רשי״ר רשד״ל גייגר וזולתם שנדפסו קודם לזה.

ובשנת תרל״ג נדפס במה״ע השחר מכתב מאבן רשף לרח״י גורלאנד (מיום ו׳ ה׳ אייר תרל״ג) ושם כתוב: „לעשות רצונךד) חפצתי והנני שולח לך אוצר בלום הקדמת ס׳ האגרון באותיות לשון הקדש כמו שהיא בכ״י העתיק וגם באותיות ערביות שהעתיק ניני רש״פ [ר׳ שמואל פירקאוויץ] המנוח וגם נסח הקדמת האגרון בעברית אשר העתקתי בכתיבת ידי אות באות מלה במלה בנקודותיה וטעמיה מכ״י העתיק אשר אנה יי׳ לידי ובסופם תמצא האויבים כשתלן וכו׳. ולדאבון נפש כל שוחרי תושיה סוף ההקדמה חסר וסיומה מלת כל״,

והמנוח ר׳ חיים צבי לערנער בשנת תרל״ו במאמרו תולדות הדקדוקה). אף כי יביא שם את המאמר בכרמל אשר בו ידובר אודות ס׳ האגרון וגם ראה העתקת החלק העברי מהקדמתוו). יכתוב בכל זאת שאולי תפסיר ע׳ מלות הוא חלק מהאגרון. גם יחשוד את החלק העברי בזיוףז) בלי שום אמתלא לדבריו ואת דברי החכמים שהבאנו לא זכר ולא פקד!

ועוד בשנת תרל״ח התפאר רמש״ש במה״ע שלוח) כי כאשר הציע לו פירקאוויץ לקחת חלק בבקרת ס׳ האגרון וס׳ הגלוי ולהדפיסם נסוג אחור ולא אבה בזה מחשש זיוף. אף כי לא אדע להתפארות מה זו עושה? כי המבקר האמתי עשוי לבלי חת ולא יעצים עיניו מלחפש ולבדוק ספרים המיוחסים לגדולי קדמוני ישראל. ואם ימצא בהם סימני זיוף או לא ימצא סימנים כאלה יגיד דעתו

א) מנחם בן סרוק (ברעסלויא 1872) עמוד 25 ועמוד 45. ושם ע״ד המלה אגרון (Igron) אצל דונש.

ב) ואל המלות במחברת הא אצל מנחם לא שת לבו!

ג) ובעבור זה יחשוב שם את מנחם למחבר הראשון שכתב בעברית. וא״כ שכח גראם את דברי הראב״ע במאזנים!

ד) במה״ע השחר (שנה רביעית, וויען תרל״ג) עמוד 490—489. ושם תמצאנה איזה הערות מגורלאנד ומראה מקום להנדפס בכרמל ולבנון ומה״ע לגייגער. וראה למעלה מה שהבאתי ממכתב מאוחר (מא׳ תמוז תרל״ג) מאבן רשף.

ה) המאמר הזה נספח למה״ע השחר (שנה שביעית) וויען תרל״ו.

ו) תולדות הדקדוק שם (עמוד 11 בהערה 2) אחרי אשר יביא את המאמר מהכרמל יוסיף לומר: „ואנכי הכותב ראיתי את ההעתקה של קצת הקדמת רס״ג בעברית לס׳ אגרון בידי ידידי תחכם ח״י גורלאנד (אשר השיג מאבן רשף הקראי הנ״ל) והיא מנוקדת ומוטעמת והלשון מגומגמת מאד ומלאה שבושים [!]״. וכד גיים ושכיב אמר לערנער דבריו אלה המשובשים.

ז) שם בהערה 2: „ואם נטיל ספק בלידתה מרס״ג יפול כל בנינם יחדיו (עיין אבן ספיר ח״ב צד קע״ח בהערה)״. בקרת קלה ולא נקיה מחפזון!

ח) במה״ע המזכיר (ובאשכנזית העבראֶישע ביבליאגראפיע, שנה י״ח 1878) עמוד 18.

ול"ב, ועי"ש עמוד 17 כי מובא מאת הקראים ר' פנחס למחבר ס' במליצה א). ולמען יקום דבר עפ"י שנים שלחתי ההקדמות עם ההערות מרשוח"ה להחכם מו"ה נפתלי דירנבורג בפאריז, וגם הוא העיר על איזה דברים בההקדמה העברית ועל ההקדמה הערבית גם הוא אומר שנראה לו שאינה מרס"ג, ובכל זאת הבטיחני להעתיקה לשפת עבר, וכאשר אקבלה ממנו אוציא גם אותה לאור אי"ה בהלבנון ב). ואחרי שהקדמתי לך קורא נבון המבוא הזה, הנני נותן לפניך גוף ההקדמה העברית (החסרה בסופה כי הר"ר פרג לא מצא יותר בכתובים) עם הערות שני החכמים הרשוח"ה והר"נ דירנבורג".

והנה אף כי לא העלה בריל ארוכה לחלק הערבי מהקדמת האגרון כי סמך על שטיינשניידער ודירנבורג בכל זאת חייבים אנו לו תודה על הדפיסו את החלק העברי ממנה ועל אשר הודיע לנו ברור את המקור שממנו שאב. הוא מכתב הרבני ר' חיים פרג מאלכסנדריא שראה בעצמו את גוף הכ"י בעת אשר אבן רשף שם חשך סתרו. ובזה סר החשד כי פירקאוויץ זייף הכתב מכל וכל והמציא מדעתו דבר שלא בא לעולם. אף כי מביני דבר לאשורו ראו היטב כי גופו מוכיח עליו וכי הקול קול רב סעדיה. ומהם הצטיינו הרשוח"ה (כאשר הבאנו הוכחותיו למעלה) ור"א גייגער אשר באותה השנה בעצמה הדפים במה"ע השני שלו את החלק העברי מן הלבנון עם ההערות הנדפסות מפירקאוויץ האלברשטאם ודירנבורג והוסיף עוד את הערותיו ג). וביחוד הראה בטול דברי אבן רשף והוכחותיו. גם חוה שם דעתו בכלל כי אין מקום לחשוד גם את החלק הערבי רק כי אין לנו לסמוך על העתקתו של פירקאוויץ ד). ובזה צדקו דבריו כאשר כבר הראיתי קצת במה שקדם ואוכיח עוד יותר למטה. ושם במה"ע לגייגר ה) הדפים דרנבורג איזה שורות מחלק הערבי שבאו לידו כפי דבריו מהגניזה בקאהרה ו). ובטעות חשב שההקדמה הזאת אינה שייכת לס' האגרון כי אם לספר ר' אדונים בן תמים הבבלי שכפי עדות הראב"ע במאזנים „עשה ספר מעורב מלשון עבר וערב". גייגער שם העיר על דבריו כי גם החלק הזה לקוח מהאגרון. ולפלא איך לא שת דרנבורג אל לבו הערות פרג ורשוח"ה שנשלחו אליו מבריל ולשאר ההוכחות המורות באצבע שבעל ההקדמה הערבית הוא גם מחבר ההקדמה העברית שנמצא בה השם סעיד בן יוסף כפול החתום בראשי התרוזים?

ואין להתפלא כל כך על ה' ס. גראָס אשר כתב בשנה זאת במחברתו ע"ד

א) אודות ס' המליצה לר' פינחס ראה למטה בהוספה הנ"ל.

ב) כפי ידיעתי לא נדפס יותר בהלבנון מאומה אודות האגרון.

ג) במה"ע יודישע צייטשריפט (שנה עשירית, ברעסלויא 1872) עמוד 262—255. והערות החכמים האלה נביא למטה בבאור דברי האגרון.

ד) וצריך להוסיף עוד כי במה שנוגע לחלק הערבי סמך פירקאוויץ על העתקת נכדו המשובשת.

ה) יודישע צייטשריפט שם, עמוד 303.

ו) כבר ראינו למעלה כי בריל המו"ל הלבנון שלח לדרנבורג את כל העתקת ר' חיים פרג מה שראה אצל פירקאוויץ. אך מדברי דערנבורג נראה שקבל זולת זה גם דף אחד (מכ"י אחר?). וגם בהעתקה שהדפים דרנבורג נמצאו איזה שבושים.

שם: סעיד בן יוסף כפיל. ועל ההקדמה הערבית שהיא לרס"ג הביא לראיה מה שמובא בה הפסוק על שדה איש עצל וגו' בהסגנון והבאור שהובא להתפסיר ממנו על ההורה (ראה הלבנון נו' 1 שנה שמינית) א). ולמען יצא מתח"י דבר מתוקן שלחתי את ההקדמות לידי"נ הרשזח"ה נ"י, וממנו נודעתי כי הח' הקראי ה' פירקאוויץ יש לו ג"כ העתקה מאלה ההקדמות ב) והדפיס להן מבוא בהמליץ (אך לא ההקדמות בעצמן) וידבר עליהן שם, והחכם בעל הכרמל הביא בכרמלו תמצית דבריו (דברי פירקאוויץ) והוסיף קצת עליהן ג) וכן קצת שורות העתיק, ועוררני הרשזח"ה על השינוים שנמצאו בין ההעתקה אשר בידי ובין ההעתקה שביד הח' פירקאוויץ (ובעיני יפלא ד) איך באו השינוים האלה, אחרי כי לפי השערתי העתיק הח' פירקאוויץ גם הוא את ההקדמות האלה מכ"י אשר ביד הקראי באלקאהרא ?). והנה גם לפי דעת הרזשח"ה אין כל ספק אשר ההקדמה העברית היא לרס"ג מלבד הראיה שהביא הר"ר פרג הנז' משם רס"ג היוצא כפול מראשי החרוזים (אשר גם הח' פירקאוויץ עמד על זה) הביא הוא עוד סמוכים ממה שיתאימו דברי רס"ג בהקדמתו זאת עם מה שמובא בשמו מדונש ומתלמידי מנחם, וגם באשר קצת דבריו מיוסדים על סדר עולם רבה. ואולם על ההקדמה הערבית הודיעני הרשזח"ה כי הח' רמש"ש כתב אליו כי הוא מסתפק אם הוא לרס"ג, מאשר מביא בה את ר' אלעזר (הקליר) בין המשוררים הקדמונים (אי משום הא לאו ראיה מוחלטת כי עוד אין לנו מופת ברור כי הקליר לאו תנא הוא או מראשוני האמוראים, ראה כבור הלבנון שנה זו נו' 31) ה). ועוד יותר נחשד אצלו (אצל הרמש"ש) מה שמביא הושע ופנחס ו). ומה שנראה להרשזח"ה זה פנחס הוא ר' פנחס ראש הישיבה (לא כמו שחושב הח' פירקאוויץ שהוא המובא מהקראים בשם פנחס בן יאיר וכי הוא התנא), ועי' לקוטי קדמוניות עמוד ל"א

א) ואלת דברי רס"ג בהקדמת התפסיר: והי קצה מן תכאסל פי אלענאיה בציעתה חתי נבת פיהא אלשוך בל חתי אנהדם סיאגהא דלך קולה על שדה איש עצל עברתי וגו' [ובעברית: וזהו ספור ממי שהתעצל להשגיח בשדהו עד שצמחו בו קוצים ונהרס גדרו כאמרו על שדה איש עצל עברתי וכו'].

ב) על כי דברי פירקאוויץ בענין הזה לא היו ברורים נתנו מקום לטעות בהם וחשבו הקוראים כי נמצאת בידו רק העתקה ולא גוף הכ"י. וכן חשבתי גם אני קודם שמצאתי גוף הכ"י וראיתי מכתבו לגורלאנד הנזכר.

ג) באמת לא הוסיף רשי"פ מאומה אודות האגרון על המובא מאבן רשף.

ד) וכפי האמור למעלה בעינינו לא יפלא הדבר. כי כאשר נוכחנו לדעת כל עצמו של מאמר פירקאוויץ הנזכר לא בא להודיע בעולם טבעו של ספר רס"ג. כי אם להוכיח כי צדקה דעת פירקאוויץ בנידון התאריך מחיי רס"ג. ובאופנים כאלה היה מטבעו של אבן רשף לשנות מכפי הנאמר בכ"י עפ"י המבוקש למטרתו. ואמנם בכל זאת לבד מה שהוסיף פירקאוויץ מדעתו ושבושי העתקת נכדו מערבית מוכרחים אנו לומר כי בכלל העתקתו היא יותר נאמנה מהעתקת פרג.

ה) בלבנון שם (עמוד 8—247) ישתדל ה' איש צוף ממאהליב להוכיח קדמות זמן הקליר. ואף כי רוב דבריו שם לא יעמדו בפני הבקרת אך צדקה הערתו כי רב נטרונאי גאון בתשובתו שנדפסה בשו"ת חמדה גנוזה (ירושלים תרכ"ג סימן נ') כבר הביא מפיוט הקליר לפורים. וראה גם במפתח לתשובות הגאונים מהר"ר יואל מיללער (עמוד 28). ועי"ד ר' יודן בר מסתיה שם בלבנון ראה עמודי העבודה (עמוד 82) וצונץ בליטעראטורגעשיכטע ונחלת שד"ל במקומו.

ו) שם נדפס בטעות וצ"ל יהושע ופינחס. וראה אודותם אצלנו למטה (בהוספה א')

המטרה. ונתקיים בהקראי הזה במדה גדושה המאמר היפה מחז"ל וגם מהפילוסוף אריסטו: כך ענשו א) של בדאי שאפילו אומר אמת אין שומעין לו.

על דברי אבן רשף אלה לא התעורר איש עד שנת תרל"ב. ובשנה ההיא הביא רש"י פין ז"ל במאמרו לתולדות רס"ג ב) כעין הקדמה חלק מדברי פירקאוויץ במליץ אשר זכרנו ונראה כמסכים עמהם ג).

והנה אם פירקאוויץ גלה בראשונה טפח קטן וכסה הרבה טפחים ממציאתו. אחרי כן כאשר נתפרסם הדבר ממקום אחר (ע"י מה"ע הלבנון, ראה למטה) הכין תמונה פוטאגראפית משני דפים של הקדמת האגרון בעברית וגם העתקה בכתב מכל הכ"י לשלחן לרח"י גורלאנד ז"ל. כנראה ממכתב אבן רשף אל האחרון מר"ח תמוז תרל"ג ד). ואמנם גם מזה לא צמחה כל תועלת בעולם הספרות.

אולם ריוח והצלה עמד לחלק העברי מס' האגרון ממקום אחר. כי נדפס בשנת תרל"ב במגנצא עפ"י העתקה שנשלחה ליד המו"ל מה"ע הלבנון ר' יחיאל בריל מר' חיים פרג השוכן באלכסנדריא של מצרים עם מבוא מהמו"ל ה). ואלה דברי המבוא: „ידידי מו"ה חיים פרג מזרחי בנוא אמון ו) הודיעני זה כשנתים אשר ראה בכתובים בין כתבי יד עתיקות ביד אחד מהקראים יושבי אלקאהרא ז) הקדמות רס"ג ז"ל לס' האגרון, האחת כתובה בלה"ק והשנית בשפת ערבי. וחליתי פניו אשר יטב ברצונו להעתיק לי ההקדמות האלה לשתלם במרומי הלבנון, והוא נעתר אלי ושלח לי העתקה מהם, והערני כי ברור אצלו אשר ההקדמה העברית היא מרס"ג, כאשר כן יוכיחו ראשי החרוזים אשר בההקדמה אשר מפורש יוצא מהם

א) סנהדרין, דף פ"ט ע"ב.

ב) במה"ע הכרמל החדשי שנה ראשונה (חוברת ב', חשוון תרל"ב) עמוד 61—68. במאמר זה הביא רש"י פין גם איזה דברים מס' הגלוי לרס"ג ומקונטרס החרם של דוד בן זכאי אשר על אודותם נדבר בפרטות למטה במקומם.

ג) הכרמל שם (סימן ב' וג') עמוד 62—63.

ד) ואלה דברי פירקאוויץ במכתבו השייכים לענין: „ועתה הנני שולח לך כו' והקדמת האגרון בערבית באותיות רש"י והקדמתו בעברית במרובעות בנקודות וטעמים של חכמי א"י וכמו שהיו נוהגים בימי בית שני [!]. וגם ס' הגלוי היה במרובעות כו'. והנני שולח לך ידידי שנים דפים מהקדמת האגרון שבעברית הנעתקים לכבודך ע"י הפוטוגראפייא שתדע שתטיף צוף דברך עליהם. וגם את תרגום הקדמ' בערבית שתרגם אהו' ניני תלמידך בכתיבת ידו בתנאי שתחזירהו להיות בידי וזרעי כתיבת ידו למזכרת". ולא אדע אם נשלח המכתב הזה עם הפוטוגראפייא להמנוח גורלאנד או לא. ואת התמונה הפוטוגראפית מכ"י האגרון לא ראיתי ג"כ עד היום.

ה) במה"ע הלבנון, שנה שמינית, (מאינץ 1871—2), נומר ל"ד (מן כ"ג ניסן תרל"ב) בכבוד חלבנון, עמוד 275—6, במאמר הנקוב בשם: הקדמת רבנו סעדיה גאון לס' האגרון. והקדמה זאת נדפסה גם בתרגום רס"ג על התורה שהדפסתי אצל המנוח בריל במאינץ (בשנת 1882) עד ראש ספר שמות. ובאשמת חכם אחד שהתערב בדבר זה על מנת לסייע ונמצא מפריע בטלה המהדורא הזאת ולא יצאה לאור.

ו) כידוע יכנו יהודי המזרח כן את העיר אלכסנדריא של מצרים.

ז) דברי פרג אינם מדוקדקים. כי באמת ראה את הכ"י אצל פירקאוויץ בהיותו במצרים והעתיק ממנו. ונידון זה מצאתי במכתב פירקאוויץ את הדברים האלה: „אלא הסכלתי עשה שנתתי לר' פרג' החכם באלכסנדרייאה להעתיק לו נסח ראיה [כן] ופרסם אותה בלי רשותי בטעיות". ובאמת התגנבו איזה טעיות בהעתקת פרג או בנסח הדפוס בלבנון.

ליוה"ב ונמצא תחת ידי כתיבת יד קדמון מאד בהרבה חלופים ממה שהוא בשני הנוסחאות שבדפוס א), והשני אחריו ינאי, והשלישי תלמידו אליעזר [בן] הקליר, והרביעי יהושע, אולי הוא בן קרחה ב), והחמישי פינחס, אולי הוא פינחס בן יאיר מן התנאים, כי ראיתי דבריו בחרוזים בספרי קדמונינו בני מקרא ג) במחרת השבת". — ועוד מקום אחד מסוף מאמר פירקאוויץ נביא הנה: „ומהקדמת ספר אגרונו למדים אנחנו, כי גם רבנו הרס"ג כמו הרב נסי בן נח הקראי מצטער על עזבם בני ישראל את לה"ק ומשתמשים בלשונות נכריות בבאור כתבי הקדש, וזה נמצא בהקדמתו [של הרס"ג] באות יוד על שם יוסף פסוק י"ג וז"ל: „יחיל לבני על זאת וחית רוחנו כי נעדר נעדר ספינו הגות קדש מעווננו וכו' כי חרפה ד) היא לבני ישראל לגרש מביניהם השפה העברית ולהשתמש בשפה נכרית". והחכם גראֶטץ כתב על רבנו נסי בן נח: כי חרפה היא לפי דבריו להשתמש בלשון ערבית או ארמית לבאור התורה והדת (דוק בקרת אב"ג להולדות הקראים צד 57)".

הנה הבאתי פה חלק מדברי אבן רשף הארוכים לקבץ פה את תוכן כל הנאמר אודות ס' האגרון. ובצדק יתפלא הקורא על פירקאוויץ שמצא מציאה יקרה כזאת ולא הוציא לאור לכל הפחות את החלק העברי ממנה המלמדנו דעת בכמה ענינים נכבדים בתולדות רס"ג ובקורות ספרות ישראל (כאשר נראה למטה). ותחת זה הדפיס פלפול ארוך המלא שבושים (שקצתם הם בכוונה כאשר הראיתי בהערותי לדבריו) והביא רק שני מקומות מחלק העברי. אשר מאחד מהם ישתדל להוכיח אמתת דעת עצמו בענין התאריך בזמן הולדת רס"ג וחבור ס' האמונות והדעות. ואת המקום השני זייף בכוונה להוכיח כי דברי רס"ג והקראי נסי בן נח עולים בקנה אחד. ועוד מקום שלישי הביא מהקדמת האגרון בערבית בהעתקה עברית משובשת גם כן בדבר התאריך (כאלו לא נבראת כל הספרות העברית רק בשביל חשבונות התאריך של פירקאוויץ!). ומלבד אשר נהג פירקאוויץ שלא כהוגן עם חבור זה מהרס"ג עוד הרע לו בשמו אשר קנה אצל כמה חוקרים מביני דבר. ולמרות כל התחבולות וההשתדלות לקנות לו חבר המעיד עליו בפומבי כי צדיק וישר הוא וכל עולה וזיוף לא ישכן באהלו. הביטו כמה מחכמי ישראל על כל היוצא מתחת יד אבן רשף כבעל זיוף מוחלט אשר בזה אמנם החטיאו את

משוררים קדמונים (אלשערא אלאולין). והגבלת הזמן היא מאבן רשף עצמו אשר אמנם נקל לראות כי בטעות היא.

א) אודות הכ"י הזה ראה למטה בהוספה ראשונה.

ב) על דברי הבל כאלה הקלוטים מן האויר אין ראוי להשיב. וראה למטה בהוספה הנ"ל.

ג) אודות החרוזים המיוחסים לר' פינחס בן יאיר ראה למטה בהוספה הנ"ל.

ד) בגוף דברי הרס"ג לא נמצא המקום מן כי חרפה היא עד בשפה נכרית. והמקום הזה הכניס פירקאוויץ בכוונה להשוותו עם דברי הקראי נסי בן נח כפי העתקת ראב"ג מאשכנזית מדברי גראֶטץ שהעתיק מעברית מדברי נסי הנמצאים אל פינסקער (עמוד ל"ח) מכ"י אבן רשף. אמנם בצדק ישאל השואל מדוע הביא זה האחרון ממרחק לחמו ולא לקח גוף דברי נסי מכ"י שלו או לכה"פ מפינסקער? וכוונתו היתה שהמבקרים שמהרו והחליטו על כל דבר חכמה וידיעה בישראל כי מבטן הקראים יצא שלא יאחרו לומר גם על רס"ג שלקח דבריו מנסי הקדמון ממנו. וגם מזה קצת הוכחה לאמתת דברי ר"פ פראנקל במה"ע השחר (שנה שמינית עמוד 29–31, 78–80 – 119–127, 177–184) כי פירוש עשרת הדברים המיוחס לנסי איננו לו כי אם מעשה ידי זייפן מאוחר.

סעדיהו כמו שכתב בספרו הגלוי א̇) , לפי שהיתה התחלתו עשרים שנה לפניה ב) כמו שיבוא) את הספר הזה וכו׳ , והנה שנת 1214 לשטרות היא שנת 4662 לבריאת העולם (ט׳ שנים אחר חבורו ספר האמונות לפי דעתי) . ובהקדמתו הערבית: וראיתי בחלק מן הזמן אשר רצה האל ית׳ התחלתי בו (ר״ל את הספר וכו׳) ג) וחייבתי את עצמי לחבר ספר וחברתי זה הספר על פי מה שהורתי וכבר עברו לי עשרים שנה (ר״ל מן היום אשר בו התחלתיו עד היום אשר בו השלמתיו) ד). ולפי זה [יוסף פירקאוויץ לומר] צריך להוציא מן הסך הנ״ל עשרים שנה ויצא האריך ההתחלתו ד״א תרמ״ב כמו י״א שנה לפני חבורו ספר האמונות. נניח שהיה בהחלו לחבר אגרונו בן עשרים שנה ונוציא העשרים מן תרמ״ב יצא לנו שהוא נולד בשנת ד״א תרכ״ב ולא תרנ״ב״ וכו׳ וכו׳.

ולמטה מזה יאמר אבן רשף עוד: „התוצאות מהקדמת ספר האגרון לרס״ג אשר אני מוציא ממנה רק אך קצתם לזכרון כי לא אוכל לעשות הרבה להעדר פנאות הזמן כי אני עתיד לשים לדרך פעמי בחדש אלול הזה שנת תרכ״ז לשוב מס״ט פטרבורג לקירים , זכות המחבר תגן עלי ויגיעני השי״ת לבני ביתי לשלום אמן: הא׳) רבנו סעדיה החל לחברו בשנת ד״א תרמ״ב וכו׳ וכו׳ ה). הב׳) שהוא כתב בהקדמתו הערבית: אחרי צאתו (ר״ל ספר אגרונו לאור בשנת ד״א הרס״ב כתב [כן] ראיתי אחר איזה שנים שהמתלמדים נצרכים עוד לאמצעיים, ר״ל שהוא אחרי כתבו כל השמות והפעלים והמלות שהאות הראשון מהם א׳ מאותיות הא״ב וסדרם בסדר הא״ב להיותם ראשי פסוקי דלתות השירים , וכן עשה לאותם שסופם מאותיות הא״ב וסדרם גם כן בסדר הא״ב כדמות ס׳ יד חרוזים , להיותם סופי סוגרי השירים , להקל להתלמידים לעת מצוא, והיו נחסרים רק האמצעיים , ר״ל שבין ראשי הדלתות וסופי הסוגרים והוסיף אותם אחרי צאת חבור ספרו היקר הזה לאור ויקרא בשם נפש השיר ו) , ומזה יובן כמות הספר כי היה רב מהנהו. הג׳) למדנו ממנה שמות המשוררים הקדמונים שהיו בדור אחרון לפני חורבן בית שני ובדור ראשון שאחרי חרבנו ז) , הא׳ יוסי בן יוסי שחבר סדר העבודה

ואכתוב או ואחבר) הלא הוא דבר הרגיל ואין ללמוד ממנו מאומה. אולם באמת כתב הרס״ג את הקדמתו הערבית למהדורא שניה כמספרו איזה שנים אחרי צאת המהדורא הראשונה לאור, ראה למטה.

א̇) טעה אבן רשף בהוראת המלות ויחל סעדיהו בספר הגלוי שהוראתן איננה ויתחיל רס״ג כי אם ויתפלל רס״ג. ראה למטה אצלנו השריד והפליט מספר הגלוי. גם לא הרגיש פירקאוויץ כי תחלת הספר ההוא: דברי ספר הגלוי.

ב) שגה בכוונת דברי רס״ג (עפ״י העתקת דברי רס״ג מערבית לעברית בהעתקה משובשת מנכד פירקאוויץ).

ג) טעה עפ״י העתקת נכדו כי הוראת המלות שם: שרצה ה׳ שֶׁאֲוַלֵּד·

ד) גם זאת היא בטעות כי הכוונה פשוטה שחבר הספר בהיותו בן עשרים.

ה) פה הכפיל פירקאוויץ את חשבונו המוטעה הנ״ל באריכות דברים שאין צורך להביאם פה.

ו) למטה יראה הקורא מגוף דברי הרס״ג כי לא קרא כלל את חלקי הדקדוק נפש השיר בשם מיוחד.

ז) הרס״ג לא הזכיר כלל את הזמן שבו חיו הפייטנים הנזכרים ממנו רק יכנם בשם

והאנחה, בראיה א) מחבורו הגדול והנפלא הוא הוא ספר האגרון אשר אגר בארץ מולדתו, אשר לא ידעוהו חכמי דורי דור דעה זה מה הוא, ואפילו הראב"ע לא הודיענו איכותו, רק אך את שמו בראש מאזנים לאמר: אגר ספר האגרון, ובעל סדר הדורות כתב: אגרון על דקדוקי האמונות והדעות ב) מהנהגת האדם ומיתה ותחית המתים ושכר וענש (דברים הבלתי נמצאים כלל באגרונו בראיה מדברי הקדמתו), ובע"ס שם הגדולים וכו', והגאון שי"ר נר"ו במכתבו בראש ספר הפרחון וכו', והרשר"ל נ"ע בספרו עמקי שפה וכו' ג). ולא ידעו כי הוא [ס' האגרון] ספר גדול הכמות ורב האיכות כנראה מהקדמתו היקרה. ואני הקטן מכל חכמי דורי, אסקופא הנדרסת תחת כפות רגלי יראי ה' וחושבי שמו, המוצא והרואה את יקר תפארת שארית פליטת האגרון בערבית ועברית ומתענג בעטרת כבוד ראשו ד), הלא היא הקדמתו היקרה שבערבית, אע"פ שנאבד ראשה, ועם חשן המשפט שלו, הלא היא הקדמתו שבעברית אשר מצאתי בה בבקרתי בראשי פסוקי ההקדמה ההיא בלה"ק את שם מחברו הקדוש עם שם אביו בכפל סעיד סעיד בן בן יוסף יוסף וסופה חסר, ומשער משתיהן איכותו וכמותו לא ישקל כסף מחירו, ומי יוכל לחוות ולהופיע את גדל השעשוע אשר אני משתעשע בתאריך חבורו שהיה נעלם עד היום מכל חכמי לב ה), אשר כתב רבנו הקדוש הזה בידו הקדושה ו) במלות ברורות ולא באותות המספר כתאריך ספר האמונות, והאריך הקדש [!] יקרא לו, כל הקוראים אותוב מספרו [צ"ל אותו במספרו] לא יתעו. וזה לשונו לשון זהב: ויהי בארבע עשרה ז) שנה ומאתים ואלף מיום נחתום חזון ונביא וכו' ח), ויכתוב האוגר (בלשון עבר, לרמוז שאז השלים את ספרו וכתב את הקדמתו עליו אחרי השלמתו ט), ולא כתב ויחל

אחרי הוסר מגאונותו ע"י דוד בן זכאי. ועל כי הראב"ד דבר בחבורו זה דברים קשים נגד הקראים היה פירקאוויץ עוין אותו תמיד והשתדל תמיד בכתביו ומכתביו להראות טעיות הראב"ד.

א) אין כאן אף צל ראיה. כי ספר הגלוי שגם הוא היה חבור גדול הכמות בעשרה חלקים נכתב אף לדעת אבן רשף בבבל בעת גלות רס"ג.

ב) טעה אבן רשף בדברי בעל סה"ד (ד' קארלסרוא דף נ' ע"א) בשבוש דמוכח כי לא התבונן דצ"ל שם: דקדוק ואח"כ נקודת ההפסק (שנשתנית בטעות הדפוס לאות יוד). וממלות האמונות והדעות יתחיל מאמר חדש אודות הספר הנקרא בשם זה. וזה פשוט ומובן מאליו לקורא מבין. כי ס' האמונות והדעות לא נזכר שם עוד. ואי אפשר לומר שלא ידעו בעסה"ד או שכחו כי בשמות הספרים בסוף הספר (דף קס"ד ע"א) נזכר בזה הלשון ממש.

ג) השמטתי פה את דברי החכמים האלה המובאים כבר אצלנו למעלה.

ד) סתם דבריו פה ולא הודיע מאומה איפה מצא הכ"י מהאגרון והגלוי ומה מהותם ותכונתם כיאות למוצא מציאה יקרה ונכבדה כזאת.

ה) למטה יראה הקורא כי נוכל לקרוא לשמחת אבן רשף אודות התאריך: ולשמחה מה זו עושה. כי חזיון שוא חזה.

ו) מדבריו אלה נראה כי חשב שנמצא בידו גוף כ"י רס"ג. ואם כן הוא כוונתו אך חלום הבל ראה. כי אף כי באמת כ"י ישנים נושנים הם אולם בודאי אינם כתובים ביד הגאון כי אם ממעתיק. ומתכונת אבן רשף באחרית ימיו להחניף בגלוי לחכמי הרבנים ומה ראה על ככה דברתי בחבורי האשכנזי: אלטיידישע דענקמאֶלער אויס דער קרים (1876) עמוד 218—211.

ז) ראה למטה אצלנו כי צ"ל עשרים תחת עשרה.

ח) פה הרבה פירקאוויץ דברים המובנים מאליהם ולכן השמטתים.

ט) השמוש בלשון עבר אצל המחברים (חברתי או כתבתי הספר הזה. ובאורח שיר

מידיעת לה"ק נתקיים בנו הכתוב נחלתנו נהפכה לזרים. אך בקורות ספרות ישראל שאחרי כתבי הקדש עוד לא שלטו ידי זרים עד עתה.

הנה ראית קורא יקר את המבוכות אשר משלו במשך זמן רב בעולם הבקרת והחקירה בתולדות ישראל וקורות ספרותו אודות ס' האגרון. אשר אמנם אין להתפלא על זה כי אין לדיין אלא מה שעיניו רואות. ואחרי אשר עיני החוקרים לא ראו את הספר אף במקצתו סגר עליהם הדרך. ובכל זאת אין אדם שליט ברוח מבינתו לכלוא את כח שבלו לבל יחקור ויחפש עפ"י דרך ההשערות. וכל איש ישר השופט בצדק לא יתרעם ולא יתלונן על הנטיה הזאת אשר ברוח האדם. כי לא ישקוט ולא ינוח בחשכת התעלומות ובערפלי הספקות, ימשש בידי תבונתו הנה והנה כאשר ימשש העור בצהרים עד אשר סוף סוף תצלח בידו להוציא לאור משפט אמת ברור שאין אחריו ספק. כי דברי התורה והחכמה הם דברים שאין א) בני אדם עומדים עליהן אלא אם כן נכשלים בהן. ואשרי האיש שעלה בגורלו להסיר מכשול מדרך החכמים ולהעמידם על האמת המוחלטת שאין אחריה השערות ותעלומות!

וגם בענין ספר האגרון לאט לאט הופיע אור חדש. כי בשנת תרכ"ד חפש אבן רשף [אברהם בן ר' שמואל פירקאוויץ] בגניזות במצרים ובסוריא ומצא שם (וביחוד בעיר קאהירה בירת מצרים) דברים עתיקים ונכבדים לקורות הספרות. ואת גפן מצרים זה (כן קרא אותו פירקאוויץ) הסיע בשנת תרכ"ה אל משכנו לקרים. בין הסגולות היקרות אשר מצא בקאהירה היו גם כן חלקי כ"י מספר האגרון וספר הגלוי לרס"ג ב). ובאלול שנת תרכ"ז כתב מאמר שנדפס אח"כ בהמליץ ג) ובהעתקה משם במחברת בפ"ע ד) הנקוב בשם: „מבוא להקדמות רמות העולות מתהום הנשיה ממצרים החרשה ארץ מולדתו של רבנו הרס"ג נ"ע, הקדמת ספר האגרון הקודם בזמן והקדמת ספר הגלוי המאוחר ממנו" וכו' וכו', בראש המאמר יבוא פלפול ארוך מאבן רשף אשר בו יעמול לשוא וייגע לריק להוכיח שהרס"ג חבר את ספרו האמונות והדעות לא בשנת תרצ"ג לאלף החמישי (933 למה"נ) בערות כל חכמי ישראל כי אם בשנת תרנ"ג (893) „ל"ד שנים לפני גאונותו בהיותו בארץ מולדתו ה), שהיה שם ממש [כן] לאל ידו לכתוב רבי תורתו וחכמתו בגלוי ולא במסתרים ו), בזמן הרוחה והשמחה ולא בזמן הדאגה

א) לפי מליצת רז"ל בשבת דף ק"ב ע"א.

ב) לפנים חשבתי כי אבן רשף הביא אתו רק את ההעתקה מהם וגוף הכ"י נשאר במצרים. וכן כתבתי במאמרי במה"ע לשטאדע. אולם זה לא כביר מצאתי אותם בין חבילות הכ"י באוצר ספרי הממשלה דפה.

ג) במה"ע המליץ לשנת תרכ"ח (עלה 27—26 מן כ"ו תמוז וד' אב).

ד) המחברת הזאת (בלי מקום וזמן הדפוס, ונדפסה באדעססא 1868) תכיל ארבעה דפים בשמונה עמודים אשר כל עמוד נחלק לשנים בתבנית 8° גדולה.

ה) אבן רשף לא ידע כי יש כמה הוכחות שס' האמונות והדעות נתחבר בעיר בגדאד שאליה גלה רס"ג בימי גלותו מגאונות סורא. ראה בתולדתו בזכרון רס"ג.

ו) דבריו אלה ערוכים נגד הראב"ד בס' הקבלה שאמר שרס"ג חבר כל ספריו במחבוא

מאות הא של רס"ג. בכל זאת אפשר הוא שס' המלים הקטן פתרון ע' מלות בודדות אשר לפי דעת איזה מחכמי זמננו הוא הוא האגרון לקיח הוא ממנו. ובזה האופן נצטרך לומר כי רס"ג חבר ס' המלים עברי—תלמודי כמו שעשה רב האיי גאון בס' המלים שלו הנקרא אלחאוי". — ולמטה במאמרו א) יביא ר"א נייבויער כי בכ"י מס' המלים של דוד אלפאסי שהביא מירושלים רשום בראש החלק השני (ראש חלק א' חסר): אלגז אלת͏ֿאני מן אגרון (החלק השני מן אגרון). ובהקדמת המחבר כתוב בערבית: אמא בעד ארינא כיפיה הדׄא אלכתאב אלמסמי כתאב גׄאמע אלאלפאטׄ (ואחר שהראינו איכות הספר הזה הנקרא ספר מאסף המלים). ולמטה שם יקרא אותו בקצור כתאב אלגׄאמע (ספר המאסף) ב). — ועוד במחברתו האשכנזית אודות כ"י הקראים בפה ג) ידבר ע"ד ס' המלים הגדול Iggaron כתאב גׄאמע אלאלפאטׄ מאלפאסי. ולמטה שם ד) יביא שיר המעתיק כ"י אקספורד המתחיל ומסיים במלות: ראו אגרון אשר אגר דברים (אשר אולי השתמש בלשון ראב"ע במאזנים). ועוד שם למטה ה) יביא נייבויער את הרשימה בסוף ספר מלים עברי ופרסי מר' אלישע: „נסתיים זה ספר אגרון ופתרון כל דבר".

מחבר ספר תולדות עם היהודים ר' צבי הירש גראֶטץ (Dr. Grätz) יאמר במלה קצרה: „בזמן אחד ו) עם העתקת התנ"ך חבר רס"ג בשפת ערבית ספר הדומה לדקדוק לשון עברית. גם כתב ספר המלים משפת עבר (ובעברית שם הספר Iggaron)". ובהעתקה רוסית שיצאה לאור בפה השתדלתי ז) להקן את הדברים האלה ולהשלימם לפי הידיעות שהיו לי אז מספר האגרון.

ולא הבאתי פה את המעט הנמצא אצל חכמי העמים אודות ספר זה של הרס"ג (כגון וואלף, געזעניוס, הופפֿעלד ורומיהם). כי הדבר מובן מאליו שגם הם שגו ברואה בענין זה ח). ואם אנחנו היהודים לא ידענו מהות הספר איזה דרך יוכל לעבור עליהם רוח הדעת והבינה. ורבי לא שנה וכו'. ואף כי בענפים אחרים

א) ראה Journ. Asiat. שם, עמוד 467—468.

ב) זה יזכיר לנו כי ר' שמואל אבן גאמע בעל ההוספות לערוך יכנה את עצמו בשם אגור שהוא משרש אחד עם אגרון.

ג) אוים דער פעטערסבורגער ביבליאטהעק (לייפציג 1866) עמוד 18.

ד) אוים דער פעט. ביבל. עמוד 113.

ה) אוים דער פעט. ביבל. עמוד 150.

ו) גראֶטץ, געשיכטע דער יודען (באנד V, צווייטע אויסגאבע, לייפציג 1871) עמוד 272.

ז) ראה: История Евреевъ, ч. V, פעטערסבורג 1883, עמוד 497—498. וגם במה"ע הצרפתי Revue des etudes juives חלק ו' וז'.

ח) כן למשל וואלף יאמר שבס' האגרון לרס"ג נמצאו דברי חריפות של המקובלים (Bib. Heb. I, 933. IV, 936) והסכים לדבריו געזעניוס בספרו געשיכטע דער העבראֵישען שפראכֿע (לייפציג 1815) עמוד 96. וגם הוא יטפול על ספרו זה של רב סעדיה האשמה של קאבבאליסטישע זובטיליטאֵטען! ודעליטצש בספרו שפת ישורון (גריממא 1838) יאמר שם בעמוד 65 הערה 1: Iamjam unum de tribus grammaticis Saadiae operibus inscriptum est אללסאן אלעברי (!). ולמטה שם בעמוד 189 יאמר בקצרה ע"פ דברי רשי"ר: Saadja s. Said Gaon, auctor lexici Igaron ובקרת למחברות הופפֿעלד כתב רי"ל דוקעס במה"ע ליטעראטור-בלאטט דעס אריענטס.

בעצמו: „וכאשר בארנו א) בפרוש ואלה שמות" (ובגוף הערבי כתוב: „ועלי מא ב) שרחנא פי תפסיר ואלה שמות")—והמלה הערבית תפסיר יעתיקו תמיד מנחם ודונש ותלמידיהם לעברית במלה פתרון—והביאוהו מחברים רבים וביחוד הראב"ע פעמים רבות. וחלקים מפירושו זה לס' שמות נמצאו כעת באוצר הספרים הקיסרי דפה וראה אודות זה בפרטות בזכרון רס"ג במקומו.— וגם את זאת הודיע פינסקער כי לבד מהדסי באשכל הכפר החזיקו גם קראים אחרים במלת אגרון לסמן בה ספר המלים או ס' שרשים. כי בסוף חבורו של דוד אלפאסי נמצאת רשימה בעברית ובה כתוב: „ונסח ג) ספר אגרון זה מיגיעו לנפשו". ובהקדמת מחברהו של עלי בן סלימאן רשום: „מקדמה ד) אלאגרון. מא אכֿתצרה עלי בן סלימאן מן אכֿצר אלמעלם אבו סעיד אללוי בן אלחסן אלבצרי לכתאב אלאגרון אצול אלאלפאטֿ אלעבראניה לאבי סלימאן דוד בן אברהם אלפאסי". ובהעתקה עברית: הקדמת האגרון. מה שקצר עלי בן סלימאן מקצור המלמד אבו סעיד הלוי בן אלחסן הבצרי מספר האגרון [המכיל] שרשי המלות העבריות לאבו סלימאן דוד בן אברהם הפאסי.

אחרי ר"ש פינסקער בא ר' אברהם נייבויער במאמרו הארוך בשפת צרפת אודות ספרי המלים ללשון עברית ה). שם יאמר (כפי אשר אעתיק עיקר דבריו לעבריה): „רב סעדיה ו) היה הראשון אשר כתב ספר המלים בעברית כמו שני החבורים שלו בדקדוק ז). ספר המלים הזה נאבד כפי הנראה. ועל כל פנים לא הגיע לספרד כי המחברים המאוחרים מרס"ג לא ידעו מספרו זה כי אם על פי השמועה ויקראו לו שמות שונים". ובהערה יבאר נייבויער את דבריו האחרונים כזה: „מנחם בן סרוק במחברתו (68 ערך הג) יקרא לו ספר פתרוני רב סעדיה. ר' משה מאנגליטירא בספרו אבן השהם (כ"י אקספורד דף 152) יזכירו שתי פעמים בשם מחברת: „להרף יהרפנו להרפה ולא כמו ירפנו מן נרף הרף דפה וכן נמצא במחברת ר' סעדיה בן יוסף ראש הגולה והרבה פעלים מב' יסודות". ובפעם השניה: „הכרי שמים פי' וחובר חבר בחלוף אחה"ע וכן יסד ר' סעדיה במחברתו". על הרוב יקראו לס' המלים מרס"ג בשם אגרון (Igaron), ובלי ספק הוא כי ס' המלים זה היה מסודר עפ"י א"ב כי מנחם יביא

א) ס' האמונות והדעות (מהדורת סלוצקי לייפציג 1864) עמוד 54. ובהעתקה אשכנזית לפירסט (לייפציג 1845) עמוד 183.

ב) כתאב אל'אמאנאת ואלאעתקאדאת (מהדורת לנדויער, ליידען 1880) עמוד 103.

ג) לקוטי קדמוניות שם עמוד קי"ח. ולמטה נראה כי שמו הערבי של חבור אלפאסי היה גאמע אלאלפאט=מאסף מלים.

ד) לקוטי קדמוניות שם עמוד קפ"ג ועמוד קפ"ט. והוא הוא הכ"י שאודותו מדובר ברשימה השלוחה לגייגער ונדפסה במה"ע שלו כאשר זכרנו.

ה) המאמר הזה הנקוב בשם: Notice sur la lexicographie hebraïque נדפס במה"ע החברה הצרפתית לדרישת ארץ הקדם (Journal Asiatique) לשנות 1861—1863, וגם יצא לאור בהעתקה מיוחדת שאיננה אצלי ולכן אביא מדבריו במה"ע הנ"ל.

ו) ראה Journal Asiatique לחרש דצמבער 1861, עמוד 462—463.

ז) מדבריו בהערה 2 לעמוד 463 נראה כי כוונתו לנקוד דר' סעדיה (הנזכר מרש"י) וס' צחות.

„והנה א) החכ' רשד"ל נ"י (בית האוצר ד' י"א ע"ב) מראה שס' אגרון שחבר רס"ג איננו פתרון השבעים מלות כמו ששער החכם דוקעס נ"י, והא לו עוד ראיה אחת ממה שתלמידי מנחם מביאים מתוכו סימן המשרתים האובים כשתלן הבלתי נמצא שם. ויורשני הקורא לגלות כאן השערה אחת ואם תקוים ג"כ ממקום אחר הרי זו מקוימת, ואם לאו הרי זו בטלה ומבוטלה, והיא שפתרון ואלה שמות המובא איזה פעמים אצל תלמידי מנחם ודונש, או פירוש ואלה שמות לרס"ג המובא מר"י בן בלעם (לבל. ד. אר. 1846 ז, 626) הוא האגרון או הפתרון שלו, ואיננו פירוש לס' שמות כ"א אגרון של שמות לשה"ק ופירושן, ונקרא כן לדעתי לפי שהתחיל במלות ואלה שמות לשון הקדש ולא רס"ג היה האוגר אלא תלמידי מנחם חברום עפ"י השמועה ששמעו מפתרוני רס"ג ז"ל, כי הנה מקודם תלמידי דונש בערך בנס [עמוד 40] ב) אומרים לתלמידי מנחם בזה"ל: ולו היה בכם בינה לא שכחתם מה כתבתם בידכם בפתרון רב סעדיה ז"ל ג): יש לנו דברים נוסף בהם וי"ו תפל בפתרון נופל כמו ואפר ומשעי [צ"ל ועפר וישעי דה"א ה' כ"ד], ובתשובת תלמידי מנחם ערך וענה [עמוד 74] כך: וכן פתר רב סעדיה בפתרון ואלה שמות וענה גאון ישראל מלשון עונה [צ"ל עוני] וכו', ובערך נסותם [או נסתם עמוד 80]: וכן החבירו רב סעדיה בספר ואלה שמות אשר פתר באמרו [צ"ל כאמרנו] ואמר לא נקרא נח למען ינחמנו כ"א על הענין, ולא שמואל על שאלתיו כ"א על יי' וכו', ובערך עשקה [עמוד 47]: וכן שמה רב סעדיה בפתרו איתה ואלה שמות עשקה לי ערבני ואמר כי נחסר מהענין נפשי, עשקה לי נפשי כמו ותחם עליך וכו', ואני תמיה מדוע הביאו פתרון כל אלה המלות שהם בספרים אחרים בתנ"ך דוקא מפתרון רס"ג לפי' ואלה שמות ד) והלא מלת נח יותר ראויה להפתר בס' בראשית, אלא נראה הענין כמו שכתבתי, והחכ' רשד"ל נ"י ימחל לעיין בהשגות דונש על הרס"ג אולי תקוים השערתי זאת".

והנה יה"ש יצא נגד השערת פינסקער באריכות דברים וקול המולה מטענת איפכא מסתברא כדרכו תמיד ה). אולם לא הביא הראיה האחת המיכחת הסותרת כל בנינו של פינסקער והיא כי במאמר שני מספר האמונות והדעות יאמר רס"ג

הגדולים בקורות ספרותנו הרב רשי"ר צונץ ורשד"ל שמרו את רגלם מלכד בפחים שטמנה להם ההשערה הכוזבת הזאת.

א) לקוטי קדמוניות שם בהערות עמוד 5—174.

ב) הוספתי בשני חצאי רבוע לציין המקומות בתשובות תלמידי מנחם ודונש לפי מהדורת ר"ז ן' כוכב טוב שנדפסה בוויען (1870) וגם תקנתי השבושים לפי המהדורא הזאת.

ג) זה יורה רק כי תלמידי מנחם העתיקו בכתב ידם את פירוש רס"ג, או אולי תרגמוהו גם לעברית.

ד) ספרי רס"ג וביחוד באוריו לכתבי הקדש לגודל אריכותם היו יקרים במציאות כבר בימים קדמונים. וגם בבבל לא ראה רב האיי גאון את באוריו לבראשית ושמות (ראה הערתי בענין שירת אברהם במה"ע האשכנזי איזראעליטישע מאנאטסשריפט לשנת 1890 נומר 12). ואין להתפלא אם לספרד לא הגיע אז רק הפי' לס' שמות. וכן ר' יונה ראה רק קצת מהאגרון ולא כלו. ובבאוריו הארוכים באר רס"ג בפעם בפעם כמה מקומות מספרים אחרים שבתנ"ך השייכים לפירושיו בספר המבואר.

ה) במה"ע החלוץ (חלק ששי ברעסלא 1861) עמוד 81.

הוא באור ע׳ מלות בודדות לרס״ג. אשר חבר גם כן ספר מלים גדול ע״פ סדר א״ב (איין אומפאססענדעס אלפאביתישעס ווערטערבוך) שאילי היה רק כחלק מספר הדקדוק שלו הכתוב בערבית. אילם בזכרון המלות בקצור לא השתמש בשפת ערבית כלל א) (יעדאך אלס קירצע צוזאממענשטעללונג דער וואקאבעלן ניכט אראבישעס ענטהאלטענד)״. גם בהערתו אודות האגרון ברשימתו הגדולה מאוצר ספרי ישראל הנקרא בודליינא באקספורד ב) לא חדש מאומה בענין זה. ואיזה מהערותיו במה״ע המזכיר נביא למטה.

הר׳ ליבוש לעף מסעגעדין נגע בס׳ האגרון רק בקצרה (במחברתו המפתח באשכנזית), ואלה דבריו: „בשהוצרך רב סעדיה ג) לחקור בפירוש המלות [לצורך העתקת התנ״ך לערבית] היה מוכרח להעמיק בחכמת לשון עברית. לכן חקר ודרש בידיעת הלשון בהשתדלות עצומה וחבר איזה ספרים בדקדוק אשר אמנם לא הגיעו לידינו. בספרו אגרון (זאממלער) הציג לפנינו החבור הראשון מספר מלים ללשון עברית״.

החכם רי״מ יאסט זכר בספרו האחרון מקורות היהדות רק כלאחר יד „שרס״ג חבר ד) כתאב אללגה (עלעמענטע דער שפראכע) ה) אגרון (Agrun). שהוא ספר המלים ופתרון ע׳ מלות בודדות״.

ובאותה השנה שיצאה לאור הרשימה הגדולה משטיינשניידער נדפס גם כן ספר מחכם אחד מבני ארצנו שעשה רושם גדול בעולם הספרות הוא הספר לקוטי קדמוניות מר׳ שמחה פינסקער. ואף כי לא דבר שם בפרטות מס׳ האגרון לרס״ג והוא סומך בענין חבור ס׳ המלים שלו על רשר״ל ו). בכל זאת חוה דעתו גם בהשערה חדשה ואלה דבריו:

א) ראה המאמר יידישע ליטעראטור בספר אללגעמיינע ענציקלאפעדיע פאן ערש אונד גרובער (צווייטע זעקציאן באנד 27 לייפציג 1850) עמוד 414. ובהערות 35—34 שם יציין איזה מקומות מהמובאים אצלנו למעלה.

ב) ראה: Catalogus librorum hebr. Biblioth. Bodl. Berolini 1860, col. 2199, № 9. col. 2200, № 19.

ג) לעף (לאוו) המפתח, פראקטישע איינלייטונג אין דיא הייליגע שריפט (גראס—קאנישא 1855) עמוד 159, § 289.

ד) יאסט, געשיכטע דעס יודענטהומס אונד זיינער זעקטען (צווייטע אבטהיילונג, לייפציג 1858) עמוד 396 הערה א׳.

ה) העתקתו זאת אינה מדוקדקת וצ״ל: בוך דער שפראכע, או: בוך דער העבראישען שפראכע.

ו) לקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא (וויען 1860) עמוד קט״ז: „והנה אחרי ר״ס גאון ז״ל שהואיל לחבר קצת שרשי לה״ק במקום אחד אל ספר בסדר א״ב בספרו פתרוני ר״ס (יעויין בית האוצר לרשד״ל דף י״ח ע״א וכו׳)״. ואעיר פה דרך אגב כי הר״ש פינסקער מרוב התעסקותו בספרי הקראים המשתמשים במלת אגרון (כמו דוד אלפאסי, עלי בן סלימאן והדסי. ראה אצלנו בהוספה למטה) נהיתה המלה הזאת שגורה גם על שפתיו תמיד ובספרו זה ימצא הקורא המלות אגרון אגרונות אוגרי אגרונות למאות. ואמנם גם מהמלה הזאת שהמציאה רס״ג ואחזו בה הקראים הקדמונים היה פינסקער יכול לראות ההפך ממה שהשתדל להוכיח בספרו זה. וכי לא מהקראים באה לנו כל חכמת הדקדוק כי אם מבעלי המסרה הרבנים ורס״ג. ואמנם פינסקער נמשך לזה ע״י החכמים יאסט גייגער מונק ושטיינשניידער. שכולם חשבו לדבר שאינו מוטל בספק כי הקראים היו ממציאי מלאכת הדקדוק. ורק המאורות

בזה כי תחת אַגְרוֹן של רשד"ל נקד את שם הספר אִגְּרוֹן א). גם יאמר פירסט כי לפי דעתו הספר הזה הוא ספר פתרוני רב סעדיה ובשני השמות האלה נקרא ספר השרשים לרס"ג. וזאת היא אמנם דעת גייגר כאשר ראינו למעלה.

ולענין הוראת השם אגרון ראוי להעיר כי ברשימת ספרי ר' חיים מיכל מהמבורג שנדפסה בערך זמן זה כתוב אודות כ"י № 59 כזה: „אנגרון ב) ח"א על ס' שמות תנאים ואמוראים מן אות ב' עד אות י' לקדמון א' כ"י אשכנזי והוא הנזכר ברשימת ר"ד או"ה [ר' דוד אופנהיים] בשם יחוסי תנאים ואמוראים 4". ועל זה העיר ר"מ שטיינשניידר במפתח הספרים שם: „אנגרון ג) 59, כ"כ בכ"י וצ"ל אגרון שהוא כמו מכלול שרשים וערוך". אולם אחרי כן נדפסו מכתבי הרב שי"ר לר' חיים מיכל הנ"ל ד). ומשם נראה כי דברי הרמש"ש ללא אמת כי בכ"י כתוב איגרון ולא אנגרון כעדות רח"מ. גם אח"ז באה עדות שניה כי נדפס ראש חבור זה עפ"י כ"י רד"א מר' רפאל נטע ראבינאוויץ ז"ל והראינו לדעת כי טעו בעל רשימת רח"ם ורמש"ש טעות שניה. ובאמת לא הכ"י יחוסי תנאים ואמוראים נקרא בשם אגרון כי אם המחבר מביא שם איזה פעמים חבור אחר שחבר בדינים והלכות הנקרא בשם אגרון. ואלה דברי הרר"ן ראבינאוויץ בהקדמתו שם ה): „ובערך ברונא בענין קידושי קטנה וגדולה ו) ובערך ביתום בענין אסמכתא ז) ובערך ר' חנניה בר חנינא בענין כישות שהתליעה באביה ח) כתב שהאריך בהם בספר האגרון. ונראה מזה שהיה ספר על דינין". והנה מזה הוכחה חדשה כי במקום שאין הכ"י מונח לפנינו ואנו מוכרחים לסמוך על עדות רושמי הספרים (ואף היותר בקיאים שבהם) הרי אנחנו תמיד בחזקת סכנה לפול במהמורות הטעות ובפחי השגיאות! ובמאמרו הגדול אודות ספרות ישראל כתב רמש"ש (כפי אשר אעתיק תוכן דברו מאשכנזית): „התחלת ט) חכמת הדקדוק וגם יתר הפליטה הנשארת לנו מספרים קדמונים נכתבו בערבית. אולם ספרים בבאור מלות התלמוד (למשל מרב צמח גאון) יצאו לאור קודם ספרי המלים או אסיפות (אגרון) מלות עבריות לצורך הבאור הנקשרים באופן מיוחד עם ספרי הדקדוק או נספחים להם. החבור היותר קדמון ממין הזה שהגיע לידנו

א) פירסט יאמר שם כי רשד"ל הוכיח כי הנקוד אִגְּרוֹן הוא משובש אך אין הכרח לקריאת אַגְרוֹן. ר"ל כי מנקוד המשובש במאזנים צריכים אנחנו להרחיק רק את המוטעה בהכרח. אולם בספרו השני געשיכטע דעס קאר. שכח פירסט דברי עצמו וכתב Iggarən.

ב) אוצרות חיים (רשימת ספרי ר' חיים ב"ר יוסף מיכל המבורג תר"ח) עמוד 6.

ג) אוצרות חיים שם עמוד 357. וזה מובא גם באוצר הספרים לבן יעקב, עמוד 7 נומר 160. ושם יוסיף רמש"ש בהערתו כי האריך במקום אחר והכריע לדעת הראשונה הנ"ל [כי האגרון היה ס' גדול בשרשים] אולם אריכות דבריו עוד לא נדפסה ועכ"פ לא הגיעה למראה עיני.

ד) במה"ע השחר (שנה שניה, וויען תרל"א) עמוד 35, 32.

ה) יחוסי תנאים ואמוראים (מספרי מקיצי נרדמים שנה ה' ליק תרל"ד) בהקדמת המחברת.

ו) יחוסי תנאים ואמוראים שם דף ו' ע"א.

ז) יחוסי תנאים ואמוראים שם דף ח' ע"א.

ח) הערך הזה עוד לא נדפס.

ט) לעת כזאת נדע כי במהדורא שניה מהאגרון תרגם רב סעדיה את השרשים בשפת ערבית.

מלות המתבארות לפי דעתו מתוך לשון חז״ל, השני הוא ספר האגרון היה גם היא כולל פירוש קצת מלות, והשלישי (אם כתבו הוא עצמו ואיננו מעשה אחרים שלקטו מספריו) היא ספר פתרוני רב סעדיה נתבארו בו על סדר א״ב הרבה מלות, וגם קצת שמות פרטיים וכו׳ א). ודע [יוסיף רשד״ל לומר] כי מה שנדפס בספר מאזנים לראב״ע ספר הָאִגָּרוֹן בחירק ודגש אינו אלא שבוש וצ״ל הָאֲגָרוֹן, ושיר דונש יוכיח שאמר וְשָׂת סֵפֶר אגרון, ואם באו לנקד אִגָּרוֹן נשחת משקל השיר שהוא יתד וארבע תנועות ב). והנה במאזנים דפוס וויניציאה שנת ש״ו נדפס הָאִגָּרוֹן בחירק, ור׳ וואלף היידנהיים הדפיס הָאִיגָרוֹן ביוד, והוסיף שבוש על שבוש״ ג). ועוד לו בתקונים והוספות בסוף המחברת שם: „תמיהתי היתה ד) על ידידי החכם דוקעס, למה בספרו מיטטהיילונגען ברשימת ספרי רס״ג לא הזכיר ס׳ הפתרונים, אבל גייגער [בצייטשריפֿט במקום הנ״ל] סובר כי ס׳ הפתרונים הוא עצמו ס׳ האגרון, ואני לא כן דעתי כמו שכתבתי במקומו. ועתה ראיתי לגייגער (שם) שכתב כי נראה שספר השרשים שכתב רס״ג כבר בימי הפרחון נאבד ולא היה נמצא, כי הנה הפרחון בשרש פרח אמר כי רס״ג לא עלה בדעתו לחבר ספר על זו הדרך (ר״ל ס׳ שרשים), והוא מבין מזה כי בימי הפרחון לא היה הספר ההוא ידוע מפני שאבד, ואני אומר בהפך כי דברי הפרחון מסייעים סברתי, שמעולם לא עשה רס״ג ס׳ שרשים״ ה).

דברי רשד״ל אלה העתיק פירסט במה״ע שלו אריענט ו). ורק שנה דבריו

א) מן התימה איך לא הרגיש רשד״ל בחולשת הוכחתו. כי הנה אם נאמר שרס״ג חבר ס׳ שרשים אחד יהי לפלא מדוע לא הביאו דונש רק פעם אחת. הלא גם אם נאמר שחבר שלשה ספרים בשרשים תשאר הפליאה מדוע הביא דונש רק שנים מהם [כי גם פתרון ע׳ מלות הביא שם בעמוד 3 נומר 8 ובעמוד 6 נומר 19] ומהם את ס׳ האגרון רק פעם אחת. ואת הספר השלישי הוא ס׳ פתרוני רב סעדיה שכבר ראהו מנחם מסודר עפ״י א״ב והביאו במחברתו לא זכר דונש אף פעם אחת?

ב) ראוי להעיר כי ממשקל השיר נוכל רק להוכיח שאות גימל במלת אגרון הִיא בשוא. אולם אין בידינו כל ראיה לדעת באיזה תנועה קטנה צריכים אנו לנקד את האלף. ונוכל לנקדה לא בלבד בפתח כי אם בסגול ובחיריק (אַגרוֹן, אֶגרוֹן, אִגרוֹן). וראה עוד למטה כי לפי הנראה הנקוד אֶגרון הוא האמתי.

ג) אך נוכל ללמד זכות על רוו״ה (הנודע לתהלה ברוב עיונו והשתדלותו להוציא מתחת ידו ספרים מתוקנים ומנוקים משבושים) כי אולי ראה הכ״י מר׳ חיים מיכל אשר נדבר ממנו תיכף למטה או כ״י אחר ששם כתוב איגרון.

ד) בית האוצר שם דף ס״ד ע״א בהוספה לדף י״ח.

ה) כבר העירותי למעלה שמדברי הפרחון אין כל ראיה כלל. כי בדבריו: לחבר ספר על זו הדרך לא היתה כוונתו לס׳ שרשים בכלל כמו שחשב רשד״ל. כי אם על דרך שרשים בעלי ג׳ אותיות באמצעות אותיות הכפל והנחים הנסתרים כידוע שזאת היתה המצאת החיוג. ואמנם אין להתפלא על זה שס׳ השרשים של רס״ג נאבד (ועכ״פ לא היה בנמצא הרבה) אחרי שנתפשטו הספרים היותר שלמים בשרשי לה״ק מהמחברים שבאו אחריו מנחם דונש ר״י חיוג ור׳ יונה, כמו שלא ישתמשו בימינו אלה בספרי המלים שנתחברו קודם געזעניוס, וזהו גורל כל המחברים הקדמונים שהיו ראשי המדברים כרס״ג.

ו) ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס (שנה עשירית 1849) עמוד 8—557. וכדרכו של פירסט הוא מבליע בהערותיו גם דברי דוקעס וגייגר מבלי הזכיר שמם. וראה גם כן בספרו געשיכטע דעס קאראֶערטהומס 22, II.

כבר נאבד מן העולם במאה השתים עשר למספר הנהוג א) היה מסודר כפי הנראה באופן מוזר כפי העולה על הרוח. כן למשל באות ה' הביא את המלה הביתן בה"א הידיעה. אף כי רס"ג חשב כנראה את המלה לשם עצם פרטי ב). ממש כמו שקודם בזמן מעט (בערך 872 למה"נ) עשה רב צמח בן פלטאי גאון בערוך שלו למלות התלמוד שהביא שם מלות המספר באות ה"א (תולדות ר' נתן מרשי"ר הערה 11)". ועוד יוסיף שם (למטה ג) איזה דברים נגד השערת דוקעס שהבאנו.

ובשנת תר"ו צלחה ביד רשד"ל לקנות קובץ כ"י יקר ד) המכיל לבד ממחברת מנחם והשגות דונש עליו עוד גם תשובות דונש על רס"ג ומצא שם נזכר ספר האגרון למלת האמרת ואמירה ה). ומזה הוכיח ו) כי לא צדקה השערת דוקעס באמרו שהאגרון הוא תפסיר ע' מלות כי המלות האמרת ואמיר אינן בכלל הע' מלות המפורשות בתפסיר. ולמטה במחברתו זאת יוסיף רשד"ל לומר: „וכבר עלה ז) ברעתי לומר כי זה ספר פתרוני רב סעדיה [המובא במחברת מנחם] הוא הוא ספר האגרון, ובפרט כי ראיתי כי ספר אֱגרון ענינו אצל אנשי הדור ההוא ספר שרשים, כי ראיתי כי דונש קורא שם זה לספרו של מנחם, וזה לשונו בתחלת דבריו למנחם: לדורש החכמות וכו' וְשָׂת סֵפֶר אֱגְרוֹן בדעת ובכשרון וכו'. אך עזבתי השערתי בראותי כי רק בדף אחרון ולא בשום מקום אחר מהשגותיו דונש מזכיר ספר האגרון, נראה מזה כי השגותיו לא על ספר האגרון הן. ונראה כי רבנו סעדיה להיותו טרוד בכמה וכמה חבורים אחרים לא היה לו פנאי לעשות ספר שרשים שלם, אבל עשה שלשה חבורים כוללים פירוש קצת ממלות לה"ק, האחד הוא פירוש תשעים

א) בהערה שם יאמר גייגר כי הראב"ע אף כי זכר את שם הספר פעם אחת לא הביא ממנו מאומה. וראה אצלנו למטה כי באמת הביא הראב"ע בשם רס"ג איזה דברים הלקוחים מהאגרון. ועוד יאמר גייגר שם כי לפי עדות הר"ש פרחון ר"י חיוג היה הראשון שחבר ספר כזה שלא עלה על דעת רס"ג. אך גם מדברי הפרחון אין להוכיח מאומה. כי כוונתו היא שהחיוג היה הראשון שחדש שטת השרשים בעלי שלש אותיות והאותיות הכפולים והנחים שבאמת לא ידע הרס"ג מזה. וכבר העיר המו"ל ס' הערוך להפרחון ר"ז כוכב טוב (דף נ"ד בשרש פרת הערה 4) כי גם את המחברת למנחם בן סרוק לא זכר שם אף כי יביא אותה כמה פעמים בחבורו. ואם כן ברור הוא שכוונתו הוא שספרי השרשים שקודם חיוג לא היו שלמים ועל סדר נכון ושטה אמתית.

ב) בהערה יציין גייגר שם למאמר מנחם בשרש הג ויגיד השערתו כי מפני שדעת רס"ג היא ששמות העצמים לא יקבלו ה"א הידיעה לכן חשב את הה"א שבמלת הביתן שרשית. לפי דעת גייגר שם בשם ספר פתרוני רב סעדיה יכוון מנחם לספר האגרון שהוא השם העקרי כאשר הראה דוקעס [ראה למעלה שהבאנו דבריו]. והשערת כרמולי כי צ"ל ספר הגרון היא בטעות כי הספר ע"ד אותיות הגרון היה בערבית וס' האגרון היה בעברית כעדות הראב"ע.

ג) בצייטשריפט שם עמוד 315—314.

ד) מתכונת הכ"י דבר רשד"ל במחברתו בית האוצר, לשכה א', לעמבערג תר"ז, מדף י"א ע"א והלאה.

ה) בתשובת דונש הנדפסות אח"כ ע"י שראָטער (ברעסלא 1866) עמוד 56 נומר 169.

ו) בית האוצר שם דף י"א ע"ב.

ז) בית האוצר שם דף י"ח—י"ט.

ואם כן עוד לא חוה דעתו אודות הספר האחרון הזה. אולם למטה שם א) יחשבם לספר אחד. וכמו כן בשנה שאחריה בדבריו אודות פתרון ע׳ מלות הנזכר יאמר (כפי אשר אעתיק דבריו לעברית) כזה: „ונגיד בזה ב) השערתנו שהחבור הזה (הפסיר אלסבעין לפטה אלפרדה=פתרון שבעים מלות בודדות) הוא הוא המובא מאבן עזרא בשם ספר אגרון (Igaron), כי מלשונו שם אגר ספר האגרון נראה שהוא היה אסיפת מלים, ואף כי גם ספר הדקדוק הכללי יוכל להקרא בשם זה בהפך מהאחרונים שחברו ספרים בחלקים מיוחדים מחכמת הדקדוק ג). אולם לפעמים נמצא אצל המחברים העברים שהשתמשו במלת אגרון לספר מלים ביחוד ד). והשערתנו התחזק על ידי הערת הראב״ע כי כל הספרים המובאים מאתו [בריש מאזנים] נתחברו בערבית לבד משלשה והאגרון אחד מהם. והספר הקטן הזה [פתרון ע׳ מלות] באמת הוא בעברית. כי המלות הערביות הבאות שם לפעמים כמו קוראים (מאן נעננט) ה) תמצאנה גם אצל מחברים אחרים למשל אצל רש״י המבאר כמה מלות בשפת ארץ מולדתו היא צרפתית״.

ואחרי רי״ל דוקעס בא ר׳ אברהם גייגר וכתב במאמרו אודות רס״ג במה״ע האשכנזי שלו כזאת: „כמו ו) כן כתב ספר מלים גדול ז) הנקוב בשם אגרון (Iggaron) הספר היחידי שכתב בלשון עברית ח), וגם מאמר קטן אודות ע׳ מלות בודדות בתנ״ך. ולמטה שם יוסף גייגר לאמר: „וספר המלים שלו ט) שכנראה

בספרי הדקדוקין ואגרונות. גם מפרוש ר׳ יוסף קרא שכתב: ואביא לך ראיה מן המחברת שפתר דונש בספר האגרון, ודונש עצמו יקרא למחברת מנחם בשם אגרון כמובא בשירת דונש. וגם ס׳ המלים הנמצא בכ״י מקראי בקרים נקרא ג״כ בשם אגרון [הידיעה הזאת לקח דוקעס ממה״ע לגייגר כפי שהבאנו למעלה].

א) ליטעראטורבלאטט שם (עלה 42) עמוד 160.

ב) בספרו האשכנזי: ליטעראטורהיסטארישע מיטהיילונגען איבער די אֶלטעסטען העבר. עקזעגעטען גראממאטיקער אונד לעקסיקאגראפֿען (והוא כחלק שני מספר עוואלד ודוקעס הנקרא: בייטראֶגע דער אֱלטעסטען אויסלעגונג אונד שפראכֿערקלאֶרונג דעס אלטען טעסטאמענטס שטוטטגארט 1844) עמוד 41—40.

ג) בהערה 6 שם יאמר דוקעס כי רס״ג ישתמש בשם אגרון כמו שהשתמש הרד״ק במלת מכלול על כי רצה לכלול בו דקדוק הלשון וכו׳.

ד) שם בהערה 2 יביא דוקעס מדונש בן לבראט ומהדסי באשכל הכפר שמהם נראה כי הוראת אגרון הוא ספר מלים.

ה) בחפזה כתב דוקעס כן, כי במחברת פתרון ע׳ מלות (או תשעים מלות בודדות שנדפסה כמה פעמים. ובאחרונה ע״י הר״ר שלמה בובער בשנת תרמ״ז) נמצאו לפעמים המלות הערביות מן קולהם (מַאֲמרם). מן לגתהם (מלשונם). כמא קאלו (כמו שאמרו). כקולהם (כאמרם). יקולון (יאמרו). מן לגה אלקום (מלשון הבריות). גם איזה מאמרים שלמים. אך לא נמצא שם המלות הדומות אל מאן נעננט באשכנזית.

ו) וויססענשאפֿטליכֿע צייטשריפֿט (באנד V 1844) עמוד 282.

ז) במלת גדול יכוון כפי הנראה בהפך ממאמר התפסיר הקטן. או אולי יחשוב אותיות ון במלת אגרון לסימן ההגדלה בהפך מרשי״ר.

ח) לעת כזאת נדע שרס״ג כתב איזה ספרים בעברית. וראה תולדתו אצלנו בזכרון רס״ג וזכרון ספריו.

ט) וויססענשאפֿטליכֿע צייטשריפֿט שם עמוד 286.

אך ר׳ שמואל מעקלענבורג מקעניגסבערג הוכיח כי השמועה הזאת בשקר יסודה א). כי לפי עדות הראב״ע נתחבר ס׳ האגרון לרס״ג בעברית. והראה למקור שמועת שוא זאת במה״ע של גייגר הנ״ל.

ובעת ההיא החלו איזה מחכמי היהודים לחפש ולמצוא ספרים ישנים וגנוזים ממחברי ישראל באוצרות הספרים באירופא. ועל כי לא מצאו את זכר ספר האגרון וגם ממהותו ואיכותו לא נודע בברור מאומה לכן שערו איזה מהמבקרים כי ספר כזה מרב סעדיה לא היה ולא נברא. וכי שם הספר אגרון נשתבש או הוא המצאת הראב״ע לספר מהרס״ג הנודע לנו בשם אחר. ונביא גם את דבריהם פה. ר׳ אליקים כרמולי אמר במה״ע הצרפתי שהוציא לאור כדברים האלה (כפי אשר אני מעתיקם לעברית) ב): „המחבר הזה [הראב״ע] ג) ידבר עוד משני ספרים אחרים בדקדוק מרב סעדיה אשר האחד מהם נקוב בשם ספר צחות והשני ספר אגרון (Igaron) והאחרון נתחבר בעברית. אולי צריך להגיה שמו ולקרוא ספר הגרון. ר״ל ספר על דבר אותיות הגרון. כי מצאנו את אבן גנאח [ר׳ יונה] בשער ט״ו מספר הדקדוק שלו ג) שכתב: וראיתי ראש הישיבה הפיתומי ז״ל (הוא רס״ג) אומר בפירושו לס׳ יצירה שיש לו בהם (באותיות הגרון אחהע״ר) חבור שלם אבל לא הגיע אלינו. ובמקום אחר (בשער ב׳ מספרו) יאמר: וכבר רמז רבינו סעדיה ז״ל לזכרון מעט ממנו (בענין חלוף אהחע״ר) בפרושו לספר יצירה וספר שמה כי יש לו בזה חבור כולל ולא ראינוהו אנחנו ולא הגיע אל ארצנו״.

ואחרי כרמולי הגיד גם ר׳ יעקב רייפמאנן את ההשערה הזאת מדעתו ד), ואף כי כבר דחו קודם לזה את השערת כרמולי (כאשר נראה למטה) אולם רייפמאנן לא ראה את דבריהם כמו שלא ידע גם כן כי ממציא ההשערה הזאת הוא כרמולי.

כשנה ושנתים אחרי כרמולי בא חופש אחר בגנזי נסתרות מספרות ישראל הוא ר׳ יהודה ליב דוקעס והציע לפנינו השערה אחרת. במאמרו בעלי המזרח לפירסט אודות דונש בן לבראט במבואו שם ע״ד מחברי ספרי המלים לשפת עברית ידבר אודות רב סעדיה ופתרון שבעים מלות שלו ויוסיף לאמר: „מנחם בן סרוק ה) יזכיר ספר המלים ממנו ו). אולם אנחנו לא נדע אם שני אלה הספרים אחד הם או רב סעדיה כתב ספר מלים שלם. כמו כן לא נדע ברור אם ספר אגרון שהביא הראב״ע במאזנים כמחובר בלה״ק הוא ספר מלים או ספר דקדוק״ ז).

א) במה״ע אננאלען ליאסט (שנה ראשונה 1839) עמוד 340 בהערה. ושם טעות הדפוס: אין אראבישער שפראכע וצ״ל אין העבראֶישער שפראכע.

ב) המה״ע מכרמולי הוא: Revue Orientale, T. II, Bruxelles 1842, p. 40.

ג) הספר הזה הוא ס׳ הרקמה הנדפס אחרי כן (פראנקפורט דמיין תרט״ז) ע״י ר׳ רפאל קירכהיים. והבאתי שני המקומות מגוף הספר בהעתקתו העברית, עמוד 7 ועמוד 97 (ובגוף הערבי הנדפס בשנת תרמ״ו עמוד 29 ועמוד 170).

ד) במה״ע המגיד (לשנת 1873 עלה 29) עמוד 267.

ה) במה״ע ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס לשנת 1843 (עלה 11) עמוד 170.

ו) הוא המקום ממחברת מנחם (שנדפסה אחרי כן מפיליפאווסקי) בשרש הג שנביאהו למטה.

ז) בהערה 6 שם יאמר דוקעס כי מהוראת המלה אגרון שפירושה אסיפה קשה להוכיח אם היה ספר דקדוק כללי או ספר מלים. ויביא שם מאשכל הכפר להדסי (דף 60 ב׳): אף

בעל ספר הדורות בשמות הספרים שלו בסוף הספר א). וכן בפנים הספר כתב: „והבר ר"ס וכו' ספר אגרון על דקדוק" ב). גם הרב חיד"א אשר ספרים רבים בדפוס ובכ"י ראה בדרך מסעיו לא הוסיף מאומה על הדברים האלה. ובס' שם הגדולים ווער לחכמים יאמר: „ס' א ג ר ו ן חיבר הגאון רב סעדיה בדקדוק ושאר ספרים הזכירם הראב"ע בס' מאזנים" ג).

ובדור הקודם צמחו חכמי הבקרת לספרות ישראל. ואחד המיוחד שבהם הוא הרב רשי"ר במאמרו הנפלא ת ו ל ד ו ת ר ב י נ ו ס ע ד י ה ג א ו ן ו ק ו ר ו ת ס פ ר י ו (שיצא ראשונה במלכות החקירה וברא בה בריאה חדשה) אמר בחשבו את ספרי רס"ג כדברים האלה: „[ספר] י"ב. א ג ר ו ן. נ"כ בלה"ק. וקרוב שהיה כולל עניני טעמים ונקודות מלאים וחסרים" ד). ובאר דבריו אלה בהערה כזאת: „בראש ס' מאזנים ה) כתב הראב"ע שחבר ר' סעדיה בדקדוק לה"ק שלשה ספרים והם א ג ר ו ן, לשון עבריה וצחות, ורק ס' א ג ר ו ן נכתב בלשון עברית ושנים האחרונים בערבית. והנה רש"י מביא בתהלים (מ"ה י') נקוד של רבינו סעדיה בענין מלא וחסר. וע"כ [ועל כרחך] שהוא אחד משלשה ספרים האלה שבלי ספק הראב"ע לא השמיט שום ספר ממנו בדקדוק. ובעבור שרש"י לא ראה בודאי ספרים הערביים של ר"ס אחשוב שכיוון רש"י ל ס פ ר ה א ג ר ו ן שהיה בלה"ק כפי דברי הראב"ע". וכלאחר יד זכר הרב שי"ר גם במכתבו בראש מחברת הערוך לר"ש פרחון: „לבד בידיעת הדקדוק ו) נסה רב סעדיה לחבר ספר הקטן ז) א ג ר ו ן בעברית".

וכאור מתעה נראה על שמי הספרות. כי בשנת 1837 נשלח לר"א גייגר רשימת ספרים של הקראי א' פירקאוויץ ובראשה (№ 1) היה ספר א ג ר ו ן מבן סלימאן אבו סעיד הלוי ח). והרשימה היא בטעות כי האגרון הוא לעלי בן סלימאן מה שקצר מקצורו של אבו סעיד הלוי מס' המלים של דוד בן אברהם אלפאסי ט). ואף כי ברשימה שם כתוב בפירוש שהאגרון הזה איננו מרס"ג. בכל זאת מהר כהבן אחד (יה"ש מבוראדי ?) לבשר כי באדעסא נמצא ס' האגרון לרס"ג בערבית י).

א) סדר הדורות (מהדורות משכיל לאיתן) חלק ג' עמוד 29.

ב) שם חלק ראשון עמוד 187. ובדפוס הראשון (קארלסרוא תקכ"ט דף נ' ע"א) נשתבשה המלה ד ק ד ו ק עם נקודת ההפסק ונעשה ד ק ד ו ק י. וזה נתן מקום לטעות אבן רשף אשר נדבר ממנה למטה.

ג) ס' שם הגדולים. מהדורת בן יעקב מערכת ספרים עמוד 2 סימן 21.

ד) בכורי העתים לשנת תקפ"ט עמוד 24.

ה) בכורי העתים שם עמוד 36 הערה 44.

ו) מחברת הערוך לפרחון (מהדורת ר' זלמן כוכב טוב פרעסבורג 1844) עמוד XIV.

ז) אודות כמות הספר לא היה ביד הרשי"ר שום ידיעה וזהו רק השערה ממנו בעבור שחשב את הסוף ו ן לסימן ההקטנה כמו אישון מאיש. וראה מזה עוד למטה כי כפי הנראה כוון לאמת בהשערתו זאת.

ח) במה"ע וויססענשאפטליכע צייטשריפט מגייגר (חלק שלישי 1837) עמוד 442.

ט) ראה לקוטי קדמוניות מפינסקער עמוד קע"ה קפ"ג וקפ"ט. נייבויער, אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטהעק עמוד 18.

י) במה"ע אללגעמיינע צייטונג דעס יודענטהומס לפיליפזאָהן (שנה שניה 1838) עמוד 387.

השריד והפליט מספר האגרון לרב סעדיה.

מבוא.

א. קורות ספר האגרון בספרות ישראל.

הראב"ע בראש ספרו מאזנים יאמר: „ואלה שמות זקני לשון הקדש א). הגאון רב סעדיה מפיתום ב) ראש המדברים בכל מקום אגר ספר האגרון וספר לשון עברית וספר צחות וכו'. וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים לבד מהמחברות [של מנחם ודונש] והשירה [של ר"ש בן גבירול] והאגרון" ג).

ימים רבים לא נודע מאומה אודות הספר הזה (או הספרים האלה) יותר ממה שאמר עליו הראב"ע. כי לא היה נמצא בספרד כעדות ר' פריפוט דוראן (האפודי ר' יצחק ב"ר משה) באמרו: „והיה מי שהתעורר ראשונה והתחיל לכתוב בחכמה הזאת הגאון רבינו סעדיה שנסמך לגאונות בשנת ארבעה אלפים תרפ"ז ליצירה ד). חבר בה שלשה ספרים לא הגיעו אלינו". ה) לכן לא נתפלא על זאת שרושמי הספרים ישנו וישלשו רק את דברי הראב"ע. כן יאמר ר' שבתי בשפתי ישנים: „אגרון לרבינו סעדיה גאון דקדוק מובא בס' מאזני לשון הקדש. ועיין דברי אגור" ו). דברי בעל שפתי ישנים העתיק כדרכו הרב

א) שם התאר זקני לה"ק לקוח אצל הערבים האומרים שיוך אללגה̈ (זקני הלשון) במובן מורי הלשון או ראשי חכמי הלשון. וכן ישתמש במלות אלה הר"מ בן עזרא בכתאב אלמחאצרה. ראה המקום הנדפס מדרנבורג Opuscules d'Aboul-Walid, p. XIX. וכן שיוך אלעלום (זקני המדעים) מורי החכמות.

ב) רס"ג בתרגומו הערבי (שמות א' י"א) יתרגם שם המקום פיתום בשם ארץ משכנו פיום. וכן נהגו חכמי ישראל הבאים אחריו וגם המתרגם לשומרונים אבו סעיד. והקראים הסבו לפעמים את כנויו הפיתומי לגנאי וכתבו הפותי או הפתי.

ג) ספר מאזני לשון הקדש (ד' ויניציאה ש"ו) דף קצ"ז. וד' אופיבאך תקנ"א דף א' וב'.

ד) הוא חושב ההבדל בין חשבון שטרות ליצירה בשנתים כמו הרס"ג; ואחרים יחשבו ההפרש בשנה אחת. כפי המובא בזה חלוקי דעות בס' העבור לר"א בר חייא וראה אצלנו למטה.

ה) מעשה אפוד מהדורת פרידלענדער וכהן (ווין תרכ"ה) עמוד 44.

ו) ר"ל כי באות ד' רשום אצלו עוד: „דברי אגור ר' יעקב בר יצחק הלוי דקדוק שס"ד". ונמצא א"כ כי השרש אגר הונח עוד הפעם על ספר בדקדוק. ובאמת אין בזה רק מקרה ולא קרב זה אל זה. ראה בהוספה שניה אצלנו.

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GIFT OF
LUCIUS N. LITTAUER
1930

החוברת הזאת היוצאות לאור הדפוס בשנת האלף מעת הולדת

הגאון רבנו סעדיה אלפיומי נוחו עדן

תובל שי

לכבוד הגבר הוקם על השליט בחכמת ישראל המשביר בר בחכמת
בני קדם בעיר פריש המהוללה

רבי יוסף בן נפתלי הירץ דירנבורג נר״ו

ליום מלאת לו שמנים שנה (י״ז מנחם אב התרנ״א).

עוד ינוב בשיבה טובה ועוד יעניק לנו משפע תנובות חכמתו
הרחבה שנים רבות כברכת מוקירו ומכבדו המו״ל ·

א. א. הרכבי.

BM
755
S2H3

LIBRARY
JAN 9 1970
UNIVERSITY OF TORONTO

Heb 8345.540

HARVARD COLLEGE LIBRARY
RELEASED

HARVAR

BM 755 S2H3
Harkavy, Abraham Elijah
Zikhron ha-ga'on Rav Sa-'adyah Alfayumi u-sefarav

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY